

Selçuk Üniversitesi
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Selçuk University Journal of Seljuk Studies

ISSN 1015-2105
eISSN 2548-0154

Yıl / Year: 8 Sayı / Issue: 11 Aralık / December 2019

PROF. DR. MUSTAFA KAFALI
ANISINA

N. Çelebi Arslan, 2012

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELCUK UNIVERSITY
JOURNAL OF SELJUK STUDIES**

E-ISSN 2548-0154

Yılda iki defa yayımlanan (Aralık-Haziran), hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

SAYI / ISSUE: 11 - GÜZ / AUTUMN

KONYA 2019

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELCUK UNIVERSITY JOURNAL OF SELJUK STUDIES

Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selcuk University Journal Of Seljuk Studies is listed in the index of
DERGİPARK/ MLA / İSAM /ACARINDEX / ARASTIRMAX/ COSMOS/ CİTE FACTOR /ASOS / SOBIAD/
ERIHPLUS

E-ISSN 2548-0154
SAYI/ISSUE: 11 – GÜZ /AUTUMN 2019

●
**SÜ Selçuklu Araştırmaları Merkezi Adına Sahibi / Owner on behalf of the Seljuk Researches
Centre**

Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN - *Selçuk Üniversitesi Rektörü*

●
Yazı İşleri Müdürü- Editörler / Editor-in- Chiefs
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN - *Selçuk Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ - *Selçuk Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN - *Selçuk Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI - *Selçuk Üniversitesi*

●
İngilizce Editör / English Language Editor

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER- *Selçuk Üniversitesi*

●
Editör Yardımcıları/ Editorial Asistants

Selma DÜLGEROĞLU - *Selçuk Üniversitesi*
Arş. Gör. Hatice AKSOY - *Selçuk Üniversitesi*
Arş. Gör. Abdullah BURGU - *Selçuk Üniversitesi*
Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK - *Selçuk Üniversitesi*

●
Sekretarya / Secretariat

Şevket ÖĞÜTCÜ

●
YAYIM KURULU/ EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU- *İstanbul Medeniyet Üniversitesi*
Prof. Dr. Hsing Tung WU- *National Chengchi University*
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- *Selçuk Üniversitesi*
Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER- *King Abdulaziz University*
Prof. Dr. Muharrem KESİK- *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Timothy MAY- *University of North Georgia*
Asist. Prof. Hadi JORATİ- *Ohio State University*
Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ- *Selçuk Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN - *Selçuk Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI- *Selçuk Üniversitesi*
Dr. Alan V. MURRAY – *University of Leeds*

•

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Alaeddin Keykubad Kampüsü, Kültür - Sanat Merkezi 42031 Konya

Telefon: +90 0332 223 0802

Web: <http://usad.selcuk.edu.tr/usad/index> / e-mail: usad.selcuk@gmail.com

•

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik- Tasarım / Graphic- Design: Prof. Dr. A. Gani ARIKAN

Dizgi / Composition: Selma DÜLGEROĞLU

YAYIM İLKELERİ

1. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi tarafından Bahar (Haziran) ve Güz (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı çıkarılan hakemli ve süreli bir yayın organıdır.
2. Yayınlanacak yazılar "Selçuklu Tarihi, Medeniyeti ve Sanatı, Ortaçağ Türk-İslâm Medeniyeti, İslâm Öncesi Türk Kültürü ve Tarihi" ile ilgili daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, araştırmaya dayalı özgün makaleler olmalıdır.
3. Bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler, daha önce başka bir dergide veya bildiri kitapçığında yayımlanmamış olması şartıyla değerlendirmeye alınabilir. Ayrıca derleme, çeviri, hatırat ve kitap tanıtımı yazılarına da yer verilebilir. Dergi editör kurulu gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmakla mükellef değildir. Durumun hukuki ve etik sorumluluğu yazara aittir.
4. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça ve Rusça yazılara da yer verilebilir.
5. Türkçe makalelere Türkçenin yanı sıra yabancı dilde (İngilizce - Almanca - Fransızca - Arapça - Farsça- Rusça) / İngilizce - Almanca - Fransızca - Arapça - Farsça - Rusça makalelere ise orijinal dilinin yanı sıra Türkçe özet yapılmalı ve 350 kelimeyi geçmemelidir. Özeti ile birlikte anahtar kelimeler verilmelidir.
6. "Selçuklu Araştırmaları Dergisi"ne gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmeleri yaparlar. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür. Editör ve Yayın Kurulu gerekli gördükleri durumlarda yazıların yazım şekilleri üzerinde değişiklik yapabilir.
7. Makaleler (<http://usad.selcuk.edu.tr/usad>) linkinden "Selçuklu Araştırmaları Dergisi" sistemine yüklenmelidir. İletişim için usad.selcuk@gmail.com adresine mail atabilirsiniz.

8. Dergi basıldıktan sonra ilgili sayıda yazısı bulunan yazarlara, hakemlere, belli başlı kurum ve kütüphanelere birer nüsha dergi teslim edilir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Türkçe makalelerde Türkçe başlığın hemen altında İngilizce başlık bulunmalıdır. Makale İngilizce - Fransızca - Almanca - Farsça - Arapça - Rusça dillerinden biri ile yazılmışsa orijinal dilindeki başlığın yanı sıra Türkçe başlık da yer almalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle, 12 punto ve koyu yazılmalıdır. Yabancı dilde yazılan başlıklarda Türkçe karakter bulunmamalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Yazı başlığının sağ altında olmalı, yazar adının ilk harfi büyük, soyadının tamamı büyük harflerle yazılmalı, yazarın unvanı, kurumu ve elektronik posta adresi ve orcid numarası dipnotta belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Türkçe özet çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır. Özet en fazla üç yüz elli kelime olmalı, özetin bir satır altına en az üç, en fazla sekiz kelimedenden oluşan Türkçe anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özet İngilizce - Fransızca - Almanca - Arapça - Farsça- Rusça dillerinden biri ile yapılmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özetler 9 punto ile yazılıp yabancı dilde yazılan özetler italik olmalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir. Yabancı dilde yazılan özetler editör tarafından kontrol edilip tespit edilen hatalar yazara gönderilir. Düzeltelen özetler tekrar kontrol edilerek gerekli durumlarda ikinci defa düzeltme istenebilir.

4. Ana Metin

Makaleler, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak yirmi beş sayfayı geçmeyecek şekilde yazılması tercih edilir. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 2.1 cm olmak üzere, iki yandan hizalı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 14 nk olacak şekilde ayarlanmalıdır. Makalede Palatino veya Palatino Linotype yazı karakterleri kullanılmalı, yazı boyutu 10 punto olmalıdır. Paragraf başlarında bir "TAB" tuşu kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır. Metin içinde özel bir yazı karakteri kullanılmış ise belgeyle birlikte söz konusu karakterler de gönderilmelidir.

Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç

ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Bir makalede sıra ile özet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. “Giriş”, “Sonuç” gibi başlıklar kullanıp kullanmama, çalışmanın türüne ve konunun gereğine bağlıdır. Fakat makalenin bir sonuç paragrafı bulunmalıdır. “Sonuç” araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara “Sonuç”ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana Başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara Başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt Başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Şekil, Tablo ve Fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre Türkçe ve İngilizce olarak adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydınlar veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, “WORD” programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise “EXCEL” tabloları kullanılabilir. Gerekliğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimlerin on sayfayı aşmaması tercih edilir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir.

Dipnotlar: 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Sayfa iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra a.g.e., a.g.m., a.g.t. veya kullanılan kaynağın yazarın belirlediği tam veya kısaltılmış adı yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa yazarın soyadından sonra mutlaka kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı

verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakiler de kısaltılarak verilmelidir.

Örnekler:

Kaynak:

el-Azîmî, *Tarih*, İstanbul Beyazıt Umumî Ktp., Kara Mustafa Paşa ks. nr. 398, vr. [veya yp] 100a.

Sonraki atıflarda: el-Azîmî, *Tarih*, vr. 110b. [veya el-Azîmî, vr. 110b.]

Kitap:

Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, C. I [veya I], İstanbul 1969, s. 56.

Sonraki atıflarda: Turan, a.g.e., s. 105. [veya Turan, *Mefkûre*, s. 105.]

Yazarın birden fazla eseri kullanılması halinde sonraki dipnotlarda: Turan, *Mefkûre*, s. 111.

Makale:

Mehmet Altay Köymen, "Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", *Selçuk Dergisi*, S. 2 [veya 2], Konya Aralık 1986, s. 24.

Sonraki atıflarda: Köymen, a.g.m., s. 26.

Yazarın birden fazla makalesinin kullanılması halinde sonraki dipnotlarda: Köymen, "Anadolu'nun Türkleşmesi", s. 26.

Bildiri Kitabı:

Mehmet Ali Hacıgökmen, "Selçuklular Zamanında Ankara Ahileri Hakkında Bir Araştırma", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri* (Konya, 11-13 Ekim 2000), C. I [veya I], Konya 2001, s. 377.

Sonraki atıflarda: Hacıgökmen, a.g.m., s. 380. [veya Hacıgökmen, "Ankara Ahileri", s. 380.]

Kitap Bölümü:

Osman Gazi Özgüdenli, "Selçukluların Kökeni", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 21.

Sonraki atıflarda: Özgüdenli, a.g.m., s. 22. [veya Özgüdenli, "Selçukluların Kökeni", s. 22.]

Ansiklopedi Maddesi:

Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI [veya XXXVI], İstanbul 2009, s. 366.

Sonraki atıflarda: Sümer, a.g.m., s. 366. [veya Sümer, "Selçuklular", s. 366.]

Tez:

Sefer Solmaz, *Danışmendliler Devleti ve Kültüre Mirasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2001, s. 35.

Sonraki atıflarda: Solmaz, a.g.t., s. 40. [veya Solmaz, *Danışmendliler Devleti*, s. 40.]

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalıdır. Kaynakça yazarların soyadına göre alfabetik olarak bir bütün halinde verilebilir veya Kaynakça başlığı altında "Kaynaklar", "Araştırmalar", "Makaleler" şeklinde sınıflandırılabilir.

• Kaynakçada ansiklopedi cilt sayısı belirtilirken, orijinalinde Roma rakamıyla cilt sayısı belirtmişse Roma rakamları, yaygın rakamlar kullanılmışsa yaygın rakamlar kullanılır.

• Kaynakçada yer alan eser ve makale künyelerinde yazarın önce soyadı (küçük veya büyük harflerle), sonra adı (küçük harflerle) yazılmalıdır.

• Yazarın ad ve soyadında kısaltma kullanılmamalıdır.

• Kaynakçadaki kitap ismi *italik* yazılmalıdır.

• Kaynakçadaki makale isimleri tırnak içinde ve düz yazılmalıdır.

• Kaynakçada kitaplarda sayfa aralığı verilmemelidir.

• Kaynakçadaki makalelerin bütününe ait sayfa aralığı gösterilmelidir.

• Kaynakçadaki künye bilgi sıralaması aşağıda belirtilen şekilde olmalıdır.

Kaynak:

el-Azm, *Tarih*, İstanbul Beyazıt Umum Ktp., Kara Mustafa Paşa ks. nr. 398, vr. [veya yp.] 1a-250b.

Aziz b. Esterbd, *Bezmi u Rezm*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1928.

Kitap:

Turan, Osman [veya TURAN, Osman], *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkresi*, C. 1[veya I], Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

Merçil, Erdoğan [veya MERÇİL, Erdoğan], *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi [veya TTK Basımevi], Ankara 1991.

Bir yazarın iki farklı eseri kullanıldığında:

Turan, Osman [veya TURAN, Osman], *Selçuklular Tarihi ve Türk-İşlm Medeniyeti*, TKAE Yayınları [veya Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları], Ankara 1965.

----- [veya Turan, Osman], *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Makale:

Sümer, Faruk [veya SÜMER, Faruk], "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (1969), S. 1 [veya 1], Ankara 1970, s. 1-147.

Köymen, Mehmet Altay [veya KÖYMEN, Mehmet Altay], "Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", *Selçuk Dergisi*, S. 2 [veya 2], Konya 1986, s. 21-35.

Bildiri Kitabı:

Hacıgökmen, Mehmet Ali [veya HACIGÖKMEN, Mehmet Ali], "Selçuklular Zamanında Ankara Ahileri Hakkında Bir Araştırma", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri* (Konya, 11-13 Ekim 2000), C. I [veya I], Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 2001, s. 373-386.

Kitap Bölümü:

Özgüdenli, Osman Gazi [veya ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi], "Selçukluların Kökeni", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 19-37.

Demirkent, Işın [veya DEMİRKENT, Işın], "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler*, C. 6 [veya VI], Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 651-668.

Ansiklopedi Maddesi:

Sümer, Faruk [veya SÜMER, Faruk], "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI [veya XXXVI], Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371.

Kafesoğlu, İbrahim [veya KAFESOĞLU, İbrahim], "Selçuklular", *İA*, C. 10 [veya X], MEB Yayınları [veya MEB yay.], İstanbul, s. 353-416.

Tez:

Solmaz, Sefer [veya SOLMAZ, Sefer], *Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2001. [veya Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]

Ekler – Albüm – Osmanlıca Tıpkıbasımlarda vb.

- Metne eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgelerin bir kopyası (USB, DVD, CD) içerisinde ve yüksek çözünürlükte (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir.
- Resim ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.
- Resim veya şekil altı yazıları 10 punto ve italik olmalıdır.
- Eserde, Latin alfabesi dışında başka bir alfabeyle (Arap alfabesi vb.) yazılmış bölümler metinde olması gereken yere yazar tarafından yerleştirilmeli, farklı olan yazı tipi Kuruma iletilmelidir.
- Yazarlar indekse girecek kelimelerin listesini alfabetik sıralamayla göndermelidir. Sayfa numaraları grafik tasarım esnasında sayfa düzenine göre konulacaktır.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. A. Yaşar OCAK	TOBB Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OCAK	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞGIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Alfred J. ANDREA	University of Vermont
Prof. Dr. Ali BORAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Mimar Sinan Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe D. KUŞÇU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz TOMAR	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Derya ÖRS	T.C. Tahran Büyükelçisi
Prof. Dr. Ebru ALTAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin AYAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay Öğün BEZER	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Ahmet ÖZDEMİR	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Hasan BAHAR	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Haşim KARPUZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hsing Rung Wu	National Chengchi University
Prof. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇİFTÇİOĞLU	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Jonathan HARRİS	University of London
Prof. Dr. Lütü ŞEYBAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. M. Said POLAT	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mikail BAYRAM	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER	King Abdulaziz University
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞÇI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nermin Şaman DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi

- Prof. Dr. Osman KUNDURACI
 Prof. Dr. Özdemir KOÇAK
 Prof. Dr. Recep DİKİCİ
 Prof. Dr. Refik TURAN
 Prof. Dr. Remzi DURAN
 Prof. Dr. Sabri Abdel – Latif SALIM
 Prof. Dr. Salim KOCA
 Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ
 Prof. Dr. Seyfullah KARA
 Prof. Dr. Sinan GÖNEN
 Prof. Dr. Timothy MAY
 Prof. Dr. Tuncer BAYKARA
 Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI
 Prof. Dr. Üçler BULDUK
 Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ
 Prof. Dr. Yusuf ÖZ
 Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ
 Doç. Dr. Abdullah KAYA
 Doç. Dr. Adnan ESKİKURT
 Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL
 Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN
 Doç. Dr. Bekir BİÇER
 Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU
 Doç. Dr. Hakan KUYUMCU
 Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ
 Doç. Dr. İbrahim KUNT
 Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
 Doç. Dr. Mustafa ÇETİNASLAN
 Doç. Dr. Mustafa UYAR
 Doç. Dr. Nuri ŞİMŞEKLER
 Doç. Dr. Recep DURGUN
 Doç. Dr. Sadi S. KUCUR
 Doç. Dr. Selim KAYA
 Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK
 Doç. Dr. Tolga BOZKURT
 Doç. Dr. Tülay METİN
 Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim TUFANTOZ
 Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKŞİT
 Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ATICI ARAYANCAN
 Dr. Öğr. Üyesi Emine UYUMAZ
 Dr. Öğr. Üyesi Hacı Ahmet ŞİMŞEK
 Asist. Prof. Hadi JORATI
 Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BALIK
 Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete MİMİROĞLU
 Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ
 Dr. Öğr. Üyesi Necla DURSUN
 Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER
 Selçuk Üniversitesi
 Selçuk Üniversitesi
 Selçuk Üniversitesi
 Türk Tarih Kurumu Başkanı
 Selçuk Üniversitesi
 Fayoum University
 Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi
 Karabük Üniversitesi
 Selçuk Üniversitesi
 University of North Georgia
 Emekli Öğretim Üyesi
 Selçuk Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi
 KTO Karatay Üniversitesi
 Kırıkkale Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi
 Cumhuriyet Üniversitesi
 İstanbul Medeniyet Üniversitesi
 Düzce Üniversitesi
 Dumlupınar Üniversitesi
 Necmettin Erbakan Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi
 Selçuk Üniversitesi
 Kırıkkale Üniversitesi
 Selçuk Üniversitesi
 Muş Alparslan Üniversitesi
 Selçuk Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi
 T.C. Kırgızistan Bişkek Kültür ve Tanıtım Müşavirliği
 Selçuk Üniversitesi
 Marmara Üniversitesi
 Afyon Kocatepe Üniversitesi
 Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi
 Abant İzzet Baysal Üniversitesi
 Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
 Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
 Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
 Emekli Öğretim Üyesi
 Selçuk Üniversitesi
 Ohio State University
 Afyon Kocatepe Üniversitesi
 Necmettin Erbakan Üniversitesi
 Necmettin Erbakan Üniversitesi
 Selçuk Üniversitesi
 Ankara Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sinan TAŞDELEN Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin YILDIZ Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ERDEMİR Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Alan V. MURRAY University of Leeds
Dr. Jason T. ROCHE Manchester Metropolitan University

11. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 11

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BORAN	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Mimar Sinan Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Doğan YÖRÜK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. İzzet SAK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah KAYA	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan KUYUMCU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail KIVRIM	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet EKİZ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Muharrem ÇEKEN	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga BOZKURT	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine UYUMAZ	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KAPAR	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necla DURSUN	Selçuk Üniversitesi

USAD, Güz 2019; 11

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

s./p.

- Shah-Nāma-i Jangızî: Rewriting of Jāmi' Al-Tawārīkh in Verse
Şehnâme-i Cengizî: Cāmi'ü't-Tevârîh'in Manzum Bir Nüshası 1-10

Mustafa UYAR

- Celâyirliler'de Kadın ve Siyaset
Women and Politics in the Jalayirids 11-36

Ensar MACİT

- Türklerde Töz, Fal ve Yadacılığa Dair Bazı Tespitler
Some Findings About Töz, Fortunetelling and Yadacılık in Turks 37-62

Saadettin Yağmur GÖMEÇ

- Mardin Hacı Sadık Ağa -Sürur- Hanı ve (Gümrük) Çarşısı
The Mardin Hacı Sadık Ağa Surur Han And Gumruk Charshi 63-94

Zekai ERDAL

- Afyon-İshaklı (Saklu) Sâhib Ata Fahreddin Ali Kervanasarayı
Afyon-İshaklı (Saklu) Sahib Ata Fahreddin Ali Caravanserai 95-128

Alptekin YAVAŞ

Osmanlı Tarih Yazımı Patronaj ve Hizip

Ottoman Historiography, Patronage and Faction

129-152

Alaattin AKÖZ & Ahmet Kerim DEMİREĞEN

Bilâdü’ş-Şâm’daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı,
Âlim, Sefir: Ebû Sa’d el-Herevî

*An Ambassador, A Scientist, A Kâği Who Could Not Raise A Voice Against the Threat
of Crusade in Bilâd Al-Shâm Abû Sa’d Al-Harawî*

153-170

Murat ÖZTÜRK

Aksaray İle Koçhisar Arasında Paylaşılamayan Aşiret: Hacı Ahmetli

A Tribe Which Aksaray and Kochisar cannot Share: Hacı Ahmetli

171-188

Mehmet YILMAZ

Anadolu Selçuklu Mimarisi Araştırmalarında Bir Öncü:
Heinrich Edmund Naumann

A Pioneer in The Researches of Anatolian Seljuk Architecture:
Heinrich Edmund Naumann

189-202

Tolga BOZKURT

İlgın Belekler Mahallesi (Köyü) Camisi

İlgın Belekler Neighborhood (Village) Mosque

203-226

Razan AYKAÇ

Timur'un Âlimlerle İlişkileri

مناسبات امير تيمور با علماء

227-244

Mustafa AKKUŞ & İzzetullah ZEKİ

Anadolu'da Bir Selçuklu Prensi: Kutalmışoğlu Mansur ve
Faaliyetleri (1063-1078)

245-262

A Seljukid Prince in Anatolia: Kutulmiş-Oglu Mansur and His
Activities (1063-1078)

Ahmet KÜTÜK

Yakovalı Hasan Paşa Ve Peçuy'daki Külliyesi

263-280

Yakovalı Hasan Pasha and Islamic Complex in Pecs

Nazan ŞAHİN

Büveyhoğullarının Sarayında Görevli Olan Sâbiî Tarihçiler

281-298

Sabian Historian Commissioned in the Palace of Buyids

Houlih Mehdi ZAIN ALABDEN

HATIRAT / MEMOIRS

s./p.

Prof. Dr. Mustafa Köksal Kafalı

Bayram ÜREKLİ

299-304

SHAH-NĀMA-I JANGIZĪ: REWRITING OF JĀMĪ' AL-TAWĀRĪKH IN VERSE

ŞEHNĀME-İ CENGİZİ: CĀMĪ'Ü'T-TEVĀRĪH'İN MANZUM BİR NÜSHASI

Mustafa UYAR*

Abstract

Shah-nāma-i Jangizī is a verse work; its original name is Tārīkh-i Ghāzān Khān, and was written by the poet Shamsuddīn Muḥammad b. 'Alī Kāshānī. A good preserved copy of the work, which is a summary of the Jāmi' al-Tawārīkh, and dates back to the time of Ölceytü Khan, is registered in the Museum of Turkish and Islamic Arts under the number 1953. This manuscript, which was copied by Muḥammad b. 'Alī, was written with 19 lines of taliq style, 25x17,5 cm in size, contains 207 folios and 24 miniatures in it. In the article, this work will be introduced with respect to the physical properties, its historical value, and the reasons and conditions of copyright, in general terms.

Keywords

Shah-nāma-i Jangizī, Jāmi' al-Tawārīkh, Shamsuddīn Muḥammad b. 'Alī Kāshānī

Öz

Şehnâme-i Cengizî, asıl ismi Târîh-i Gâzân Hân olan ve şair Şemseddîn Muhammed b. 'Alī Kâşânî tarafından kaleme alınan manzum bir eserdir. Ölceytü Han zamanına kadar gelen ve Câmî'ü't-Tevârîh'in bir muhtasarı niteliğindeki eserin iyi durumdaki bir nüshası, Türk ve İslam

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye
uyar@ankara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7037-9114>.

Eserleri Müzesi'nde, 1953 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Muhammed 'Alî tarafından istinsah edilen bu nüsha, 207 vırağı havi olup 25x17,5cm ebadında, 19 satırlık talik yazıyla kaleme alınmıştır ve içinde 24 adet minyatür vardır. Söz konusu bu eser, fiziksel özellikleri yanında verdiği tarihî kıymeti havi malumat, telif sebebi ve koşulları itibariyle, ana hatlarıyla makalemizde arz edilecektir.

•

Anahtar Kelimeler

Şehnâme-i Cengizî, Câmi'ü't-Tevârih, Şemseddin Muhammed b. 'Alî Kâşânî

There are several works of Persian literature which writers tried to imitate due to their fame and therefore, caused a specific series of works to occur. For instance, *Khamsa* of Niẓāmī Ganjawī, *Gulistān* of Sa'dī Shirāzī, *Dīwān* of Khāfīz, and Firdawsī's *Shah-nāma* are masterpieces that influenced not only the Persians and Persian speaking nations but also many people and artists from other countries in terms of their content, literary arts, and other superior qualities. Among them, Firdawsī's *Shah-nāma* set a model or, to put it in a better way, was *imitated* by more number of poets.

The reasons for *Shah-nāma* to attain such popularity involved the fact that no such verse with epic and legendary elements had been written before, as well as its being appreciated by many rulers who were glorified in it. The importance attached to Firdawsī by Ghazna ruler Maḥmūd after his death, encouraged the poets to write similar *shah-nāma*, while the rulers showed extra attention to such works and poets as they envied the heroes mentioned in *Shah-nāma*, who became legendary and immortal.

We can see that the imitators (*muqallidān*) of Firdawsī's *Shah-nāma* had three reasons for writing such works. The first one is that the poets wanted to satisfy their own aesthetic feelings, glorify other national heroes of Persia and complete *Shah-nāma* in literary aspects. The aspiration of the poets to gain the compliments of the ruler was the second reason for them to write such panegyrics in verse. The third reason was that rulers, who considered themselves no inferior to the legendary heroes told in *Shah-nāma*, commissioned the poets to write similar *shah-nāma* in order to immortalize their names and tell the future generations about their actions with epic works in verse.

After the Mongols acquired Persia and established the Ilkhanid State, the tradition of compiling *shah-nāma* continued and developed together with history writing under the consideration of Mongol rulers.

In the Mongolian period, it was considered that works written in verse were more popular and therefore, works of prose were re-written in verse. This, however, did not turn out to be true.

It would be useful for our memory to mention the names of *shah-nāma*-style works written in the Mongolian period. The eighteen thousand couplet-long *Jangiz-nāma* or *Shahinshāh-nāma* of Aḥmad Tabrīzī (which involves the events until 738/1338 and was dedicated to Sultan Abū Sa'īd); Nūruddīn b. Shamsuddīn

Muhammad's *Ghāzān-nāma* (completed in 763/1362) and the seventy thousand couplet-long *Zafarnāma* written by Ḥamdullāh Mustawfī are the leading works of literature that were written in the Mongolian period and continued the *shah-nāma* tradition.

About the Author

The author of the work is Shamsuddīn Muḥammad b. 'Alī Kāshānī. Exact birth date of Kāshānī is not known. He is also contemporary of the famous vizier Rashīduddīn. The poet is estimated to die in 730/1330. Kāshānī wrote a historical work in verse called *Shah-nāma-i Jangizī* which describes the events until Öljeitü Khan period (703-716/1304-1316) and summarized the work of Rashīduddīn¹.

A well-preserved copy of the book which is also known as *Tārīkh-i Ghāzān Khān* is kept at the Museum of Turkish and Islamic Arts (Türk ve İslam Eserleri Müzesi) under the title of *Shah-nāma-i Jangizī* and under record number 1953². The book was copied by Muḥammad 'Alī. The copy of the manuscript has 207 folios. Dimension of the copy are 25x17.5 cm. The copy written in *ta'lik* style, written as nineteen lines and involves twenty four miniatures.

This copy, which is still kept in İstanbul³, was first pointed out by Zeki Velidi Togan⁴, and Kemal Çığ. Kemal Çığ wrote about the physical characteristics of the book in his article titled "The Catalogue of Books with Miniatures in the Museum of Turkish and Islamic Arts" (Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu) published in *Şarkiyat Mecmuası*. In our paper we used physical definitions from his article. Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı quoted the relevant part in *Shah-nāma-i Jangizī* and its translation in his article titled "A Verse about the Ghāzān Khan Tomb" (Gāzān Han Türbesi Hakkında Bir Manzume)⁵. The most detailed work, however, is found in Manuchahr Murtaẓawī's *Masā'il-i 'Asr-i Ilkhānān*⁶. Murtaẓawī's work relies on a copy of the manuscript which is in Paris National Library with the record number of 1443. The copy which we will be studying is

¹ Sa'īd Nafīsī, *Tārīkh-i nazm u nathr dar-Īrān wa dar-zabān-i Fārsī*, I, Tehrān 1363/1984, p. 216.

² Karl Jahn, "Study on Supplementary Persian Sources for the Mongol History of Iran", *Aspects of Altaic Civilization. Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University, June 4-9 1962*, ed. Denis Sinor, Bloomington 1963, p. 201.

³ Lala İsmail Library, n. 354.

⁴ Zeki V. Togan, *Tarihçe Usül*, İstanbul 1985, p. 197.

⁵ Aydın Sayılı, "Gāzān Han Türbesi Hakkında Bir Manzume", *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1971, pp. 383-398.

⁶ Manuchahr Murtaẓawī, *Masā'il-i 'Asr-i Ilkhānān*, Tehrān 1370/1992.

different from that copy in various aspects, the number of folios being in the first place.

The Physical /Outer Characteristics of the Book

Its cover is cardboard coated with brown leather. There is a sunburst design on the cover and the border of the outer edge is gilded. Its relief ornaments are also brown. The inner and outer edges of the cover are ornamented with a line of gilded chains. The inner part of the cover is coated with silvery paper. The folios numbered 1b and 2a are completely covered with miniatures and the edges are all ornamented with gilded designs. The text starts by folio number 2b. The upper side of this folio is ornamented with an arch. It is written in double columns and the texts are surrounded with double gilded lines. The lower and upper corners of the postscripts are ornamented in triangular style until folio 6a. The headlines are written in red ink⁷. Some folios are restored and some have stains on them due to humidity. This book has 24 miniatures on the following folios: 1b, 2a, 9b, 21b, 28b, 43b, 47b, 57a, 62a, 85b, 93b, 101a, 109b, 120a, 126b, 139a, 145a, 149a, 152a, 160a, 170b, 182a, 196a, 201b. Since the miniatures were made at a period when the miniature art began to decline, their artistic aspect is weak. Only the hunting scene in the introduction part is excellent⁸.

The reason for writing this book of verse is depicted by Shamsuddīn Kāshānī in an exaggerated and contradictory way. Firstly, Kāshānī claims at the beginning of his book that the job of re-writing the work compiled by Rashīduddīn in verse style was commissioned to him by Ghazan Khan himself. The head-plate (اشارات) (فرمودن پادشاه مؤلف را نظم این کتاب) in the postscript on the 3b folio of the book and the couplet (ز شاهم بدین کار اشارت رسید که گویی ز باختم بشارت رسید) in it are the parts where he argues this claim. According to him, Ghazan Khan gave his order about the issue right after the Turkish and Mongolian parts of *Jāmi' al-Tawārīkh* were completed⁹. This argument, of course, deserves criticism. Because it is known that Rashīduddīn's work was not completed in the Ghazan Khan period and submitted to the following Ilkhanid ruler Öljeitü Khan. It does not seem possible that re-writing of *Jāmi' al-Tawārīkh* commissioned to Kāshānī by Ghazan Khan himself in order to be re-written in verse. Because, *Jāmi' al-Tawārīkh* was not submitted

⁷ Kemal Çiğ, "Türk İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu", *Şarkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1959, p. 73.

⁸ Çiğ, *ibid*, s. 74.

⁹ (چو شد نثر تاریخ ترکان تمام غزان خواست کز نظم یابد نظام)

Ghazan Khan. As Murtaẓawī states, while Kāshānī defines himself as a poet that carries the souls of Firdawsī and Anwarī, it is a fact that he cannot reach the level of their poetry and Ghazan Khan would not commission such a work to such a poet¹⁰.

Another and more important issue is that Kāshānī claims Rashīduddīn's book to be a draft of a book in verse which he was to write later. Moreover, Kāshānī despises Rashīduddīn's work and writes: (بگویند اگر شاه فرمان دهد چو عیسی تن مرده را جان دهد) claiming that he would "resurrect *Jāmi' al-Tawārīkh* by converting it into verse just as Jesus Christ revives dead bodies".

Despite the claims in the book of the poet that Rashīduddīn's work was written to be converted into verse by Kāshānī upon the order of Ghazan Khan, we know that there are no records about this issue in any literature from the period. It is interesting that such an important issue did not appear in any of the sources. Besides, there is no rationale in Kāshānī's embracing "resurrection" of Rashīduddīn's work, because Rashīduddīn was a passionate and greedy vizier. Also Kāshānī would not prefer to be an enemy to him with a work that would overshadow his book. Then, the reason for Kāshānī's claim can be that he wanted his book and name to reach eternity by using Ghazan Khan's name in it.

The book, in terms of content, is a summary of Rashīduddīn written in verse. While the parts quoted from Rashīduddīn's book called *Jāmi' al-Tawārīkh* are told briefly, some parts do not rely on Rashīduddīn's book and do not appear in his work. For instance, while the information given by Aydın Sayılı about the tomb constructed in the city of Sham near Tabriz appears briefly in Rashīduddīn's book, but Kāshānī gives detailed information about the construction process of the tomb and some problems encountered during the process. This gives us the impression that we can have historical information about the Ilkhanids by comparing *Shah-nāma-i Jangizī* to *Jāmi' al-Tawārīkh*.

¹⁰ Murtaẓawī, *ibid*, p. 598-600.

KAYNAKÇA

- Çiğ, Kemal, "Türk İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu", *Şarkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1959, pp. 50-90.
- Jahn, Karl, "Study on Supplementary Persian Sources for the Mongol History of Iran", *Aspects of Altaic Civilization. Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University, June 4-9 1962*, ed. Denis Sinor, Bloomington 1963, pp. 197-204.
- Kāshānī, Shamsuddīn Muḥammad b. 'Alī, *Shah-nāma-i Jangizī*, MS in Museum of Turkish and Islamic Arts (Türk ve İslam Eserleri Müzesi), n. 1953.
- Murtaẓawī, Manuchahr, *Masā'il-i 'asr-i Ilkhānān*, Tehrān 1370/1992.
- Nafīsī, Sa'īd, *Tārīkh-i nazm u nathr dar-Īrān wa dar-zabān-i Fārsī*, I, Tehrān 1363/1984.
- Sayılı, Aydın, "Gâzân Han Türbesi Hakkında Bir Manzume", *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1971, pp. 383-398.
- Togan, Zeki V., *Tarihte Usül*, İstanbul 1985.
- Uyar, Mustafa, "Шахнаме-иЖенгизи: Жами ел-Теварих шүлэглэсэн хэлбэрээр шинээр туурвигдсан нь", *Historical Study of Mongolia and its Sources*, Symposium jointly organized by the Institute of History, Mongolian Academy of Sciences, Institute of Mongolian Cultural Studies, Inner Mongolian Normal University and Center for Northeast Asian Studies, Tohoku University, at Ulaanbaatar, September 20-21, 2009, ed. by. CH. Dashdavaa, Cinggeltü, Hiroki Oka, Published by Tohoku University, Sendai-Japan 2011, pp. 61-71.

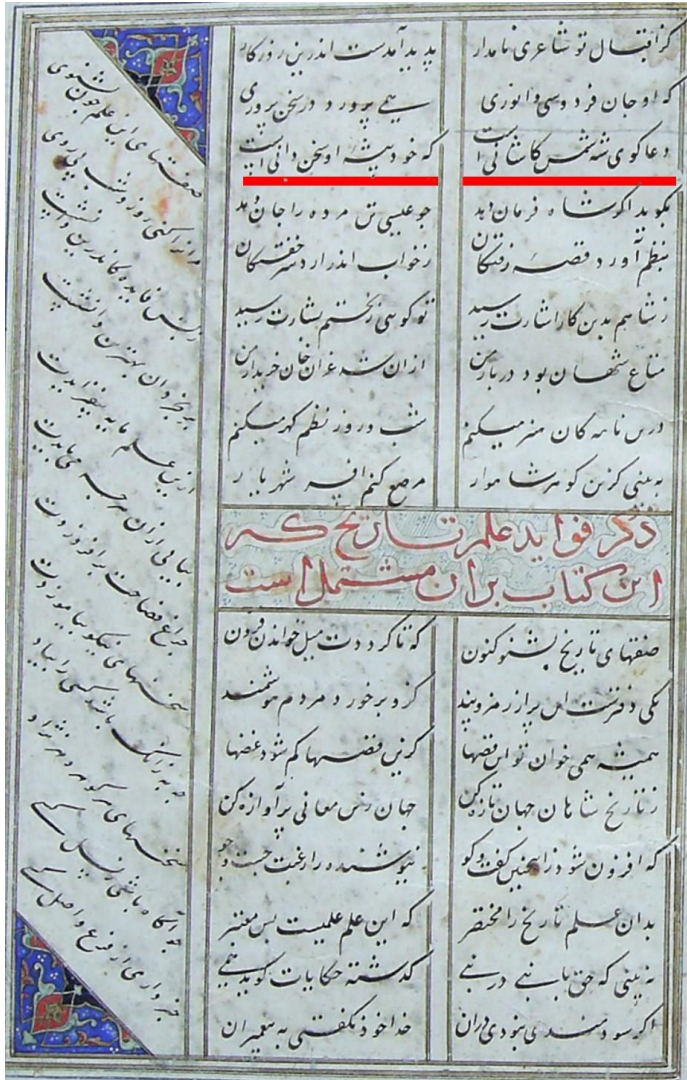
1b-2a: Entrance of the Manuscript

2b-3a: Preface or Introduction of the Manuscript (Muqaddima)

4a: The Couplet in which Kāshānī's Name is Mentioned for the First Time in the Manuscript

CELÂYİRLİLER'DE KADIN VE SİYASET

WOMEN AND POLITICS IN THE JALAYIRIDS

Ensar MACİT*

Öz

Moğol idarelerinde varlıklarını devam ettiren Celâyirli kabilesinin emirleri, önemli mevkilere gelebilmek için Moğol hanedanına mensup aileler ile kız alıp kız vermek suretiyle akrabalık tesis ettiler. Bu sayede de önemli mevkilerde görev alabildiler. Kabile sürecinden devletin yıkılışına kadar "hatun" unvanıyla Celâyirli kadınlar, hem İlhanlılar hem de Celâyirli siyasetinde etkin rol oynadılar. İlhanlılar idaresinde Celâyirlilerin nüfuz kazanmasında büyük katkısı olan Bağdad Hatun'un yanı sıra 1340 yılında kurulan müstakil Celâyirliler Devleti'nin yıkılışına dek Dilşad Hatun ve Tendü Hatun da geniş yetkilere sahiplerdi. Vakıflar ve hayır işleri ile uğraşmalarının yanında siyasî, askerî ve idarî konularda da söz sahibiydiler. Hükümdarlar ve devlet adamları üzerinde büyük nüfuzları olup hükümdar seçimlerinde tahtın sahibini belirleme, taht mücadelelerinde arabuluculuk yapma gibi önemli siyasî meselelerde ön planda yer alırlardı. Belirli dönemlerde devlet idaresini tamamen üstlenen Celâyirli hatunlar, sadece merkezî yönetimde değil, aynı zamanda yerel yönetimlerde de rol alabiliyorlardı.

•

Anahtar Kelimeler

Celâyirliler, İlhanlılar, hatun, kadın, siyaset, Bağdad Hatun, Dilşad Hatun, Tendü Hatun.

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum /Türkiye
ensar.macit@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2123-9558>.

•
Abstract

The emirs of the Jalayirid tribe, which maintained their existence under the Mongol reign, established kinship with families that were members of the Mongol dynasty in order to reach essential positions. In this way, they were able to work in important positions. The Jalayirid women who were called "khatun" from the tribal period to the collapse of the state, played an active role in both Ilkhanids and Jalayirids politics. In addition to Baghdad Khatun, who had significant contributions to Jalayirids gaining influence under the rule of Ilkhanids, Dilshad Khatun and Tendu Khatun had extensive powers until the fall of the independent Jalayirids State founded in 1340. As well as dealing with foundations and charities, they also had a say in political, military and administrative matters. They had great influence over the rulers and statesmen. Besides, they were at the forefront of critical political issues such as determining the owner of the throne in the ruler elections and mediating the throne struggles. Jalayirid khatuns, who took over the state administration completely in certain periods, could play a role not only in the central administration but also in the local administrations.

•
Keywords

Antioch, Seljukc, Gregorian, Syriac, Nestorian

GİRİŞ

Tarih boyunca kadın, toplumsal hayatta, devlet idaresinde ve siyasette önemli rol oynamıştır. Türklerdeki kadının ülke idaresindeki nüfuzu, Moğollarda da görülen bir durumdur. Bilhassa İlhanlıların son dönemleri, kadınların ülke yönetiminde oldukça etkin rol aldıkları dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, Celâyirli'ler için de geçerli olmuştur. Hükümdar ailesinden olan hatunlar, hükümdar seçimlerinde etkin rol oynarlardı. Hatunların çoğu asil Türk ve Moğol ailelerine mensup ya da başka devletlerin soylu ailelerine mensuptu. Daha çok ülke içerisindeki vakıflar ve hayır kurumları ile ilgilenirlerdi. Saltanat sarayında veya kendilerine tahsis edilen saraylarda dönemin önde gelen sanatçıları, şairleri ile sanat, şiir ve eğlence meclisleri yaparlardı ve bu şekilde günlerini geçirirlerdi. Gelirleri, kendilerine ihdas olunan bazı vilayetlerin gelirleri yanı sıra dükkânlar, hamamlar gibi özel mülklerinden karşılanırdı. Bu gelirler ise kendilerince görevlendirilen memurlar tarafından toplanırdı.¹

Celâyir kabilesi, hem Cengiz Han hem de İran'da kurulmuş olan İlhanlılar idaresinde varlığını devam ettirdi ve bilhassa askerî ve siyasi yönden önemli şahsiyetleri sayesinde Moğol yönetimlerinde kendilerine yer edinebildiler.² Siyaseten daha güçlü olmak ve devlet yönetiminde daha iyi pozisyonlarda görev alabilmek adına da Moğol hanedanı içerisinde kız alıp kız vermek suretiyle akrabalık tesis ettiler. Yapılan bu evlilikler sayesinde İlhanlı hükümdarları Celâyir kabilesinin önde gelen kabiliyetli isimlerini devlete kazandırdı. Celâyir kabilesi de İlhanlı yönetimini ele geçiren kadınları sayesinde İlhanlı yönetim kademelerinde yerlerini aldılar. Dolayısıyla bu evliliklerin yanı sıra kadınların ülke yönetimindeki kudretleri, Celâyirli'ler Devleti'nin kurulmasında önemli bir adımı teşkil edecektir.

Son kudretli İlhanlı hükümdarı olan Ebu Said Bahadır Han döneminde (1316-1335) Anadolu valisi olan Celâyirli Emir Hüseyin'in oğlu Şeyh Hasan-ı Bozorg, hükümdarın ölümünden sonra İlhanlılarda yaşanan saltanat mücadelelerinde etkin rol oynayarak, bazı şehzadeleri hükümdar ilan edebilecek bir kudrete sahip oldu. Onun çabaları sonucunda da İlhanlıların çöküşüyle 1340 yılında Bağdad'da

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 191-194; Şirîn Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran 1093, s. 122; Şirîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, Ankara 2015, s. 140; Bülent Yılmaz, *Celâyirli'ler (Kabile-Devlet)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002, s. 279.

² Mükrimin Halil Yınanç, "Celâyir", *İA*, III, Eskişehir 2001, s. 64; Muzaffer Ürekli, "Celâyirli'ler", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 264; Sadık Armutlu, *Sultan Ahmet Celâyir (Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1990, s. 16; Yılmaz, *Celâyirli'ler*, s. 10, 26.

müstakil bir devlet kurma başarısını gösterdi. Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a sahip olan Celâyirîliler, 1431 yılına kadar hüküm sürdüler.³ Celâyirli kadınlar ise hem İlhanlılar hem de Celâyirîliler idaresinde etkin rol oynadılar.

A-İlhanlılar Siyasetinde Celâyirli Kadının Rolü

Celâyirli emirlerin İlhanlılar idaresinde etkin rol alabilmek için İlhanlı hanedanı içerisinde akrabalık tesis ettikleri ve bu sayede siyasî, idarî ve sosyal imtiyazlara sahip oldukları söylenmişti. Celâyirli kabilesinden İlhanlılar idaresinde görev alan en önemli isimlerden birisi Akbuga Noyan'dı.⁴ O, İlkan Noyan'ın oğlu olup Hülâgu Han (1256-1265) ile Batı Asya'ya gelen ve Celâyirli kabilesinde yetişen en önemli komutan ve devlet adamlarının başında geliyordu. İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın (1265-1282) ölümünden sonra şehzadeler arasındaki taht mücadelelerinde Ahmed Teküdar'ın yanında yer alarak bu sayede 682 (1283-1284) yılında "emîrül-ümerâ" tayin edildi.⁵ Argun Han'ın 683 (1284-1285) yılında Ahmed Teküdar'ı bertaraf edip İlhanlı yönetimini ele geçirmesiyle Ahmed Teküdar ile birlikte hareket ettiği için yakalanarak hapsedildi. Ancak bir süre sonra Argun Han (1284-1291) –muhtemelen Akbuga'nın Celâyirli emirler üzerindeki nüfuzunu kullanabilmek amacıyla- onu hapisten çıkardı. Ayrıca Akbuga, Argun Han'ın kızıyla evlenerek "küregen" (damat) olarak tanınmaya başladı⁶ ve Argun Han'ın dostluğunu kazandı. Böylece Argun Han, Celâyirli emirleri yanına çekerken Akbuga da bu evlilik sayesinde İlhanlı yönetiminde özel bir yere sahip oldu.⁷

Geyhatu Han zamanında (1291-1295) Akbuga'nın şöhreti daha da arttı. Onun itibarının artması, kızı Döndü (Tendü) Hatun'u, Geyhatu Han'a vermesi ile

³ Yinanç, "Celâyir", s. 64-65; Ürekli, "Celâyirîliler", s. 264-265.

⁴ Yinanç, "Celâyir", s. 64; Yılmaz, *Celâyirîliler*, s. 60-61.

⁵ Ebûbekr el-Kutbî el-Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, nşr. J. B. Van Loon, Lahey 1954, s. 6-7; Henry H. Howorth, *History of the Mongols (From the 9th to the 19th Century)*, III, London 1880, s. 285; Yılmaz, *Celâyirîliler*, s. 61.

⁶ Fahrüddîn Ebû Süleyman b. Tacüddîn Benâketî, *Ravzatu Evlâu'l-Elbâb fî Mârifeti't-Tevarîh ve'l-Ensâb*, nşr. Câ'fer Şî'âr, Tahran 1348, s. 447.

⁷ J. B. Van Loon, *Târîh-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais)*, Lahey 1954, s. 7 (Yazar, Argun Han'ın bu kızının adını "Olcatay" olarak vermiş ve Akbuga'nın ölümünden sonra oğlu Hüseyin Küregen'in babasının eşi ile evlendiğini söylemiştir.); Patrick Wing de Van Loon ile aynı bilgileri vermiştir. Bkz. Patrick Wing, *The Jalayirids (Dynastic State Formation in the Mongol Middle East)*, Edinburgh 2016, s. 6; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 7; Yılmaz, *Celâyirîliler*, s. 61. (Yazar, Hüseyin Küregen'in Müslüman olduğunu dikkate alarak onun üvey annesi ile evlendiği bilgisini ihtiyatlı görmüş ve şayet böyle bir evlilik varsa bu hatunun Argun Han'ın diğer bir kızı olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur ki, bizce de bu yaklaşım daha doğrudur.)

alakalıdır.⁸ Bu evlilik sayesinde o, 691 (1291-1292) senesinde Han tarafından “emîrül-ümerâ” makamına tayin edilip tüm İlhanlı ordularının başkomutanlığına getirildi.⁹

Akbuga'nın oğlu olan Emir Hüseyin de Argun Han'ın kızı, dolayısıyla da Gazan Han'ın kız kardeşi olan Olcatay Hatun ile evlilik yaparak babası gibi “küregen” lakabını aldı.¹⁰ Bu sayede o da İlhanlı yönetiminde kendine yer edinebildi. Nitekim o, bu evlilik ile Horasan'a atanan şehzade Olcaytu'nun atabeği oldu.¹¹ Atabeğliği sayesinde Gazan Han'dan (1295-1304) sonra İlhanlılar tahtına çıkan Olcaytu zamanında da (1304-1316) itibarını korudu. Olcaytu Han, Emir Hüseyin'e ulus beyi sıfatı ile tüm İlhanlı İncularının yönetimini verdi.¹² Bu itibarla o, Tebriz'de babası Akbuga'nın ikamet ettiği Akbuga Sarayı'na yerleşti ve kendine tefviz olunan devlet işlerini buradan idare etti. Hükümdar nezdinde büyük bir itibara sahip olduğundan, Olcaytu Han Tebriz'e geldiği zamanlarda kız kardeşinden de ötürü Emir Hüseyin'in hanesinde misafir oluyordu. Dahası, Olcaytu Han'ın Tebriz'de olmadığı zamanlarda şehre gelen elçileri Emir Hüseyin kendi sarayında karşılıyor, Olcaytu Han adına çıkan tüm yarlıklarda diğer önemli emirlerin yanı sıra onun da mührü bulunuyordu.¹³ 713 (1313-1314) yılına

⁸ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara 2013, s. 176; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 377; Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012, s. 140.

⁹ J. B. Van Loon, *Ta'rih-i Shaikh Uwais*, s. 7; Muhammed Seyyid Burhâneddîn Hândşâh Belhî Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, nşr. Abbâs Pervîz, Tahran 1339, s. 367; Ğiyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseyinî Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, III, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1362, s. 135; Yahya b. Abdullatîf Kazvînî, *Lübbü't-Tevârih*, İntişârât-ı Bunyâd ü Gûyâ, Tahran 1363, s. 257; Nazmi-zâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ*, haz. Mehmet Karataş, Ankara 2014, s. 143; Abbaskuli Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, Bakı 1951, s. 88; Clement Huart, *Histoire de Bagdad*, Paris 1901, s. 12; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl ez Hamle-i Çengîz tâ Teşkil-i Devlet-i Teymûrî*, Müessesese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1388, s. 247; Bertold Spuler, *Târîh-i Moğûl der İrân*, Frs trc. Mahmûd Mîr Âfitâb), İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1392, s. 92; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 2011, s. 100; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul 1999, s. 312.

¹⁰ el-Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, s. 146; Nazmi-zâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ*, s. 143; Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, s. 88; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 654; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 9; Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I/1969, Ankara 1970, s. 18; Muhammed Kazvînî, “Hâfız u Sultân Ahmed Celâyir”, *Mecelle-i Yâdigâr*, 1/1, Tahran 1323, s. 11.

¹¹ el-Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, s. 146.

¹² Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, I, s. 73; Yılmaz, *Celâyirliler*, s. 73.

¹³ Ebu'l-Kâsim Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyitû*, nşr. Mehîn Hambly, Tahran 1348, s. 83, 121, 175; Muhammed b. Alî b. Muhammed Şabânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, nşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Müessesese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1362, s. 270; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 308; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, I, s. 18; Yılmaz, *Celâyirliler*, s. 73.

gelindiğinde İlhanlılar idaresinde itibarı daha da arttı. Kızı Suyurgatmış Hatun'u, Olcaytu Han'ın nikâhuna vermesi üzerine kendisine Arran ve Şirvan vilayetlerinin idareleri tahsis edildi.¹⁴

Celâyirli Emir Hüseyin'in 722 (1322) yılında ölümünü müteakip oğlu Şeyh Hasan-ı Bozorg da İlhanlı yönetiminde önemli bir yer tutmaya başladı. Nitekim Şeyh Hasan, babasının ölümünden sonra onun yerini aldı ve Ebu Said'in güvenini kazandı. Böylece babasının hâkim olduğu bölgeler onun idaresine verildi.¹⁵ Babasının ölümünden bir yıl sonra 723 (1323) yılında da İlhanlı beylerbeyi olan Emir Çoban'ın kızı Bağdad Hatun ile evlenerek İlhanlı yönetimiyle daha güçlü bir bağ kurdu.¹⁶

Şeyh Hasan-ı Bozorg zamanında da (1335-1355) İlhanlılar ile evlilik yoluyla akrabalık tesis edildi. Ancak bu evlilik her iki tarafın da isteği doğrultusunda yapılan bir evlilik olmayıp tek taraflı istek üzere, zoraki bir evlilik olacaktı. Şöyle ki, Ebu Said, Bağdad Hatun'un Şeyh Hasan'la evli olduğunu bilmesine rağmen ona âşık oldu. Bu aşk yüzünden zamanla devlet işlerinden elini çekti ve zamanının büyük kısmını Bağdad Hatun'a şiir yazmakla geçirmeye başladı. Çok sevdiği Bağdad Hatun'u elde edebileceğinden de şüphe etmiyordu. Nitekim Cengiz Han yasasına göre şayet bir kadın evli dahi olsa, hükümdar tarafından beğenilip istenirse, kocası onu boşamak ve hükümdara göndermek zorundaydı. Böyle bir uygulamanın varlığından haberdar olan Ebu Said, bu kozu kullanarak Emir Çoban'a izdivaç konusunu ilettiler ancak olumlu bir netice elde edemedi. Esasında Emir Çoban bu durumun geçici bir heves olduğunu ve zamanla konunun kapanacağını düşünüyordu. Ancak bu defa Ebu Said tamamen devlet işlerinden el çekip Bağdad Hatun aşkıyla yaşamaya başladı. Emir Çoban, bir yandan Ebu Said'in Bağdad Hatun'u unutmaması için onu Bağdad'a götürürken, diğer yandan da

¹⁴ Benâketî, *Ravzatu Evlâu'l-Elbâb*, s. 473; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, V, s. 468; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 9.

¹⁵ Yılmaz, *Celâyirli*, s. 82.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2015, s. 224; Şihâbüddîn Abdullah b. Lütfullah b. Abdü'r-Reşîd el-Hâfî Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmîi't-Tevârîh-i Reşîdî*, nşr. Hânabâ Beyânî, Tahran 1317, s. 117; Kemaluddîn Abdurrezzâk Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, I, nşr. Abdülhuseyn Nevâî, Tahran 1372, s. 92; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, V, s. 507; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 209; Kazvîni, *Lübbü't-Tevârîh*, s. 242; Joseph Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Garbî Tatarların Târîh-i Umûmîsi*, VI, trc. Hüseyin Câhid Yalçın, İstanbul 1924, s. 66; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 605; Huart, *Histoire de Bağdad*, s. 10; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, III, Cambridge 1928, s. 171; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 335; Spuler, *İran Moğolları*, s. 138; Kâsım Çanî, *Târîh-i Asr-ı Hâfız*, Tahran 1383, s. 78; Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 134; Enver Konukçu, "Bağdat Hatun", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 444.

Bağdad Hatun ve Şeyh Hasan'ı da Ebu Said'den uzak tutabilmek için onları Karabağ'a gönderdi. Emir Çoban'ın bu durumunu fırsat bilen ve onun İlhanlı yönetimindeki konumunu çekemeyen emirler de harekete geçti. Ebu Said'in Emir Çoban'a incinmesini ve ona karşı doğan nefretini fırsata çeviren devlet ricali, hem Emir Çoban hem de oğlu Dımaşk Hâce hakkında karalama siyaseti başlattılar. Emir Çoban'ın Horasan'da çıkan karışıklıkları ortadan kaldırmak için bölgede bulunduğu esnada Dımaşk Hâce, Ebu Said'in haremindeki kadınlarla olan gizli ilişkisi bahane edilerek öldürüldü. Bağdad Hatun'a sahip olmak isteyen Ebu Said daha da ileriye giderek Emir Çoban'ın öldürülmesi için bir ordu gönderdi. Herat hâkimi Gıyâseddîn Kert'e sığınan Emir Çoban 728 (1327-1328) yılında Ebu Said'in emriyle öldürüldü.¹⁷

Bağdad Hatun'u elde edebilmesi için kendisine engel teşkil eden Emir Çoban'ın öldürülmesiyle Ebu Said bu defa Şeyh Hasan'ın eşinden boşanması meselesi üzerine yoğunlaştı. Bu iş için dönemin en çok itibar edilen kadısı Kadı Mübarek Şah'ı görevlendirdi. Kadı, Şeyh Hasan'ın yanına giderek Ebu Said'in niyetinden bahisle emre itaat etmemesini söyledi. Çaresiz kalan Şeyh Hasan, Bağdad Hatun'dan boşanmayı zoraki kabul etti. İslâm hukukuna göre bekleme süresi geçtikten sonra debdebeli bir düğün ile Ebu Said Bağdad Hatun ile evlendi ve ona "hüdâvendigâr" unvanını verdi.¹⁸

Güzel olduğu kadar zeki de olan Bağdad Hatun'un bu evliliği, hem Ebu Said nezdinde hem de İlhanlı yönetiminde büyük bir nüfuz kazanmasına sebebiyet verdi. Devlet yönetimi artık tamamen onun kontrolüne geçti. Öyle ki, devletin her

¹⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 222-224; Ebrû, *Zeyl-i Câmîi't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 117-134; Fasîh Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, III, nşr. Mahmûd Ferruh, Meşhed 1239; s. 37-38; Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 92-110; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, V, s. 507-523; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 209-213; Kazvînî, *Lübbü't-Tevârîh*, s. 242; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Tarihi*, VI, s. 66-70; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 605-611; Huart, *Histoire de Bagdad*, s. 10; Spuler, *İran Moğolları*, s. 138-141; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 335-338; Ğanî, *Târîh-i Asr-ı Hâfız*, s. 78-83; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 13-15; Konukçu, "Bağdat Hatun", s. 444.

¹⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 224; Ebrû, *Zeyl-i Câmîi't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 139-140; Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 116; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, V, s. 526-527; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 215; Kazvînî, *Lübbü't-Tevârîh*, s. 242; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Tarihi*, VI, s. 70-71; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 611; Spuler, *İran Moğolları*, s. 142; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 338; John Andrew Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 411; Ğanî, *Târîh-i Asr-ı Hâfız*, s. 87; R. M. Savory, "Baghdad Khatun", *EP*, I, Leiden 1986, s. 908; Konukçu, "Bağdat Hatun", s. 444; Rağd Abdülkerim Ahmed en-Neccâr, *el-İrâk fi'l-Ahdî'l-Celâirî 740-814 h./ 1339-1411 m. (Dirâset fi'l-Evdâi's-Siyâse)*, Musul 1434h./2013m., s. 36; Bruno de Nicola, *Women in Mongol Iran (The Khatuns, 1206-1335)*, Edinburgh 2017, s. 101; Nilgün Dalkesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyaset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 563.

bir tarafına yarlıklar gönderiyor ve dağılan Çobanlı ailesini kendi etrafında yeniden topluyor, devlet kademelerinde onlara alan açıyordu.¹⁹ Bağdad Hatun'un bu kudreti, eski eşi olan Şeyh Hasan'ın da İlhanlılar yönetiminde yer alması ve Ebu Said'in nazarında itibar edilir bir emir olmasını sağladı. Bağdad Hatun'un da tesiriyle eşinden boşanması karşılığında Ebu Said, Şeyh Hasan'a Azerbaycan, Arran, Muğan ve Şirvan'ın idarelerini verdi.²⁰ Dolayısıyla her ne kadar eşini boşamak zorunda kalsa da kazandığı itibar sayesinde bağımsız bir Celâyirli Devleti'nin kurulması için önemli bir fırsat yakaladı.

Belirli bir dönem Çobanlı ailesinin nüfuzu altında kalan Ebu Said bundan sonra da devletin, maşuku olduğu Bağdad Hatun tarafından yönetilmesine katlanmak zorunda kaldı. Bu durumu hazmedemeyen emir ve beyler Bağdad Hatun ve onun sayesinde itibarı yükselen Şeyh Hasan hakkında bir dedikodu ortaya attılar. 731 (1330-1331) senesinde Şeyh Hasan'ın Bağdad Hatun ile gizli den gizliye mektuplaştığı şayiası yayıldı. Bu olay Ebu Said tarafından duyulunca o, olayın aslını araştırmadan Şeyh Hasan'ın öldürülmesi emrini verdi. Ancak halası olan Şeyh Hasan'ın annesi Olcatay Hatun, huzuruna gelerek oğlu için şefaetçi oldu. Halasını kıramayan Ebu Said, Şeyh Hasan'ı öldürmese de annesi ile birlikte Kemah Kalesi'ne sürdü. Öte yandan çok sevdiği Bağdad Hatun'a olan sevgi ve saygısını da yitirdi. Ancak bu olayın bir iftiradan ibaret olduğu haberi bir yıl sonra ortaya çıkınca iftiracılar Ebu Said tarafından öldürüldüğü gibi Bağdad Hatun'un da itibarı iade edildi. Şeyh Hasan'ın da suçsuzluğu ortaya çıkınca Tebriz'e çağrıldı ve Anadolu'nun genel valisi görevine getirildi. Şeyh Hasan, Ebu Said'in ölümüne kadar İlhanlılar idaresinde görev yaptı.²¹

¹⁹ Şabânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 285; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 224; Ebrû, *Zeyl-i Câmîiü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 140; Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 117; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, V, s. 527; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 215; Kazvînî, *Lübbü't-Tevârîh*, s. 243; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Tarihi*, VI, s. 71; Beyânî, *Moğol Dönemi İnan'ında Kadın*, s. 134; Cem Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004, s. 97; Nicola, *Women in Mongol Iran*, s. 101.

²⁰ Muhammed b. Hindûşâh Nahcevanî, *Düstûru'l-Kâtib fi Tâyi'ni'l-Merâtib*, II, nşr. Abdülkerim Ali Oğlu Alizâde, Moskova 1976, s. 50; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 15; Yılmaz, *Celâyirli*, s. 87; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, s. 98.

²¹ Ebrû, *Zeyl-i Câmîiü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 142-143; Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 126-127; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, V, s. 532; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 214-215; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Tarihi*, VI, s. 71-72; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 623; Spuler, *İnan Moğolları*, s. 143; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 344; Boyle, "Dynastic and Political History", s. 412; Savory, "Baghdad Khatun", s. 908; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 15; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", I, s. 92-93; Nicola, *Women in Mongol Iran*, s. 101-102; Konukçu, "Bağdat Hatun", s. 444; Abdülkadir Yuvalı, "Hasan-ı Büzürg", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 311; Wing, *The Jalayirids*, s. 70; Dalakesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyaset ve Kadın", s. 564.

İtibarını yeniden kazanan Bağdad Hatun, farklı çevrelerin de desteğini kazanmak istemiştir. Siyaseten elini güçlendirebilmek için sûfi şeyhlerle de bağ kurmayı ihmal etmedi. Bu minvalde Erdebil'de önemli dinî bir güç olan Şeyh Safiyyüddîn Erdebilî²² ile olan bağı önemlidir. Eşi Ebu Said'in, Şeyh Safiyyüddîn Erdebilî ile olan bir mülakatına o da katıldı.²³ Bu katılım büyük ihtimalle Bağdad Hatun'un politik bir ziyaretinden ibaretti.

Bağdad Hatun'un Şeyh Hasan ile mektuplaşması meselesinden aklanmış olduğu daha önce söylenmişti. Ne var ki, devlet idaresindeki nüfuzunu etkin olarak kullanmasından ötürü muhalif seslerin çoğalması, adının geçtiği meseleler yüzünden fazlaca insanın ölmesi ve ülkede onun idaresinden kaynaklı çıkan karışıklıklar yüzünden Bağdad Hatun, Ebu Said'in gözünden düştü. Evliliklerinin üzerinden henüz iki yıl geçmesine rağmen Ebu Said bu defa Dımaşk Hâce'nin kızı olan Dilşad Hatun ile evlendi ve devlet idaresini tamamen Bağdad Hatun ve vezirine bıraktı.²⁴ Dilşad Hatun ile evliliğinden kısa bir süre sonra da 736 (1335-1336) senesinde öldü.²⁵ İbn Battûta ve onu kaynak gösteren bazı araştırmacılar, Ebu Said'in Dilşad Hatun ile evliliğinden ötürü Bağdad Hatun'un kıskançlık krizine

²² Erdebil'de doğan Şeyh Safiyyüddîn Erdebilî'nin (1252-1334) soyu, yedinci imam olan Musa vasıtasıyla Hz. Ali'ye dayandırılmıştır. 25 yaşındayken Gilan'da bulunan Şeyh Zâhid'e intisap etmiş ve tarikat reisi olarak ona halef olmuştur. Safeviyye tarikatının pîri kabul edilir. Daha geniş bilgi için bkz. Franz Babinger, "Safiyyeddin", *İA*, X, Eskişehir 2001, s. 64-65; Reşat Öngören, Safiyyüddîn-i Erdebilî, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 476-478; Serap Şah, *Safvetü's-Safa'da Safiyyüddîn-i Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, C.I, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

²³ İbn Bezzâz, *Safvatu's-Safâ*, nşr. Gulâ-mirzâ Tabâtabâî Mecc, Dânişgâh-ı Azâdî İslâmî, Tebriz 1373, s. 912; Nicola, *Women in Mongol Iran*, s. 196; *Safvatu's-Safâ'da Bağdad Hatun ile ilgili ilginç bir hikâyeden bahsedilir. Hikâyeye göre Bağdad Hatun, Şeyh'i bir anlamda denemek isteyerek erkeğe benzeyen iki kızı emirzâde kılığıyla Şeyh'e selam vermek üzere onun huzuruna gönderdi. Kapıya geldiklerinde Şeyh'in elini öpmek istediler. Ancak Şeyh "abdest, abdest" diyerek elini öpmelerine izin vermedi ve oradan kalkarak başka bir eve gitti. Onlar yeniden izin istedikleri zaman Şeyh, namahremle görüşmenin doğru olmadığını söyleyip tekrar onların isteklerini reddetti. Kızlarla "Bağdad Hatun'a selam söyleyin, size de dua etti" diye haber gönderdi ve kızlar da geri döndü. Bkz. İbn Bezzâz, *Safvatu's-Safâ*, s. 792; Şah, *Safvetü's-Safa'da Safiyyüddîn-i Erdebilî'nin Hayatı*, s. 21-22.*

²⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 224; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 219; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 623; Abbâs el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk Beynel İhtilâleyin*, II, Bağdat 1936, s. 27-28; Savory, "Baghdad Khatun", s. 908; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 16; Konukçu, "Bağdat Hatun", s. 444.

²⁵ el-Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, s. 158; Ebrû, *Zeyl-i Câmîü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 143-144; Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 130-131; Fasîh Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, III, s. 46; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, V, s. 534; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 219; Kâdî Ahmed Gaffârî Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Mücteba Mînovî, Tahran 1343, s. 214; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Tarihi*, VI, s. 72-73; Browne, *A Literary History of Persia*, s. 171; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 412.

girdiğini, ayrıca babası Emir Çoban ve kardeşlerinin intikamını almak için Ebu Said'i zehirlediğini kaydetmişlerdir.²⁶

Bağdad Hatun'un Ebu Said'in ölümünden sonra da ülke yönetimini elinde tutma hırsı, Arpa Han'ın ona karşı muhalefetine sebep oldu. Devlet idaresinin Bağdad Hatun'un tekelinde olması ve tahta çıkan ilhanı tanımaması hem Arpa Han hem de devlet ricali tarafından kabul edilebilir bir durum değildi. Böyle bir ortamda o, mezkûr çevrelerce Ebu Said'i zehirlemek ve Özbek Han ile gizlice mektuplaşmak suretiyle Arpa Han'ı ortadan kaldırmakla suçlandı. Tüm bu amiller üzerine Arpa Han onun öldürülmesi emrini verdi. Böylece o, 736 (1336) senesi saray görevlilerinden olan Hâce Lû'lû adlı mülazım tarafından hamamda sopa ile dövülerek feci bir şekilde öldürüldü. Üzerinde mahrem yerlerini örten bir kumaş parçası dışında bir şey olmayıp bu halde cesedi birkaç gün teşhir edildi.²⁷

Bağdad Hatun'un siyâsî nüfuzu, Şeyh Hasan'ın İlhanlılar idaresinde yer edinmesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Öyle ki, Ebu Said döneminde elde ettiği nüfuz, Ebu Said'in ölümünden sonra da gün geçtikçe artacaktı. İlhanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerine müdahil olup şehzadelerden kendi desteklediği ismi ilhan ettiği gibi Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'la da mücadeleler yaparak 1340 senesinde Bağdad'da bağımsız bir devlet kuracaktı. Dolayısıyla Şeyh Hasan'ın İlhanlılar idaresinde nüfuz sahibi olmasının ve 1340 yılına gelindiğinde de onun bağımsız bir devlet kurabilmesinin temelinde Bağdad Hatun'un tesiri, gözden kaçırılmaması gereken önemli bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlı yönetimini yönlendirmeye başlayan Şeyh Hasan, Şehzade Muhammed'i Tebriz'de ilhan ilan ettikten sonra Ebu Said'in ikinci eşi ve son gözde mahubesi olan Dilşad Hatun'u nikâhına aldı.²⁸ Böylece o,

²⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 224; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 624; Spuler, *İran Moğolları*, s. 143; Âştiyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 345; Savory, "Baghdad Khatun", s. 908; en-Neccâr, *el-İrâk fi'l-Ahdi'l-Celâiri*, s. 37.

²⁷ Şabânkârê, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 295-296; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 224-225; el-Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, s. 158; Ebrû, *Zeyl-i Câmiü't-Tevârih-i Reşîdi*, s. 146; Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 154; Takiyuddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li Mârifet-i Düvelu'l-Mulûk*, III, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut 1997, s. 209; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, V, s. 535; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 222; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 634-635; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 16; Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 135; Konukçu, "Bağdat Hatun", s. 444; Dalkesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyaset ve Kadın", s. 564-565.

²⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 225; Mahmûd Kutbî, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, nşr. Abdülhüseyn Nevâi, Tahran 1364, s. 157; Ebrû, *Zeyl-i Câmiü't-Tevârih-i Reşîdi*, s. 153-154; Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 163; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, V, s. 542; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 226; Gaffârî Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 215; Kazvîni, *Lübbü't-Tevârih*, s. 247; Nazmi-zâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ*, s. 143; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 638; Spuler, *İran Moğolları*, s. 275; Âştiyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 353; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 414; Bahriye Üçok,

daha önce eşi Bağdad Hatun'u bir anlamda zorla nikâhına almış olan Ebu Said'den intikamını almış oldu. Ancak onun Dilşad Hatun'u nikâhına almasının yanında bir amacı daha vardı ki, bu, Ebu Said'den hamile olan Dilşad Hatun'la evlenerek ondan doğabilecek bir erkek çocuk ihtimali üzerinden İlhanlı idaresindeki yerini sağlama almak ve diğer emirlere karşı üstünlük sağlayabilmektir.²⁹

B- Celâyirli'lerde Siyasetinde Kadının Rolü

Celâyir ailesinden olan kadınların İlhanlı yönetimindeki siyasî nüfuzları, Celâyirli'lerde Devleti'nin tekâmülü devrinde de devam etti. Bu süreçteki devlet idaresinde aktif rol alan ilk isim Dilşad Hatun olmuştur. Bağdad Hatun'un Ebu Said üzerindeki nüfuzuna karşın Dilşad Hatun'un da Şeyh Hasan ve ümera üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Yeri geldiğinde tek başına kararlar alabiliyor, emir ve beylerin almış olduğu kararları bozabiliyordu. Nitekim Çobanlı Melik Eşref'in Celâyirli'leri ortadan kaldırmak ve Bağdad ve Irak-ı Arab'ı ele geçirmek niyetiyle Bağdad'a yürüdüğü esnada Şeyh Hasan, Bağdad'dan kaçarak Kemah Kalesi'ne gitmeyi uygun görmesine mukabil Dilşad Hatun bu kararın karşısında durdu. Hâce Mercân Kara Hasan ve Cemâleddîn Mâmâk gibi emirleri de kendi yanına çeken Dilşad Hatun, Şeyh Hasan'ın şehri terk etmesine mani olup Bağdad şehri tahkim ettirdi ve Melik Eşref'e karşı şehri savunma kararı aldı. Dahası, Melik Eşref'in yenilgiye uğratılmasından sonra Bağdad emirleri Melik Eşref'in ordusunu takip etmek istedilerse de Dilşad Hatun buna mani oldu. Böylece zafer Celâyirli'lerin oldu ve Dilşad Hatun'un gayretleri ve isabetli kararları ile devlet, yıkılma tehlikesini bertaraf etmiş oldu.³⁰

Bağdad Hatun gibi oldukça güzel ve zeki olan Dilşad Hatun, Şeyh Hasan hükümeti döneminde gerek özel hayatıyla gerekse siyasî yaşantısıyla döneme damga vurdu. Şeyh Hasan irili ufaklı savaşlarla meşgul olurken Dilşad Hatun, dâhili işlerle ilgileniyor ve devlet işlerini üstleniyordu. Emirler ve vezirler devlet işlerinde kendisine danışıyor. Savaşlarda söz sahibi olmasının yanı sıra hazarda hayır işleriyle meşgul oluyordu. O, Bağdad'ın imarında önemli roller aldı ve

İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar, Ankara 1965, s. 137; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 20; Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 135-136; V. Minorovsky, "Üveys", *İA*, XIII, Eskişehir 2001, s. 133; Yuvalı, "Hasan-ı Büzürg", s. 312.

²⁹ Âştiyânî, *Târîh-i Moğul*, s. 353; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 20; Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 135; Yılmaz, *Celâyirli'ler*, s. 95.

³⁰ Ebrû, *Zeyl-i Câmîü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 178-179; Zeyneddîn b. Hamdullah Müstevfi Kazvîni, *Zeyl-i Târîh-i Güzide*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1372, s. 42-43; Fasîh Hâfi, *Mücmel-i Fasîhî*, III, s. 74; Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 250-251; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, V, s. 561; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 650-651; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 30-31; Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 136; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, s. 183-184.

şehirde çok sayıda eser yaptırdı. Bilhassa şiir, edebiyat ve sanata düşkün olmasından ötürü boş vakitlerini şair, edip ve sanatkârların meclislerine ve sohbetlerine katılarak geçirirdi.³¹ Maiyetindeki şairler içerisinde en önemli isim Hâce Selmân-ı Sâvecî idi. Dilşad Hatun, Hâce Selmân'a, Zahîr-i Fâryâbî'nin³² kasidelerine nazireler yazdırır ve buna mukabil kendisine câizeler verirdi.³³ Dilşad Hatun, en büyük oğlu olan ve hanedanın göz nuru olarak bilinen Şeyh Üveys'in şiir ve güzel sanatlarda eğitimi için Hâce Selmân'ın emrine verdi.³⁴ Celâyirliler Devleti'ne bir dönem damgasını vuran Dilşad Hatun, 755 (1354-1355) yılında, eşi Şeyh Hasan'ın ölümünden iki yıl önce, öldü.³⁵

Celâyirlilere en ihtişamlı devri yaşatan Şeyh Üveys (756-776/1355-1374), başarılı siyaseti sayesinde Muzafferîler hanedanı içerisinde yaşanan saltanat kavgalarından faydalanarak siyasî menfaatler elde etmeyi başardı. Saltanatı elde etmek isteyen namzedlerin, Şeyh Üveys'in desteğini kazanmak için kız kardeşine³⁶ talip olmaları, Şeyh Üveys'in Muzafferîlerin iç işlerine müdahil olmasını sağlayacaktı. Şöyle ki, Muzafferîler tahtını ele geçirmek isteyen Şah Şucâ ve Şah Mahmud kardeşler, Şeyh Üveys'in kız kardeşine talip olup her ikisi de elçilik heyeti gönderdi. Şah Mahmud, zeki ve bilge olan veziri Hâce Tâceddîn Mûşirî'yi bu işle vazifelendirdi. Hâce Tâceddîn Mûşirî, Şah Mahmud'un ağzından Şeyh Üveys'e mektup yazarak kendisinin Sultan'a tâbi olduğunu, desteklenmesi halinde Irak-ı Acem, Fars ve Şiraz'ı Şeyh Üveys adına fethedeceğini ve kendi bölgelerinin temliknâmesini göndereceğini bildirdi. Ardından Tebriz'e gelerek Şeyh Üveys'in huzuruna çıkıp Şah Şucâ'nın hem Sultan'ın kızına hem de ülkesine göz diktiğini,

³¹ Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şuarâ (Şair Tezkireleri)*, çev. Necati Lugal, İstanbul 2011, s. 339-340; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 355-356; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 31-32; Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 136; Minorsky, "Üveys", s. 133; Yılmaz, *Celâyirliler*, s. 121.

³² Belh şehri yakınlarındaki Fâryâb (bugünkü Devletâbâd) şehrinde 551 (1156-1157) yılı civarında doğdu. Şiirlerinde daha çok "Zahîr" mahlasını kullanan Fâryâbî, Arap edebiyatı, felsefe, matematik ve astronomi öğrenimi gördü. Fakat o, daha çok şiirleri ve kasideleri ile tanındı. Daha geniş bilgi için bkz. Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, s. 168-173; M. Nazif Şahinoğlu, "Zahîr-i Fâryâbî", *İA*, XIII, Eskişehir 2001, s. 451-455; Mehmet Atalay, "Zahîr-i Fâryâbî", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 87-88.

³³ Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, s. 338.

³⁴ Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, s. 334.

³⁵ Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 355; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 32; Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 137; Yılmaz, *Celâyirliler*, s. 121.

³⁶ Semerkandî, *Mîrhând ve Hândmîr*, bu hatunun Şeyh Üveys'in kızı olduğunu ifade etmişlerdir. Araştırma eserler de bundan hareketle aynı görüşü savunmuşlardır. Ancak Bülent Yılmaz, bu hatunun Şeyh Üveys'in kızı değil, kız kardeşi olduğu bilgisinin daha doğru olacağını savunmuştur. İbn Haldun'u kaynak olarak gösterdiği, Şah Mahmud'un ölümünden sonra Şah Şucâ'nın, Şeyh Üveys'in kız kardeşini kendi oğlu Zeynel Abidin'in nikâhına geçirdiği bilgisinden hareketle bu iddiasını kuvvetlendirmiştir. Bkz. Yılmaz, *Celâyirliler*, s. 139-140.

Şah Mahmud'un her daim Şeyh Üveys'in hizmetinde olduğunu, şayet yardım edilirse Fars, Yezd, Kirman ve Eberkuh'un onun adına alınacağını söyledi. Yine tüm Irak beldelerinin Celâyirli hatundan doğacak şehzadeye bırakılacağını, Şah Muzaffer'in kızı ve dolayısıyla Şah Yahya ve Şah Mansur'un kız kardeşinin Sultan için istenerek nikâhına verileceğini ve bu vesileyle onların da tâbi olacağını bildirdi.³⁷ Hâsılı, şayet yardım edilirse Şah Mahmud, Celâyirli hâkimiyetini tanımış olacaktı.

Şeyh Üveys, devlet ricali ile her iki kardeşin mektup ve elçilerini değerlendirdikten sonra Şah Mahmud'a meyl etti. Mektubunda Şeyh Üveys için "kardeşim" hitabı ve siyaseten kendisiyle Sultan'ı eşdeğer bir mevkiye konumlandırması, Şah Şucâ'nın olumsuz yanıt almasında önemli bir etken oldu. Oysa Şah Mahmud, Şeyh Üveys'in bendesi olduğunu söylüyor ve yapacağı her türlü faaliyeti sultan adına yapacağı vaadinde bulunuyordu. Tüm bunlardan hareketle Şeyh Üveys, Şah Şucâ'nın elçisine, kardeşe değil köle ve hizmetkâra kız verebileceğini söyleyip eli boş gönderdi. Neticede 771 (1369-1370) yılında Şeyh Üveys'in kız kardeşi, büyük bir törenle İsfahan'a gönderildi. İsfahan'da da büyük bir düğün merasimi ile Şah Mahmud evlendi.³⁸ Bu evlilik sayesinde Şah Mahmud, Şah Şucâ'dan bağımsız bir idâre kurarken Şeyh Üveys de onu kendisine metbu bir bey olarak bağlamış oluyordu. Nitekim Şah Mahmud, 776 (1374-1375) yılındaki ölümüne kadar Celâyirli'lere bağlı kaldı.³⁹

Celâyirli'lerde sadece merkezî yönetimlerde değil aynı zamanda yerel yönetimlerde de kadın, siyasette rol oynuyordu. Belirli bir bölgenin veya bir şehrin idaresinde bulunan hâkimlerin hatunları da bölge veya şehrin idaresini üstlenebiliyor, saldırılara karşı askerî vazifelerde bulunuyorlardı. Nitekim Şah Şucâ'nın Tebriz merkezli Azerbaycan'ı ele geçirmek niyetiyle Sultaniye'ye geldiği esnada şehrin hâkimi olan Saru Adil, Sultan Hüseyin'in yanına, Tebriz'e gitmiş ve Sultaniye'nin idaresine de eşi Hacı Nevrûz Hatun'u bırakmıştı. Şah Şucâ, şehri savaşıla ele geçirmek istedi. Fakat Nevrûz Hatun, ona haber göndererek "Ben evinde oturan bir kadınam. Padişahların gururu vardır. Eğer şehri bu şekilde

³⁷ Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 417-420; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, IV, s. 533-534; Ğiyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseyînî Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, nşr. Saîd Nefîsî, Tahran 1317; s. 253-254; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 303-304; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 698; Ğanî, *Târîh-i Asr-ı Hâfîz*, s. 277-280; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 44-46.

³⁸ Semerkandî, *Matlau's-Sâdeyn*, I, s. 420-423; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, IV, s. 534-535; Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 254-255; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 304; Kazvînî, *Lübbü't-Tevârîh*, s. 275; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 698; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 458; Ğanî, *Târîh-i Asr-ı Hâfîz*, s. 280-281; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 46.

³⁹ Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 458; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 46; Yılmaz, *Celâyirli'ler*, s. 142-143.

fethederseniz bu sizin için övünülecek bir davranış olmaz. Şayet fethedemezseniz bir kadına karşı aldığınız mağlubiyet nedeni ile gururunuz ve etrafınızda itibarınız kalmaz” dedi. Nevruz Hatun’un bu sözleri etkili oldu ve Şah Şucâ, Sultaniye’den ayrılarak Tebriz’e yöneldi.⁴⁰

Sultan Hüseyin zamanında devletlerarası düşmanlıkların son bulmasında siyasî evlilikler önemli rol oynamıştır. Celâyirli ve Muzafferîler arasındaki uzun süren mücadelelerin sonunda Şah Şucâ, Şeyh Üveys’in kızı olan Dilşad Hatun’u, oğlu Zeynel Abidin’e istedi. Sultan Hüseyin de Muzafferîler ile olan mücadelelerin son bulması adına Dilşad Hatun’u Zeynel Abidin’e verdi. Böylece Muzafferîler ile olan ilişkiler düzeltilmiş oldu.⁴¹ Yine Toga Timurlu Emir Veli ile olan siyasî anlaşmazlıklar da evlilik yolu ile ortadan kaldırıldı. Şeyh Üveys’in ölümüyle Irak-ı Acem ve Azerbaycan’daki siyasî istikrarsızlığı gören Emir Veli, bölgeye yönelse de Celâyirliye karşı koyamayacağını anlayıp barış istedi ve kendi kızını Sultan Hüseyin’e vereceğini bildirdi. Sultan Hüseyin bir düğün alayını görevlendirerek Emir’in kızını Mazenderan’dan getirtti. Kızın çok güzel olmamasından ötürü fazla ilgi göstermese de Rey şehrini babası Emir’e verdi. Böylece Sultan Hüseyin, Emir’in saldırılarını ve düşmanlıklarını bu yolla ortadan kaldırmış oldu.⁴²

Taht kavgaları ve kardeşler arasındaki mücadelelerde Celâyirli hatunlar, arabulucuk sıfatıyla da önemli roller üstlenebiliyorlardı. Nitekim Sultan Hüseyin’i tahttan indirerek Celâyirliğin başına geçmek isteyen Sultan Ahmed Celâyir, kardeşini ortadan kaldırabilmek için Tebriz’den hareketle kendisine ikta edilen Erdebil’e gidip etrafına asker toplamayı planladı. Sultan Hüseyin, kardeşinin Erdebil’e gidiş sebebini anlayınca teyzeleri ve Sultan Ahmed Celâyir’in sütanesi olan Vefâ Kutluk Hatun’u vazifelerinden peşinden gitmesini ve onun Erdebil’e gitme niyetinden vazgeçirmesini istedi. Ancak Sultan Hüseyin’in niyetini anlayan Sultan Ahmed Celâyir, geri dönmeyerek topladığı kuvvetlerle Tebriz’e geldi ve Sultan Hüseyin’i 784 (1382-1383) tarihinde öldürtüp Celâyirli tahtını ele geçirdi.⁴³

Sultan Ahmed Celâyir de diğer Celâyirli hükümdarlar gibi evlilikler vasıtasıyla diğer devletlerle akrabalık tesis edip siyasî menfaatler elde etmeyi

⁴⁰ Ebrû, *Zeyl-i Câmîü’t-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 199; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 59; Yılmaz, *Celâyirli*, s. 159.

⁴¹ Kutbî, *Târîh-i Âl-i Muzafferî*, s. 105; Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ*, IV, s. 553; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 700; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 433; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 61; Mehlika Üstündağ, *İran’ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferîler*, Ankara 2018, s. 62.

⁴² Ebrû, *Zeyl-i Câmîü’t-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 204-205; Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, III, s. 112.

⁴³ Zeyneddîn b. Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Zeyl-i Târîh-i Güzîde*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1372, s. 106-107 (müellif, Sultan Ahmed Celâyir’in Tebriz’den av bahanesi ile ayrıldığını söylemiştir.); Ebrû, *Zeyl-i Câmîü’t-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 221; Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, III, s. 246; Kazvîni, *Lübbü’t-Tevârîh*, s. 260; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 461; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 66-67.

amaçladı. Şehzadelîği ve saltanatının ilk yıllarında Kara Koyunlular ile akrabalık tesis etmek amacıyla Kara Mehmed'in kızı ile evlendi.⁴⁴ Buna mukabil Sultan Ahmed Celâyir'in de bir kızı Kara Mehmed ile evliydi.⁴⁵ Sultan Ahmed Celâyir, benzer bir akrabalığı da Memlûklü Devleti ile kurdu. Emir Timur'un Bağdad'ı ele geçirmesi üzerine kaçarak Mısır'a sığınan Sultan Ahmed Celâyir, Sultan Berkuk tarafından oldukça sıcak karşılandı. Hem Sultan Ahmed Celâyir hem de Sultan Berkuk, Emir Timur'a karşı ittifak kurmak düşüncesiyle hareket ediyorlardı. Sultan Ahmed Celâyir ayrıca Sultan Berkuk'un desteğiyle yeniden Bağdad'ı ele geçirme gayesindeydi. Bu yüzdendir ki, maiyetindeki Sultan Hüseyin'in kızı Tendü Hatun'u, Sultan Berkuk'un nikâhına verdi. Çeyiz miktarı 3000 dinar olarak belirlendi.⁴⁶ Böylece aralarındaki ittifak daha da kuvvetlendirilmiş oldu.

Siyasî evlilikler yoluyla sadece devletlerarası ilişkiler değil aynı zamanda muhalif olan emirlerle olan ilişkiler de düzene sokulabiliyordu. Bu duruma en güzel örnek olay, Sultan Ahmed Celâyir döneminde yaşanmıştır. Sultan Ahmed Celâyir'in kardeşini öldürtüp tahta çıkması, birçok devlet adamı tarafından kabul görmedi. Bu emirlerden biri de Sultaniye hâkimi Saru Adil idi. Dolayısıyla Sultan Ahmed Celâyir, evlilikler kurmak yoluyla Saru Adil'in muhalefetini kırmak ve onu hâkimiyet mücadelesinden vazgeçirmek istedi. Saru Adil'in, ordusuyla Tebriz'e yönelmesi üzerine Sultan Ahmed Celâyir, Şeyh Sadreddin Erdebilî öncülüğünde bir elçilik heyetini göndererek barış yapılmasını istedi. Bu istek olumlu karşılanınca barış yapıldı. Yapılan barışı kalıcı kılmak adına da Sultan Ahmed Celâyir, Saru Adil'in kızıyla evlendi. Buna mukabil Sultan Ahmed Celâyir, Vefâ Kutluk Hatun'u, Saru Adil'in nikâhına verdi.⁴⁷ Böylece Sultan, şimdilik Saru Adil'in Tebriz'e girmesini engellemiş oldu.

Sultan Ahmed Celâyir'in haremdeki hatunlar, kız kardeşleri ve kızları gibi Celâyirli kadınların çoğu, Emir Timur ile olan mücadelelerde esir düşmüştür. Emir Timur'un 795 (1392-1393) yılında Bağdad'a girmesi ile Sultan Ahmed Celâyir, Hille'ye kaçtı. Emir Timur, belirli sayıda bir kuvveti de Sultan Ahmed Celâyir'in

⁴⁴ Kazvîni, *Lübbü't-Tevarîh*, s. 346; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, I, Ankara 1992, s. 46; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953, s. 461; Yılmaz, *Celâyirli*, s. 235.

⁴⁵ Yılmaz, *Celâyirli*, s. 237.

⁴⁶ Takiyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li Mârifet-i Düvelü'l-Mülûk*, V, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut 1997, s. 352; İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013, s. 307; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 666; en-Neccâr, *el-İrâk f'l-Ahdi'l-Celâiri*, s. 121-122; Armutlu, *Sultan Ahmet Celâyir*, s. 30; Yılmaz, *Celâyirli*, s. 237; Wing, *The Jalayirids*, s. 162.

⁴⁷ Ebrû, *Zeyl-i Câmîü't-Tevarîh-i Reşîdî*, s. 225; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 72; Yılmaz, *Celâyirli*, s. 181.

takibine gönderdi. İbac Oğlan, Celal Hamid, Osman Bahadır, Şeyh Arslan, Seyyid Hâce ve Şeyh Ali Bahadır gibi emirlerden oluşan Timurlu kuvvetleri, 1393 yılı Eylül’ünde Kerbela Çölü’nde Sultan’a yetişti. Sultan Ahmed Celâyir’in emrindeki 2000 kişilik kuvvetten 200 asker, geri dönerek Timurlu kuvvetlerini bozdular ve Sultan, kaçarak kurtulmayı başardı. Adı geçen Timurlu emirleri ise Sultan’ın kaçarken geride bırakmak zorunda kaldığı oğlu Alauddevle ile hanımlarının çoğunu ele geçirdi.⁴⁸ Benzer bir durum 803 (1400-1401) senesinde yaşandı. Emir Timur Sivas’tayken Sultan Ahmed Celâyir ve Kara Yusuf, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid’e sığınmak üzere Anadolu’ya yöneldi. Timurlu kuvvetleri onlara yetişince her ikisi de ağırlıklarını bırakarak kaçmaya başladı. Sultan Ahmed Celâyir’in kız kardeşi Dilşad Hatun ve onun haremindeki kadınların çoğu ile birlikte kızları da esir edildi.⁴⁹ Yine Sultan Ahmed Celâyir’in bir kızı da Yıldırım Bayezid’in oğlu olan Mustafa ile nişanlıydı. Ancak Ankara Savaşı sonrasında o da Bursa’da esir edildi.⁵⁰

Nahçıvan’daki Alıncak Kalesi, Celâyirli sultanların haremelerini ve hazinelerini muhafaza ettiği önemli bir kaleydi. Devlet herhangi bir saldırı veya tehdit altında kalınca harem, hazine ve ağırlıklar bu kalede korunurdu. Nitekim 795 (1392) senesinde Timur Bağdad’a hareket edince Sultan Ahmed Celâyir telaşa kapılıp şehri terk ederek Hille’ye kaçtı. Ağırlıklarını, hazinelerini ve haremmini de oğlu

⁴⁸ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 169-173; Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, I, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran 1336, s. 452-455; Ebrû, *Zeyl-i Câmîü’t-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 256; Mu’inuddin Natanzî, *Müntehabü’t-Tevârîh-i Mu’inî*, yay. Jean Aubin, Tahran 1957, s. 356-357; Hâfî, *Mücmel-i Fasihî*, III, s. 136; Hurşah b. Kubâd el-Hüseyinî, *Târih-i Kutbî*, (5. Kısım), (Mrt. Seyyid Mücâhid Hüseyin Zeydî), Yeni Delhi 1965, s. 154-156; Muhammed Yusuf Vâle İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn* (Târih-i Timuriyân ve Türkmânân), Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1379, s. 196-197; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Tarihi*, VI, s. 86; Abdülhüseyin Nevâyî, *Esnâd ve Mukâtebât-ı Târih-i İrân* (ez *Timûr tâ Şâh İsmâ’il*), Tahran 1302, s. 64; Beyânî, *Târih-i Âl-i Celâyir*, s. 92 (yazar, esir edilenler arasında Dilşad Hatun’un da olduğunu belirtmiştir.); W. Barthold, “Ahmed Celâyir”, *İA*, I, Eskişehir 2001, s. 182.

⁴⁹ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, II, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran 1336, s. 196; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü’s-Safâ*, VI, s. 353; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 669; Nevâyî, *Esnâd ve Mukâtebât*, s. 64; Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s. 62; Yaşar Yücel, *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları* (1393-1402), Ankara 1989, s. 127-128; Yaşar Yücel, “Timur Tarihine Dair Araştırmalar”, *Belleten*, XLII/106, Nisan 1978, s. 294; Armutlu, *Sultan Ahmet Celâyir*, s. 32; Ahmet Toksoy, *Karazdan Otlukbeline Savaşlar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998, s. 163.

⁵⁰ Yezdî, *Zafernâme*, II, s. 324; Mîrhând, *Ravzatü’s-Safâ*, VI, s. 419; Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, III, s. 511; el-Hüseyinî, *Târih-i Kutbî*, s. 235; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 2011, s. 316; Mustafa Çağhan Keskin, “Çağdaş Kaynaklarda Ankara Savaşı Sonrası Bursa Sarayı’nın Yağmalanması”, *Belleten*, LXXVIII/283, 2014, s. 896-897.

Tahir ile birlikte Alıncak Kalesi'ne gönderdi.⁵¹ Önemli bir sığınak olan ve Timurlular tarafından 12 yıl boyunca kuşatılıp alınamayan Alıncak Kalesi'nin Timurlular tarafından ele geçirilmesi, Sultan Ahmed Celâyir'in eşinin gizli bir ilişkisi sonucunda oldu. Şöyle ki, kale Emir Altun adında Celâyirli bir komutan tarafından idare ediliyordu. Emir Altun'un fitne fücür bir kardeşi vardı. Onun Sultan Ahmed Celâyir'in karısı ve dolayısıyla Tahir'in de annesiyle gayri meşru bir ilişkisi vardı. Bu durumdan haberdar olan Tahir, Emir Altun'un kalede olmadığı bir zamanda her ikisini de öldürdü. Emir Altun kaleye dönünce kardeşinin cesedi surlardan atıldı ve kardeşinin yaptıkları yüzüne söylenerek kalenin içine girmesine izin verilmedi. Emir Altun, kardeşinin yaptığının ahlak dışı olduğunu, onun günah işleyip suçunun bedelini ödediğini ancak kendisinin daima Celâyirli hanedanına sadık kaldığını söyleyerek içeri girmek istemişse de intikam almak isteyebileceği ihtimalinden ötürü isteği geri çevrildi. Onun kaleden ayrılması, Alıncak Kalesi'nin savunulmasını güçleştirdi. Bu olaydan sonra Tahir'in de kalede kalması güç hale geldi. Kadınların namus ve iffetlerini koruyamadığı gibi bazı genç ve orta yaşlı kadınların namuslarına hanel getirmesinden ötürü de kadınlar tarafından nefret edilen biri haline geldi. Asker sayısı da azaldığı için kendi adamlarını ve babasının emirlerini de yanına alarak kaleden kaçtı.⁵² Böylece Timur kolay bir şekilde kaleyi ele geçirmiş oldu.

Celâyirli'lerde siyasî açıdan en güçlü kadın, Tendü Hatun olmuştur. Daha önce de bahsedildiği üzere Tendü Hatun, Mısır'da, Sultan Berkuk ile evlenmişti. Bir süre sonra Tendü Hatun, Bağdad'a döndü ve amcası olan Şeyh Ali'nin oğlu Şah Veled ile evlendi.⁵³

Tendü Hatun'un saltanatı ele geçirme ve devleti idare etme gibi siyasî faaliyetleri, Sultan Ahmed Celâyir'in, Kara Koyunlu beyi Kara Yusuf'a yenilmesi ve öldürüldüğü şayialarının Bağdad'a ulaşmasıyla başladı. Sultan Ahmed Celâyir, Tebriz seferine çıkarken Bağdad'ın idaresini Celâyir hanedanının damadı ve aynı zamanda sultanın memluku olan Emir Bahşayış'a bırakmıştı. Sultanın öldüğü

⁵¹ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2012; s. 104-105; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Tarihi*, VI, s. 86; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 90.

⁵² İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, s. 107-110; Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Tarihi*, VI, s. 86-87; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 90-91; Rehim Reisniyâ, *Târîh-i Umûmî Mintkâ-i Şirvân (Der Ahdi Şirvanşâhiyân)*, Tahran 2001, s. 95-96; Metanet Aziz Aliyeva, "Emir Timur'u Şaşırtan Azerbaycan'daki Elince Kalesi", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2007, s. 191; Erol Kürkçüoğlu, *Nağçevan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Erzurum 2007, s. 81-82.

⁵³ Şihâbuddîn Abdullah b. Lütfullah b. Abdü'r-Reşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Baysungurî*, II, nşr. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî, Tahran 1372, s. 965; el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk*, s. 313; Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1965, s. 139.

şayiası Bağdad'a ulaşınca başta Tendü Hatun olmak üzere Şeyh Ali taraftarları, Şeyh Üveys'in vasiyeti gereğince ve daha önce de buraların idaresinin Şeyh Ali de olmasından hareketle Celâyirli tahtının Şeyh Ali'nin oğlu ve Tendü Hatun'un eşi Şah Veled'in hakkı olduğunu savunup onu tahta çıkarmak istediler. Ancak Tendü Hatun'un saltanattaki bu ilk girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Nitekim Emir Bahşayış, Sultan Ahmed Celâyir'in ölümünün henüz netleşmediğini söyleyerek onun adına hutbe okutup şehri idare etmeye devam etti.⁵⁴

Sultan Ahmed Celâyir'e, Kara Yusuf tarafından öldürülmeden önce Irak-ı Arab ve Bağdad'ın yönetimini Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed'e bıraktığına dair bir yarlık yazdırılmıştı. Bundan hareketle Şah Muhammed, Bağdad'ın idaresini eline almak için şehre geldiğinde Tendü Hatun ve Emir Bahşayış şehri teslim etmedi. Tendü Hatun, Sekiz ay boyunca şehri Şah Muhammed'e karşı savundu ve Şah Muhammed bu kuşatmadan bir netice alamadı. Böylece şehrin idaresi, Tendü Hatun sayesinde Celâyirilerde kaldı.⁵⁵

Eşini sultan ilan etmekten vazgeçmeyen Tendü Hatun, Şah Muhammed meselesini çözüme kavuşturduktan hemen sonra Şah Veled'i sultan ilan etti. 813 (1410-1411) yılının sonlarında Abdurrahman ibn Molla adlı emir, Sultan Ahmed Celâyir'in ölmediği şayiasını yayarak isyan etti ve Bağdad idaresini ele geçirdi. Ancak eşi adına saltanatı ele geçirmek isteyen Tendü Hatun, Şah Veled'i sultan ilan edebilmek için Emir Bahşayış ve diğer muhalif isimleri öldürtüp kocası adına devleti idare etmeye başladı. Bağdad'da artık hutbeler Şah Veled adına okunuyor olsa da devleti artık Tendü Hatun yönetiyordu.⁵⁶

Güzel ve bir o kadar da siyaseten zeki olan Tendü Hatun'un, Şah Veled adına devleti idare etmesi uzun soluklu olmadı. Nitekim Şah Veled'in, Sultan Ahmed Celâyir ile birlikte Tebriz'de öldürüldüğü kesinleşince Tendü Hatun bu defa Şah Veled'den olma oğlu Şah Mahmud'u tahta çıkardı. Şah Mahmud'un yaşça küçük olması, Tendü Hatun'un devlet idaresini yeniden elinde tutmasını sağladı. Ancak Tendü Hatun'un idaresini kabullenmeyen büyük bir muhalif kesim vardı. Dolayısıyla bu kesim, Şah Mahmud üzerinden devleti idare eden Tendü Hatun'u bertaraf etmek istiyordu. Bundan hareketle Bağdad'da yeniden Sultan Ahmed Celâyir'in yaşadığı dedikoduları yayılmaya başladı. Tendü Hatun, Bağdad'daki

⁵⁴ el-Azzâvî, *Târîhu'l-Irâk*, II, s. 309; Yılmaz, *Celayirliler*, s. 240-241.

⁵⁵ Abdullah b. Fethullah el-Bağdâdî el-Çiyâsî, *Târîhu'l-Çiyâsî*, nşr. Marianne Schmidt Dumont, Freiburg 1970, s. 4; el-Azzâvî, *Târîhu'l-Irâk*, II, s. 309-310; Üçok, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, s. 141; Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s. 89; Yılmaz, *Celayirliler*, s. 241.

⁵⁶ Şihâbuddîn Abdullah b. Lütfullah b. Abdü'r-Reşîd el-Hâfî Hâfız-i Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Baysungurî*, I, nşr. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî, Tahran 1372, s. 447; el-Çiyâsî, *Târîhu'l-Çiyâsî*, s. 4; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 678; Yılmaz, *Celayirliler*, s. 241.

yaşanan bu gelişmeleri dikkate alarak artık Bağdad idaresinde kalamayacağına hükmedip oğlu Şah Mahmud ile şehirden kaçmayı planladı. Sultan Ahmed'in hâlâ hayatta olduğunu, uygun bir zamanda gizlendiği yerden çıkarak şehre gelip idareyi yeniden ele alacağını söyleyip şehrin donatılmasını istedi. Üç gün boyunca Bağdad'ın donatılması için çalışıldı ve Sultan Ahmed Celâyir'in gelişi beklendi. Üç günün sonunda Tendü Hatun, herkesin eğlencede olduğu bir vakitte oğullarını, mallarını ve hazinelerini alarak gemiyle önce Vasıt'a, ardından Şuster'e gitti.⁵⁷

Devlet merkezini Şuster'e taşıyan Tendü Hatun, Şah Mahmud adına devleti buradan idare etmeye başladı. Ancak 819 (1416) senesine gelindiğinde o, oğlu Şah Mahmud'u sebebi bilinmeyen bir nedenden ötürü öldürterek yerine diğer oğlu olan II. Üveys'i tahta çıkarttı. II. Üveys'in de kardeşi Şah Mahmud gibi devlet idaresinde sözü geçmiyordu. Nitekim devlet idaresi tamamen annesi Tendü Hatun'un elinde kalmaya devam etti.⁵⁸

Tendü Hatun, Şuster'de elindeki topraklarla da yetinmemiştir. O, hâkimiyet sahasını genişletmek gibi amaçlar da güttü. Nitekim 820 (1417-1418) senesinde Basra'yı alarak diğer oğlu olan Şah Muhammed'in idaresine verdi. Ardından da Havize ve Vasıt'ı aldı. Bundan böyle minberlerde onun adına hutbe okunuyor, onun adına sikke kesiliyordu. Bu durum Tendü Hatun'un 822 (1419-1420) senesinde ölümüne kadar devam etti.⁵⁹

Eşi Şah Veled adına ülke idaresini üstlenen ve onun ölümünden sonra Şah Veled'den olma oğulları Şah Mahmud ve II. Üveys zamanında da ülkenin tek hâkimi olan Tendü Hatun, Celâyirîlilerin siyasî hayatında önemli roller oynadı. II. Üveys, ancak annesinin ölümünden sonra devlet idaresini kendi eline alabilecekti.

⁵⁷ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Baysungurî*, I, s. 448-448; el-Ğiyâsî, *Târîhü'l-Ğiyâsî*, s. 4; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 678-679; el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk*, II, s. 309-310; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 109; Üçok, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, s. 141; Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s. 89; Yılmaz, *Celâyirîliler*, s. 242. Tendü Hatun'un şehri terk etmesi, Bağdad'ın Kara Koyunluların eline geçmesine neden olmuştur. Nitekim Tendü Hatun'un ağırlıklarıyla birlikte kaçtığı anlayan Bağdad halkı arasında kargaşa yaşandı. Bağdad ileri gelenleri, Bakuba'ya çekilmiş olan Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed'e giderek onu şehre davet ettiler. Şah Muhammed de 814 (1411-1412) senesi Muharrem ayının 5'inde Bağdad'a girerek şehri aldı. Bkz. Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Baysungurî*, I, s. 448-448; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, VI, s. 583; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 578; Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, s. 464; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 109; Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s. 89.

⁵⁸ Üçok, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, s. 142; V. Minorsky, "Üveys II", *İA*, XIII, Eskişehir 2001, s. 135; Yılmaz, *Celâyirîliler*, s. 245.

⁵⁹ el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk*, II, s. 313; Üçok, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, s. 143; Yılmaz, *Celâyirîliler*, s. 245.

SONUÇ

Moğol devletlerinin idarî ve askerî kadrolarında bulunan Celâyir kabilesi emirleri, devlet yönetimlerinde etkin rol alabilmek için Moğol hanedan ailelerinden kız alıp vermeyi bir siyaset haline getirmişlerdi. Bu sayede Celâyirli emirler, Moğol yönetimlerinde kendilerine yer edinebildiler. Bu durum, bağımsız bir Celâyirli Devleti'nin kurulmasına kadar devam etti. İlhanlıların son kudretli hükümdarı olan Ebu Said zamanında bilhassa Bağdad Hatun'un devlet idaresindeki etkin nüfuzu sayesinde Celâyir ailesi, İlhanlılar siyasetinde daha fazla yer aldı. Ebu Said'in ölümü üzerine de bu nüfuzu kullanan Şeyh Hasan, İlhanlı saltanat mücadelelerine müdahil olup devlet yönetimini kontrol altına aldı ve 1340 yılında bağımsız Celâyirli Devleti'ni kurdu.

Celâyirli hanedanı bünyesindeki kadınlar, günlerini daha çok vakıflar ve hayır kurumları ile ilgilenmekle, dönemin önde gelen şâir, edip ve sanatçılarıyla yaptıkları şiir, edebiyat, sanat meclisleriyle geçirirlerdi. Ancak Moğol idarelerindeki kabile sürecinden, Celâyirli Devleti'nin yıkılışına kadar bilhassa Bağdad Hatun, Dilşad Hatun ve Tendü Hatun devlet siyasetinde de etkin rol aldılar.

Oldukça güzel ve zeki olan Celâyirli hatunlar, bazen tek başına siyasî, askerî ve idarî kararlar alabiliyor veya alınmış olan kararları bozabiliyordu. Hem hükümdarlar nezdinde hem de devlet erkânı üzerinde nüfuz sahibi olan hatunlar, eşleri seferde iken dâhili işleri yürütüyor ve devlet idaresini üstleniyordu. Emirler, yeri geldikçe belirli konuları onlarla müzakere edip onların görüşlerini alıyordu. Belirli kişilere belirli bölgelerin iktâsını verebilen hatunlar adına, zaman zaman ülkenin dört bir yanına gönderilen yarlıklar çıkıyordu.

Belirli dönemlerde devlet yönetimini tamamen ele geçirebilen Celâyirli hatunlar, hükümdar seçimlerinde de etkin rol oynardı. Şehzadeleri adına devleti yönetme hırsı yüzünden onları öldürtebiliyor ve bir diğerini tahta çıkarıp onun adına devleti yönetebiliyordu. Yine şehzadeler arasında yaşanan taht mücadelelerinde arabulucuk yapabiliyor, onların hükümdar nezdinde affedilmeleri için de şefaataçı olabiliyordu.

Sadece merkezî yönetimlerde değil, yerel yönetimlerde de kadınlar gerektiğinde siyasî, askerî ve idarî meselelerde rol oynayabiliyordu. Bölge hâkimlerinin veya emirlerin olmadığı zamanlarda onların eşleri, saldırılara karşı askerî vazifeleri yerine getiriyor ve siyasî kararlar alabiliyordu.

Çoğu Celâyirli hükümdar zamanında siyasî evlilikler kurularak devletlerarası ilişkiler bu sayede düzene sokuluyordu. Bazen ortak düşmana karşı müttefiklik

için tesis edilen evlilikler, bazen de yerel muhalif devlet adamlarının itaatini kazanmak amaçlı yapılıyordu.

Siyasî mücadeleler ve sonucunda yapılan muharebelerde Celâyirli kadınların birçoğu esir olmuştur. Bilhassa Sultan Ahmed Celâyir'in haremindeki kadınlar, kızları ve kız kardeşleri, Timurlular ile yapılan mücadelelerde esir edilmiş ve Semerkand'a götürülmüştür.

KAYNAKÇA

- Aliyeva, Metanet Aziz, "Emir Timur'u Şaşırtan Azerbaycan'daki Elince Kalesi", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, (Abdulahap Kara-Ömer İşbilir), Doğukütüphanesi yay., İstanbul 2007, s. 189-192.
- Armutlu, Sadık, *Sultan Ahmet Celâyir (Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1990.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğûl ez Hamle-i Çengîz tâ Teşkil-i Devlet-i Teymûrî*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1388.
- Atalay, Mehmet, "Zahîr-i Fâyâbî", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 87-88.
- Babinger, Franz, "Safiyeddin", *İA*, X, MEB yay., Eskişehir 2001, s. 64-65.
- Bakıxanov, Abbaskuli, *Gülüstan-i İrem*, Bakı 1951.
- Barthold, W., "Ahmed Celâyir", *İA*, I, MEB yay., Eskişehir 2001, s. 182.
- Benâketî, Fahrüddîn Ebû Süleyman b. Tâcuddîn, *Ravzatu Evlâu'l-Elbâb fi Mârifeti't-Tevârih ve'l-Ensâb*, nşr. Câ'fer Şî'âr, Tahran 1348.
- Beyânî, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK yay., Ankara 2015.
- Beyânî, Şîrîn, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran 1093.
- Boyle, John Andrew, "Dynastic and Political History of the Il-khans", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 303-421.
- Browne, Edward G., *A Literary History of Persia*, III, Cambridge 1928.
- Dalkesen, Nilgün, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyaset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus yay., Ankara 2011, s. 532-568.
- Deguignes, Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Garbî Tatarların Târîh-i Umûmîsi*, VI, trc. Hüseyin Câhid Yalçın, İstanbul 1924.
- Hâfız-i Ebrû, Şihâbuddîn Abdullah b. Lütfullah b. Abdü'r-Reşîd el-Hâfî, *Zübdetü't-Tevârih-i Baysungurî*, I-II, nşr. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî, Tahran 1372.
- Ebrû, Şihâbuddîn Abdullah b. Lütfullah b. Abdü'r-Reşîd el-Hâfî Hâfız-i, *Zeyl-i Câmiü't-Tevârih-i Reşîdî*, nşr. Hânabâ Beyânî, Tahran 1317.
- Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamânı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.
- el-Azzâvî, Abbâs, *Târîhu'l-İrâk Beynel İhtilâleyin*, II, Bağdat 1936.
- el-Eherî, Ebûbekr el-Kutbî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, nşr. J. B. Van Loon, Lahey 1954.
- el-Ğiyâsî, Abdullah b. Fethullah el-Bağdâdî, *Târîhü'l-Ğiyâsî*, nşr. Marianne Schmidt Dumont, Freiburg 1970.
- el-Hüseynî, Hurşah b. Kubâd, *Târîh-i Kutbî*, (5. Kısım), (Mrt. Seyyid Mücâhid Hüseyin Zeydî), Câmiat-ü Milliye-i İslâmiyye, Yeni Delhi 1965.
- el-Kâşânî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed, *Târîh-i Olcâytû*, nşr. Mehîn Hambly, Tahran 1348.
- el-Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed b. Ali, *Kitâbu's-Sulûk li Mârifet-i Düvelü'l-Mülûk*, III, V, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut 1997.
- en-Neccâr, Rağd Abdülkerîm Ahmed, *el-İrâk fi'l-Ahdî'l-Celâirî 740-814 h./ 1339-1411 m. (Dirâset fi'l-Evdâi's-Siyâse)*, Musul 1434h./ 2013m.

- Fazlullah, Reşidüddin, *Câmiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK yay., Ankara 2013.
- Ġanî, Kâsım, *Târîh-i Asr-ı Hâfız*, Tahran 1383.
- Hâfî, Fasîh Ahmed b. Celâleddîn Muhammed, *Mücmel-i Fasîhî*, III, nşr. Mahmûd Ferruh, Kitâbfurûş-i Bâstân, Meşhed 1239.
- Hândmîr, Ġiyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Düsturu'l-Vüzerâ*, nşr. Saîd Nefisî, Tahran 1317.
- Hândmîr, Ġiyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, III, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1362.
- Howorth, Henry H., *History of the Mongols (From the 9th to the 19th Century)*, III, London 1880.
- Huart, Clement, *Histoire de Bagdad*, Paris 1901.
- İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2012.
- İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi yay., İstanbul 2015.
- İbn Bezzâz, *Safvatu's-Safâ*, nşr. Gulâ-mirzâ Tabâtabâi Mecd, Dânişgâh-ı Azâdî İslâmî, Tebriz 1373.
- İbni Tagnberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2013.
- Kazvîni, Kâdî Ahmed Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Mücteba Mînovî, Tahran 1343.
- Kazvîni, Muhammed Yusuf Vâle İsfahân-i, *Huld-i Berîn (Târîh-i Timuriyân ve Türkmânân)*, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1379.
- Kazvîni, Muhammed, "Hâfız u Sultân Ahmed Celâyir", *Mecelle-i Yâdigâr*, 1/1, Tahran 1323, s. 7-12.
- Kazvîni, Yahya b. Abdullatîf, *Lübbü't-Tevarih*, İntişârât-ı Bunyâd û Gûyâ, Tahran 1363.
- Kazvîni, Zeyneddîn b. Hamdullah Müstevfî, *Zeyl-i Târîh-i Güzîde*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1372.
- Keskin, Mustafa Çağhan, "Çağdaş Kaynaklarda Ankara Savaşı Sonrası Bursa Sarayı'nun Yağmalanması", *Belleten*, LXXVIII/283, TTK yay., Aralık 2014, s. 891-906.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, I, İstanbul 1953.
- Konukçu, Enver, "Bağdat Hatun", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 444.
- Kutbî, Mahmûd, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1364.
- Kürkçüoğlu, Erol, *Nahçevan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı yay., Erzurum 2007.
- Loon, J. B. Van, *Ta'rih-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais)*, Lahey 1954.
- Minorsky, V., "Üveys II", *İA*, XIII, MEB yay., Eskişehir 2001, s. 135.
- Minorsky, V., "Üveys", *İA*, XIII, Eskişehir 2001, s. 133-135.
- Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhâneddîn Hândşâh Belhî, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, IV-VI, nşr. Abbâs Pervîz, Tahran 1339.
- Murteza, Nazmi-zâde, *Gülşen-i Hulefâ*, haz. Mehmet Karataş, TTK yay., Ankara 2014.
- Nahcevânî, Muhammed b. Hindûşâh, *Düsturu'l-Kâtib fi Tâyi'ni'l-Merâtib*, II, nşr. Abdülkerim Ali Oğlu Alizâde, Moskova 1976.
- Natanzî, Mu'inuddîn, *Müntehabü't-Tevarih-i Mu'inî*, yay. Jean Aubin, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahran 1957.

- Nevâî, Abdülhüseyn, *Esnâd ve Mukâtebât-ı Târîh-i İrân (ez Tîmûr tâ Şâh İsmâ'îl)*, Tahran 1302.
- Nicola, Bruno de, *Women in Mongol Iran (The Khatuns, 1206-1335)*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.
- Öngören, Reşat, Safiyyüddîn-i Erdebîlî, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 476-478.
- Reisniyâ, Rehim, *Târîh-i Umûmî Muntkâ-i Şirvân (Der Ahdi Şirvanşâhiyân)*, Tahran 2001.
- Savory, R. M., "Baghdad Khatun", *EI*², I, Leiden 1986, s. 908-909.
- Semerkindî, Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ (Şair Tezkireleri)*, çev. Necati Lugal, Pinhan yay., İstanbul 2011.
- Semerkindî, Kemaluddîn Abdurrezzâk, *Matlau's-Sâdeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, I, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1372.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK yay., Ankara 2011.
- Spuler, Bertold, *Târîh-i Moğûl der İrân*, Frs Trc. Mahmûd Mîr Âfîtab, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1392.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I/1969, TTK yay., Ankara 1970, s. 1-149.
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, I, TTK yay., Ankara 1992.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul 1999.
- Şabânkâreî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Mecmau'l-Ensâb*, nşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1362.
- Şah, Serap, *Safoetü's-Safa'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri Cilt I*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Şahinoğlu, M. Nazif, "Zahîr-i Fâryâbî", *İA*, XIII, MEB yay., Eskişehir 2001, s. 451-455.
- Şâmî, Nizamüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK yay., Ankara 1987.
- Toksoy, Ahmet, *Karazdan Otlukbeline Savaşlar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998.
- Tuysuz, Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK yay., Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, TTK yay., Ankara 2011.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, TTK yay., Ankara 1965.
- Ürekli, Muzaffer, "Celâyirîler", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 264-265.
- Ustündağ, Mehlika, *İran'ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferîler*, İraniyat Yayınları, Ankara 2018.
- Wing, Patrick, *The Jalayirids (Dynastic State Formation in the Mongol Middle East)*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.
- Yezdî, Şerefüddîn Alî, *Zafernâme*, I-II, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran 1336.
- Yılmaz, Bülent, *Celayirîler (Kabile-Devlet)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.
- Yınanç, Mükrimin Halil, "Celâyir", *İA*, III, MEB yay., Eskişehir 2001, s. 64-65.
- Yuvalı, Abdülkadir, "Hasan-ı Büzürg", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 311-312.
- Yücel, Yaşar, "Timur Tarihine Dair Araştırmalar", *Belleten*, XLII/106, Nisan 1978, s. 239-299.

Yücel, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK yay., Ankara 1989.

TÜRKLERDE TÖZ, FAL VE YADACILIĞA DAİR BAZI TESPİTLER

SOME FINDINGS ABOUT SUBSTANCE (TÖZ), FORTUNE- TELLING AND MAKING IT RAIN (YADACILIK) IN TURKS

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Eski Türk kültürünü ve buna bağlı olarak inanç sistemini incelediğimizde, bugün de zaman zaman Sibiryâ bölgesi Türkleri arasında töz, fal ve yadacılık adını verebileceğimiz birtakım nesne ve uygulamalarla karşılaşmaktayız. Bu yazıda bunlar ve ne anlamlar ifade ettiği gibi hususlar üzerinde durmaya çalışacağız. Bununla beraber Altay, Tuva, Hakas, Saha ve umum Sibiryâ coğrafyasında kamların, bazan bir şekle de soktukları özel ruh veya nesnelere “tös” (töz), “iyekil” veya “emeget” dediklerini görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler

Töz, Fal, Yadacılık, Şamanizm

Abstract

When we investigate ancient Turkish culture and belief system, we sometimes encounter some objects and practises called “Töz”, fortunetelling (Fal) and “Yadacılık” even today in Siberia. In this paper, we have tried to dwell on these and what they mean. In addition to this, in Altai, Tuva, Khakass Sakha and general Siberia geography, we sometimes see that shamans name special souls and objects, which they shape, as “tös-töz”, “iyekil” and “emeget”.

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, sgomec@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0003-4606-9006>

Keywords

Substance, Fortune-telling, Making it Rain, Shamanism

GİRİŞ

Eski Türk kültürünü ve buna bağlı olarak inanç sistemini incelediğimizde, bugün de zaman zaman Sibiryâ bölgesi Türkleri arasında töz, fal ve yadacılık adını verebileceğimiz birtakım nesne ve uygulamalarla karşılaşmaktayız. Bu yazıda bunlar ve ne anlamlar ifade ettiği gibi hususlar üzerinde durmaya çalışacağız. Bununla beraber Altay, Tuva, Hakas, Saha ve umum Sibiryâ coğrafyasında kamların, bazan bir şekilde de saktıkları özel ruh veya nesnelere “tös” (töz), “iyekil” veya “emeget” dediklerini görmekteyiz. Bir kısım araştırmacılar bu durumu; Türkler hangi hayvan veya kuştan türemiş olduklarını ifade etmek için bunları yapmışlardır¹, diye açıklıyorlar. Din adamlarının koruyucusu durumundaki bu iyekil (töz ya da ruh), yılda bir kez yeryüzüne iner ve inanişâ göre onun ölümü şamanın da hayatının sona ermesi anlamına gelir. Töz, bugünkü Türk lehçelerinde “asıl, kök, menşe” demektir. Ayrıca töz kültürüyle, Mogollardaki ongun inancının alâkası bulunduğunu da söylemek gerekir ki, Mogolların ongun geleneğiyle ilgili araştırma yapanlar, bunun ölü kültürüyle ilgisi olabileceğini hatırlatıyorlar.

Bütün bunlar bir yana kaynaklardan çıkan neticelere baktığımızda; tarihte ve günümüzdeki Sibiryâ Türklerinin bu heykelciklere töz adını vermeleri, bunların ataların hatırası için yapıldığını göstermektedir. Çünkü bu yazılı vesikalarda, Türkler onlar hakkında “bu babamın, şu anamın tözü” dedikleri gibi, büyük ve ünlü kamların hatırasına yapılmış tözler² de vardır.

Bu durumu en iyi, 1253 senesinde Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Mogolistan’a, Mengü Han’ın huzuruna elçi olarak gönderilen Wilhelm Rubruck’un bir Budist Uygur tapınağında gördüğü heykelciklere (töz) dair verdiği bilgiler açıklar. Wilhelm Rubruck; “Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim halinde tasvir edilmesini uygun bulmazlar. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sorduğumda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldüğü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız”³ dediklerini yazıyor. Dolayısıyla

¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s. 32; Sadettin Buluç, “Şaman”, *İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1979, s. 318; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1989, s. 17; Viktor Yakovleviç Butanayev-I. I. Butanayeva, *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001, s. 55.

² Hristiyanlıkta Hz. İsa’nın ikonları veya onun heykelciklerine saygı ile ondan bir şeyler bekleme de bir nevi Türklerdeki töz geleneğine benzemektedir. Bkz. Yusuf Ziya Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, haz. Turhan Yörükan, İstanbul 2014, s. 154.

³ Fransa kralının elçisi Wilhelm Rubruck hatıratında şöyle diyor: “Evin reisinin başının üzerinde duvarda keçeden bir figür bulunur. Bu figür bir bebeğe veya bir heykele benzer ve efendinin

mabetlerde bu nesnelere görülmesi, din adamlarının zaman zaman ayinlerde onlardan yararlandıklarının da işaretidir.

Ebu'l-gazi Bahadır Han da tözler hususunda izahlarda bulunur. O Şecere-i Türk adlı eserinde, belki de Budizmin tesiriyle; "bir kişinin oğlu, kızı veya kıymetli bir yakını öldüğü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. İnsanlar ara-sıra bu heykelciği öpüp, severlerdi. Ayrıca onlar bu nesnenin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını koyarlar, ardından bunları okşayarak, koklardı. İşte böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya başladılar"⁴, diyor. Ama bizim kanaatimizce, o meseleyi biraz abartıyor gibidir. Ebu'l-gazi'nin kugurçak şeklinde yazdığı nesne, bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin büyük çoğunluğu da bebeklerden ibarettir.

Biz yine ongun meselesini biraz daha açacak olursak; Türkistanlı halkların bu kelimeyi (yani ongun) Mogolcadan alarak damga ve ayırıcı belge anlamında kullandıklarını görüyoruz. Daha sonraları Reşideddin vasıtasıyla bu söz Osmanlı Türkçesine de geçmiştir ki; ongun kelimesini Mogollar, Türkçedeki "ıduk" (kutlu) manasında da kullanmışlar ve onlar töz ile ıduk terimini pek ayırmamışlardır. Ancak Türklerin ongun yerine daha çok "töz~tös" kelimesini tercih ettiklerini biliyoruz.

kardeşi yerine geçer". Bkz. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 34.

⁴ Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Avdargan B. Ebilkasimov, Almatı 1992, s. 13; Abulgoziy, *Şacarayı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992, s. 15; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, I, çev. Filiz Dokuman, İstanbul t.s., s. 70.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongun kültürünün izlerine rastlanılır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaların tedavisinde birçok kugurçakdan (kukla, bebek, küçük heykelcik) faydalanırlar. Yine Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları kugurçaklara (korçak/karçık) aktarıp, uzaklara götürürler. Buna benzer uygulamalar başka dünya milletlerinde de görülebilmektedir.

Özellikle Türkler ve Mogollarda ongun olarak kuşlar seçilmiştir⁵ ve Türkler bu ongunları bir totem yerine değil, arma veya sembol amacıyla kullanmışlardır. Bu nev'i kuş gibi tasvir olunan ruhlar daha çok Sahalarla, Dolganlarda görülür ki mesela, ilkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa bahar gelir. Tabii ki bu durum Saha Türklerinin en kutlu saydıkları hayvan, kartalla da ilişkilidir ve bu kuş Mogollarca da mühimdir. Bilindiği üzere bir melek Çingiz Han'a kartal şeklinde görünmüş, güya Tanrı'nın emirlerini ona anlatmış ve bu suretle yasaklar ortaya çıkmıştır. Reşidedin'in aktardığı Oguz-nâme'ye göre Irkil Hoca'nın, Oguz boylarından herbirine bir kuşu ongun olarak verdiği biliyoruz. Eserde, Oguz boy adları sayılırken bunlar da birer birer belirtilmektedir. F.Sümer, her dört boyun ortaklaşa bir ongununun olması durumu, bunların çok eski zamanlarda birlikte yaşadıklarını gösterebilir⁶, demektedir. Dolayısıyla onlar öldürülmez, incitilmez ve etleri yenmez⁷. Ayrıca Orta Asya Türklerince meşhur olan bazı Çingiz-nâme'lerde de, Çingiz Han'ın, on iki Türk boyuna, nişan olarak birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve ağaç tayin ettiğini⁸ görüyoruz.

Günümüz Türkleri arasında çok eskiden beri uygulana geldiği sanılan bir de efsun (ocaklı) olayı vardır ki, Türkçede buna "arvaç" veya "arbag" denir. Bu söz

⁵ Mesela Tuna Bulgar hükümdarlarının ve Peçeneklere ait arkeolojik buluntularda yiğitlerin ellerinde yırtıcı kuşları tuttıkları görülür. Bazı Osmanlı padişahlarına ait minyatürlerde de buna benzer kuşlara rastlanmaktadır (Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, Ankara 2006, s. 127-128).

⁶ Abdülkadir İnan, "Sibirya'da Ongon Kültü", *Belleten*, VI, Ankara 1942, s. 311-312; Lajos Rasonyi, "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapest 1976, s. 209; Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, S. 17, Ankara 1961, s. 365.

⁷ Mesela son zamanlarda Saha oyunları en kötü hayvanlar olarak kurt ve köpeği görmüşlerdir (Bkz. Hüseyin Namık Orkun, "Eski Türklerde Arma", *Ülkü*, 3/34, Ankara 1943, s. 13; Aknerli Gregor, *Mogol Tarihi*, çev. Hrand Der Andreasyan, İstanbul 1954, s. 3; Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 47; İlker Alp, "Bulgar Türk Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, s. 255).

⁸ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmail Aka, Kâzım Yaşar Kopraran, Ankara 1976, s. 63; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972, s. 42-47; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972; Nikolay Aleksandroviç Baskakov, "Perejtki Tabu i Totemizma v Yazıkah Naradov Altaya", *Sovjetskaya Tyurkologiya*, No 2, Bakı 1975, s. 3-8; Abdullah Bakır, "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuznamesi", *Turkish Studies*, III/7, Elazığ 2008, s. 186.

ve durum zaman zaman üfürükçülük ve büyücülükle de irtibatlandırılır. Yılan ve akrep gibi zararlı böcekler tarafından ısırılanlar olursa Müslüman Türkler bu efsuncuları çağırarak, okuturlar⁹. Mesela Kaşgarlı Mahmud; çocukları perilere ve göz değmesine karşı efsunlamak için ilaç yapıldığında söylenen bir “Israk” sözünden bahseder ve Türk folklor bakiyelerinden öğrendiğimize göre öyle arbagçılar vardır ki, sokan haşaratı kendi önüne kadar çekebilmektedir. Bu yüzden yılan ve bazı zararlılar bu arbagçının yanına gelerek, ölürler. Ancak efsuncular (ocaklı) bakışı, kam ya da oyun değildirler. Efsunla birlikte faydalı otları kullanmayı da bilen arbagçılar¹⁰ eski kamlarla karıştırmamak gerekir ki, bu ocaklılar kısmen zamanımızda onların görevini yapıyorlar.

Bugünkü Kazak Türklerinin inancına göre arbaglar veya efsunlar ölen ataların, peygamberlerin, önemli insanların ruhlarının koruyucularıdır. Belki de buna en iyi örnek Kazak-Kırgız Türklerinde rastladığımız “arbagı menen koldop cürsün” sözüdür. Onlar insanları tehlikelerden uzaklaştırıp, iyi düşüncelere sevk ederler. Mesela Türkmenlerde yılan efsunu için şöyle bir dua okunmaktadır¹¹.

*Nur yılan, temir yılan, at yılan, su yılan,
Ok yılan, kömülgen yılan, kelte (kısa) marı (yılan),
Aydurharı çöl kesen yılan,
Hindustani, kara yılan, kör marı, erkek yılan,
Urkoçı (dişi) yılan,
Bogoz (gebe) yılan, kısır yılan,
Hökm-i Davud, hökm-i Süleyman ilçi geldi.
Küsvend (koyun) geldi, brev, reberev küf çık!*

Bugün Şamanist olduğu söylenen Türklerin geleneklerinden birisi de falcılıktır ve bu eski Türkçede “ırk” kelimesiyle ifade olunmuştur. Kaşgarlı Mahmud bu terimi “falcılık, kâhinlik ve yürektekini dışarı çıkarmak” diye anlatıyor¹². Türkiye’nin birçok yerinde “ırk bakmak” deyiminin karşılığı da herhalde fal açmaktır.

Oguz Destanı’nda geçen İrkıl Koca’nın adı da bu “ırk” sözünden geliyor olmalıdır. Ayrıca Sahaların ilk oyununun ismi Argıl’dır ki, herhalde bu kelimeyle

⁹ *Derleme Sözlüğü*, I, Ankara 1963, s. 290, 330, 337.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I, çev. Besim Atalay, Ankara 1988, s. 99.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, s. 249; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 145-146; R. M. Mustafina, *Predstavleniya, Kultı, Obryadı u Kazakov*, Alma-Ata 1992, s. 128.

¹² Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, s. 42; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, III, s. 443.

alâkalıdır. Çünkü bu şahısların da gelecekte haber verdiklerine şüpheyle bakılmadığı gibi, Sibiryaya Türklerinin inancında oyun ve kamdan sonra ırımcıların yer aldığı, bunların saraları tuttuğunda gaipten haber getirdikleri söylenir.

Pek çok şey hakkında görüş bildiren İbn Haldun, kâhinlik hususunda şöyle diyor: “Ayna, şeffaf ve yumuşak cisimlere, hayvan kemiklerine veya ansızın çıkıp gelen kuşa ya da başka bir mahlûka gözlerini dikerek bakmak ve kafiyeli sözler kullanmak suretiyle kendinden geçme, bu sayede bilinmeyen âleme giderek birtakım malûmatlar elde etme kudret ve kuvvetidir. Bütün kâhinlerin hayal gücü zengindir. Dolayısıyla hayal kâhin için bir ayna gibidir. O istediği zaman buna başvurur. Çoğu vakit gaipten haber aldığını sanarak, tahminlere dalar, kendine yöneltilen soruları süslü sözlerle yalan, yanlış cevaplar. Onlar haberleri meleklerden değil, şeytanlardan alır”¹³.

Eski Türkçede fal anlamına kullanılan başka bir kelime de “tölge” idi ki, ünlü Kırgız destanının baş şahsiyeti Manas’ın arkadaşı Kara Tölek’in bir tölgeçi olduğunu biliyoruz. Yine Türk dilinin temel sözcükleri arasındaki “böğü” kelimesi de büyü ile alâkalıdır¹⁴.

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 245-248.

¹⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 324; J. R. Hamilton, “Le Colophon de L’Irq Bitig”, *Turcica*, Tome 7, Paris 1975, s. 7-8; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 181.

Bütün tarihleri boyunca Türklerin en meşhur fal bakma usulünün kürek kemiğiyle olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca etnografya araştırmaları bu tür fal açmanın aşağı-yukarı bütün dünya milletlerinde olduğunu gösteriyor. Örnek vermek gerekirse, büyük Türk hükümdarı Attila (Ata İllig), 451 senesinde Romalılarla savaştan önce böyle bir fal açtırmış ve savaşın başlamasını da bunun sonucuna göre belirlemişti. Kürek kemiği falı Mogol saraylarında da çok önemliydi. Mesela Tabakat-ı Nasrı'nin müellifi Cüzcani, Çingiz Kagan'ın Hindistan seferi esnasında bu yola başvurduğunu yazar. Yine Wilhelm Rubruck'un verdiği malumata göre ismi, Çingiz'in din adamı Teb Tengri (Kökçe) tarafından, ömrü uzun ve ebedi olsun diye adı Mengü¹⁵ diye konulan torunu bir işe girişmeden evvel kürek kemiği falı baktırırdı. Bunun için önce kemik ateşte kızdırılır, sonra onun üzerinde meydana gelen çizgilerin ne anlam taşıdığı yorumlanırdı. İşte buradan hareketle Mengü Kagan, kemiğin üstündeki çizgiler düz ise sefere çıkar, değil ise vazgeçerdi¹⁶. Bu konuyla ilgili olarak meşhur W.Rubruck hatıralarında şöyle diyor: "Biz tam Mengü Han'ın çadırına girdiğimizde elinde kömür karası gibi yanmış bir kemik taşıyan hizmetçiyle karşılaştık, sonradan öğrendim ki Mengü, kemik falına bakmadan dünyada hiçbir işe girişmezmiş. Bir şeyler yapmayı planladığında o, üç tane yanmamış kemik getirtir. Çadırının yanında bu kemikleri yakmak için iki küçük yurt daha vardır. Bunlar bütün hizmetkârlar tarafından günlük olarak kontrol edilir. Kendisi bizzat, kemiklerin ateşin ısıyla yarılp-yarılmadığına bakar. Eğer bunlar enine patlamış ve yuvarlak kıymıklar halinde parçalanmışlarsa hiçbir işe kalkışmaz"¹⁷.

Konar-göçer Türkler ayrıca köprücük ve aşık kemiğiyle beraber, madenlerle de fal açarlardı¹⁸. Kurşun dökmek de bunlardan birisidir. Bugün için tamamen ticari olarak düşünülen ve tatbik edilen fal, büyü gibi arkaik inanç şekillerinin

¹⁵ C. Wang, *Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni*, Doktora Tezi, Ankara 1983, s. 111.

¹⁶ Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasrı*, çev. Mustafa Uyar, İstanbul 2016, s. 78; Joseph M. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, II, İstanbul 1924, s. 174-175; Burton Watson, *Record of the Grand Historian of China*, I, New York 1968, s. 164; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 151-152; Meng ta pei lu, Hei ta shi lu, *Cengiz İmparatorluğu*, çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul 2012, s. 85.

¹⁷ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, s. 94.

¹⁸ Keneş Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: Fikret Türkmen, Alimcan İnyet, Ankara 1995, s. 83; Wolfram Eberhard, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer", *DTCF. Dergisi*, I/2, Ankara 1943, s. 24; Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933, s. 69; Bertold Spuler, *İnan Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 191; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 49-50; Alimcan İnyet, "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, I/1, Uşak 2013, s. 47.

temelinde de, yine birtakım toplumsal hadiselerle rastlıyoruz¹⁹. Eski insanların karşılaştıkları hastalık nevi bazı musibetlerden korunmak için bu yola başvurmaları, herhalde normal biçimlerde bu derterden veyahut da meselelerin üstesinden gelememelerinden kaynaklanmaktadır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından, putları da yoktur. Hatta 6. asrın başlarında Bizans vasıtasıyla özellikle Sabar ve Hazar gruplarının arasına Hıristiyanlık nüfuz edip, Türkçeye bazı Hıristiyan metinleri çevrilince, Kırım bölgesindeki pazarlarda herhalde dini kaynaklı birtakım heykelcikler satılmaya başlanmış, bunlara kızan Türk beylerinden Kurt da hepsini kırdırılmış idi²⁰. Buna bağlı olarak bazı İslam kroniklerinde de, Tokuz Oguzlardan söz edilirken, tapınaklarının varlığına, ama içlerinde putlarının bulunmadığına vurgu yapılmaktadır²¹.

Bunlar bir yana burada şu hususa da değinmemiz gerekiyor. O da, 6. yüzyıldan itibaren Suriye patrikliği yoluyla Ak Hun-Eftalitler arasına da Hıristiyanlığın sokulmaya çalışıldığı söylenir. Hatta kaynakların belirttiğine göre, 591’lerde İran şahı tarafından esir edilen bazı Türklerin Bizans imparatoruna gönderildiği ve bunların alınlarında haç çizildiği vakidir. Güya Hıristiyan papazlar Türklere, eğer hastalıklara yakalanmak istemiyorsanız, bu dövme yaptırmanız lazımdır dediklerini de²² biliyoruz. Ayrıca 8. asrın sonlarına doğru bazı Türkistan beylerinin kendi bölgelerinde kiliseler açılması için Nasturi patriğine başvurduklarından da²³ söz edilir.

¹⁹ Babur Şah, Hatıra’ında gebe bir kadının çocuğunun erkek mi, kız mı olacağı hususundaki tahmin için şöyle bir fal usulünden söz etmektedir: “İki kağıttan birine Ali veya Hasan, diğerine Fatma yazıp, bu kağıtları çamurlarla yoğurduktan sonra bir testi su içine koyarlar. Hangisi önce açılırsa ona göre karar verirler”. Bkz. Zahirreddin Muhammed Babur, *Baburname*, haz. Reşit Rahmeti Arat, II, İstanbul 1986, s. 351.

²⁰ Bununla beraber herhalde bu Hun-Ak Hazar menşeli Türk beyinin 528’lerde vaftiz olmak için Bizans’a gittiğine, ancak geri döndüğünde aralarında kardeşinin de bulunduğu bir grubun muhalefetine uğradığına ve yaptığı iş onaylanmayarak öldürüldüğünden bahsedilir. Bkz. K. Czegledy, “Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads”, *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 148.

²¹ Sergey Grigoreviç Agaçanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber Nəcəf, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2003, s. 106.

²² Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903, s. 245; Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 7-8; Gyula Moravcsik, “Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration”, *American Slavic and East European Review*, V/3-4, London 1946, s. 35-36; Lin Gan, “Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar”, çev. Eyüp Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İzmir 2000, s. 369-370; Mikhail Illarionovich Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 120-121.

²³ Gülnar Kara, *Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 177-178.

Netice itibarıyla ruhlara karşı bir saygı bulunduğundan, kâhinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında tesadüf olunmaktadır. Biraz evvel de belirttiğimiz üzere Avrupa Hunlarındaki falcılığı, Latin-Bizans kaynaklarının kaydetmesi bir tarafa, Kök Türk harfleriyle yazılı İrk Bitig adlı bir fal kitabının varlığı da ortadadır. Ancak falcılık ve kâhinlik günümüzde de görüldüğü gibi eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına "Yada" denilen sihrili bir taş armağan etmesidir²⁴. İşte buna bağlı olarak Çin kaynaklarındaki Türklerin türeyişleriyle alâkalı hikâyelere baktığımızda, İçik İni Kutlug (İ-chi Ni-shu-tu) unvanlı destani atanın da yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme yeteneğine sahip bulunduğunu görmekteyiz²⁵.

²⁴ Çince kaynaklarda Türklerin büyük atasına (Ta Ye-hu) Tanrı tarafından verilen bu yada taşı meselesiyle alâkalı, bazı Kök Türk beylerine ait Çince mezar taşlarında da atıflara rastlamaktayız (Bkz. M. Kırilen, *Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 109).

²⁵ Bu hikâye özetle şöyledir: Kök Türklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmışlardır. Kabile reisine A-pang-pu (Apa Bangu/Halkına Bağlı) denirdi. Onun onyediyedi tane kardeşi vardı. Küçük kardeşlerinden birinin adı İ-chi Ni-shu-tu (İçik İni Kutlug) idi. Bu çocuk kurttan olmuştu. Bütün kardeşlerinin yaradılışları doğuştan biraz zayıf olduğundan, devletleri düşmanları tarafından süratle yok edildi. Tabiatüstü bir kudrete ve özelliklere sahip olan İ-chi Ni-shu-tu'nun (İçik İni Kutlug) yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme yetenekleri vardı. O iki eşe sahipti. Bu iki kadından biri dört tane çocuk doğurdu. Bunlardan birisi beyaz bir leylek (ya da kuğu) oldu. İkincisi A-fu ile Kem nehirleri arasında oturdu. Bunun adı Kırgız idi. Üçüncü çocuk da Chu-chin suyunda yerleşti. Dördüncü oğul ise, Chien-shu ve Shin Dağlarında ikamet ediyordu ve kardeşlerinin de en büyüğüydü. Bu dağlarda, yıkılan eski devletin başkanı A-pang-pu'nun (Apa Bangu/Halkına Bağlı) bir oymağı yaşıyordu. Onlar soğuktan çok muzdarip idi. Dört

Bu terime değişik Türk lehçelerinde çeşitli şekillerde (sata, cada, cay vs.) rastlanılmakla beraber, Tufan efsanesiyle alâkalı anlatılanlara göre; “Nuh Peygamber, dünyayı oğulları arasında paylaştırmıştı. Bu bölümünde Yafes’in hissesine Slav ve Türk ülkeleri de dâhil, Çin’e kadar olan memleketler düştü. Bu sırada Yafes, gerektiğinde yağmur yağdırmak maksadıyla Tanrı’ya bir dua öğretmesi için yalvarmış ve bu dileği de kabul olunmuştu. Ancak o bunu unutmamak gayesiyle duayı bir taşın üzerine yazarak, boynuna astı²⁶. Ayrıca bu taş bir suya atar ve o suyu da hasta bir adam içecek olursa iyileşirdi. Zamanla bu taş Yafes’in soyundan gelen Oguz, Kalaç ve Hazarlara verildi, ama veraset yüzünden aralarında kavga çıktı. Sonunda bu nesne Oguzların elinde kaldı. Bir gün taşın kime geçeceği hususunda kura çekilmesi kararlaştırılmıştı. O vakit Oguzlar buna benzer bir taş buldular ve üzerine aynı yazıyı kazıdılar. Kura Kalaçlara çıkmıştı, lakin sahte taş onlara verilerek aldatılmış oldular”.

Bir başka hikâyeye göre ise bu taşın üzerinde “Tanrı” adının yazıldığı ve bunun bütün Türklerce bilindiği zikredilir. Yine yukarıdaki efsanenin bir benzeri olarak kaynaklar, “Türk” ile amcazadesi “Oguz” arasında “Yada Taşı” meselesi yüzünden çıkan anlaşmazlık sırasında, Türk’e Çin’den on kam, yani batıdaki On Ok kabilelerinin ilim sahibi olan cedleri geldikten sonra, hâkimiyetin Türk’ün eline geçtiğini²⁷ söylüyorlar.

çocuğun en büyüğü burada ateşi bulmuş ve onları ısıtarak beslemişti. Böylece kabile ölümünden kurtuldu. Bu sebepten, diğer üç kardeş birleşerek en büyüklerini başkan seçtiler. Büyük kardeş han olunca da, kendisine “Türk” unvanı verildi. Onun gerçek adı Na Tu-lu (Ordulu/Törülü/Tuglu/Başkenti Elinde Tutan) idi. On tane kansı bulunuyordu. Bu kadınların doğurdukları erkek çocukların hepsi de, soy adlarını annelerinin isimlerinden almışlardı. Börülü ailesi ise, Türk’ün küçük karısının neslinden geliyordu. Türk ölünce, on değişik anneden doğan çocukları toplandılar ve aralarından birini kagan yapmak istediler. Hepsini, büyük bir ağacın altına gittiler ve orada şuna karar verdiler: Ağaca doğru kim daha yükseğe zıplarsa, o başkan olsun. Börülü’nün oğlu diğerlerinin içinde en genç olması hasebiyle, en yükseğe zıpladı. Böylece, onu önder seçtiler. Börülü’nün çocuğu kagan olunca, A-hien (Bilge/Aka) Şad unvanını aldı. Hikâyeleri ayrı olmasına rağmen, bunların hepsinin de kurttan türemiş oldukları üzerinde herkes birleşmiştir. Bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2015, s. 174-175.

²⁶ Defterdar Seyfi Çelebi’nin 16. asra ait seyahatnâmesinde Kalmuklardan bahsedilirken, bu taşın üzerine domuz kanı ile bazı şeytan ve dev isimlerini yazdıklarını, bununla ayın yaptıklarını, yağmur ve soğuk dilediklerini öğrenmekteyiz. Bkz. Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, haz. Serkan Acar, İstanbul 2014, s. 42-43.

²⁷ De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, I, s. 164; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 223; Vladimir Minorsky, “Tamim Ibn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII, Bruxelles 1948, s. 285.

Ayrıca İslam eserlerinde tespit olunan bir başka Yada Taşı hikâyesine göre; Türkistan beylerinden birisi babasıyla anlaşmazlığa düşünce, bütün yakınlarını yanına alıp, doğuya doğru göç etti. Birçok yerlerden geçtikten sonra, insanların pek ulaşamadığı bir mekâna vardı. Burasının halkı aşırı sıcaktan dolayı gündüzleri sığınaklarda yaşıyorlar, ancak geceleri dışarı çıkabiliyorlardı. Bu Türk beyi, etrafta dolaşan bazı hayvanları görünce, onların nasıl güneşten etkilenmediklerini sordu. Halk, bunların Tanrı'nın gözetiminde olduğunu, dağda hayvanların bildiği bir taşın mevcut bulunduğunu, ne zaman sıcaklar bastırırsa, onların ağızlarına bu taşın bir parça aldıklarını ve başlarını yukarıya kaldırdıklarında, gökyüzünde bulutların kümелendiğini ve onları koruduğunu söyledi. Bunun üzerine beyin oğlu, dağda bu taşın aradı ve buldu. Ne vakit yağmura gerek olsa, taşları birbirine sürterek yağmur yağdırdı.

Bu nesne her devirde Türk beyleri, kamları veya komutanlarının elinde bulunmuştur²⁸. Altay ve Saha Türklerinin inancına göre, günümüzde de bu taşın büyük kamlar ve yadacılar sahiptir. Mesela bazı Türk kabilelerinde hâlâ Burkut veya Bürküt Ata diye anılan efsanevi bir kişinin kamçısını şakırdattığında yağmurun yağdığına inanılır. İslam kaynaklarında "yağmur taşı" veya "cada taşı" da denilen Türklerin bu sihirli taşı, Saha Türklerine göre at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların karnında bulunur. Kırgız Türkleri ise bu taşın koyunun içinde olduğuna inanıyorlar. En tesirli yada (sata) taşının kurdun karnından çıkarıldığı ise bir başka ilginç iddiadır ve Sibiry Türklerinin itikadına göre bu taş canlıdır, insan kafasına benzer ve yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık bellidir. Ona kadın veya bir yabancınnın eli ya da gözü dokunursa ölür ve kuvvetini yitirir. İstenildiği zaman yada taşı yukarı doğru kaldırılırsa derhal soğuk rüzgarlar eser, yağmur, kar, dolu yağar veya fırtına çıkar.

Kaynaklarda çok eski vakitlerde İrtiş ve Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yaşayan Kimek ve Bulgar Türklerinin de böyle nesnelere varlığına değinilmektedir²⁹. Kırgız Türklerinin milli destanı Manas'ın kahramanlarından olan Almambet de bir yarış öncesi dua ile dolu yağdırıp, kar fırtınası çıkartmış, bu yüzden atlar titreyip, insanlar evlerine kaçmış ve bir sürü at telef olmuştur ki, yağmur yağdırma geleneğine bugün Kazak Türkleri de "Tasattık" demektedirler. Başkurtistan'ın Belorezk bölgesinde "Yay Taşı" veya "Taş Kolon" denilen taşın

²⁸ Yusupov, *Manas Destanı*, s.188; Ahmet Gökçimen, "Türkmenistan'da Bir Yağmur İyesi Burkut Ata", *Bilig*, S. 52, Ankara 2010, s. 69-76.

²⁹ V.Beşevliev, "Proto Bulgar Dini", çev. T.Acaroğlu, *Belleten*, IX, Ankara 1945, s. 218; John Andrew Boyle, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", çev. Orhan Şaik Gökyay, *Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri*, S. 297, İstanbul 1974, s. 6945; Baktıbeev İsakov, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Bişkek 2009, s. 54.

bir tay heykeli bulunuyor. Eskiden bu taş kutsal sayılırdı ve İnzer, Katay, Tamyar, Kumırık boylarından olan Başkurtların ibadet yeri olarak kullanılırdı. Bununla yağmur yağdırıldığına veya yağın yağmurun durdurulduğuna inanılmaktaydı. Yine Azerbaycan'ın Kuzar kentine bağlı Gil Köyü'nde, Sindivir Deresi'nin kenarında bulunan ve yaklaşık 70 kg kadar gelen büyük bir taş, eskiden kuraklığın şiddetli olduğu zamanlarda akarsu içine atılırken, bugün bu geleneğin tamamen bırakıldığı³⁰ da söyleniyor.

Çince vesikalara baktığımızda Hunlar döneminde de yada ve yadacılıkla alâkalı bilgilere rastladığımız gibi, bunun İslam veya Türklerin girdiği diğer din çevrelerinde de sürdüğü anlaşılıyor. Kaşgarlı Mahmud meşhur eserinde; Yagma³¹

³⁰ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* s. 161-163; M. Muhtar Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, 1982-83, Ankara 1986, s. 127; Nevzat Gözaydın, "Dağıstan, İran Ve Türkiye'de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s. 166.

³¹ Divanü Lûgat-it-Türk'e göre Yagmalar, Toksılardan sonra, Ugraklardan önce gelirler ve çok güzel bir Türkçe konuşurlar. Ayrıca bunların bir bölümü İli Nehri boylarında otururlar. Kara Yagma denilen bu Türklerin ülkesinde Yadaçlara da rastlanmaktadır. Kalabalık bir nüfusa sahiptirler ve bazı Tokuz Oguz köylerine talan akınları yaparlardı (Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, s. 28, 30, 92; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, III, s. 3, 34). İslam kaynaklarındaki bilgilere baktığımızda, bunlar Tokuz Oguz kabile konfederasyonunun bir alt üyesidirler. Yagmalar Tokuz Oguzların bir parçası olarak gösterilirse de, Çin kaynaklarındaki Tokuz Oguz tayfaları içinde Yagma'yı çağrıştıracak herhangi bir ize rastlamıyoruz. Ayrıca Tanrı Dağlarının ortasıyla, batı taraflarında ve Naryn Nehrinin güneyinde de yaşarlar. Bir takım araştırmacıların fikrine, Kara Hanlı sülalesini de bunlar kurmuştur. Ama bu durum henüz kesinlik kazanmamıştır (Bkz. V. Minorsky, *Hudud al-alam. The Region of the World a Persian Geography*

ülkesinde bir yangın çıktığını, mevsimin yaz olmasına rağmen bir yadacının kar yağdırarak yangını söndürdüğünden söz açmaktadır. Yine İslam kaynaklarında Hicretin 21. yılında Ömer'in valilerinden Abdurrahman bin Rabia'nın bir savaşta Türkler tarafından öldürülmesinden sonra yapılan cenaze merasimini fırsat bilen Türklerin yağmur duası yaptıkları zikrediliyor³². Bunun gibi yazılı belgeler Celaleddin Harzemşah'ın Doğu Anadolu'da, sıcaklık ve kuraklık yüzünden kamlarına günlerce yağmur yağdırdığını anlatır.

Bu konuyla ilgili, Çingizliler çağında vukua gelen şu olayı da anmakta fayda vardır. 1201'lerde Çingiz Han ile kan kardeşi Camuka, Kerulen yakınlarındaki Koyiten'de bir savaşa tutuştular. Camuka'nın yanında bulunan iki kişi yağmur yağdırma kabiliyetine sahiptiler. Kavga esnasında gerçekten bunlar yağmur yağdırdılar, fakat fırtına sebebiyle yağmur ters yağdı ve askerler hendeklere yuvarlandılar. Yine 1230 yılında Türk-Mogol orduları Kuzey Çin'de tehlikeye düşüncü, güya bu durumdan yada taşı sayesinde kurtulmuşlardır ki; Ebu'l-gazi bu hususta; Hicri 630 senesinde Çingiz'in oğulları Ögedey, Çağatay ve Tuluy Çin üzerine yürüdü. Çin imparatoru yolda Tuluy Han'ın askerini az görüp onu kuşattı. Tuluy tehlikeye düşeceğini anlayınca kamlara bir şey yapmaları için emir verdi. Onlar üç gün, üç gece uğraştıktan sonra, yaz sığağında önce yağmur, peşinden de kar yağdırdılar. Öyle soğuk oldu ki birçok kişi elini koynundan çıkaramadı. Çinlilerin soğuktan mahvolduğunu gören Tuluy adamlarına saldırmalarını söyledi. Dört-bir taraftan hücum eden Mogollar, Çinlileri bozguna uğrattı. Yüzbin Çinliden ancak beşbin kişi kurtulabildi, der. Ayrıca Mogol tarihinin bir özeti olan Altan Topçî'de de yağmur taşına dair bilgiler mevcuttur. Tarih-i Reşidî'de ise, Emir Temür'ün ilk yıllarında, İlyas Hoca'yla yaptığı bir savaş sırasında, rakiplerinin zorda kaldığı bir sırada yada taşına başvurarak, müthiş bir yağmur ve fırtınanın çıkartıldığına dair vurgu vardır. 1451'de Özbeklerle, Temürlüler arasında vukua gelen bir çarpışmada da mevsim yaz olmasına rağmen yada taşıyla bir fırtına ve soğuşun meydana getirildiğine

372 A.H.-982 A.D., London 1937, s.277-279; K.Czegledy, "Gardizi on the History of the Central Asia", *Acta Orientalia*, 27/3, Budapest 1973, s. 263-264; V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, Ankara 1975, s. 99; *Oğuz Destanı*, haz. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1972, s. 58; V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s. 321-322; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 58-61; Faruk Sümer, "Tokuz Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1 , İstanbul 1988, s. 426; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 108; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 62-63, 91; Lev Nikolayevič Gumilev, *Muhayyel İmparatorluğun İzinde*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 108).

³² Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul 1958, s. 254; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesinden Seçmeler*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 87.

şahitiz. Hindistan fatihi Babur Şah, 1529'larda Tokta Buka adlı bir kişinin bu usûl ile rüzgâr çıkartıp, yağmur yağdırdığını ve havanın çok güzel olduğunu, Hatıratı'nda anlatmaktadır. Mesela Defterdar Seyfi Çelebi'nin 16. asra ait seyahatnâmesinde, Kırgızların ne tam Müslüman ne de kafir olduklarını, üzerlerine bir ordu gelse dağ içlerine kaçtıklarını, buralardaki boğazları tuttuklarını, yada taşı ile yağmur ve kar yağdırarak, düşmanlarını perişan ettiklerini³³ görüyoruz.

Türkiye'nin bazı bölgelerinde yağmur yağdırmak için taş okuyup suya atmak adeti, bu yada taşı ile irtibatlıdır. Bununla birlikte muhtemelen 17. asra ait bir Anadolu tıp kitabında, yada taşı hakkında bilgilere rastlamaktayız. Söz konusu eserde anlatılanlara göre; Türkistan'da iki memleket arasındaki bir geçitte bu yada taşlarından vardır. İnsanlar buradan yürürken hayvanlarının ayaklarına keçe sarıp, gayet yavaş ilerler. Çünkü taşlar birbirine sürtüp, zedelenirse derhal hava kararır, yağmur yağarmış. Hatta bazı insanlar bu taşlardan alarak, Türkistan'ın diğer şehirlerine götürürlermiş. Burada anlatılanların ilginç olan diğer bir tarafı da, Anadolu Türklerinin, Türkistan ve Çin'den haberdar olmalarının yanı sıra, oralarda yaşayan Türkleri de unutmadıklarıdır³⁴. Mesela Kazak Türklerinin "Er Kökşe" destanında, kahramanın atının karnının altında sihirli bir taş saklıdır. Hikâyeye göre, Er Kökşe ve arkadaşları çok susadıkları sırada bu taşları alır, sallayıp yere atınca, ardından yağmur yağardı ki, 20. yüzyıl Tuva yadacılarından meşhur Sat Şirtek'in bulutsuz günlerde bile yağmur yağdırdığına şahit olunmuştur.

İşte bu yazılanlardan yola çıkarak bazı araştırmacılar, yada taşının kutsallığı altında hâkimiyet anlayışının yattığını da iddia ediyorlar³⁵ ki, muhtemelen eski Türk idarecilerin emrinde Yadacılar da vardı.

Halk arasında "Yadaçı" ismiyle de anılan bu insanların ve onların yaptığı törenlerle alâkalı inanışların temelinde de insanın yaşaması için en zorunlu ihtiyaç maddelerinden birisi olan suyu görmek lazımdır. Susuz hiçbir şeyin

³³ Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Ankara 1986, s. 71; Yusuf Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", İlahiyat Fakültesi Mecmuası, V/24, İstanbul 1932, s. 46-47; Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, İstanbul 1969, s. 59-61; Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, III, s. 3; Zahireddin Muhammed Babur, Baburname, III, s. 589-590; Spuler, İnan Moğolları, s. 191-192; Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 193-194; Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevarih, s. 305; Altan Topçî (Moğol Tarihi), haz. Tuncer Gülensoy, Ankara 2008, s. 68-69; Cengiz İmparatorluğu, s. 147-148; Defterdar Seyfi Çelebi, Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi, s. 43-44.

³⁴ Ahmet Süheyl Ünver, "Yağmur Taşı Hakkında", İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, IV/7, İstanbul 1953, s. 77-84.

³⁵ Agacanova, Oğuzlar, s. 185-187; Marco Polo, Marko Polo Seyahatnamesi, I, s. 78.

olmayacağı ortada iken, bu eski insanların ve günümüz Türklerinin suyu rahmet şeklinde algılamalarına şaşmayalım. O zamanın din adamları da, tıpkı bugünküler gibi belki de bir taş vasıtasıyla Tanrı'ya dua ediyorlardı. Anadolu Türkleri de bu geleneği unutmamıştır ki, bir manide şu mısralara rastlamaktayız³⁶.

*Çömçe gelin ne ister, Çömçe gelin su ister,
Ver, Allahım ver! Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman,
Yaz yağmuru yalancı, gavur kızı dilenci,
Ver, Allahım ver! Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman!*

Netice itibarıyla yağmur yağdırma töreniyle alâkalı olarak söyleyebileceğimiz son şey, bu merasimin icra edildiği yerlerin umumiyetle bir tepe, su kenarı, bir türbe ve ulu ağaç yanları³⁷ olduğudur.

Bugün Türk inancı diye ileri sürülen Sibiryâ Şamanizmi görüleceği gibi bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere (yel)³⁸, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir ki, Türklerin büyük bir kısmı batıya geldiklerinde bu işi yapanlara “Gözbağcı” ve “Bakımcı”³⁹ da demiştir. Zaten şaman din adamının adıdır; dini vazifelinin ismine izafeten bir din yaratmak doğru olmasa gerek. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına da ait değildir⁴⁰. Ufak tefek değişiklikleri olmakla beraber Şamanizm denilen bu yaşayış Mogollarda, Japonlarda, Eskimolarda, Malezya’da, Avustralya’da, Kafkaslarda, İzlanda ve Kuzey Amerika ile Afrika’nın birçok yerinde görülür⁴¹.

³⁶ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 165; Kenin Lopsan Monguş, *Mağiya Tuviniskih Şamanov*, Kızıl 1993, s. 81; İsakov, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 53; Wilhelm Radloff, *Türklerin Kökleri*, çev. Arzu Ekinci-Yasemin Ünlü, III, Ankara 1999, s. 204.

³⁷ Yaşar Kalafat, *Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar*, II, Ankara 2016, s. 83.

³⁸ Eski Türklerde ve Türkçede yel hem rüzgar, hem de cin manasına kullanıldığı gibi, karayel tabirinin içinde kötülük ve hastalıkları da görmek mümkündür. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, II, Ankara 1985, s. 456-457.

³⁹ *Tarama Sözlüğü*, III, Ankara 1967, s. 1808-1809; *Derleme Sözlüğü*, BuluçII, Ankara 1965, s. 492.

⁴⁰ Ayrıca, kamun aynasının güney kökenli, davulunun Budizm yoluyla Hindistan’dan geldiği iddia ediliyorsa da, bunun en eski Türk çalgılarından biri olduğunu yukarıda da belirtmiştik.

⁴¹ Buluç, “Şaman”, s. 322; Mircea Eliade, “Recent Works on Shamanism”, *History of Religions*, 1/1, Chicago 1961, s. 153; Manabu Waida, “Problems of Central Asia and Siberian Shamanism”, *Numen*, 30/2, 1983, s. 216.

Tarihin dini inançları ve telakkileri değişikliğe uğratarak bazan zenginleştirip, zaman zaman da fakirleştirerek akıp gittiğini söyleyen araştırmacılar, her dinin içerisinde şamanik unsurların bulunduğunu belirtiyorlar. Ve yine bir kısım ilim adamı Şamanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarının gerçek itikadı olmadığını iddia ettiği gibi, bazıları da Şamanizmin izlerini güney yarım küre ülkelerinin sıcak bölgelerinde aramaktadır. Hakikatte bu konuda da bir belirsizlik söz konusudur. Yani Şamanizm denilen şey, kuzey yarım küre veya kuzey kutbuna yakın yerlerin hayat tarzı mı ya da güney yarım küredeki sıcak memleketlerden kaynaklı bir gelenekler yumağı mı, bunu tespit noktasında anlaşmazlıklar vardır.

Bazı ilim adamları insanların dine ihtiyacının altında hastalık, üzüntü, korku ve yalnızlık gibi birtakım nedenlerin de bulunduğunu söylüyor. Bunun dışında ölüm mutlaka her insanı korkutmuş ve sonunda ne olacağı onu derin düşüncelere sevk etmiştir. Bunun haricinde birtakım uzmanlar da, Şamanizmin özünde asabi hastalıklar yattığını vurguluyor. Özellikle kuzey kutbuna yakın bölgelerde şiddetli soğukların, uzun gecelerin, yalnızlığın ve vitaminsizliğin insanların sinir sisteminde tahribata yol açtığı, yani güneyden gelen halkların buralara uyum sağlayamayarak bir mücadeleye girdikleri ve ruhsal çöküntü içerisinde iken isteriye benzeyen tepkilerle kendilerini kurtardıkları vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bundan yola çıkarak, kamların sar'a nöbetine maruz kaldıkları söylenirken, son yıllarda bu görüşe de ciddi itirazlar gelmektedir. Çünkü bu araştırmacılar, psikolojik hastalıkları olan şamanların tedavide bulunamayacaklarına vurgu yapıyorlar.

Bu tartışma bir yana, onlar hakiki hastalardan farklı olarak kendi arzularıyla da bu duruma gelmektedirler. Yukarıda da vurgulamaya çalıştığımız üzere kamlar kendileri hasta olmaktan ziyade, hastaları iyileştiren kişilerdir. Bu yüzden sağlıklı olmak zorundadırlar. Hatta bir psikolog gibi olan bu insanlara, toplum içinde en akıllı bireylerdir bile diyebiliriz. Dolayısıyla tarihi kaynaklarda rastladığımız, bey ve diğer devlet adamlarının herhangi bir işe kalkışmadan evvel bu kamlara ya da din adamlarına danışmalarının sıradan bir şey olmadığı anlaşılır. Bütün bu menfi şartlarda ortaya çıkan kam aciz durumdaki halkı veya kişiyi ruhlarla temasa geçerek rahatlatır⁴². Onlar ayin sırasında kamın ağzından çıkan teselli edici sözlerle avunurlar.

Elbette ki bu din adamları öncelikle, hastanın arızasının fiziki ya da psikolojik olup-olmadığını çözmelidirler. Çünkü buna göre ayin veya tedavide bulunacaklardır. Bu durumu da gözden kaçırmamakta fayda var.

Genel olarak özetlemeye çalışırsak kamların veya oyunların belli başlı görevleri şunlardır: Bir yıl kadar evden ayrılmayan ve bazı Türklerin “gezer”⁴³

⁴² Buluç, “Şaman”, s. 312, 321; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-î Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 105; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 2015, s. 32.

⁴³ Bkz. *Derleme Sözlüğü*, VI, Ankara 1972, s. 2023.

dedikleri ölünün ruhunu öbür dünyaya yollamak⁴⁴; av ve savaşlarda talihi döndürmek, hatta harplere katılmak, şeytan veya cinin erişmesiyle (çarptığı) vücuda gelen hastalıkları iyileştirmek, çocuğu olmayanlara yardım etmek vs.

Bu hâl bir yana, Doğu Türkleri için önemli bir özel ayin de ev yapmak üzere seçilen yerde icra edilen merasimdir. Bu Türkler yeni ev kurmak için kutlu bir arsa arar. Bu törene de kamlar veya durumuna göre diğer din adamları karışır. Çünkü ev, yani ocak aileyi sıcak tutan, onu koruyan bir mekândır. Her şeyin sahibi Tanrı olduğuna göre, evin inşa edileceği yer de bu tek yaratıcınındır ve onun rızasının bir şekilde alınması gerekir. Hatta bazı Türk bölgelerinde evin temeline kurban kanı da dökülür⁴⁵.

Hastalara bakmağa ve iyileştirmeğe çağırılan oyun, kam veya şamanlar, evin tör yerine, yani başköşeye geçip, otururlar. Bazan boz at derisinden, bazan da diğer hayvanların postlarından yapılan döşeklerin üzerine bağdaş kurarlar. Bu din adamlarına akşama kadar birçok yiyecek ve içecek ikram edilip, gönülleri hoş tutulmaya çalışılır.

Bu durumu biraz daha toparlamaya çalışırsak; çok eski çağlardan beridir her inancın bir din adamı olmuş ve bunlar toplum hayatının vazgeçilmez unsurları halini almıştır. Dolayısıyla insanlar üstesinden gelemediği pek çok şeyde onlara müracaat ederler. Bunun gibi, özellikle Türk toplumu açısından meseleye bakacak olursak; bu din adamlarının hem İslamiyetten önce, hem de sonra savaş anlarında, ordu içinde muharebeye girecek erlerin maneviyatını yükseltmek gayesiyle çeşitli ayinler ve telkinlerde bulduklarını da biliyoruz.

Kamlık, Şamanizm, Oyunizm veya ne şekilde adlandırılıyorsa bu bir din değildir. Saha Türklerinin birçok tören ve adetlerinde oyuna iş düşmesi de, sembolik olarak oradadırlar. Ancak bugün Şamanizm diye bilinen itikat ve gelenekler Müslüman Türk grupları içerisindeki pek çok tarikatların ritüellerinde çeşitli şekillerde kendine yer bulurken, Sibiryaya kavimlerinin sosyal bünyelerine daha fazla sinmiştir ki, bunları söküp atmak çok zordur. Hatta Saha Yerinde Oyunizm bir inançtan ziyade bir meslek durumuna gelmiştir. Dolayısıyla geçmişte Sibiryaya Türklerinin hayatında Kök Tengri dini çok önemli bir rol oynadığı gibi, bugün de onun yerini Şamanizm alarak bu merasimler etkili

⁴⁴ Bu merasimi pek az şamanın başardığı söyleniyor. Bir inanışa göre, ölenin ruhu evde bir müddet daha bekler. Yalnız gitmek istemediğinden aile bireylerinden veya hayvanlardan birisini de yanında götürebilir. Bkz. Buluç, "Şaman", s. 319-322; Saadettin Buluç, "Şamanizm'in Menşei ve İnkişafı", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/3-4, İstanbul 1948, s. 279-281; W. Radloff, *Sibiryadan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1975, s. 281-282.

⁴⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 30; *Derleme Sözlüğü*, V, Ankara 1972, s. 1173, 1775; Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 2010, s. 184.

olmaya devam etmektedir. İşte buna binaen Saha bilim adamları, günümüzde onların dini inanışlarında büyük tesiri olan Kut-Sür geleneğini de, eski Türk dininin zamanımızdaki bir nev'i iz düşümü olduğunu söylüyorlar.

Bu arada Saha Oyunizmine (veya Şamanizmi) ait ilk bilgilerin de 13. yüzyıldan kalma olduğu söylenmektedir. Rus işgalinden sonra, süratli bir şekilde Hıristiyanlık propagandası yapılmasına rağmen, Ruslar buralarda eski Türk dininin izlerini silememişlerdir. Oyunizm veya Şamanizm Sovyet dönemiyle birlikte Ateizm ile büyük bir mücadeleye de girişti ve bu yüzden de baskılarla karşılaştılar. Sovyetlerin dağılmasından sonra onlar biraz rahat nefes almaya başladılar.

Şamanizmin önemli meselelerinden birisi de; ak kam ve kara kamlık hadisesidir. Bazı iddialara göre bu ayırımının İran tesirli olduğu düşünülmeyle birlikte, tarihi süreç içerisinde ak kamlığın hususiyetlerini yitirdiği de söyleniyor⁴⁶. İşin gerçeğine bakılırsa, tıpkı diğer dinlerde nasıl iki zıt görüş mevcut ise, Şamanizm denilen inançlar yumağı içinde de iyi-kötü, güzel-çirkin, günah-sevap vardır. Ama Türklerin geleneksel itikatlarında da, din adamları ak ve kara kam misali iki türlü müydü sorusuna cevap vermek güç olsa da, kanaatimizce böyle bir ayırım yoktu. Yukarıda da işaret edildiği üzere belki de bu düşünceler Türklere dışarıdan girmiştir⁴⁷.

Bunun yanı sıra Altaylılar ak kam, kara kam; Sahalar ayı oyun (iyi oyun), abası oyun (şeytani oyun), Uygurlar ak yollular, kara yollular şeklinde adlandırmalar yaparlar. Ak kamlar, cübbe veya külah taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlar ve karanlık dünyaya ayın yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar, sıklıkla kendilerinden geçmezler. Kara kamlardan ayrı olarak, gündüzleri iyilik ruhları şerefine tören ve ayın icra ederler. Kara kamlar iyi şeylerle uğraşmadıklarından dolayı, gerçek Tanrı mesabesindeki Ülgen ile irtibata geçemezler. Tören yaptırmak için halk daha çok Kara kamlara başvururlar. Bunun sebebi de aydınlık dünyasının ruhlarının insanlara daha az zarar vermelerine inanış olsa gerek.

Ayrıca oyun veya şamanlar sözlü destan edebiyatının da koruyucuları idi⁴⁸. Kültürün yaşatılması açısından onların önemini inkâr edemeyiz. Çünkü bazı ilim

⁴⁶ Waida, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism ", s. 217.

⁴⁷ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Ankara 2001, s. 21-22.

⁴⁸ Kamlar çocuğu olmayanlara da yardım ederler. Mesela Hakaslarda çocuk isteyenlerin kamlanması için din adamı (veya kam) Umay Dağı'na gider. Hakaslar arasında "ana koyunu" manasına gelen Umay, yine ana simgesidir. Kam, dağda çocukların ruhlarının asılı bulunduğu beşikleri alır ve eve götürür. Daha sonra anne olacak kişinin organizmasına yerleştirir (Bkz. A. M. Sagalayev, *Altay v Zerkale Mifa*, Novosibirsk 1992, s. 70).

adamlarına göre Moğol asıllı, bir kısım araştırmacının fikrinde de Türk Kurikanların neslinden gelen Buryatlarda olduğu gibi, Saha oyun ve Altay kamplarının söz hazinesi binlerce kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu sözcük sayısı üçyüz-beşyüzü geçmez. Kazak ve Kırgız gibi Müslüman Türklerin baksı veya bakışları da şarkıcı, şair, müzisyen, kâhin ve hekim vasıflarının yanı sıra Türk dili ile halk hikâyelerinin yaşatıcılarıdır⁴⁹.

Bütün bunlar bir yana Saha Türkleri noktasından yola çıkarak, esasında bütün Sibiryâ Türklerindeki şu durumu da belirtmeliyiz. Buralarda görülen bereket ve doğum tanrıçası diye adlanan, belki bunun diğer bir karşılığı Umay olan Ayzıt ile dokuz erkek ve dokuz kız evlatlı Bay Ülgen'in vaziyeti toprağa bağlı kültürlerin tasavvurlarıdır denilmektedir⁵⁰. Hülâsa olarak, günümüz Şamanizmine tamamen eski Türk dini demek yanlışır.

⁴⁹ Radloff, *Sibiryâ'dan Seçmeler*, s. 295; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 35-37; Buluç, "Şaman", s. 321; Hikmet Tanyu, "Şamanlık veya Şamanizm", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, Ankara 1981, s. 204; Adile Ayda, *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler*, Ankara 1992, s. 20; Mihaly Hoppal, "Postmodern Çağda Şamanizm", çev. Mustafa Arslan, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 4, Samsun 2003, s. 143; Ahat Salihov, "Şamanların Tedavi Usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", *Türksoy*, S. 23, Ankara 2007, s. 28; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 2017, s. 57.

⁵⁰ Marie Antoinette Czaplicka, *The Turk of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford 1918, s. 31; Buluç, "Şaman", s. 313; A. Hatto, "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy *Xan Jargıstai*", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Band 5, Wiesbaden 1985, s. 149; G. V. Dlujevskaya, "Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", çev. Muvaffak Turanlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İzmir 1996, s. 239; Valentina Kharitonova, "Khakass Shamanism", *Shamanism. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture*, ed. Mariko Namba Walter and Eva N. Fridman, California 2004, s. 536; Waida, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", s. 217-218, 224; İnyet, "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine", s. 45.

KAYNAKÇA

- Abulgoziy, *Şacarayı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber Necef, Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- Aknerli Gregor, *Mogol Tarihi*, çev. Hrand Der Andreasyan, İstanbul 1954.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1998.
- Alp, İlker, "Bulgar Türk Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987.
- Altan Topçi (*Moğol Tarihi*), haz. Tuncer Gülensoy, Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2008.
- Artamonov, Mikhail Illarionovich, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Ayda, Adile, *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1992.
- Bakır, Abdullah, "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi", *Turkish Studies*, III/ 7, Elazığ 2008.
- Barthold, V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Kopruman, TTK, Ankara 1975.
- Barthold, V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK yay., İstanbul 1981.
- Baskakov, Nikolay Aleksandroviç, "Perejitzki Tabu i Totemizma v Yazıkah Naradov Altaya", *Sovjetskaya Tyurkologiya*, No 2, Baku 1975.
- Beşevliev, V., "Proto Bulgar Dini", çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, IX, Ankara 1945.
- Boyle, John Andrew, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", çev. Orhan Şaik Gökyay, *Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri*, S. 297, İstanbul 1974.
- Buluç, Saadettin, "Şamanizm'in Menşei ve İnkişafı", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/3-4, İstanbul 1948.
- Buluç, Saadettin, "Şaman", *İslam Ansiklopedisi*, XI, 2. Baskı, İstanbul 1979.
- Butanayev, Viktor Yakavleviç, Butanayeva, I. I., *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001.
- Cengiz İmparatorluğu, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Czaplicka, Marie Antoinette, *The Turk of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford 1918.
- Czegledy, K., "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", *Studia Turcica*, Budapest 1971.
- Czegledy, K., "Gardizi on the History of the Central Asia", *Acta Orientalia*, 27/3, Budapest 1973.
- De Guignes, J.M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, I-II, İstanbul 1924.
- Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, haz. Serkan Acar, İstanbul 2014.
- Derleme Sözlüğü*, I, Ankara 1963.
- Derleme Sözlüğü*, II, Ankara 1965.
- Derleme Sözlüğü*, V, Ankara 1972.
- Derleme Sözlüğü*, VI, Ankara 1972.

- Dlujnevskaya, G. V., "Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", çev. Muvaffak Turanlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İzmir 1996.
- Eberhard, Wolfram, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreyeye Girer", *DTCF. Dergisi*, 1/2, Ankara 1943.
- Ebilgazi, *Türük Şeciresi*, Avdargan B. Ebilkasimov, Almatı 1992.
- Eliade, Mircea, "Recent Works on Shamanism", *History of Religions*, 1/1, Chicago 1961.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabcacı Yayınları, Ankara 2001.
- Gan, Lin, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", çev. Eyüp Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İzmir 2000.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, Ankara 1976.
- Gökçimen, Ahmet, "Türkmenistan'da Bir Yağmur İyesi Burkut Ata", *Bilig*, S. 52, Ankara 2010.
- Gömeç, Saadetin Yağmur, *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- Gömeç, Saadetin Yağmur, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Gözaydın, Nevzat, "Dağistan, İran Ve Türkiye'de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Muhayyel İmparatorluğun İzinde*, çev. Ahsen Batur, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- Hamilton, J. R., "Le Colophon de L'Iraq Bitig", *Turcica*, Tome 7, Paris 1975.
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2006.
- Hatto, A., "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy Xan Jargıstai", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Band 5, Wiesbaden 1985.
- Hoppal, Mihaly, "Postmodern Çağda Şamanizm", çev. Mustafa Arslan, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 4, Samsun 2003.
- İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesinden Seçmeler*, haz. Ramazan Şeşen, MEB yay., İstanbul 1975.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB yay., İstanbul 1989.
- İnan, Abdülkadir, "Sibirya'da Ongon Kültü", *Belleten*, VI, Ankara 1942.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1972.
- İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2017.
- İnayet, Alimcan, "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, I/1, Uşak 2013.
- İsakov, Baktıbev, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Bişkek 2009.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, 6. Baskı, Ebabil yay., Ankara 2010.
- Kalafat, Yaşar, *Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar*, II, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

- Kara, Gülnar, *Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-IV, çev. Besim Atalay, 2. Baskı, TDK yay., Ankara 1988.
- Kharitonova, Valentina, "Khakass Shamanism", *Shamanism. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture*, Ed. Mariko Namba Walter and Eva N. Fridman, California 2004.
- Kırilen, M., *Aşına Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, 6. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.
- Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, I, çev. Filiz Dokuman, İstanbul t.s.
- Minhac-ı Sirac el-Cuzcanî, *Tabakat-ı Nasrî*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Minorsky, Vladimir, *Hudud al-alam. The Region of the World a Persian Geography* 372 A. H.-982 A. D., London 1937.
- Minorsky, Vladimir, "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII, Bruxelles 1948.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşîdî*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1986.
- Monguş, Kenin Lopsan, *Magiya Tuvinskih Şamanov*, Kızıl 1993.
- Moravcsik, Gyula "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", *American Slavic and East European Review*, 5/3-4, London 1946.
- Mustafina, R.M., *Predstavleniya, Kultı, Obryadı u Kazakov*, Alma-Ata 1992.
- Oğuz Destanı*, haz. Zeki Velidi Togan, Enderun Yayınları, İstanbul 1972.
- Orkun, Hüseyin Namık, "Eski Türklerde Arma", *Ülkü*, 3/34, Ankara 1943.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Attila ve Oğulları*, Remzi kitaphanesi, İstanbul 1933.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, TTK yay., Ankara 1971.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, II, 3. Baskı, TTK yay., Ankara 2006.
- Radloff, Wilhelm, *Sibirya'dan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.
- Radloff, Wilhelm., *Türklerin Kökleri*, çev. Arzu Ekinci, Yasemin Ünlü, III, Ankara 1999.
- Rasonyi, Lajos, "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapest 1976.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- Rubruk, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2001.
- Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
- Sagalayev, AM., *Altay v Zerkale Mifa*, Novosibirsk 1992.

- Sagitov, M. Muhtar, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, 1982-83, Ankara 1986.
- Salihov, Ahat, "Şamanların Tedavi Usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", *Türksoy*, S. 23, Ankara 2007.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF. Dergisi*, S. 17, Ankara 1961.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- Sümer, Faruk, "Tokuz Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.
- Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, MEB yay., İstanbul 1958.
- Tanyu, Hikmet, "Şamanlık veya Şamanizm", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, Ankara 1981.
- Tarama Sözlüğü*, III, Ankara 1967.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1969.
- Ünver, Ahmet Süheyl, "Yağmur Taşı Hakkında", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 4/7, İstanbul 1953.
- Waida, Manabu, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", *Numen*, 30/2, Leiden 1983.
- Wang, C., *Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni*, Doktora Tezi, Ankara 1983.
- Watson, Burton, *Record of the Grand Historian of China*, I, Third edition, New York 1968.
- Yörükkan, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm*, haz. Turhan Yörükkan, 5. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Yusupov, Keneş, *Manas Destanı*, Aktaranlar: Fikret Türkmen, Alimcan İnanet, TDK yay., Ankara 1995.
- Zahireddin Muhammed Babur, *Baburname*, haz. Reşit Rahmeti Arat, II-III, MEB yay., İstanbul 1986.
- Ziya, Yusuf, "Orta Asya'da Türk Boyları", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5/24, İstanbul 1932.

MARDİN HACI SADIK AĞA -SÜRUR- HANI VE (GÜMRÜK) ÇARŞISI*

THE MARDİN HACI SADIK AGA SURUR HAN AND GUMRUK CHARSHI

Zekai ERDAL**

Öz

Konumu itibariyle yüksek bir dağın güney yamacında boydan boya uzanmış bir şehir olan Mardin dağın eteğindeki dış kalesi ve tepesindeki iç kalesi ile her zaman görkemli ve zengin bir şehir olmuştur. Bu sebeple de sürekli kuşatma ve istilaya maruz kalmıştır. Şehre damgasını vuran Artuklular döneminde parlak günlerini yaşayan şehirde her esnafa uygun onlarca çarşı yapılmıştır. Unkapanı (Han-ı dakik, zahireciler, bakkallar, savurkapı, mişkin, ayakkabcılar, sipahiler, haffaflar, kılıççılar, suku'l-kebir, suk-i sultani, kazzazlar, bedesten, dellallar, gümrük, terziler, mesciler, berberler, keçeciler ve koyun pazarı gibi kimi zaman farklı isimlerde birçok çarşı hizmet vermiştir.

Arşivlerde, Mardin'deki çarşılara ilişkin çok sayıda belge bulunmasına karşın hanlarla ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Gerek şehri ziyaret, gerekse ticaret için Mardin'e gelen insanların barınması için inşa edilen hanlardan günümüze sağlam olarak gelen hanlardan birisi de Hacı Sadık Hanı'dır.

Mardin'nin Bağdat'a bağlanmasından sonra şehre voyvoda olarak atanan Hacı Sadık Ağa harap olan şehri imar etmiştir. Bu faaliyetler esnasında ana cadde üzerinde de bir han inşa ettirmiş ve bu han ile birlikte 36 adet dükkânı da neslinden gelenler için vakfetmiştir. Hacı Sadık Ağa Hanı Mardin'de Osmanlı dönemine ait şehir merkezindeki tek han olmasından dolayı önemli bir yapıdır.

* Bu makalenin hazırlanmasına izin veren ve "Mardin ve Batman İlleri (Tur Abdin Bölgesi) Ortaçağ Kültür Varlıkları" isimli yüzey araştırmasını yürüten Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KORKUT'a, ayrıca değerli katılımlarını esirgemeyen sayın Mehmet BARAN ile Fevzi YERSEL'e sonsuz teşekkürler.

** Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mardin/Türkiye,
zekaierdal@artuklu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8074-3207>.

Bu çalışma ile hakkında ciddi bir bilimsel yayın olmayan han tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda da yapının mevcut durumu asıl planları göz önüne alınarak irdelenmiş aslına uygun olmayan müdahaleler gösterilmiştir.

•
Anahtar Kelimeler

Mardin, Osmanlı, Hacı Sadık Ağa, Han, Gümrük Çarşısı, Sürur Hanı

•

Abstract

Mardin, which stretches out on the southern hillside of a high mountain, has always been a stunning and rich city with its exterior castle on the foothill of the mountain and its interior castle on the top of it. In the past, it was subjected to many sieges and invasions due to its location. The city, which experienced its golden age during the Artuklu period is home to a variety of charshis (markets) suitable for every trade. Charshis provided services under different titles such as unkapanı (flour store), grain sellers, savurkapı, mişkin, shoemakers, shoe sellers, sword makers, [cavalrymen](#), grand market, sultani market, silk sellers, covered bazaar, dellallar (town criers), customs, tailors, mesciler (makers of "mes", a durable sock), barbers, felt makers and sheep market .

Although there are many documents regarding the charshis in Mardin there is very little information on the caravanserai of the city. The Hacı Sadik Caravanserai is one of the caravanserais that was built to house those who came to Mardin to either visit the city or to trade and has survived until today.

Hacı Sadik Ağa, who was appointed as the voivode of Mardin after it was brought under the control of Bagdat, reconstructed the city that was in ruins at the time. Within this scope he constructed a caravanserai on the main road and in turn dedicated a total of 36 stores to those from his generation. The Hacı Sadik Ağa Caravanserai is an important structure as it is the only caravanserai in the Mardin's city center that was built in the Ottoman period.

•

Keywords

Mardin, Ottoman, Hacı Sadık Ağa, Caravanserai, Gumruk Charshi, Surur Han

GİRİŞ

Arşiv kaynaklarında zikredilen Hacı Sadık Ağa Hanı'nın, günümüzde mevcut olup olmadığı veyahut mevcut yapılardan hangisine tekabül ettiği konusunda herhangi bir araştırma ya da yayın bulunmamaktadır.

Ancak V.G.M.A. ile B.O.A.'deki vesikalar dikkatli bir şekilde incelendiğinde yapının günümüzde mevcut olan "Vakıf Hanı" ya da "Sürur Hanı" olarak isimlendirilen yapı olduğu anlaşılmaktadır. Yine arşivlere göre Hacı Sadık Ağa'nın evlatları için vakfettiği han ve dükkanlar "Sadık Ağa Çarşısı"¹ olarak da zikredilmektedir. BOA'deki kayıtlara göre ise Sadık Ağa Hanı'na, "Gümrük Hanı" da denildiği görülmektedir². Bu nedenle de Hacı Sadık Ağa tarafından vakfedilen dükkanlar ise arşiv belgelerinde Gümrük Çarşısı olarak zikredilmiştir.

A. Gabriel'in Mardin'i ziyareti sırasında sağlam olduğu anlaşılan hanın kuzey kanadı yıkılmış ve o şekilde de kullanılmaya devam edilmiştir. 1970'li yıllarda otogar, ve garaj olarak kullanılan han, 2009 yılında aslına uygun olmayan bir formda restore edilerek ayakta kalmayı başarmıştır. Cumhuriyet döneminde farklı amaçlarda kullanılan yapı günümüzde restoran olarak kullanılmaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Han, Mardin merkezinde olup doğrudan I. Cadde üzerindedir. Tamamen taş malzemeden inşa edilen han, iki katlı olup zemin katı, açık avlulu ve dört eyvan plan şemasına göre inşa edilmiş şehir içi hanlarından. Sağlam olan yapı günümüzde restoran olarak hizmet vermektedir.

Mardin Asliye Hukuk Mahkemesinin Esas: 1, karar no: 260 ve 04/06/1937 tarihli kararına göre hanın zemin katında 11 adet, üst katında ise 21 tane toplamda 32 adet mekan zikredilmektedir³. Hanın 1920 yılındaki planına göre zemin katta 21 adet mekan (eyvanlar hariç), üst katta ise 28 tane oda bulunmaktadır⁴ (Çiz. 1-2-3-4).

41.70X31.20 m ölçülerindeki han doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir forma sahiptir. Güneyden doğrudan ana cadde üzerine oturan yapı, diğer yönlerden komşu binalara bitişik haldedir (Çiz. 1-2-3-4; Fot. 1-2).

¹ İbrahim Özcoşar vd., *195 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, İstanbul 2006, s. 32.

² BOA, EVD 13011: 36, 96, 142, 150.

³ VGMA, 619, 114

⁴ Karl Müller, *Die Karawanseraim im Vorderen Orient*, Der Zirkel 1920: fig. 38, 39, 40.

Ana caddeye bakan güney cephenin ortasındaki dikdörtgen şeklindeki eyvandan yapıya ulaşılmaktadır. Giriş 9.12X3.90 m ölçülerinde olup sırt sırta vermiş iki eyvandan oluşmaktadır. Sokağa bakan eyvan beşik tonozlu iken; avluya bakan kısmı ise çapraz tonoz örtülüdür. Her iki bölüm ortadaki bir sivri kemer kapı ile birbirinden ayrılmaktadır. Sokağa bakan eyvanın her iki yanında kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen forma sahip ve aynı yönde uzanan beşik tonoz örtülü beşer adet dükkan bulunmaktadır. Dükkanlar 3.32 ile 4.87 m arasında değişen derinliklere; 2.28-2.82 m arasında değişen genişliğe sahiptirler (Çiz. 1-2; Fot. 3-4-6).

Ana caddeye bakan beşik tonoz örtülü eyvandan, sivri kemerli kapı vasıtasıyla avluya açılan çapraz tonoz örtülü ikinci eyvan ile avluya geçilmektedir. Caddeye bakan eyvanın doğu ve batı duvarının yanında günümüzde mevcut olmayan birer seki var imiş. İkinci eyvanın doğu ve batı duvarında üç yönünde dikdörtgen niş olan ve 1.70 m derinliğinde birer küçük eyvan daha vardır (Çiz. 1-2; Fot. 5-6).

Avlu 21.05X11.95 m olup doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Avlu orijinalde dört yönden revakla kuşatılmışken günümüzde sadece güney ve doğu yöndeki revaklar mevcuttur. Kuzey ve batıdaki odalar bozularak revak şekline dönüştürülmüştür. Revaklar kare payelere oturan sivri kemerlerin taşıdığı çapraz tonozlarla örtülüdür. Orijinalde doğu ve batıdaki revaklar üç bölümlü iken kuzey ve güneydeki revaklar ortadaki eyvanlar ikiye ayrılmış olup üçer bölümlüydü. Günümüzde ise revak düzenlemesi orijinalinden uzak bir haldedir. Avluyu kuşatan revaklarda, giriş eyvanının batısındaki iki basamaklı bir merdiven ile çıkılan bir seki olduğu eski planında görülmektedir. Ancak bugün bu seki mevcut değildir (Çiz.-1-2; Fot. 5-6-7-12-13-14).

Avlu zemini kesme taş malzeme döşelidir. Avlunun doğusunda günümüzde var olmayan bir kuyu eski planda yer almaktadır (Çiz. 1; Fot. 8-10).

Günümüzde mevcut olmayan ancak orijinalde girişin tam karşısındaki beşik tonoz örtülü eyvan, avluya doğru taşıntı yaparak kuzeydeki revak düzenlemesini bozmuştur. Eyvanın avluya bakan açıklığı 1920 yılından önceki bir zaman diliminde basık kemerli üç pencere ile örülerek kapatılmıştır. Odaya dönüştürülen eyvana giriş-çıkış, doğu ve batı duvarındaki kapılar ile sağlanmakta idi (Çiz. 1-2; Fot. 9-10-12-13).

Girişin doğusundaki dört adet, batısındaki iki adet oda kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Mekanların üzerleri de aynı yönde uzanan

beşik tonoz ile örtülmüştür. Kuzeydoğu köşedeki mekanın girişi köşeye denk gelmesi nedeniyle koridor şeklinde bir görünüm almıştır. Kuzeybatı köşedeki mekan ise doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Mekanın üzeri de aynı yönde uzanan bir beşik tonoz ile örtülüdür (Çiz. 1-2; Fot. 15).

Orijinal plana göre avlunun doğu ve batı kanadında beşer mekan sırlanmaktadır. Mekanlardan sadece güneybatıdaki kuzey-güney yönde iken, diğerleri doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir forma sahiptir. Mekanların üzerleri de aynı yönde uzanan beşik tonoz ile örtülüdür. Bu mekanlardan kuzeyden itibaren ikincisi eyvan şeklindedir (Çiz. 1; Fot. 15).

Mevcut plana göre ise batı kanattaki revaklar ortadan kaldırılmıştır. Sadece güneybatıda orijinal odanın küçültülmesiyle elde edilmiş bir oda vardır. Diğer odalar da bozularak revaka dönüştürülmüştür. Batısındaki kemerli açıklıklar ile batıdaki ahır bölümüne geçilmektedir. Doğru kanat ise orijinal dokusunu büyük oranda korumuştur (Çiz. 2; Fot. 16).

Orijinalde kuzey kanatta ise ortadaki ana eyvanın her iki yanında aynı formda düzenlenmiş üçerden altı adet oda görülmektedir. Odalardan doğu ve batı köşedekiler doğu-batı yönünde diğerleri ise kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Üzerleri de aynı yöndeki beşik tonoz örtüye sahiptir (Çiz. 1; Fot. 13).

Yapının mevcut planına göre ise kuzey kanattaki eyvan günümüzde yoktur. Kuzeydoğudaki revaklar ortadan kaldırılmıştır. Odaların şekli bozularak revak haline dönüştürülmüştür (Çiz. 2). Kuzey kanadın batı yarısı düz duvar şeklinde olup herhangi bir mekan mevcut değildir.

Tüm odalar düz lentolu birer kapı ile revaklara açılmaktadır. Avlunun doğu ve batı kanadında ve odaların arkasında kuzey-güney yönünde ve boydan boya uzanan dikdörtgen formda birer ahır bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 24.00X3.70 m ölçülerindeki bu mekanlar aynı yönde uzanan sivri beşik tonoz örtülüdür. Batıdaki ahırın batı duvarına yedi adet niş sonradan açılmıştır. Doğudaki ahıra geçişi sağlayan eyvanın köşeleri de sonradan pahlanmıştır (Çiz. 1-2; Fot.17).

Yapının kuzeyinden gelen ve avlunun kuzeydoğusundaki mekanın kuzey duvarındaki açıklıkla bağlantılı bir kaya oyma su kanalı mevcuttur. Kuzeyden gelen üç farklı kanal önlerindeki yatay bir kanala bağlandıktan sonra kuzeydoğudaki odaya yönlendirilmiştir (Çiz. 2; Fot. 18).

I. Kata avlunun güneyindeki giriş eyvanının her iki yanındaki merdivenler ile çıkılmaktadır. Bu merdivenlerden batıdaki orijinal iken doğudaki sonradan eklenmiştir. Bu kat da doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Orijinalde dört yönde odalar var iken, günümüzde kuzeydeki odalar mevcut değildir. Aynı şekilde odaları dört yönden saran orijinal revaklardan da kuzey ve batıdakiler yoktur. Revakların önünde ise avluyu üç yönden kuşatan üzeri açık bir sahanlık söz konusudur. Revaklar kare ve dikdörtgen payelere oturan çapraz tonozlarla örtülmüştür (Çiz. 3-4; Fot. 19-21-26).

Doğu ve batı kanatta doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı altışar adet oda yer almaktadır. Mekanların üzeri de aynı yönde uzanan beşik tonoz örtüye sahiptir. Odalar basık kemerli bir kapı ile revaklara açılmaktadır. Restorasyon sonrasında ise odalar revaklara bakan düz lentolu bir pencere ile aydınlatılmıştır. Odaların duvarlarında ise bir ile üç arasında değişen farklı sayıda nişler bulunmaktadır. Bu nişlerden bir tanesi mutlaka ocak nişi şeklinde değerlendirilmiştir (Çiz. 3-4; Fot. 20-22-23-24).

Günümüzde mevcut olmayan kuzey kanatta yedi tane oda yer almaktadır. Bu odalardan doğuda iki adedi, batıda ise bir tanesi doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahip olup üzerleri de aynı yönde uzanan beşik tonoz örtülüdür. Doğudaki iki mekan iki pencere bir kapı; batıdaki mekan ise bir kapı iki pencere ile hareketlendirilmiştir. Zemin kattaki eyvanın üzerinde yer alan oda ise çapraz tonoz örtülü olup bir kapı ve bir pencere güney cephesinde bulunmaktadır. Bu odanın doğusunda bir tane, batısında ise iki adet mekan daha vardır. Bu mekanlar kuzey-güney yönünde uzana beşik tonoz örtüye sahiptir. Zemin kattaki eyvanın avluya doğru taşıntı yapması nedeniyle üst katta da kendini bir revak gözü genişliği kadar göstermiştir. Kuzey kanattaki bu odaların önündeki revak, beş revak gözü genişliğinde yükseltilmiş olup doğu ve batıdaki üç basamaklı birer merdiven ile çıkılmaktaydı (Çiz. 3; Fot. 25).

Güney kanatta ise dokuz adet oda vardır. Bu odalardan köşedekiler doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahip iken; diğerleri kuzey-güney yönünde uzanan bir palana sahiptir. Köşedeki odalar ortadaki bir sivri kemer ile ikiye bölünmüş olup iki adet çapraz tonoz ile örtülmüştür. Günümüzde doğu köşedeki odanın üst örtüsü düz dam şeklindedir. Köşedeki iki oda bir kapı ile revaka, düz lentolu iki pencere ile sokağa bakmaktadır (Çiz. 3-4; Fot. 20).

Odalar düz lentolu bir kapıyla revaklara açılmaktadır. Sadece güney kanattaki odaların güney cephelerinde düz lentolu pencere yer almaktadır. Günümüzde ise bu odalardan doğudakinin güney cephesinde beş adet pencere vardır (Çiz. 4; Fot. 22-24).

Zemin kattaki giriş eyvanının üzerinde yer alan oda doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup üzeri de çapraz tonoz örtülüdür. Mekan bir kapı ile revaka; iki pencere ile sokağa açılmaktadır. Günümüzde ise mekan güney duvarındaki üç adet yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmaktadır (Çiz. 3-4; Fot. 27-28).

Çapraz tonoz örtülü merkezi mekanın her iki yanında üçerden altı adet oda daha vardır. Odalar kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup üzeri de aynı yönde uzanan beşik tonoz örtülüdür (Çiz. 3-4; Fot. 27-28).

Güney kanattaki odalar da orijinalinde olmayan bir ile sekiz adet arasına değişen nişler bulunmaktadır (Çiz. 4; Fot. 28).

Sahanlığın güneydoğu köşesindeki payede ise günümüzde mevcut olmayan bir tuvalet varmış (Çiz. 3; Fot. 30).

Hanın ana caddeye bakan cephesinde üst kat pencerelerinin hemen üst kısmında alttan mukarnaslı birer konsolla taşınan ve fazla derin olmayan bir saçak güney cephe boyunca uzanmaktadır (Fot. 2-3).

TARİHLEME - VAKFİYE

Han üzerinde, yapının kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığını gösteren herhangi bir kitabe günümüzde bulunmamaktadır. Hanı ilk defa Karl Müller incelemiş ve yapının planını çıkarmıştır⁵. Hanı ikinci inceleyen Albert Gabriel "kervansaray" olarak isimlendirdiği yapıyı XVII.-XVIII. yy'a tarihlendirmektedir⁶. Ara Altun ise hanı herhangi bir döneme tarihlendirmeden, Gabriel'in tarihlendirmesiyle yetinmiştir⁷. H. İbrahim Düzenli-E. Selçuk Taşar'a göre han XVIII. yy ait olmalıdır⁸ (Düzenli vd. 2012: 76). Son dönem yayınlarında ise "Surur

⁵ Müller, *Die Karawanseraim im Vorderen Orient*, fig: 38,39,40.

⁶ Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, çev. İdil Çetin, Ankara 2014, s. 51.

⁷ Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 118-119.

⁸ H. İ. Düzenli vd., "Mardin'de Tarih, Bina ve Mimarlık Katmanları: 19. Yy. Hükümet Konağından 21. yy. Mimarlık Fakültesine", *Arredamento Mimarlık*, S. 254, 2012, s. 76.

Han" olarak isimlendirilen yapı için A. Gabriel'in tarihlendirmesi kabul edilmektedir⁹.

Hanın Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyeti olması ve üst katının bir zamanlar otel olarak kullanılması nedeniyle yapının güney cephesinde "Vakıflar Oteli" yazmaktadır.

XVIII. yy'da "Milli" ve "Yakubi" aşiretine/ailesine mensup kişilerin Mardin şehrine idareci olduğu dönemlerde her iki aile arasındaki husumet nedeniyle birbirlerine yaptıkları zulümler neticesinde Mardin çok kötü bir duruma düşmüş ve şehir harabeye dönmüştü¹⁰.

Bu kötü durum sonrasında Mardin, Bağdat'a bağlanmış ve idareci olarak Hacı Sadık Ağa atanmıştır¹¹.

Hacı Sadık Ağa Bağdat'lı olup¹², 1713, 1717¹³, 1137/1725¹⁴, 1138/1726¹⁵, 1141/1729¹⁶, 1144/1731¹⁷ tarihlerinde Mardin Voyvodası olmuştur. Bu dönemde Mardin'i onarıp düzene sokmuştur¹⁸.

Gerek BOA, gerekse VGMA'daki vakıf kayıtlarına göre han, Hacı Sadık Ağa'nın hayratı olarak zikredilmektedir. Han, Bağdatlı Hacı Sadık Ağa tarafından yaptırılmış olup kendi neslinden gelenlere vakfetmiştir¹⁹.

Arşiv belgelerinde kitabenin mevcudiyetinden bahsedilse de²⁰ günümüzde var olmayan kitabesine göre han 1142/1730 yılında Hacı Sadık Ağa tarafından yaptırılmıştır²¹.

⁹ Karakaş vd., "Hanların Turizme Kazandırılması: Mardin, Diyarbakır ve Şanlıurfa İl Merkezlerindeki Hanlar Üzerine Bir Çalışma", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13, Diyarbakır, 2015, s. 308.

¹⁰ Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul 2007, s. 83.

¹¹ Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 83.

¹² VGMA, 619: 114; EEF 1968)

¹³ Veysel Gürhan, *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2012.

2012, s. 81.

¹⁴ BOA, CAS 924, 39948

¹⁵ BOA, DBŞMD, 1564

¹⁶ BOA, İESM 29, 3047

¹⁷ BOA, CML 417, 17016

¹⁸ Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972, s. 77.

¹⁹ VGMA, 1759, 150; BOA, EVD 13011, 36, 96, 142, 150

²⁰ VGMA, 619, 114

²¹ Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara 1999, s. 189.

Yapı 1970’li yıllarda garaj, otopark ve otel olarak kullanılmış²², 1968 ve 2009 yılında ise Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore ettirilmiştir²³.

Receb 1264/1848 tarihli İlama göre gerek handaki odaların, gerekse vakfedilen dükkanların sayısı ve sınırları tam olarak belirtilmeyen Hacı Sadık Ağa Hanı diye bilinen han ile, yakın çevresindeki dükkanlar Hacı Sadık Ağa’nın mülkü olup neslinden gelen evlatlarına vakfedilmiştir²⁴.

Ancak Mardin Asliye Hukuk Mahkemesinin Esas: 1, karar no: 260 ve 04/06/1937 tarihli kararına göre Bağdatlı Sadık Ağa tarafından neslinden gelen çocukları için 36 bab dükkan ve bir adet taş han vakfedilmiştir. Bahse konu han ve dükkanlar ise:

“... Mardin’de vâki’ cephesi ana cadde, arkası yol, yemîni Kömürlü Hıdır, yesârı Hüseyin Ali Davud dükkânlarıyla mahdûd ve aşağı katta 11 ve yukarı ki katta 21 ki 32 bâb odayı müştemil bir bâb han ve işbu hanın şarkında yemînleri kilise yesârları Kömürlü Hıdır dükkânları arkaları mezkûr han cepheleri ana cadde ile mahdûd yekdiğerine muttasıl üç bâb dükkân ve işbu üç bâb dükkânın karşısında yemînleri Hacı Halil bilbili dükkânı yesârları evvelce örtme hâlen yol cepheleri ana cadde arkaları müdde’a-aleyhleri tasarruflarında bulunan dükkânlar ile mahdûd evvelce iki bâb dükkân iken hâlen bir bâb kahvehâne ve işbu kahvehânenin arkasında ve bitişiğinde arkaları mezkûr kahvehâne cephe ve yesârları yol, yemînleri mukaddemâ Mustafa Kermo hâlen Ahmet Başravi dükkânıyla mahdûd iki bâb dükkân ve mezkûr hanın garbinda vâki’ yemînleri Hüseyin Ali ve Davud yesârları Tüfenkçi Mehmet oğlu Yusuf dükkânları cepheleri ana cadde arkaları yol ile mahdûd yekdiğerine bitişik 11 bâb dükkân ve bunlardan beşinin damı üzerinde yeniden ahşaptan inşâ edilmiş bir bâb kahvehâne ve yine hanın karşısında evvelce mezkûr örtme iken hâlen yol halinde bulunan yerin şarkında vâki’ yemînleri mezkûr kahvehânenin arkasındaki dükkânlar yesâr ve cepeleri yol arkaları kısmen kahvehâne ve kısmen kahvehânenin arkasındaki mezkûr iki bâb dükkân ile mahdûd iki bâb dükkân ve işbu dükkânların karşısında ve evvelce örtme iken hâlen yol halinde bulunan mahallin garbinde ve yemînleri müdde’a aleyhlerin tasarruflarından bulunan yesârları Abdulhalîm Debbah

²² Altun, a.g.e., s. 119; EEF 1968

²³ Düzenli vd., a.g.m., s, 76; Altun, a.g.e., s. 118-119.

²⁴ VGMA, 1759, 150

dükkânları, cepheleri yol ile mahdûd iki bâb dükkân ve işbu dükkânların bitişiğinde arka ve yemînleri müdde'a-aleyhlerin tasarruflarında bulunan mezkûr dükkân cephe ve yesârları yol ile mahdûd evvelce kahvehâne iken hâlen üç bâb dükkân ve yine mezkûr hanın karşısında yemînleri câmi'i kıtın yesârları evvelce örtülen hâlen yol cepheleri ana cadde arkaları eski müftü Ahmet Hilmi'nin münâza'alı olmıyan dükkânlarıyla mahdûd yekdiğerine muttasıl 11 bâb dükkân ile damlarında yeniden ahşaptan inşâ edilmiş bir bâb kahvehanenin..." şeklinde mahkeme kararında tanımlanmıştır²⁵.

Tablo 1:

Sadık Ağa'nın Evlatlarına Vakfettiği Han ve Dükkanların Muhtelif Tarihli Gelir Muhasebesi:

Tarih	Han	Yekûn	Toplam Dükkan	Yekûn	Genel Toplam
1271/1854-55 (BOA, EVD 13011: 36)	1	3000 krş.	24 Adet	2400 krş.	5400 krş.
1272/1855-56 (BOA, EVD 13011: 96)	1	2400 krş.	21 Adet*	1529 krş.	3929 krş.
1273/1856-57 (BOA, EVD 13011: 139)	1	4950* krş.	24 Adet	1200 krş.	6150 krş.
1274/1857-58 (BOA, EVD 13011: 142)	1	4950* krş.	24 Adet	1200 krş.	6150 krş.
1275/1858-59 (BOA, EVD 13011: 150)	1	4600 krş.	28 Adet	3950 krş.	8550 krş.
1277/1860-61 (BOA, EVD 117171: 10)	1	1400 krş.	31 Adet	6840 krş.	8240 krş.
1278-1279/1861-63 (BOA, EVD 17509: 17)	1	7150 krş.	30 Adet	6795 krş.	13945 krş.
1303/1885-86 (BOA, EVD 26251: 07)	1	3000 krş.	27 Adet	3712 krş.	6712 krş.

²⁵ VGMA, 619, 114

* Arşiv belgesinin okunamayacak derece yıpranmış olması ya da yazıların dikiş/katlanma yerlerine denk gelmesi nedeniyle tam olarak okunamamıştır.

Muhasebe kayıtları göz önüne alındığında vakfa bağlı dükkan sayılarında bir bütünlük yoktur. Bu belirsizliğin sebebi evrakların dikiş ya da yapışma yerlerinin yazıların üstüne gelmesi olsa da; gerçekte birkaç bab şeklinde olan dükkanların birleştirilmesi ya da, tek bab şeklindeki dükkanın çoğaltılmasıyla meydana getirilmiş olmalıdır.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Bağdatlı Hacı Sadık Ağa Mardin'e voyvoda olarak atandıktan sonra şehirde ciddi imar faaliyetlerinde bulunmuştur. İmar işlerinin yanında neslinden gelen çocuklarının rahat bir hayat sürmeleri için de bir han inşa ettirmiş ve 30 küsur dükkanı bu han ile birlikte vakfetmiştir. Evlat vakfı olarak tesis edilen han ve dükkanlar sonrasında bir çarşıya dönüşmüştür.

Zaman içerisinde han "Gümrük Hanı" olarak anılmaya başlanmış, dükkanlar ise de "Gümrük Çarşısı" olarak tanımlanmıştır.

1920 yılına kadar sağlam olan yapı Alman Karl Müller tarafından incelenmiş ve planı çıkarılmıştır. 1920 ile 1937 tarihleri arasındaki bir zaman diliminde handa ciddi bir yıkım ve tahribat vuku bulmuştur.

1970'li yıllarda hanın zemin katı garaj/park yeri üst katı ise otel olarak kullanılmıştır. 2009 yılından sonra yeniden restorasyonu gerçekleştirilen yapının mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde olup lokanta olarak hizmet vermektedir. Mardin'i 1930'lu yıllarda ziyaret eden Albert Gabriel hanı incelemiş olup Karl Müller'e ait planı da eserinde aynen kullanmıştır. 1968 yılında hanı inceleyen Ara Altun handaki tahribattan söz etmektedir. 1968 yılında restore edilen yapı 2009 yılında yapılan onarım ile son şeklini almıştır.

Yapılan son onarımlar neticesinde yapının orijinaline sadık kalınmaması oldukça ilginç bir durumdur. Hanın 1920 yılına ait planın mevcut olmasına karşın restorasyon projesinin bu plana sadık kalmaması da üzücüdür.

Han, Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde görülen şehir içi hanlarındanır. Benzer en yakın örnekleri, Diyarbakır, Şanlıurfa, ve Gaziantep'te görmek mümkündür. Farklı plan tiplerinde olsa da genel olarak hepsinin işlevi birbirine yakındır. Arazinin konumu, çevre yapılar ile olan ilişkileri ve inşa amaçlarına göre

farklı kat, ve mekanlara sahiptirler²⁶ (Çam 2006: 420-529; Sözen 1971: 191-207; Özmen 2000). Hacı Sadık Ağa Hanı konumu itibariyle de, Ulu Cami çevresinde odaklanan Mardin çarşılarına yakındır. Bu nedenle de çarşılarla organik bağları bulunmaktadır.

Ana caddeye bakan pencereleri koruyan, konsollarla taşınan ve cephe boyunca devam eden saçak düzenlemesinin benzerini Diyarbakır Hasan Paşa Hanı'nda görmek mümkündür. Yine ana caddeye bakan giriş kapısının her iki yanındaki dükkan düzenlemesi bakımında da Diyarbakır Hasan Paşa Hanı'nı andırmaktadır.

Her iki kattaki revakları taşıyan payelerden güneydoğu köşedeki payenin aynı zamanda tuvalet olarak kullanılması da ilginç bir özelliktir. Sadece alt kattaki tuvalet kısmen mevcut olup tuvalet taşı üst katta sergilenmektedir.

Gümrük Çarşısı

Bu isim ile kurulmuş müstakil bir çarşı yoktur. Hacı Sadık Ağa tarafından evlatlarına vakfedilen hanın "Gümrük Hanı" ismiyle de anılmasına paralel olarak vakfedilen dükkanlar da "Gümrük Çarşısı" olarak tanımlanmış olmalıdır. Bir arşiv belgesinde ise "Han Çarşısı" ismiyle de anılmaktadır²⁷.

Vakfiyeler ile şer'iyeye sicillerindeki bilgiler dikkatlice incelendiğinde vakıf kaydında toplamda 36 adet dükkan olduğu ve bu dükkanların 2/3'nün Dinari/Pamuk Camisi ile Emir Hamamı ve Kuyumcular Çarşısı arasında yoğunlaştığı görülmektedir²⁸. Han da konumu nedeniyle bu çarşının bir parçası olmuştur. Dükkanlar günümüzde Cumhuriyet Cad. ile 129. Sokak üzerindedir.

Çarşının kaç dükkandan ibaret olduğu belli olmasa da 1329/1911 tarihli bir vakıf kaydında Emir Hamamı ile mahdut bir dükkan 23 numaralıdır²⁹.

Dükkanlar yan yana sıralanan eyvanlar şeklindedir. Ana yola bakan eyvanlar dikdörtgen formda olup üzeri de beşik tonoz örtülüdür. İç düzenlemesi satılan mala göre farklı bir dizayna sahip olmalıdır. Dükkanın caddeye bakan giriş kısmı ahşap kapılı ve ahşap çerçeveli camla kaplı olup dıştan da yine ahşap bir kepenk ile kaplı olmalıdır.

²⁶ Nusret Çam, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri: Gaziantep 27*, Ankara 2006, s. 420-529; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 191-207; A. Özmen, *Urfa (Merkez) Hanları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.

²⁷ BOA, EVD 26251, 7.

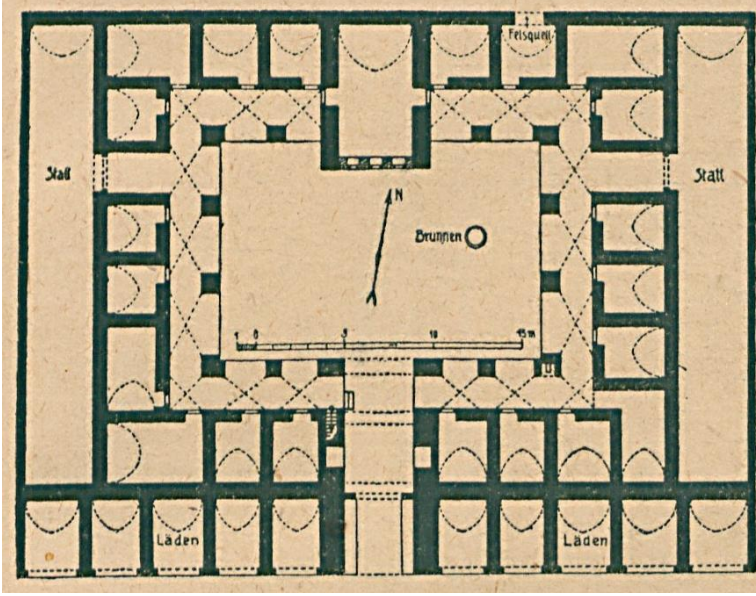
²⁸ VGMA, 619, 114; 618, 106.

²⁹ VGMA, 2108, 157.

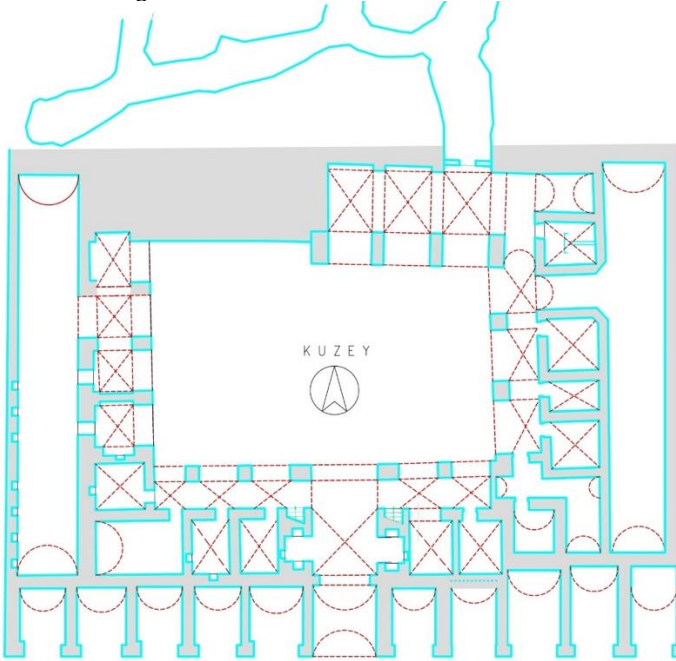
KAYNAKÇA

- Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara 1999.
- Abdüselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul 2007.
- Altun, Ara, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971.
- Çam, Nusret, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri: Gaziantep 27*, Ankara 2006.
- Dolapönü, Hanna, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972.
- Düzenli, H. İ. - Taşar, E. S., "Mardin'de Tarih, Bina ve Mimarlık Katmanları: 19. Yy. Hükümet Konağından 21. yy. Mimarlık Fakültesine", *Arredamento Mimarlık*, 2012, S. 254, s. 64-78.
- Gabriel, Albert, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, çev. İdil Çetin, Ankara 2014.
- Gürhan, Veysel, *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.
- Karakaş, A. - Karakaş, E., "Hanların Turizme Kazandırılması: Mardin, Diyarbakır ve Şanlıurfa İl Merkezlerindeki Hanlar Üzerine Bir Çalışma", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13, Diyarbakır 2015, s. 306-321.
- Müller, Karl, *Die Karawanserai im Vorderen Orient*, Der Zirkel 1920.
- Özmen, A., *Urfa (Merkez) Hanları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.
- Sözen, Metin, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.
- Özcoşar, İbrahim v.d., *195 Nolu Mardin Şer'iyeh Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, İstanbul 2006.
- BOA.C.AS.924.39948.
- BOA.C.ML.417.17016.
- BOA.D.BŞM.d.1564.
- BOA. EV.d.13011.
- BOA. EV.d.26251.
- BOA. EV.d.17171.
- BOA. EV.d.17509.
- BOA. İE.SM.29.3047.
- VGMA, Defter No: 604, sayfa no: 232, sıra no: 325.
- VGMA, Defter No: 618, sayfa no: 106, sıra no: 77
- VGMA, Defter No: 619, sayfa no: 114, sıra no: 63.
- VGMA, Defter No: 1759, sayfa no: 150, sıra no: 96.
- VGMA, Defter No: 2108, sayfa no: 157, sıra no: 145.
- 1968 Tarihli Eski Eser Fişi.

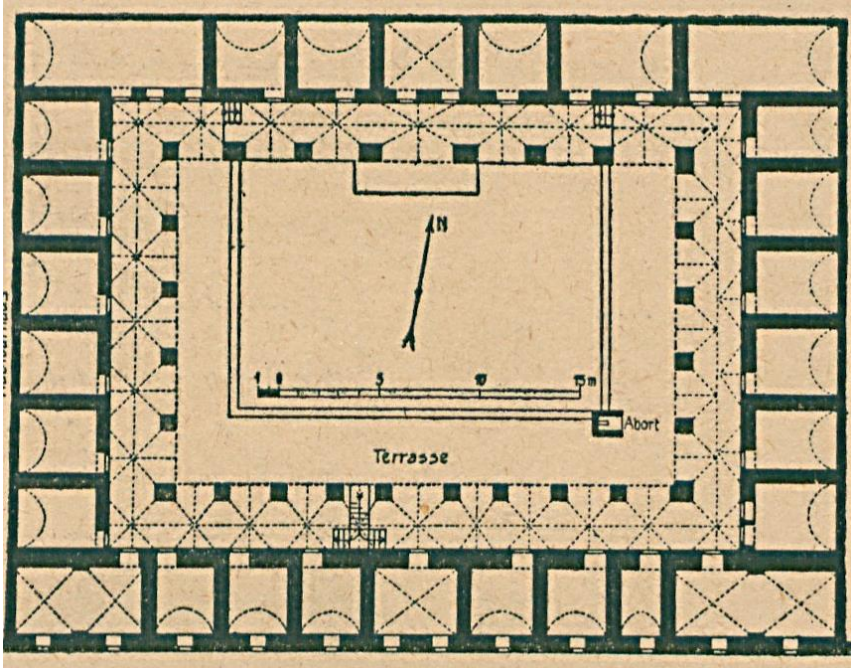
Çizim ve Fotoğraflar

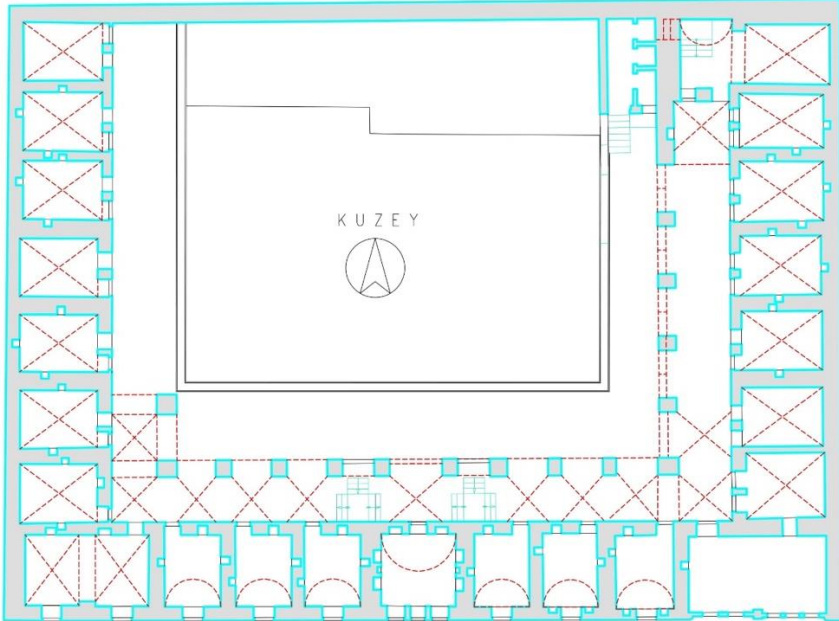
Çizim 1. Hacı Sadık Ağa Han'ının 1920 Yılına Ait Zemin Kat Planı (K. Müller'den)

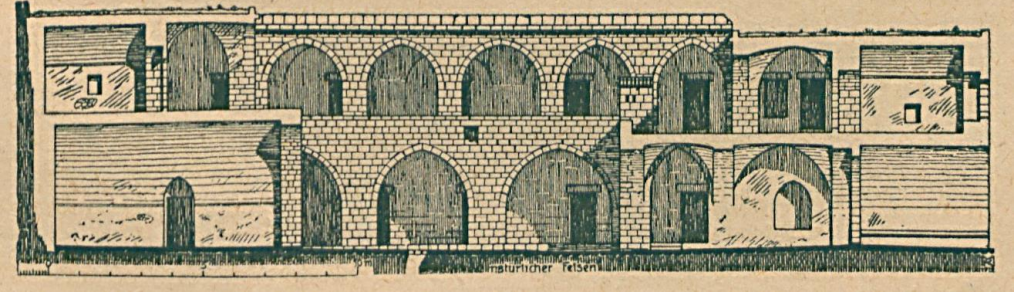
Çizim 2. Hacı Sadık Ağa Han'ı Halihazır Zemin Kat Planı (Mardin KUDEP'den)

Çizim 3. Hacı Sadık Ağa Han'ının 1920 yılına ait I. kat planı (K. Müller'den)

Çizim 4. Hacı Sadık Ağa Han'ı halihazır zemin kat planı (Mardin KUDEP'den)

Çizim 5. Hacı Sadık Ağa Hamı'nın 1920 yılına ait kesiti (K. Müller'den)

Fotoğraf 1. Hacı Sadık Ağa Hamı'nın 2004 yılı üstten genel görünüşü (F. Yersel'den)

Fotoğraf 2. Hacı Sadık Ağa Hamı Güneybatıdan Görünüşü

Fotoğraf 3. Hacı Sadık Ağa Hamı Güney Cephe Giriş Eyoamı

Fotoğraf 4. Hacı Sadık Ağa Ham Giriş Kapısı

Fotoğraf 5. 2004 Yılı Güney Kanadının Görünüşü (F. Yersel'den)

Fotoğraf 6. Hacı Sadık Ağa Hamı Zemin Kat Güney Kanadı

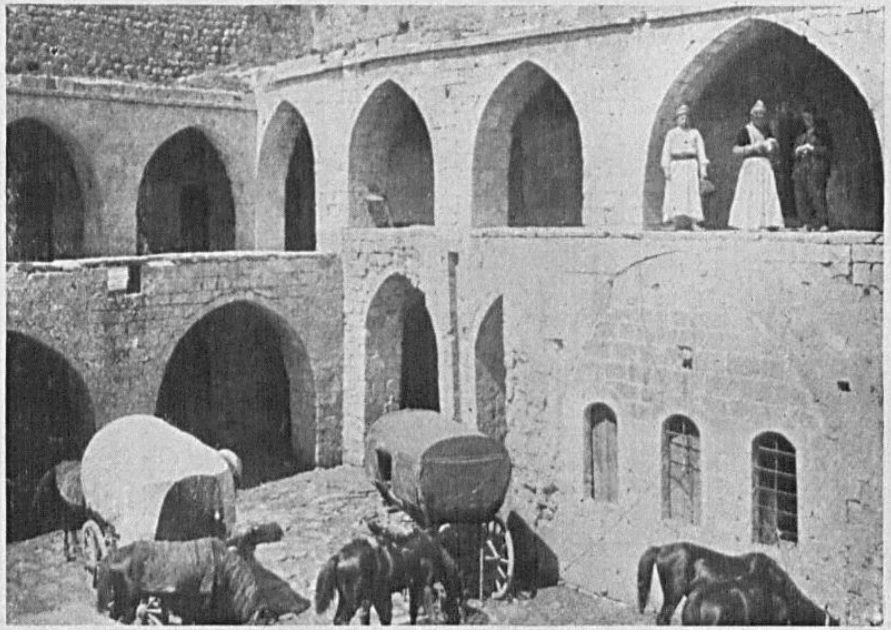
Fotoğraf 7. 2004 Yılı Batı Kadının Görünüşü (F. Yersel'den)

Fotoğraf 8. Hacı Sadık Ağa Hamı Zemin Kat Batı Kanadı

Fotoğraf 9. 2004 Yılı Kuzeybatı Kanadı (F. Yersel'den)

Fotoğraf 10. Hacı Sadık Ağa Hanı'nın 1920 Yılında Kuzeybatı Kanadın Görünüşü (K. Müller'den)

Fotoğraf 11. 2004 Yılı Doğu Kanadının Görünüşü (F. Yersel'den)

Fotoğraf 12. 2004 yılı Kuzeydoğu kanadı (F. Yersel'den)

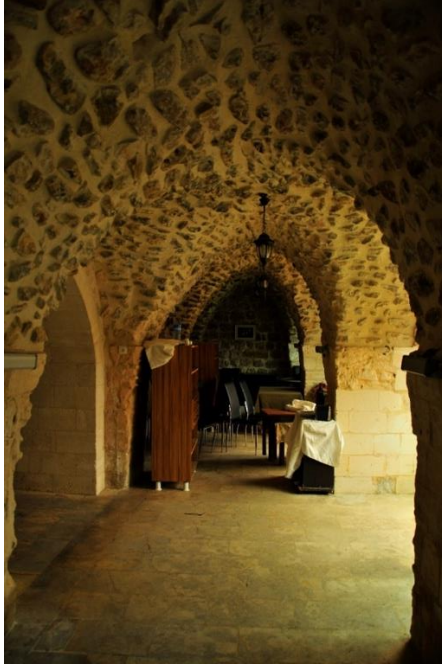
Fotoğraf 13. Hacı Sadık Ağa Hanı Zemin Kat Avlunun Kuzeydoğu ve Doğu Kanadı

Fotoğraf 14. Hacı Sadık Ağa Hanı Zemin Kat Güneybatı Revakları

Fotoğraf 15. Hacı Sadık Ağa Hanı Zemin Kat Odalarının Güney Duvarı

Fotoğraf 16. Hacı Sadık Ağa Hanı Zemin Kat Batı Revakları

Fotoğraf 17. Hacı Sadık Ağa Hanı Zemin Kat Batı Ahır

Fotoğraf 18. Hacı Sadık Ağa Hamı Zemin Kat Kaya Oyma Su Kanalı

Fotoğraf 19. Hacı Sadık Ağa Hamı I. Kata Çıkışı Sağlayan Merdiven

Fotoğraf 20. Hacı Sadık Ağa Hamam I. Katın Genel Görünüşü

Fotoğraf 21. Hacı Sadık Ağa Hamam I. Kat Revakları

Fotoğraf 22. Hacı Sadık Ağa Hamı I. Kat Batı Kanadı ve Revak Kalıntısı

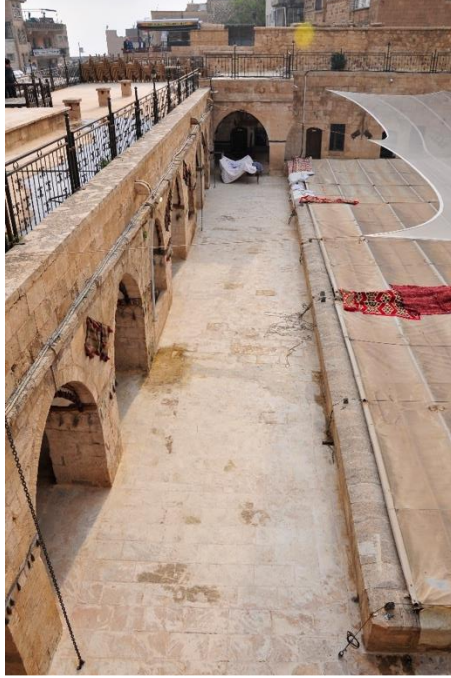
Fotoğraf 23. Hacı Sadık Ağa Hamı I. Kat Doğu Kanadı

Fotoğraf 24. Hacı Sadık Ağa Hanı Doğu Kanat Revakı

Fotoğraf 25. Hacı Sadık Ağa Hanı I. Kat Kuzey Kanadı

Fotoğraf 26. Hacı Sadık Ağa Hanı I. Kat Güney Kanadın Görünüşü

Fotoğraf 27. Hacı Sadık Ağa Hanı, I. Kattaki Odaların Kuzey Duvarı

Fotoğraf 28. Hacı Sadık Ağa Hamam I. Kat, Giriş Eyvanı Üstündeki Odanın Batı Duvarı

Fotoğraf 29. Hacı Sadık Ağa Hamam Zemin Kattaki Tuvalet

Fotoğraf 30. Hacı Sadık Ağa Hamı Tuvalet Taşı

AFYON-İSHAKLI (SAKLU)
SÂHİB ATA FAHREDDİN ALİ KERVANASARAYI

AFYON-ISHAKLI (SAKLU) SAHIB ATA FAHREDDIN ALI
CARAVANSERAI

Alptekin YAVAŞ*

Öz

1249 Yılı, Selçuklu Anadolu'sunun "Ebu'l Hayrat"ı olarak bilinen Fahreddin Ali'nin -bugüne gelebilenler arasında- ilk eserini yaptırdığı tarihtir. Onun, Emir-i Dâd görevini üstlendiği yılda ve yüksek ihtimalle bu kutlu haberin nişanesi olarak yaptırdığı İshaklı Kervansarayı, Konya'dan İstanbul'a uzanan kervan yolunun Afyon-Akşehir arasındaki önemli bir noktasındaydı. Bölge ünlü vezir ve ailesi için her zaman önemini korumuştur. Nitekim ömrünün son yıllarını da bu bölgede (Nadir Köyü) geçirecek olan Sâhib Ata, İshaklı Hanım dışında 1250'de matbah, hânkah, çeşme, mescit ve medrese'den müteşekkil Akşehir'deki külliyesinin, Ilgın'daki han ve hamamın, hâlâ bulunamamış büyük bir sarayın da banisidir. Sâhib Ata'nın ölümünden sonra ailenin bölgedeki gücü sürmüştür, bu etki bölgenin 20. yüzyıla kadar Karahisar-ı Sâhib eyaleti adıyla anılmasına sebep olmuştur. Afyon ve çevresinde tıpkı Sinop'taki Pervaneoğulları gibi merkeze bağlı vassal bir güç tesis eden Sâhib Ataoğulları, Selçuklunun artık tarih sahnesinden çekildiği yılların en güçlü ailelerinden biri olmuşlardır.

* Doç. Dr., Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale/Türkiye, alptekinyavas@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3081-4462>.

Gönderim Tarihi: 25.11.2019

Kabul Tarihi: 30.12.2019

•
Anahtar Kelimeler

Sâhib Ata, Afyon, Kervansaray, Pervane, Selçuklu.

•

Abstract

The year 1249 was the date when Fahreddin Ali, known as “Ebu’l Hayrat” in Seljuk’s Anatolia, constructed his first building –among those who can reach today-. Ishaklı Caravanserai, which he built in the same year when he assigned to Emir-i Dad and probably constructed it as a mark of this blessed news, was at an important point between Afyon and Aksehir on the caravan route extending from Konya to Istanbul. The area always kept its importance for the famous vizier and his family. As a matter of fact, Sahib Ata, who spent the last years of his life in this region (Nadir Village), was also the constructor of the mosque complex in Aksehir (1250) consisting of matbah, hankah, fountain, masjid and madrasah; the inn and bath in Ilgin and the large palace, which has not been found yet. After the death of Sahib Ata, the power of the family continued in the region and this effect caused the region to be named as Karahisar-ı Sahib province until the 20th century. Like the Pervaneoğullari in Sinop, Sahib Ataoğullari established a vassal power attached to the center and became one of the most powerful families of the years when the Seljuks withdrew from the stage of history.

•
Keywords

Sahib Ata, Afyon, Caravanserai, Pervane, Seljuk.

Onüçüncü yüzyılın ilk yarısının sonları Anadolu Selçukluları için sultanî gücün yavaş yavaş yerini güçlü vezir/beylere bıraktığı bir dönemin başlangıcıdır. Şemseddin İsfahanî, Pervane Muînüddin Süleyman, Sâhib Ata Fahreddin Ali, bu yeni dönemin simge isimleri olup kimi “*tiran*” olarak anılacak kadar siyasi erki tekeline alabilmiş kişiliklerdir. Sanat ortamı açısından ise yüzyılın ortalarında neredeyse klasik evresini yakalamak üzere olan Selçuklu üslubu, artık sarayın yerine bu aristokratik elitlerin patronluğunda biçimlenecektir. Bugünün İshaklı kasabasının etrafında şekillendiği kervansaray işte böyle bir siyasi ve kültürel atmosferin ürünüdür.

Sâhib Ata'nın ilk eseri olan İshaklı Han'ın kitabesinde baninin siyasi unvanına ait bir ibare görülmez. Hanın ahır ve avlu taçkapılarında yer alan her iki kapısındaki kitabede, bani için “*abd el-acz (aciz kul)*” ifadesi yer alır. Emir-i Dâd (Adliye Bakanlığı)¹, Sâhib Ata'nın ilk görevidir. Bu göreve getirildiği kesin tarihi bilinmez, ancak, Moğol Hanı Güyük'ün tahta çıkış törenine bir önceki Emir-i Dâd Nusret'in yerine temsilci olarak gönderilmesine bakılırsa bu tarihten önce göreve getirilmiş olmalıdır². Bu görevlendirmenin, aynı yılın Eylül-Ekim ayında tamamlanan kervansarayının inşaatından sonra gerçekleştiği, 1250 Nisan/Mayıs aylarına tarihlenen Akşehir'deki medresesinin kitabesinde Sâhib Ata'nın yeni unvanlarının bahsedilmesinden anlaşılmaktadır.

Kervansaray, çeşitli araştırmalarda³ bulunduğu kasabanın ismi ile “İshaklı Han/Kervansarayı” anılır. Afyon-Akşehir yolunun 28. kilometresinde, (Harita 1) İshaklı (Sultandağı) kasabasındaki binayı, batıda, kasabayı baştanbaşa kat eden Zübeyde Hanım caddesi (Foto 1), doğu, güney ve kuzey yönden Selçuk sokağı

¹ İbn Bibi, *el Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Nâme)*, haz. Mürsel Öztürk, C. II, Ankara 1996, s.123., Osman Turan, *Selçukluları Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998, s. 468.

² Anonim Selçuknâme, *Anadolu Selçukluları Devleti III*, yay. Feridun Nâfiz Uzluğ, Ankara 1952, s. 36, Aksarayî Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 31.

³ Clement Huart, *Epigraphie Arabe d'Asie Mineure*, Paris 1895, s.16-17, 20-21, Nr. 11-12; Friedrich Sarre, *Reise in Kleiasien-Sommer 1895-Forschungen zur Seldshukischen Kunst und Geographie des Landes*, Berlin 1896, s. 20-21; Clement Huart, *Konia, La Ville des Derviches Tourneurs, Souvenirs D'un Voyage en Asie Mineure*, Paris 1897, s. 101-103; Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Vol. I, Berlin 1961, s. 61-62, 143-146; Semavi Eyice, “İshaklı Kervansarayı”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XX, Ankara 1972, s. 237; Mahmut Akok, “İshaklı Kervan Sarayı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXI/2, Ankara 1974, s. 5-21; Mücella Kayademir, *Restoration Project of Ishaklı Caravanserai in Sultandag*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Restorasyon Bölümü, Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara 1986; Haşim Karpuz, “Sahip Ata'nın Yaptırdığı İshaklı Han”, *Antalya 3. Selçuklu Semineri (10-11 Şubat 1989) Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 82- 90.

çevreler. Kervansaray, Anadolu Selçuklu döneminde Konya'yı Afyon'a, oradan da Kütahya ve Bursa yoluyla İstanbul'a bağlayan kervan yolu üzerinde yer alıyordu⁴.

Kervansarayın, hemen kuzeybatısında yakın tarihlere kadar ayakta olan hamamı vardı. Uğur-Koman'ın kervansarayın müstemilatı olduğunu belirttiği⁵ hamamın, henüz ayakta olduğu yıllarda çizilmiş bir de planı mevcuttur (Çizim 4). Fatih dönemi tahrir kayıtlarında⁶, Sâhib Ata'nın Saklu'daki (İshaklı) hanının bir de mektebi olduğundan bahsedilir. Bu mekteple ilgili başka bir bilgiye sahip değiliz.

Bina, avlu ve ahır portalleri üzerindeki iki kitabesindeki bilgilere göre, II. İzzeddin Keykavus döneminde, H.647/M.1249 yılında Hüseyin oğlu Ali tarafından yaptırılmıştır⁷. İsmi geçen şahıs Vezir Sâhib Ata Fahreddin Ali'dir⁸. İki kitabeden avlu kapısında olanı (Foto 3), enine dikdörtgen formda mermer blok bir taşla işlenmiş olup, dört yönden dar bir silmeye sınırlanmış sülüs hatlı üç satırdan oluşur. Burada, II. Keykavus'un unvanları dışında kapalı kısım kitabesinden farklı olarak H. Cemazi-el Ahirin 647/M. Eylül-Ekim 1249 şeklinde kesin bir tarih yer alır. Enine dikdörtgen mermer bir taşla işlenmiş olan kapalı kısım portalindeki (Foto 14) altı satırlık sülüs hatla yazılmış kitabede ise sadece H.647/M.1249 tarihi vardır. Kervansaraylarda ahır bölümünün önce, avlu bölümünün daha sonra inşa edildiği de düşünülürse, Eylül-Ekim 1249 binanın inşasının tamamlandığı tarih olarak kabul edilebilir.

Mimarı bilinmeyen binanın, vakfiyesi de günümüze ulaşamamıştır. Buna karşın, Osmanlı dönemine ait evkaf kayıtlarından, Sâhib Ata'nın Akşehir'de hânkahı, türbesi, mescidi, çeşmesi, imaretten müteşekkil külliyesiyle birlikte, vezirin İshaklı'daki han ve mektebini de içine alan bir vakfın varlığını öğrenmekteyiz. Hanın batısında yer alan ve yakın tarihlere kadar ayakta olan hamamdan (Çizim 4) ise bu kayıta bahsedilmez⁹. Vakfa dair ilk bilgi Fatih dönemi

⁴ M.Kemal Özergin, (*Anadolu Selçukluları Çağında Kervan Yolları*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959, s. 142-144. bu yol hattını Konya'dan itibaren, Konya, Horozlu Han, Dokuzun Kervansarayı, Kadın Hanı, Ilgın, Arkıt Hanı, Akşehir, Sâhib Ata Kervansarayı, Çay Taş Han, Afyon, Altıgöz Köprüsü, Eğret Han, Döğer Han, Kütahya ve Bursa şeklinde belirler.

⁵ M.Ferit Uğur - M.Mesut Koman, *Sahip Ata İle Oğullarının Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934, s. 97.

⁶ Feridun Nafiz Uzluç, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958, s. 42.

⁷ Binanın her iki kitabesinin Arapça yazılışı, Türkçe okunuşu ve Transkripsiyonu için bkz. Uğur - Koman, a.g.e., s. 97-98; Huart, a.g.e., s. 16. avlu kitabesinin tarihini H.607, sultanın ismini de I.İzzeddin Keykavus olarak yanlış okumuştur.

⁸ Kitabede, hanın inşa edildiği yıllarda Emir-i Dâd görevinde bulunan Sâhib Ata'nın bu unvanından bahsedilmemesi dikkat çekicidir.

⁹ Karpuz, a.g.m., s. 90. Res.6. hamamın yıkılmadan önceki bir fotoğrafını ve Önge'den aldığı bir planını yayınlamıştır. Buna karşın Yılmaz Önge'nin V. Milletlerarası Türk Kongresinde yayınlanan tebliği başka bir konudur.

tahrir kayıtlarında yer alır. Bu kayıtta vakfın mütevellisinin, Sâhib Ata torunlarından Abdurrahman isminde bir şahıs olduğunu öğrenmekteyiz¹⁰. Belgede, Akşehir ve Saklı'daki (İshaklı) Sâhib Ata eserlerine gelir olarak kaydedilen yerlerin isimleri yer alır. Binanın vakfı hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Binanın Vakıflardaki dosyasında yapılan sondajlara ait fotoğraflarda (Foto 17) bir yangın tabakası görülür. Ancak kayıtlarda bu tabakanın tarihlendirilmesine ilişkin bilgi olmadığı için bu yangının hangi zaman aralığına ait olduğu anlaşılamamaktadır. Bu, kervansarayın kullanılamaz duruma geldiği zamanı öğrenebilmemiz için aydınlatıcı bir veri olabilirdi. Binanın geçirdiği onarımlara dair ilk bilgi R.1300/M.1884-1885 yılına aittir. Karahisarlı Sadettin Efendi tarafından gerçekleştirilen¹¹ onarımda, ahır kısmının kubbesi yenilenmiştir. Bina, 1925 yılına kadar zahire anbarı olarak kullanılmak üzere kiraya verilmiştir¹². H.Karpuz, uzun yıllar bakımsız kalan kervansarayın, onarım öncesi kapalı kısmının tekeli binası, avlusunun ise hükümet binası olarak kullanıldığını - herhangi bir kaynak göstermeksizin- belirtir¹³. 1964 yılında M.Akok tarafından aslı planı ortaya çıkarabilmek için kervansarayda sondajlar yapılmış, 1965-1975 yılları arasında ise kısmi bir onarım gerçekleştirilmiştir¹⁴. Binada 2003 yılında başlatılan çalışmalarda ise öncelikle restorasyona temel teşkil edecek rölöve projesi hazırlanmış, bunun için de hanın avlu bölümünde, giriş doğu ve batı duvarları ile köşk mescit çevresinde, ayrıca ahır bölümünde ayakların aralarında sondajlar gerçekleştirilmiştir¹⁵. Hazırlanan rölöve projesine göre 2005 yılında restorasyona

¹⁰ Uzluk, a.g.e., s. 42-43. Abdurrahman'ın Fatih dönemi tahrir kayıtlarında, Sâhib Ata'nın Konya'daki Darü'l-Hadisi ve bitişiğindeki mescidine, Larende Kapısındaki külliyesine ve Çeşme Kapısı'ndaki Darü'l-Huffâz ve mescitten oluşan külliyesine ait vakıflarının da mütevelliliğini üstlendiğini bilmekteyiz. Bu bilgiler hanın, ya bağımsız ya da kendisinden bir yıl sonra yaptırılan Akşehir'deki Sâhib Ata Medresesiyle birlikte ortak bir vakfın olduğu; Fatih döneminde bu vakfın mütevellisinin de aynı zamanda Konya'daki Sâhib Ata eserlerinin mütevellisi olan Sâhib Ata'nın torunlarından Abdurrahman olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹ Uğur-Koman, a.g.e., s. 99.

¹² Aynı yer.

¹³ Karpuz, a.g.m., s. 84.

¹⁴ Vakıflardaki binayla ilgili dosyada (V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02) bu onarım ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Buna karşın bu onarım sonrasına ait fotoğraflar incelendiğinde, tamirlerin, avlu revaklarının kuzeybatıdaki bölümünde, ahır ayaklarında, ahır portalinde, tonozlarında ve beden duvarlarında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

¹⁵ V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02 nolu dosyada yer alan ve Selçuk Üniversitesi Öğretim elemanları tarafından hazırlanan restitüsyon ve restorasyon raporu.

başlanılmıştır. Restorasyon çalışmaları (Çizim 3) sonunda kervansarayın, çarşı ve çay salonu amaçlı kullanılması planlanmaktadır¹⁶.

Binada ağırlıklı olarak açık kahverengi kesme taş malzeme görülürken, bunlar, dışta cephelerde ve her iki portalde, içte ise avlunun revak ayaklarında ve kapalı kısımda ayak ve kemerlerinde bulunur. Moloz taşlı dolguyu dışta kaplamak için kullanılan bu kesme taşlar avlu portalinde açık kahverengi ile sarı renkli taşların nöbetleşe kullanılmasıyla karşımıza çıkar. Ayrıca avlunun ortasındaki köşk mescitte de çift renkli taş uygulaması görülür. Binada yoğun devşirme malzeme kullanımı dikkati çeker. Özellikle köşk mescidin dört cephesinde ve kapısının lentosunda, çevredeki antik kalıntılardan getirilmiş devşirme malzeme görülür. Bunun dışında avlu portalinin iç yüzündeki lentoda devşirme malzemeden teşkil edilmiştir. Tuğla, ahır kısmının yıkılan kubbesinin pandantiflerinde, ayrıca tonoz ve duvarlarda, dolgu malzemesi olarak moloz taş malzemeyle birlikte kullanılmıştır. Ahır bölümünde ayak ve kemerlerle, kemerlerin aralarındaki bölümler ve takviye kemerleri kesme taştan, duvar ve tonozlar ise kaba yonu taş malzemedendir.

Bina beş kademe halinde algılanır (Çizim 2). İlk kademeyi avlu bölümünün beden duvarları, ikinci kademeyi avlu portalini, üçüncü kademeyi ise ahır kısmının beden duvarları oluşturur. Dördüncü kademeyi ahır bölümünün orta sahnü oluştururken son kademe, ahır portalini ve avlunun ortasındaki köşk mescidi ihtiva eder. Binanın aslı halinde ahır kısmının orta sahnünde yer alması gereken kubbesinin, hanın son kademesini ihtiva edeceği kuşkusuzdur. Buna karşın aydınlık kubbesinden günümüze bir iz kalmamıştır.

Yaklaşık 38 x 61 m. ölçülerindeki dikdörtgen bina, doğu-batı doğrultusunda uzanmakta olup avlu ve ahır olmak üzere iki bölümden müteşekkildir (Çizim 1). Ahır kısmına göre daha fazla tahrip olan avlu bölümü 39 x 38 m. ölçülerinde olup kazılar sonucunda ortaya çıkarılabilen kısımları, doğu ve güney kenardaki kapalı (mekân) birimlerle, kuzey kenardaki revaklardır (Çizim 2). Avlunun ortasında, kapı aksından yaklaşık 20° güneye kaymış fevkani mescit binası bulunur. Ahır bölümü ise 24 x 24 m. ölçülerinde olup, doğu-batı doğrultusunda uzanan sivri beşik tonoz örtülü, ortada olanı diğerlerinden daha enli, beş sahından müteşekkildir (Çizim 1).

Mevcut durumuyla binanın kuzey ve doğu¹⁷ (giriş) cephesinde herhangi bir açıklığa yer verilmemiş olup, batı cephesinde üç, güney cephesinde ise iki açıklık

¹⁶ Aynı yer. Burada sunulan veriler kervansarayın 2006 yılı durumunu yansıtmaktadır.

¹⁷ Anlatım kolaylığı olması açısından binadaki kuzeybatı- güneydoğu yönündeki hafif çarpıklığı göz ardı ederek ana yönleri kullanacağız.

vardır. Binadaki tüm pencere açıklıkları içten dışa doğru şevlenen mazgal biçimli ve cephenin ortaya yakın bölümüne hizalıdır.

Binanın, mevcut güney cephesinin (Foto 4) büyük bölümünün onarımlarla yenilediği, taş ve duvar dokusundaki farklılıklardan rahatlıkla anlaşılabilir. Yenilenen söz konusu kısım doğu köşeden itibaren 39 m. lik (avlunun güney cephesi) bölümdür. Cephenin aslı halini koruyabilmiş olan batıdaki 24 m. lik kısmında iki mazgal açıklığı vardır. Pencerelerden batıda olanının hemen üzerinde yarım daire biçimli taş bir çörtten yer alır. Pencereler, bu bölümün tam ortasındaki dikdörtgen biçimli payandanın iki yanında, eşit mesafede ve aynı hizadadır. Bu cephede yer alan iki payandadan batı köşede olanı binadan $\frac{3}{4}$ oranında taşıntı yapan kare biçimli, diğeri ise kare biçimlidir.

Batı cephe aslı halini büyük ölçüde koruyabilmiştir (Foto 5). Cephede yer alan üç payandadan kuzey ve güney köşede olanları kare, tam aksta bulunanı dikdörtgen planlıdır. Güney köşedeki payanda büyük ölçüde tahrip olmuş, ortadaki payanda ise 1970'li yıllardaki onarımlar sırasında yenilenmiştir. Batı cephedeki üç mazgal pencere aynı hizaya sıralanmış olup bunlardan ikisi cephe aksına göre simetrik. Diğeri ise ortadaki dikdörtgen payandanın kuzey kenarının hemen bitiminde yer alır¹⁸. Cephedeki iki çörtten, pencerelerin yaklaşık 50 cm. üzerinde, aynı hizada ve köşelere eşit uzaklıktadır. Bunlardan kuzeyde olanının tahrip olduğu, güneyde olanının ise onarımlar sırasında yenilediği, taş ve duvar dokusundaki farklılıklarından anlaşılmaktadır.

Masif kuzey cephenin doğu köşeden itibaren 39 m.lik (avlu) bölümü yaklaşık 4 m. cepheden taşıntılıdır (Foto 6). Cephenin doğudaki bu bölümünde dört payanda olup, doğu ve batı köşedekiler binadan $\frac{3}{4}$ oranında taşıntı yapan kare biçimli, ortadaki yarım daire, batı köşeye yakın olanı ise yarım dikdörtgen biçimlidir. Cephenin batıdaki bölümünde ise iki payanda vardır; bunlardan batı köşede olanı binadan $\frac{3}{4}$ oranında taşıntı yapan kare biçimli, diğeri ise yarım dikdörtgen biçimlidir. Cephenin batı bölümündeki iki çörtenden batıda olanı tam aksta yer alırken diğeri taşıntılı bölümün batı duvarındadır. Cephenin taşıntı yapan doğudaki bölümünün önemli bir kısmı onarımlarla yenilenmiştir.

Giriş (doğu) cephesinde (Foto 1), aksta yer alan portalin dışında bir açıklık yoktur. Cephedeki dört payandadan iki köşede yer alanı binadan $\frac{3}{4}$ oranında

¹⁸ Bu pencere iç mekânda orta sahnı aydınlatmaktadır. Ancak cephede payandanın kuzey köşesine adeta sonradan açılmış gibi duran düzensiz konumu, pencerelerin ve payandaların yeri konusunda planlanma aşamasında mimar tarafından bir hata yapıldığını düşündürür. Ayrıca, cephe duvarlarının inşası sırasında, iç mekândaki sahnlar ve onları aydınlatacak pencereler konusundaki hatalar plan konusunda diğer eksiklikler olarak dikkati çekmektedir.

taşını yapan kare biçimli, diğer ikisi yarım daire biçimlidir. Yarım daire biçimli payandalar cephede, portalin ikiye ayırdığı bölümlerin ortalarına denk gelir. Bu anlamda giriş cephesinde -diğer cephelerin aksine- simetrik bir düzenleme dikkati çeker. Vakıfların 1970'li yıllarda yaptırdığı onarıma kadar cephe duvarları zeminden itibaren birkaç taş sırasına kadar yıkık durumdaydı. Bu ve 2003 yılında yapılan onarımlarla cephe ile yıkık portal yükseltilmiştir.

Cephenin tam aksında yer alan portal (Foto 2), bina kitesinden 1.60 m. taşınılıdır (Çizim 1). Portal, onarımlar öncesi kuşatma kemerine kadar yıkıktı. Yaklaşık 20 cm.lik bir kaide üzerinde yükselen portalde, açık kahve, sarı ve beyaz mermer kesme taş bir arada kullanılarak plastik etki artırılmıştır. Portalin iki dış kenarında yarım daire biçimli köşe sütunceleri vardır. Sütuncelerden sonra içe doğru süslenmeden bırakılmış dar bir silme görülür. İçbükey üçüncü enli bordürde, düşey konumda sıralanmış yarım yıldızlardan oluşan açık bir geometrik kompozisyon bulunur. Bunu, süslenmeden bırakılmış, enli dördüncü bordür takip eder. Daha sonra içbükey dar bir silmeyle kademelenen yüzey, kuşatma kemerinin oturduğu sütuncelere kadar dar ve boş bir bordürle devam eder. Başlığı bulunmayan köşe sütunceleri, süssüz olup doğrudan kaideye oturur. Portal kuşatma kemerinin üzerinde, simetrik olarak iki yana sıralanmış, sekiz gülbezek motifi bulunur. İkinci mukarnas sırasıyla başlayan gülbezelerin üçü dairesel biçimli olup, içinde farklı geometrik şemalar uygulanmıştır. Alttan itibaren dördüncü mukarnas sırasındaki gülbezeler ise kare çerçeve içinde birbirinin tekrarı dört küçük kareden müteşekkildir. Mukarnaslı kavsaranın ise günümüze altı sırası ulaşabilmiştir¹⁹. Kavsara nişleri, alt sıra hariç üçgen veya yelpaze şeklinde biçimlendirilmişken, alt sıradakiler, gemi teknesi kemer ve içbükey üçgen şeklindedir. Kavsaranın altında ise enine dikdörtgen iki beyaz mermer levhadan müteşekkil inşa kitabesi yer alır (Foto 3). Sülüs hatlı üç satırlık kitabe, dıştan enli bir silme ile çevrelidir. Kitabe ile kapı kemerinin arasında, kareye yakın sarı ile koyu gri renkli taşların yarım yuvarlak dişli kenarlarından birbirlerine geçmeli olarak tutturulduğu, enine dikdörtgen bir taş vardır. Portal kütesinin iki yanındaki mihrabiyeler son derece sade olup, güneyde olanı daha sağlam durumdadır. Biri düz, diğeri içbükey iki dar bordürün üstten ve iki yandan sınırladığı mihrabiyelerin üç sıradan meydan gelen mukarnaslı kavsaraları, iki yandan ince iki sütunceye oturur. Mihrabiyelerin üzerindeki bölümler, üç sıra sade kesme taş sırasından sonra, portal kavsarasının başladığı ilk sıraya kadar yükselen dört sıra mukarnaslarla doldurulmuştur. Portal kavsarası, bu bölümden ince bir

¹⁹ Mevcut haliyle en üstte üç gözlü bir sıra olduğuna göre aslı halinde en fazla bir sıra daha mukarnas dizisi olması gerekir.

silmeye ayrılır. Portal açıklığının basık kemeri, birbirlerine geçmeli olarak tutturulan ve iki kenarları zigzag şeklinde biçimlendirilmiş sarı ve gri renkli mermerlerden meydana gelir. Sarı ve gri mermerlerin nöbetleşe dizildikleri bu düzen kapının yan sövelerinde de izlenir. Kapının iki yanında, üzenği seviyesinde, içe doğru taşıntılı yarım daire biçimli iki konsol bulunur.

Basık kemerli kapıdan dâhil olunan avlu kısmı tahrip olmuştur. Günümüze ulaşabilen kısımlar, kuzey kanattaki revakların batıdaki bir bölümü ve avlu ortasındaki köşk mescittir. Diğer bölümler temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Vakıflar tarafından restorasyona temel teşkil etmek üzere yapılan kazılar sonucunda avlunun aslî planına ilişkin bilgilere ulaşılmıştır²⁰(Çizim 3). Buna göre, kapının hemen ardında yer alan giriş holünün kuzeyinde bir, güneyinde iki kapalı mekân yer alıyordu. Her biri avluya bağımsız kapılarla açılan mekânların Vakıfların hazırlattığı restorasyon raporunda kuzey-güney yönlü tonoz örtüye sahip oldukları anlaşılmaktadır²¹ (Çizim 3, Foto 8).

Giriş holünün güneyinde yan yana iki mekân yer alırken, kuzeyde, giriş holünden sonra bir mekân ve kuzeydoğu köşede son revak sırası bulunur (Foto.7). Bu anlamda, holün kuzeyinde bir kapalı, bir de yarı-açık mekân vardır²² (Foto.9).

Avlunun kuzey kanadında çift sıra revaklı bir bölüm yer alır. Revağın batıdan itibaren ilk üç sahnı ve bu bölümdeki ayaklar günümüze sağlam olarak ulaşmış, diğer kemer ayakları kazıları sonucunda ortaya çıkarılabildiği (Foto 8). Buna göre, avlunun kuzey kanadı, çift sıra halindeki kare kesitli ayakların kuzey-güney yönünde kemerlerle birbirine bağlandığı, avluya dik uzanan sivri beşik tonoz örtülü yedi sahından müteşekkildi. Doğudaki son sahında tek ayak olup, güneyindeki ikinci sıra kemer ayağının yerinde, giriş holünün kuzeyindeki mekân vardır. Aslî halinde, ayağın mekânın kuzeybatı köşesine bir kemerle bağlandığı benzer örneklerle bakarak söylenebilir²³. Sahnuların sivri beşik tonoz örtüsü ortadan bir takviye kemeri ile desteklenmiştir. Bu bölümün tahrip olmuş örtü ve ayakları 1970 yılındaki onarımda tamir edilmiştir²⁴ (Foto 8). Ayakları birbirine bağlayan sivri kemerler dıştan ikinci bir kemerle kuşatılmış olup, asıl kemer dıştakine göre daha kalındır. Ayaklar, taş kaideler (sömel) üzerinde yükselir. Gerek bu bölüm

²⁰ V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02 nolu dosyada yer alan ve Selçuk Üniversitesi Öğretim elemanları tarafından hazırlanan restitüsyon ve restorasyon raporu.

²¹ Aynı yer.

²² Bu tür bir uygulamaya Aksaray ve Kayseri Sultan Hanı ile Nevşehir Sarı Handa rastlamaktayız.

²³ Benzer bir örnek için Aksaray Sultan Hanı avlusunun güneydoğu köşesi.

²⁴ Onarımlar sırasında bu bölümün tonozlarının üstleri, sal taşlarıyla beşik çatı biçiminde kaplanmıştır. V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02 nolu dosyada yer alan ve Selçuk Üniversitesi Öğretim elemanları tarafından hazırlanan restitüsyon ve restorasyon raporu.

gerekse hanın sağlam olarak bugüne gelebilmiş ahır kısmında, yağmur sularının, tonoz aralarına tesadüf edecek şekilde yerleştirilmiş olan su kanalları vasıtasıyla çörlenlere iletilip tahliye edildiği anlaşılmaktadır²⁵.

Avlunun güney kanadında yer alan birimler temel seviyesine kadar yıkıktır (Çizim 1, Foto 10). Burada gerçekleştirilen kazılar neticesinde ortadaki eyvan olmak üzere toplam yedi mekânın bulunduğu tespit edilmiştir²⁶ (Çizim 3). Buna göre, güneydoğu köşedeki diğerlerine göre daha enli dikdörtgen mekânın dışındaki diğer altı mekân, birbirine hemen hemen eşit genişlikte ve kareye yakın plandadır. Ortadaki mekân, avluya eyvan şeklinde açılır. Güneybatı köşedeki mekâna batı duvarında yer alan açıklıktan girilir. Bunun batısındaki iki kare mekândan ilki avluya kuzey duvarındaki bağımsız bir kapıyla açılıyorken, diğeri, batısındaki eyvanla içten bir kapı vasıtasıyla irtibatlıdır. Eyvanın kuzeyindeki mekânın da eyvana içten bir kapıyla açıldığı düşünülürse, burada, eyvan ve iki yanındaki mekânın ortak bir işlevi yerine getirdiği söylenebilir²⁷. Bu kanattaki diğer iki mekândan doğuda olanı, batıdaki mekânla içten bir kapı vasıtasıyla irtibatlıdır. Dolayısıyla, bu iki bölümün de ortak bir işleve sahip olduğu iddia edilebilir. Batıdaki mekân ise avluya bağımsız bir kapıyla açılan kareye yakın bir birimdir. Bu mekânın batı duvarında kalabilmiş tonoz başlangıcı, avlunun bu kanadındaki mekânların örtüsü hakkında fikir vericidir. Buna göre mekânlar, avluya dik, beşik tonozlarla örtülüdür (Çizim 3). Avluda yapılan sondajlar, zemininin kesme taş kaplı olduğunu ortaya koyar²⁸.

Günümüze ulaşabilen Anadolu Selçuklu Hanları içinde avlu ortasında bağımsız bir bina biçimli köşk mescitlerin tarih olarak son örneği İshaklı Sâhib Ata

²⁵ Binanın restitüsyon ve restorasyon raporunun müellifleri örtünün en dışta toprak kaplı olduğunu belirtmektedirler. Bkz. V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02 nolu dosyada yer alan ve Selçuk Üniversitesi Öğretim elemanları tarafından hazırlanan restitüsyon ve restorasyon raporu.

²⁶ Akok, a.g.m., Planj 1. yaptığı sondajlar neticesinde hazırladığı planda, avlunun güney kanadı, birbirine eşit genişlik ve derinlikte altı mekân ile diğerlerinden daha büyük doğu köşedeki mekândan ibarettir. Buna karşın mekânların mevcut durumu, 2003 kazısı neticesinde ortaya çıkarılmış planın, daha doğru ve aslına uygun olduğunu göstermektedir.

²⁷ Ne yazık ki, binanın Vakıflar'daki dosyasında yer alan bilgiler, kazılarda elde edilen bulguları detaylı olarak yansıtmamaktadır. Örneğin su tesisatıyla ilgili herhangi bir veri bu bilgiler arasında yoktur. Hanın dışında bir hamamın bulunması temizlikle ilgili gereksinimlerin bina içinde karşılanmadığını düşündürür. Buna karşın kazılar sırasında elde edilmiş olan kullanım eşyalarının varlığı, mekânların fonksiyonu tespit etmek için bizlere önemli bir bilgi sunacaktı. Ancak bu bilgilerden mahrumuz.

²⁸ V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02 no.lu dosyada yer alan ve Selçuk Üniversitesi Öğretim elemanları tarafından hazırlanan restitüsyon ve restorasyon raporu.

Kervansarayındadır²⁹. Köşk mescit, kuzeydoğu-güneybatı yönündeki avlunun ortasına yakın bir bölümünde yer almakta olup, avlunun yatay ekseninden kible yönüne doğru yaklaşık 20° kaydırılmıştır³⁰(Çizim 1). Fevkâni mescit, dört yönde kemerlerle birbirine bağlanan “L” biçimli dört ayak üzerinde yükselir.

Zemindeki ayakları birbirine bağlayan kemerler üzerinde yükselen bir manastır tonoz, hem alt mekânın örtüsünü, hem de mescit katının zeminini oluşturur. Giriş dışında, ayakları birbirine bağlayan kemerlerin dışa bakan yüzeyi, eğri boyunca yarım yıldızların yan yana sıralanmasından müteşekkil, açık geometrik bir kompozisyonla süslüdür. Köşk mescidin dört köşesinde de yuvarlatılmış silmeler yer alır. İçte ensiz ve süslemesiz bir bordür bu silmeyi takip eder. Bordürden sonra yüzey ince bir içbükey silme ile kademelenir. Sonraki bordürde dikey konumlanmış yarım yıldızlardan meydana gelen açık bir kompozisyon vardır. Bunu aynı genişlikte boş bir bordür takip eder. Daha sonra iki içbükey ince silmeyle cephe yüzeyinde ikinci bir kademe teşkil edilmiştir. Bu ince silmeler altta, kuşatma kemerleriyle birleşir³¹. Güney hariç, diğer üç yüzün akslarında birer açıklık yer alır. Bunlardan, doğu ve batıdakiler pencere, kuzey (giriş) cephedeki kapıdır. Köşk mescidin cephelerinde dikkati çeken bir başka nokta çok sayıdaki spolia taştır. Tamamı beyaz mermer spolia taşların en dikkat çekici olanı, doğu cephedeki pencerenin hemen güneyinde bulunan, üçgen alınlıklı ikiz pencereye benzer taştır. Doğu ve batı cephelerin akslarında yer alan benzer formdaki pencereler eş yüksekliktedir. Pencereleri, üstten ve iki yandan bordürler kuşatır: Şöyle ki, en dışta yüzeyi kademelendiren ince silmeyi, enli süslenmeden bırakılmış bir bordür takip eder. Daha sonra içbükey bir silme ikinci kez yüzeyi kademelendirir. Bordürlerle çevrelenmiş bu boyuna dikdörtgen alanın ortasında, beş sıra halinde mukarnaslı kavsara vardır. Kavsara, pencere lentosu hizasında içe doğru çift profil yaparak sonlanır. Kavsaranın altında ise boyuna dikdörtgen pencere açıklığının taş lento ve söveleri yer alır. Kuzey cephedeki köşk mescit

²⁹ Diğer örnekler, Aksaray (1229) ve Tuzhisarı (1230) Sultan Hanları, Ağzıkara Han (1239-1240) ve Eğirdir II. Gıyaseddin Keyhüsrev Han'dır (1237-38).

³⁰ Diğer köşk mescitlerde bu türlü bir çarpıklık yoktur. Semra Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine*, Ankara 1966, s. 82. bu çarpıklığı, “...sultan hanlardakinden anlam düzeyinde farklılık oluşturmak istenmesi” şeklinde yorumlar. Ancak bizce bu durum, binanın yönüyle kible yönü arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmış olmalıdır.

³¹ Cephelerdeki silmelerin köşk mescidin üst bölümleri yıkıldığı için nasıl tamamlandığını kesin olarak bilmiyoruz. Buna karşın diğer köşk mescit örneklerine bakarak cephe yüzeyindeki silme ve bordürlerin üst bölümde de devam ederek üç yönden kuşattıkları söylenebilir.

kapısına bugün basamakları yok olduğu için cephede sadece izleri kalabilmiş, çift kollu merdivenle ulaşılmaktaydı³² (Foto 11).

Mescit kapısı, en dışta üç ince silmeyle cephe yüzeyinin hareketlendirildiği süssüz ve enli üç bordürle kuşatılmıştır. Mukarnaslı kavsarayı kuşatan kapı kemeri, iki yanda dairesel iki sütunceye oturur. Beş sıralı mukarnaslı kavsaranın altındaki atkı, sütuncenin üzerinde, içe doğru profilli bir taşıntı yapar. Kapı açıklığının lentosu, beyaz mermerden bitkisel karakterli süslemenin yer aldığı spolia bir friz parçasıdır. Kapı sövelerini meydana getiren taşlar, lentonun aksine sadedir. Boyuna dikdörtgen kapı açıklığından girilen kare biçimli mescitte, güney duvarın ortasında taş mihrap, doğu ve batı duvarlarının ortasında birer pencere açıklığı yer alır. Kapıdan sonra ise doğuya doğru yükselen üç basamaklı bir merdiven ve sahanlık bulunur. Burası, basık kemerli bir açıklıkla girilen duvar içinden mescit damına ulaşılan ve minare işlevinin yerine getirildiği bir geçit yeri idi³³.

Girişin tam karşısında yer alan mihrap, duvar kalınlığı içerisinde (Foto.13). Önemli ölçüde tahrip olmuş mihrabın yüzeyi, üstten ve iki yandan ince silmelerle kademelendirilmiş üç sade bordürle kuşatılmıştır. İki yanda ince dairesel sütuncelere oturan mukarnaslı kavsara beş sıralıdır. Mescidin taş zemini de tahrip olmuştur. Mescidin mukarnaslı örtüsüne, duvarları dört yönde dolaşan enli bir kornişle geçilir. Bu korniş, iki yandan düz, ortada içbükey üç silmeden müteşekkildir. Bugüne ilk üç sırası kalabilmiş mukarnaslı örtünün üst bölümleri yıkılmıştır. Akok aslı halinde yedi kademeli olan örtünün, kornişten sonra başlayıp, ikinci ve üçüncü kademede sekizgene ve son orta yıldızda da altıgen ve onikigene bölündüğünü belirtir³⁴. Köşk mescidin zemininde kazı yapılmamış³⁵, bu anlamda çağdaşı diğer köşk mescitlerdekine benzer, şadırvan gibi bir işlevi olup olmadığı anlaşılamamıştır.

Kapalı kısmın giriş cephesinin tam ortasında yer alan taşıntılı portal, avlu portaline göre daha sadedir (Foto 14). Portalin iç iki köşesinden yükselen yarım daire biçimli kalın silme, üstte ve yanlarda kuşatma kemerini çevreler. Dıştaki silmeyle portal yüzeyinde ikinci bir kademe teşkil edilmiş olup, silmenin ayırdığı yüzeyler süslenmeden bırakılmıştır. İçteki yarım daire biçimli silmenin sınırladığı

³² Yıkılmış olan merdiven basamaklarının, cephe yüzeyindeki izlerine bakarak yedi basamaklı olduğu anlaşılmaktadır. Onarımlarda bu tespiti uygun gerçekleştirilmiştir.

³³ Akok, a.g.m., s.10.

³⁴ Aynı yer. Köşk mescit, örtüsüyle çapraz tonoz örtülü diğer örneklerden farklılaşmaktadır.

³⁵ V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02 no.lu dosyada yer alan ve Selçuk Üniversitesi Öğretim elemanları tarafından hazırlanan restitüsyon ve restorasyon raporu.

alan içindeki kavsara kemeri, bilinenlerin aksine³⁶ mukarnaslı değildir. Kavsara kemeri, boyuna dikdörtgen ve şevli taşların, portal yüzeyiyle 45°lik bir açıyla -tonoza benzer biçimde- örülerek teşkil edilmiştir. Kemerin üzengi hattı iki köşede istiridye motifine benzer şekilde biçimlendirilmiştir³⁷. Kemerin teşkil eden taşların portal yüzeyiyle birleştiği yerde oluşturduğu yuvarlak kemerli alanın ortasında, enine dikdörtgen biçimli bir çerçeve içersinde altı satırlık kitabe yer alır. İçbükey bir bordürün dört yönden sınırladığı kitabede, tarihin verildiği altıncı satırı bu içbükey çerçevenin alt kenarına yerleştirilmiştir. Kitabenin altında geçmeli taşlardan oluşan bir sıra taş örgü bulunur. Kapının iki yanındaki mihrabiyeler son derece sade olup dört sıradan oluşan mukarnaslı kavsara, ince bir sütunceye oturur. Mihrabiyeleri çevreleyen herhangi bir silme ya da bordür yoktur. Kapı ise kenarları farklı renkteki dilimli taşların birbirine geçerek nöbetleşe dizildiği basık bir kemerle örtülüdür. Kemerin üzengisinde, iki yanda içe doğru taşıntılı yarım daire biçimli konsollar yer alır.

Yaklaşık 24 x 24 m. ölçülerindeki ahır kısmı, giriş aksına dik beş sahuna bölünmüştür (Çizim 1). Ortadaki diğerlerinden daha enli olan bu sahnaları kare kesitli taş ayaklar ayırır. Sahnaları örten sivri beşik tonozlar, hem her sıradaki dörder ayaktan birbirlerine, hem de duvarlara atılmış sivri kemerlere oturur. Ayrıca, düzenli aralıklarla atılmış takviye kemerleri de tonozu destekler (Çizim 2, Foto 16). Ahır kısmında ayaklar ve kemerler kesme taş, duvarlar ve örtü ince yonu taştandır³⁸(Foto 16). Anadolu Selçuklu dönemi kervansaraylarında sık olarak görülen seki düzenine ait bir iz yoktur. Buna karşın Vakıfların sondajları sırasında, ayakların oturduğu taşıntılı topuk (sömel) ve ayak aralarını bağlayan duvar kalıntılarına rastlanmış, aslı halinde, burada bir seki düzeninin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Buna karşın sekilerin düzenine ait net bir bilgi elde edilememiştir. Buna karşın proje müellifleri, sondaja ait bazı bulgulara ve dönemin benzer beş sahnalı kervansaray örneklerine bakarak, sekinin kuzeyden itibaren ikinci sırada başladığı, orta sahnının iki yanından dolaşarak, son sahnın batı duvara saplandığı yerde bittiğini ve bu haliyle U biçimli olabileceğini öngörmüşlerdir³⁹.

³⁶ Portal, kavsara kemerinin biçimiyle çağdaşı örnekler arasında ünik bir örnektir.

³⁷ Bu süslemenin bir benzerini Nevşehir Sarı Han ahır portalı mihrabiyelerinde görmekteyiz.

³⁸ Ahır kısmı duvarlarının ve örtüsünün 1960'lı yıllarda tamir edildiği yukarıda belirtilmişti. Bu anlamda aslı halinde duvar ve örtünün hangi malzemeyle inşa edildiğini kesin olarak bilmiyoruz. Fakat ayak ve kemerlerde, cephelerdekilere benzeyen bir malzeme görülmesine karşın, örtü ve duvarlarında hiçbir kesme taşın bugüne ulaşmamış olması, aslı halinde de bu bölümlerin yonu taşlı olduğunu düşündürmektedir.

³⁹ V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02 no.lu dosyada yer alan ve Selçuk Üniversitesi Öğretim elemanları tarafından hazırlanan restitüsyon ve restorasyon raporu.

Aslı halinde zeminden bir miktar yüksek olduğu bilinen bu sekilere ulaşımı sağlayacak merdivene ait bir ize rastlanmamıştır. Ayrıca, bu döneme ait hanların ahır kısımlarında seki kenarında ya da duvar yüzeylerinde görülen yemlik ve yalaklara dair bir iz de bulunamamıştır⁴⁰.

Ahır kısmı genel olarak loştur (Foto 15). Kuzey duvarda hiçbir açıklık bulunmazken, batı duvarda üç, güney duvarda iki pencere mekânı aydınlatır. Pencereler mazgal biçiminde, dar uzun ve içe doğru şevlidir. Üst kısımları yuvarlak biçimli bu pencereler –biri hariç- duvarların tonoz üzengi hattı hizasına yakın bir yüksekliğe sıralıdır. Orta sahında yer alan pencere ise diğerlerine göre daha enli ve yüksektir. Orta sahnın ortasına denk gelen yerde kare planlı bir açıklık vardır. Bu açıklık, dönemin diğer örneklerinde de sıklıkla rastlanan aydınlık feneridir. Vakıfların 1970’li yıllardaki onarımında buradaki dökülmüş kısımlar moloz taşlarla dolgulanmış, betonarme hatıllar üzerine de demir profillerle bir konstrüksiyon yerleştirilmiştir⁴¹. Restorasyon öncesi bu kare alanın köşelerinde tuğladan pandantif parçaları görülmekteydi. Restorasyon projesi müellifleri, aydınlık fenerinin aslı halinde kesme taştan, içte kubbe dıştan konik külâh biçimli olduğunu, kubbeye de mevcut durumdan yola çıkarak tuğla pandantiflerle geçildiğini öngörmüştür⁴².

Anadolu Selçuklu Kervansarayları, yalnız barınak kısmı olanlar ve hem barınak hem de servis mekânlarına sahip hanlar şeklinde iki temel gruba ayrılmakta⁴³ olup, ikinci grup en fazla sayıda binayı⁴⁴ ihtiva eden grubu teşkil

⁴⁰ Ahır kısmında tıpkı yemlik ve yalak gibi hayvan bağlamak için herhangi bir halka veya kanca izinin kalmamış olması, tekel binası olarak kullanıldığı dönemde ve onarımlar sırasında ahır kısmının aslı halinden önemli ölçüde uzaklaştığını göstermektedir.

⁴¹ V.G.M.Abd. ve Yap.İşl. Dai.Bşk. Dosya No:03.16.01/02 no.lu dosyada yer alan ve Selçuk Üniversitesi Öğretim elemanları tarafından hazırlanan restitüsyon ve restorasyon raporu.

⁴² Aynı yer.

⁴³ Aysıl Tükel Yavuz, “Kervansaraylar”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2, (Mimarlık ve Sanat)*, Ankara 2006, s. 438.

⁴⁴ Erdmann, a.g.e., a göre bu gruba giren binalar şunlardır: Alay Han (Aksaray-Nevşehir) (1192), Altınapa Han (Konya-Beyşehir) (1201-2), Kuruçeşme Hanı (Konya-Beyşehir) (1207-10), Kızılören Hanı (Konya-Beyşehir) (1207-10)Dokuzun Derbent Hanı (Konya-Akşehir) (1210), Hekim Han (Malatya-Sivas) (1219), Pınarbaşı Han (Denizli- Isparta) (1220), Ertokuş Hanı (Eğirdir-Gelendost) (1223), Kadın Hanı (Konya-Akşehir) (1223), Aksaray Sultan Hanı (Konya-Aksaray) (1229), Çardak Han (Denizli-Dinar) (1230), Tuzhisarı Sultan Hanı (Kayseri-Sivas) (1231), Sadedin Hanı (Konya-Aksaray) (1235-36), Ağzıkara Han (Konya-Kayseri) (1237-46), Susuz Han (Antalya-Burdur) (1237-46), Sanı Han (Aksaray-Kayseri) (1237-46), Eğirdir Han (Antalya- Isparta) (1238), Tahtoba Han (Sivas-Tokat) (1238-46), İncir Han (Isparta-Burdur) (1238-49), Hatun Han (Tokat-Zile) (1239), Çekereksu Han (Kayseri-Amasya) (1239-40), Çincinli Sultan Hanı (Kayseri-Sivas) (1239-40), Karatay Han (Kayseri-Elbistan) (1241), Horozlu Han (Konya-Aksaray) (1246-49), Sâhib Ata Kervansarayı (Konya-Afyon) (1249), Durak Han (Vezirköprü-Boyabat) (1266), Kesikköprü Han (Aksaray-

etmektedir. Sâhib Ata Hanı, avlu düzenlemesi açısından Sarı Han (1237-46), Aksaray ve Tuzhisarı (1230) Sultan Hanlarıyla açık bir benzerlik göstermekte olup, avlunun bir kenarı çeşitli genişlikte kapalı mekânlardan, diğer kenarı ise çift sıra revaklı yarı açık mekânlardan müteşekkildir. Ayrıca bu dört handa da revak sırasının köşedeki son ayağının tek sıra halinde düzenlendiği ve ikinci ayağın yerine bir mekân yerleştirildiği görülür. Söz konusu kapalı mekânların temel seviyesinde tahrip olması nedeniyle işlevleri konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak hanın dışında bir de hamamın⁴⁵ bulunması, en azından temizlenmeyle ilgili gereksinimlerin bina dışında giderildiğini ortaya koyar. Avlunun ortasındaki L planlı dört ayağın üzerinde yükselen iki katlı köşk mescidi⁴⁶ Anadolu'daki diğer örnekleri Eğirdir Sultan II.Gıyaseddin Keyhüsrev Hanı (1237-1238), Aksaray Sultan Hanı (1229), Tuzhisarı Sultan Hanı (1230) ile Ağzıkara (Aksaray-Nevşehir) Hanı (1239-1240)⁴⁷ dır. Ancak İshaklı Kervansarayı'nın köşk mescidi farklı örtü biçimiyle diğerlerinden ayrılır.

Ahır kısmı, aksa paralel beş sahına bölünmüş olup tam bir kare tabana oturur. Bu planın benzerini Horozlu Han'da (1246-49) da görmekteyiz. Orta sahnın merkezinde yer alan kubbe⁴⁸ yıkılmış, ancak, köşelerdeki tuğla geçiş öğelerinin izleri günümüze ulaşabilmiştir. Buna karşılık 2005 yılındaki tespitlerimiz sırasında ahır kısmının çeşitli yerlerine gelişi-güzel atılmış ve aslî halinde merkezi kubbeye ait olabilecek bazı mukarnaslı kesme taş parçaları, tıpkı Aksaray Sultan Hanı'ndaki (1229) gibi kubbeye mukarnaslı pandantiflerle geçilmiş olabileceğini düşündürür. Ayrıca aslî halinde kubbe kasnağında çeşitli sayıda pencerenin olduğu da söylenebilir. Yavuz, hanların yoksul, din adamı, hacı gibi ayrıcalıklı kişilerin bedava konaklayacağı yer olmanın dışında, yolculardan alınan ücretlerle bani ve ailesine gelir temin edilen ticari yapılar olduğunu bildirir⁴⁹. Söz konusu gelirin bazı durumlarda baninin diğer hayır kurumlarına vakfedildiği de görülmektedir.

Kayseri) (1268), Çay Han (Aksaray-Afyon) (1278), Obruk Han (Konya-Aksaray), (XIII. yüzyıl ilk yarısı), Çakıl Han (Bor-Aksaray) (XIII. yy).

⁴⁵ Kervansarayın dışında hamamı olan örnekler şunlardır: Ağzıkara (1237-46), Karatay (1241), İncir (1238-49), ve Alara (1231) Han. Bkz. Yavuz, a.g.m., s. 440.

⁴⁶ Köşk Mescitler konusundaki ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği", *Önasya*, V/52, Ankara 1952, s. 9-11.

⁴⁷ Erdmann, a.g.e.

⁴⁸ Kapalı kısmın ortasında kubbe bulunan diğer örnekler şunlardır: Aksaray Sultan Hanı (1229), Tuzhisarı Sultan Hanı (1230), Sadedin Hanı (1235-36), Susuz Han (1237-46), Sarı Han (1237-46), Ağzıkara Han (1237-46), Karatay Han (1241), Horozlu Han (1246-49), Obruk Han (XIII. yüzyıl ilk yarısı), Çay Taş Han (1278). Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdmann, a.g.e.

⁴⁹ Yavuz, a.g.m., s. 443, 445.

Nitekim Osmanlı dönemi kayıtlarında⁵⁰, Sâhib Ata Fahreddîn Ali'nin Eylül/Ekim 1249 yılında tamamlanan hanunun, Akşehir'de 1250'de yaptırdığı külliyesiyle aynı vakıf içerisine alındığı, hanın gelirlerinin de bu külliyyeye vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Hanın avlu portaliyle Akşehir Sâhib Ata (Taş) Medresesi'nin portalı arasındaki yakın benzerlik dikkat çekicidir. Yan bordürlerdeki yarım yıldızlar kavsarayı dıştan kuşatan dairesel madalyonlar, belli belirsiz kuşatma kemerleri, kapı açıklığının kemeri ve farklı renkte taş kullanımı (Foto 18), Sâhib Ata'nın 1249 Eylül/Ekim'inde tamamlanan kervansarayıyla, 1250 Nisan/Mayısına tarihlenen medresesinde aynı ustanın çalışmış olabileceğini düşündürür.

Taş süsleme, Sâhib Ata'nın erken tarihli yapılarında sadece portalde görülürken, Sivas'taki Medresesi gibi daha geç tarihli binalarında, portalin yanı sıra revak cepheleri ve saçakların da ağırlıklı süslemesini teşkil etmiştir. İshaklı Kervansaray (1249) ve Akşehir'deki medrese (1250) Sâhib Ata'nın ilk iki eseri olup, taçkapılarının tasarım ve süsleme programı adeta aynı elden çıkmış denilecek kadar birbirine benzerdir (Foto.18). Ögel'in Kayseri Çifte Medrese (1205), Evdir Han (1210–19) ve Alay Han (1219–36)'ı dâhil ettiği ve arkaik tip diye nitelediği⁵¹ erken tarihli Anadolu Selçuklu taçkapılarında görülen süsleme repertuarı ve kompozisyonuna bu iki Sâhib Ata yapısında da rastlanır. Bu yapıların taçkapılarında bordür sayısı hem azdır hem de süslemeli bordür boş çerçevelerden sonra başlar. Hem kervansarayda hem de Akşehir'deki medresede tek süsleme bordürü bulunmakta olup yarım yıldızlardan müteşekkil enine gelişen açık bir kompozisyonudur. Söz konusu süslemeyi hanın köşk mescidinin, ayakları birbirine bağlayan kemer yüzeylerinde, medresede ise ana eyvanı iki yandan kuşatan bordürde görülür. Anadolu'da çok yaygın bir kullanıma sahip bu süsleme, erken dönem yapılarından Alay Han'ın ve Aksaray Sultan Hanı (1236-38) portallerinin en dışta süsleme bordürlerinde karşımıza çıkar⁵². Sâhib Ata'nın bu iki yapısında görülen bir başka süsleme unsuru da dairesel madalyon/rozetlerdir. Bu motif, Akşehir'deki medrese ve hanın taçkapılarının kavsara kenarında -her bir kavsara sırasına bir tane gelecek şekilde- ve köşeliklerinde yer almakta olup, her biri farklı ölçülerdeki dairesel madalyon/rozetlerin içleri geometrik kompozisyonlarla süslüdür. Bu motifin, Anadolu'daki benzer örneklerini Aksaray Sultan Hanı⁵³,

⁵⁰ Uzluğ, a.g.e., s. 42-43.

⁵¹ Ögel, a.g.m., s. 139. Bu konudaki ayrıntılı bir çalışma için bkz. Şükrü Dursun, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Süsleme Sanatı Örnekleri", *İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası*, ed. Fatih Atasoy, Ankara 2014, s. 526-554.

⁵² Alay Han taçkapısı için bkz. Ögel, a.g.e., Resim 3, 3a.

⁵³ Aksaray Sultan Han taçkapısı için bkz. Ögel, a.g.e., Resim 16.

Kayseri Çifte Medrese⁵⁴ portallerinde bulabilmekteyiz. İshaklı'daki Kervansarayın ahır portalinde, kavsara kemerinin köşeliklerinin istiridyeye benzeri bir motifle doldurulduğu görülür. Bu süslemenin benzerlerini, Anadolu'da Antalya Şarapsa Han (1236-45)⁵⁵ ve İncir Han (1238-39)⁵⁶ portallerinin kavsara köşeliklerinde bulmaktayız.

Sâhib Ata'nın Afyon İshaklı'daki kervansarayının kuzeybatısında yakın tarihlere kadar bir hamam mevcuttu. H.Karpuz, 1980'li yıllarda bu hamamın kalıntılarını tespit etmiştir⁵⁷. Yapıyı 1930'lu yıllarda harap bir vaziyette gören Uğur-Koman, bu hamamın kervansarayın müstemilatı olduğunu belirtir⁵⁸. H.Karpuz'un, Y.Önge'den naklettiği plana göre doğu-batı doğrultusundaki dikdörtgene yakın bir biçime sahip hamam, dört bölümden müteşekkildi (Çizim 4). Kapısı doğu yönde bulunan binanın kapıdan sonra gelen ilk kısmı soyunmalıktır. Dikdörtgene yakın biçimli bu mekândan daha küçük ölçülerdeki, boyuna dikdörtgen ve beşik tonoz örtülü bir başka mekâna ulaşılmaktaydı. Bu mekânın ılıklik olduğu tahmin edilebilir. Buradan bir kapıyla geçilen ve duvarla iki kısma ayrılmış mekân ise sıcaklık olmalıdır. Bir kapıyla irtibatlandırılmış bu iki bölüm kubbeye örtülüdür. Sıcaklığa kuzeyden bitişen ve batıda bir penceresi bulunan boyuna dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü bölümün ise su deposu olduğu anlaşılmaktadır. Mekânın kuzey duvarının ortasında yer alan niş, suyu ısıtan ocağın ağızı olmalıdır. Ne yazık ki bu binayla ilgili günümüze maddi bir iz kalmamıştır.

Fatih dönemi tahrir kayıtlarında⁵⁹ Sâhib Ata'nın Saklu (İshaklı)daki eserleri arasında bir de mektepten bahsedilir. Konyalı, bugüne ulaşamayan mektebin II. Bayezid zamanında yıkıldığını belirtir⁶⁰. Binayla ilgili başka bir bilgiye sahip değiliz.

Kervansaray, daha sonraki yıllarda Afyon ve çevresine hâkim olacak Sâhib Ata ailesinin bu yöredeki ilk imar faaliyetidir. Dolayısıyla bina, XIV. yüzyıl başlarına kadar Afyon ve çevresinde sürececek olan Sâhib Ata Oğulları hükümrانlığının bölgedeki ilk yatırımıdır. Fatih dönemi kayıtları, Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin Eylül/Ekim 1249 yılında tamamlanan hanıyla, Akşehir'de 1250'de yaptırdığı

⁵⁴ Kayseri Çifte Medrese (Şifahane) taçkapısı için bkz. Ögel, a.g.e., Resim 4.

⁵⁵ Şarapsa Han taçkapısı için bkz. Ünal, a.g.e., Resim 35.

⁵⁶ İncir Han taçkapısı için bkz. Ünal, a.g.e., Resim 44.

⁵⁷ Karpuz, a.g.m., s. 90, Res.6.

⁵⁸ Uğur-Koman, a.g.e., s. 99.

⁵⁹ Uzluğ, a.g.e., s. 42.

⁶⁰ İ.Hakkı Konyalı, *Nasrettin Hoca Şehri Akşehir (Tarihi Turistik Kılavuz)*, İstanbul 1945, s. 282.

külliyesini aynı vakıf içerisine aldığını ortaya koyar⁶¹. Ünlü vezirin Akşehir'in bir köyünde ömrünün son yıllarını tamamladığı da düşünülürse⁶² Afyon ve Akşehir yöresinin Sâhib Ata ve ailesi için daima önemini koruduğu anlaşılmaktadır.

Sâhib Ata'nın 1249'dan ölüm tarihi 1288'e kadar süren 39 yıllık devlet göreviyle, banî olarak sürdürdüğü mimari faaliyetler arasında ilgi çekici bir yakınlık bulunur. Vezirin fırtınalı siyasi kariyeri sırasında kazandığı unvanların, inşa ettirdiği binaların kitabelerinde veya vakfiyelerde bilinçli bir şekilde zikredildiği görülür. Kronolojik olarak siyasi basamaklarda yükselişiyle, inşa ettirdiği binaların büyüklüğü veya zenginliği doğru orantılı olarak artmıştır. Daha da önemlisi, siyasi kariyerinin her basamağıyla aynı tarihlere denk gelen bir binasının olması dikkat çekicidir. Kervansarayında sadece "*abd el-acz (aciz kul)*" olarak bahsedilen Sâhib Ata, Akşehir'deki külliyesinde, yeni getirildiği Emir-i Dâd unvanıyla anılır. Hülagu'nun Bağdat seferine iştirak ettiği sırada 1258-1259'da getirildiği Saltanat Naib'liği⁶³ unvanı Akşehir'deki 1260/61 tarihli hânkahın kitabesinde zikredilir. Üç sultanlı dönemin veziri olan Sâhib Ata'nın bu yeni görevine ait unvanlar, kitabesi olmayan Konya'daki (İnce Minareli) Medresesinin vakfiyesinde "*doğu ve batı vezirlerinin hâkimi*" şeklinde verilmiştir. Ünlü vezir, Kayseri'deki medrese (1267) ve çeşmesi (1266) ile Iğın'daki kaplıcasının (1267) kitabelerinde, daha önce olmayan bir ifadeyle anılır. Vezirliğinin üzerinden altı yıl geçen Hüseyin oğlu Ali'den, bu üç eserde "*Sâhibü'l Âzam*" şeklinde bahsedilir. Nihayet Sâhib Ata'nın son yapısı olan Sivas'taki (Gök) medresesinde ise büyük vezir (Sâhib) unvanından başka o güne kadar yaptırdığı hayır eserlerinin bir karşılığı olarak "*Ebu'l Hayrat (Hayırlar Babası)*" olarak anılır⁶⁴.

Sâhib Ata'nın tüm binalarının günümüze ulaşamaması dışında, mevcut bazı binalarının kitabe veya vakfiyelerinin de yok olması, Ortaçağın günümüze en fazla binası gelebilmiş "*Ebu'l-Hayrat*"'ının siyasi ve banî kariyeri arasındaki ilginç ilişkiyi daha sağlıklı değerlendirmemize engel teşkil etmektedir. İshaklı'daki kervansaray, Sâhib Ata'nın işte bu uzun banîlik kariyerinin ilk basamağı olarak mimarlık tarihimizde yerini almıştır.

⁶¹ Uzluğ, a.g.e., s. 42-43.

⁶² Alptekin Yavaş, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*, Ankara 2015, s. 9-17.

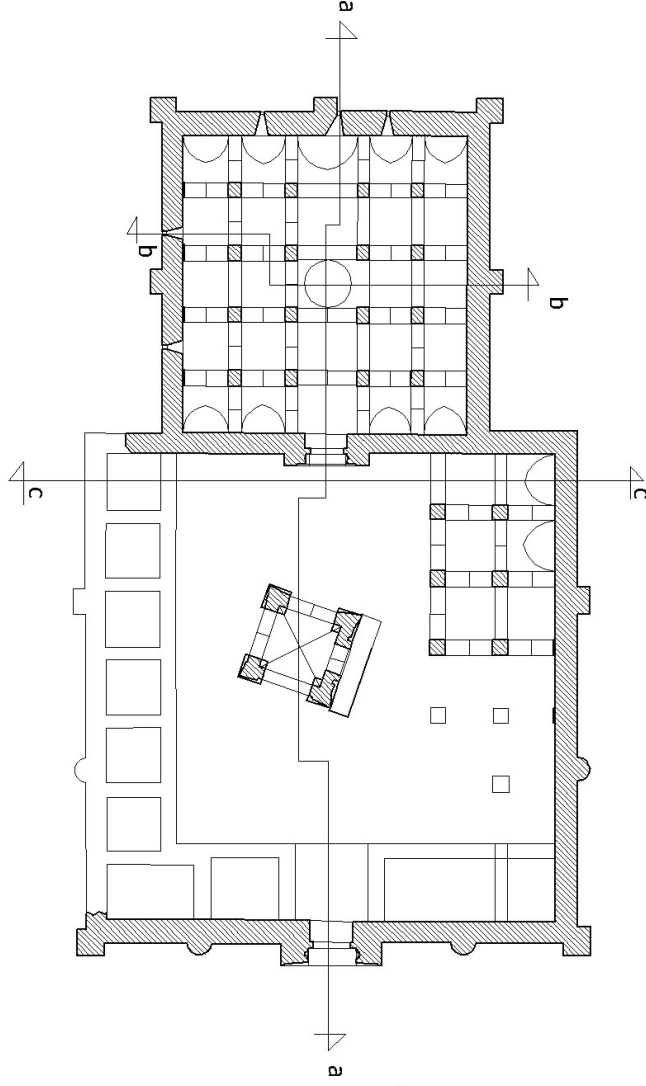
⁶³ Aksarayî, a.g.e., s. 45., Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'îni'd-din Süleyman*, Ankara 1970, s. 75-76.

⁶⁴ Yavaş, a.g.e., s. 251-252.

KAYNAKÇA

- AKOK, Mahmut, "İshaklı Kervan Sarayı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, C. 21, S. 2, Ankara 1974, s. 5-21.
- AKSARAYÎ KERÎMÜDDİN MAHMUD-İ, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- ANONİM SELÇUKNÂME, *Anadolu Selçukluları Devleti III*, Yay. Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara 1952.
- DURUN, Şükrü, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Süsleme Sanatı Örnekleri", *İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası*, ed.Fatih Atasoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2014, s. 526-554.
- ERDMANN, Kurt, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Vol.I, Berlin 1961.
- EYİCE, Semavi, "İshaklı Kervansarayı", *Türk Ansiklopedisi*, C. XX, Ankara 1972, s. 237.
- HUART, Clement, *Epigraphie Arabe d'Asie Mineure*, Paris 1895.
- HUART, Clement, *Konia, La Ville des Derviches Tourneurs, Souvenirs D'un Voyage en Asie Mineure*, Paris 1897.
- İBN BİBİ, *el Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Nâme)*, haz. Mürsel Öztürk, C. I-II, Ankara 1996.
- KARPUZ, Haşim, "Sahip Ata'nın Yaptırdığı İshaklı Han", *Antalya 3. Selçuklu Semineri (10-11 Şubat 1989) Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 82- 90.
- KAYADEMİR, Mücella, *Restoration Project of Ishaklı Caravanserai in Sultandag*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Restorasyon Bölümü, Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara 1986.
- KAYMAZ, Nejat, *Pervane Mu'înü'd-din Süleyman*, Ankara 1970.
- KONYALI, İ.Hakkı, *Nasrettin Hoca Şehri Akşehir (Tarihi Turistik Kılavuz)*, İstanbul 1945.
- ÖGEL, Semra, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine*, Ankara 1966.
- ÖNGE, Yılmaz, "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği", *Önasya*, C. 5, S. 52, Ankara 1952, s. 9-11.
- ÖZERGİN, M. Kemal, *(Anadolu Selçukluları Çağında Kervan Yolları*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959.
- SARRE, Friedrich, *Reise in Kleinasien-Sommer 1895-Forschungen zur Seldshukischen Kunst und Geographie des Landes*, Berlin 1896.
- TURAN, Osman, *Selçukluları Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998.
- UĞUR, Ferit, M.- KOMAN, M. Mesut., *Sahip Ata İle Oğullarının Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir 1982
- UZLUK, Feridun Nâfiz, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958.
- YAVAŞ, Alptekin, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- YAVUZ, Aysıl Tükel, "Kervansaraylar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı 2, (Mimarlık ve Sanat)*, Ankara 2006, s. 435-445.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı Dosya NO:03.16.01/02

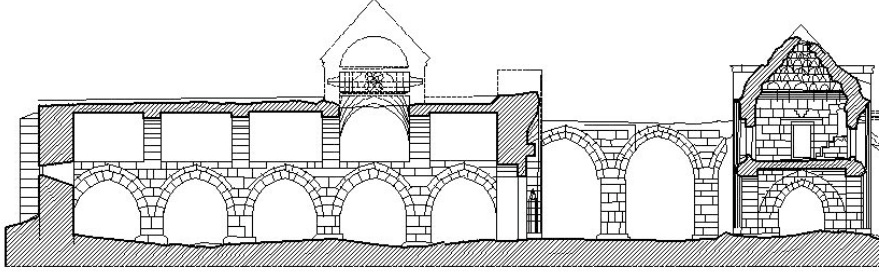
FOTOĞRAF VE ÇİZİMLER

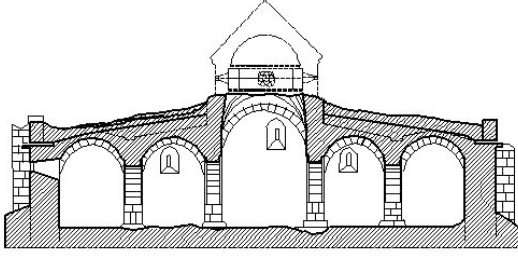
0 1 2 3 4 5 10m

AFYON-İSHAKLI SAHİP ATA KERVANSARAYI PLANI
(M.AKOK'TAN İŞLENEREK)

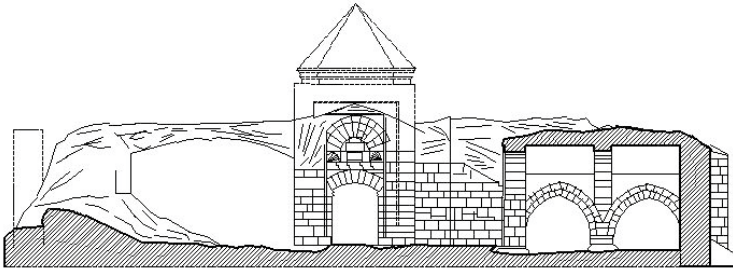
Çizim 1: Afyon-İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı (Onarım Öncesi) Planı (Akok'tan İşlenerek)

Afyon-İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı ana Kesiti
(Hicazî Kesit İstikametine Çizilmiştir)
(V.G.M. Abd. Yp. İş.Dai. Bşk.Arşivi'nden Düzeltildi)

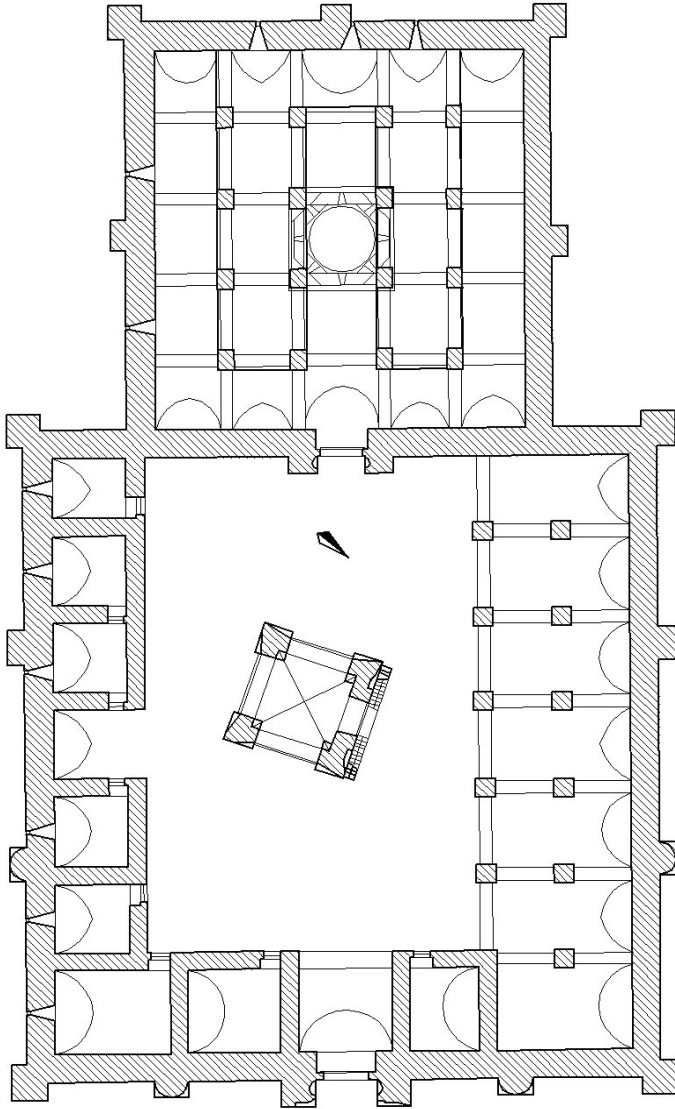

Afyon-İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı ana Kesiti
(E. G. H. Abd. Yp. İş. Dai. Bşk. Arşivi'nden Düzeltildi)

Afyon-İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı
E. G. H. Abd. Yp. İş. Dai. Bşk. Arşivi'nden Düzeltildi

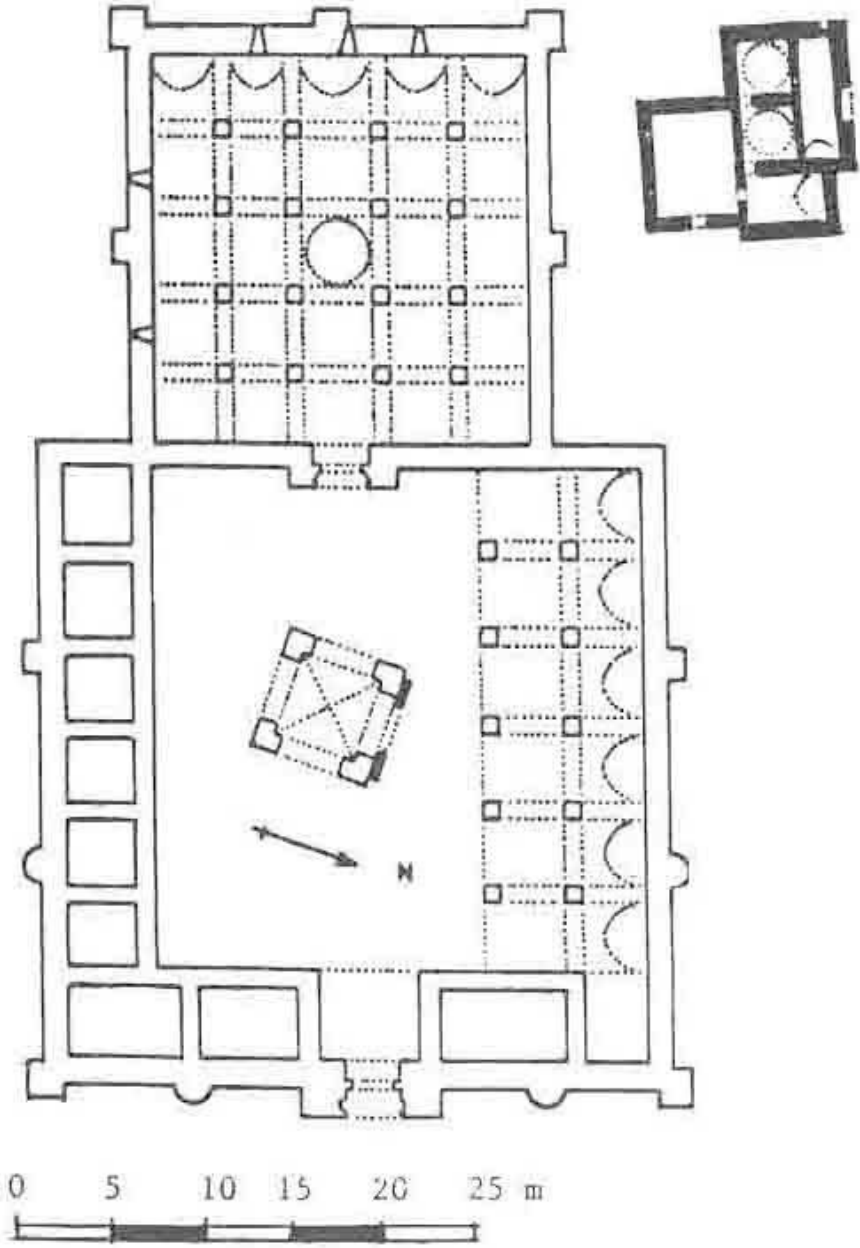
Çizim 2: Afyon-İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı Kesitleri (VGM.Abd.Yp.İş.Dai.Bşk.Arşivi'nden)

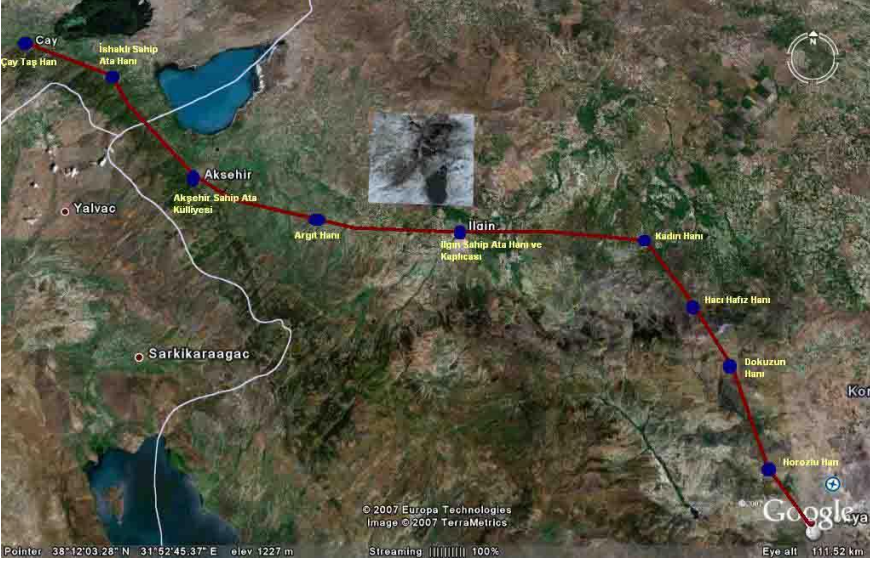
0 1 2 3 4 5 10m

Afyon-İshaklı Sahib Ata Kervansarayi Planı (Restorasyon Sonrası)
(V.G.M. Abd. Yp.İş.Dai.Bşk. Arşivinden İşlenerek)

Çizim 3: Afyon-İshaklı Sâhib Ata Kervansarayi (Onarım Sonrası) Planı
(VGM.Abd.Yp.İş.Dai.Bşk.Arşivi'nden)

Çizim 4: Afyon-İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı ve Hamamının Planları (H.Karpuz'dan)

Harita 1: Konya-Afyon Kervan Yolu ve Üzerinde Yer Alan Binalar (Kaynak: earth.google.com/)

Foto 1: İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı, Ön Cephe (Onarım Sonrası)

Foto 2: İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı, Aolu Portali (Onarım Sonrası)

Foto 3: İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı, Aolu Portali Kitabesi

Foto 4: İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı, Güney Cephe (Onarım Sonrası)

Foto 5: İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı, Batı Cephe (Onarım Öncesi)

Foto 6: İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı, Kuzey Cephe (Onarım Sonrası)

Foto 7: İshaklı Sâhib Ata Kervansarayı, Avlu Giriş Kanadı (Onarım)

Foto 8: Avlu Kuzey Kanat (Onarım Öncesi)

Foto 9: Avlu Kuzey Kanat (Onarım)

Foto 10: Avlu Güney Kanat (Onarım Sonrası)

Foto 11: Köşk Mescit (Onarım Öncesi) (V.G.M. Arşivi'nden)

Foto 12: Köşk Mescit (Onarım Sonrası)

Foto 13: Köşk Mescit Mihrabı (Onarım Öncesi) (Ege. Üniv. Sanat Tarihi Böl. Arşivi'nden)

Foto 14: Ahır Bölümü Portali (V.G.M.Arşivinden)

Foto 15: Ahır Kısım Orta Sahnı

Foto 16: Ahır Bölümü Orta Sahnı

Foto 17: Avlu'da gerçekleştirilen sondajlarda tespit edilen yangın tabakası. (V.G.M. Arşivi'nden)

Foto 18: İki Sâhib Ata yapısı: (solda) Akşehir (Taş) Medrese Portalı (1250) (Sarre'den), (sağda) İshaklı Kervansarayı (1249) (V.G.M. Arşivi'nden) Portalı.

OSMANLI TARİH YAZIMI PATRONAJ VE HİZİP OTTOMAN HISTORIOGRAPHY, PATRONAGE AND FACTION

Alaattin AKÖZ*
Ahmet Kerim DEMİREĞEN**

Öz

Osmanlı tarih yazıcılığı beyliğin kuruluşuna göre oldukça geç tarihlerde başlanmıştır. Beyliğin ilk ortaya çıktığı yüzyıllara ait metinler ancak beyliğin kuruluşundan yaklaşık iki asır sonrasında ortaya çıkmıştır ve tarihçiler asırlarca tarih yazımında iktidar seçkinlerinin tarihin odağında olması gerektiği fikrini açıktan ifade etmeseler de eserlerini bu anlayışla yazmışlardır. Güç, tarih boyunca tarih yazımını biçimlendiren önemli bir unsur olmuştur. Osmanlı tarih yazıcılığının ilk örnekleri de bu şekilde ortaya çıkmış olan eserlerdir. Klasik dönemin en önemli tarihçileri eserlerini neden yazdıklarını açıklarlarken padişahları merkeze almışlardır. Ancak XVI. Yüzyılın sonlarına doğru eserlerin yazılış amaçları da değişmeye başlamış, sadece padişahların faaliyetlerinin yazımı olarak değerlendirilen tarih, XVI. Yüzyılın sonundan itibaren değişerek ders alma ya da padişahla birlikte diğerlerinin de hatıralarını yaşatma dönemine girmeye başlamıştır.

XVI. Yüzyılın son çeyreğinde artık tasvir edilen klasik dönemin kudretli Osmanlı padişahlarının yerini daha silik padişahların almaya başlaması ve buna mukabil bürokrasideki etkili kişilerin daha ön plana çıkması üzerine tarih yazımında da değişiklikler yaşanmış, geleneksel tarih yazımı yani Gazi Padişah yazımından ziyade başka elitlerin ya da sıradanlığın yazıldığı görülmeye başlandığı dönem olmuştur. Bu dönemde yazılmaya başlanan biyografik eserler ve daha sonrasında görülmeye

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, aakoz@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3819-1864>.

** Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya/Türkiye, szigetvaristx@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4866-694X>.

başlanan bir veziriazamın, vezirin ya da bir ailenin hayatını ve faaliyetlerini anlatan eserlerle Osmanlı tarihçiliği gelişme göstermiş ve giderek ötekilerin tarihi haline gelmeye başlamıştır.

Bir sonraki aşama olarak değerlendirebileceğimiz dönemde ise Osmanlı tarih yazımına büyük oranda patronaj hakim olmuş, buna bağlı olarak tarihçiler eserlerini mansıp kapma, ikbal ve/veya devlete kapılanmak gibi tamamen şahsi menfaatlere dayalı olarak yazmaya başlamışlardır. Bu dönemde tarih yazıcılığında erken dönemin samimi amaçları tamamen ortadan kaybolmuş çıkar ilişkileri temel belirleyici durumuna gelmiştir.

•
Anahtar Kelimeler

Tarihyazımı, değişim, patronaj, hizip.

•

Abstract

Ottoman historiography started quite late by comparison with the foundation of the principality. The texts of the centuries when the principality first appeared only came about two centuries after the establishment of the principality, and historians wrote their works with this understanding even though they did not openly express the idea that the ruling elite should be the focus of history in centuries-old historiography. Power has been an important element shaping historiography throughout history. The first examples of Ottoman historiography are the works that also emerged in this way. When the most important historians of the classical period explained why they wrote their works they put the sultans in the center. However, towards the end of the sixteenth century, the purpose of writing began to change; the history, which was considered only as the writing down the activities of the Sultan, started to include lessons and the others' memories of the Sultan at the end of sixteenth century.

In the last quarter of the sixteenth century, there were changes in the historiography when less powerful sultans began to take the place of powerful Ottoman sultans of the classical period, and the influential people came to the forefront in the bureaucracy. So instead of traditional historiography, in other words Ghazi Sultan historiography, it became a term when other elites or ordinary people were written. In this period, the biographical works that started to be written and with works written later depicting the life and activities of a grand vizier, a vizier or a family, Ottoman historiography developed and gradually became the history of the others.

In the period that can be considered as the next stage, the Ottoman historiography was dominated by patronage and the historians started to write their works based on purely personal interests such as spoils grabbing, good fortune and / or entering the service of state. In this period, the intimate aims of the early period historiography disappeared completely, and the relationship of interests became the main determinant in historiography.

•
Keywords

Historiography, change, patronage, faction.

Erken Dönem Osmanlı Tarih Yazıcılığı

Osmanlı tarih yazıcılığı beyliğin kuruluşuna göre oldukça geç tarihlerde başlanmıştır. Beyliğin ilk ortaya çıktığı yüzyıllara ait metinler ancak beyliğin kuruluşundan yaklaşık iki asır sonrasında ortaya çıkmıştır¹. Bunun yanında başka milletlerden seyyah ya da tarihçilerin Osmanlı Beyliği ile ilgili verdikleri bilgiler de oldukça kısıtlıdır. İlk dönem Osmanlı tarihi ile ilgili bilgi veren Bizans kaynakları Pachymeres, Nicephoras, Kantakousenos ile Arap seyyahları İbn Batuta, İbn Said ve El-Ömerî'dir. Osmanlı tarihçiliği, Yahşi Fakih ile başlamıştır. Fakat onun eseri henüz elde değil ise de ilk devirlere ait önemli bilgiler veren bir tarih kaleme almış olan Aşıkpaşazâde, 1413'te Gebze'den geçerken hastalanmış ve Yahşi Fakih'in evinde misafir olmuştur. Burada Yahşi Fakih'in yazdığı kitabı görüp okumuş ve kendi tarihini yazarken de bu bilgileri kullanmıştır². Osmanlı kültür sahasında tarihe dair ilk eser, tarihçiden ziyade şâirlik yönüyle isim yapmış olan Ahmedî'nin (Ö.1413); "*İskender-name*" adlı eserinin sonuna ilave ettiği, "*Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk Âl-i Osman*" dır³. Ahmedî'nin, Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir

¹ Kuruluş tartışmalarını Osmanlı tarih yazıcılığı açısından değerlendiren Colin İmber, tarihsel bir olgu ya da olayla ilgili elde mevcut belgeler olmadan değerlendirmelerde bulunmanın ve bir yargıya varmanın çok sağlıklı olmadığını belirten yazar Osmanlıların ilk dönemlerine ait yeterli yazılı belge olmadığı için bu dönemi bir "Kara Delik" olarak nitelendirmektedir. Bkz. Colin İmber, "Osman Gazi Efsanesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1997, s. 77.

² Aşıkpaşazade eserinde Yahşi Fakih Menakıbnamesi'nden "*Hünkâr dahi devletle Bursa'dan çıktı. Yürüdü geldi. Yurus'a çıktı. Ben Geyve'de kaldım. Orhan Beğ'in imanı oğlu Yahşi Fakî'nin evinde hasta oldum. Osmanlı Hanedanının menakıbını tâ Yıldırım Han'a gelinceye kadar imamoğlundan naklederim*" şeklinde bahsetmiştir. Bkz. Hüseyin Nihal Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, İstanbul 1970, s. 90.

³ İsmail Ünver, *Ahmedî İskender-Name İnceleme Tıpkı Basım*, Ankara 1983, s. 1 vd; Mehmet Kanar, *İskendername*, İstanbul 2011; Nihat Sami Banarlı, "XIVüncü Asır Anadolu Şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı Tarihi: Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osmân ve Cemşid ü Hurşid Mesnevisi", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1939, S. VI, s. 111-176; "Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osmân", *Osmanlı Tarihleri*, haz. N. Atsız Çiftçioğlu, İstanbul 1947, I, s. 3-35; Kemal Sılay, *Ahmedî's Ottoman History*, Indiana University, Yüksek Lisans Tezi, Indiana 1990; Günay Kut, "Ahmedî", *DİA*, II, s. 165-167; Pol Fodor, "Ahmedî's Dasitan as a Source of Early Ottoman History", *Acta Orientalia Hungaricae*, 1984, S. 38, s. 41-54; Serpil Bağcı, *Minyatürlü Ahmedî İskendernâmeleri, İkonografik Bir Deneme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1989; Hasan Akçay, *Ahmedî'nin İskendernamesi Transkripsiyonlu Metin*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa 1999; Salih Demirbilek, *Ahmedî'nin İskendername Adlı Eseri Üzerinde İnceleme (Ses Bilgisi-Şekil İlgisi-Cümle Bilgisi) Metnin Transkripsiyonu, Sözlük Çalışması*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Edirne 2000, Kemal Sılay, *Ahmedî's History of the Ottoman Dynasty*, *Journal of Turkish Studies*, XVI, 1992, s. 123-193.

Süleyman'a takdim ettiği bu eseri, kendisinden sonraki pek çok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır⁴.

Ankara bozgunundan sonra (1402) Çelebi Mehmet zamanında Osmanlı Devleti'nin yeniden toparlanması ve II. Murad'ın saltanatında devletin güçlenmesi tarihçilikte de kendisini hissettirmiştir. Bu devirde tarih türleri açısından olduğu kadar muhteva ve mesaj bakımından da bir zenginlik ortaya çıkmıştır. Bu devirde yazılan Yazıcızade Ali'nin destânî özellikler taşıyan *Tevarih-i Al-i Selçuk*⁵'unda Osmanlı hânedanını Timurular karşısında yükseltmek ve Türkmen çevrelerinde nüfuz sağlamak amacı güdülmüştür⁶. Ayrıca İslam tarihinin önemli bazı eserleri II. Murad'ın teşviki ile tercüme edilmiştir⁷. Bu dönemin ürünlerinden olan Tarihî Takvimler ise çok kısa metinler olmakla birlikte değindikleri önemli bilgiler⁸ sayesinde erken dönem Osmanlı tarihlerine kaynak teşkil etmiştir⁹.

Fatih Sultan Mehmet dönemi tarihçiliği, devrine göre sönük kalmakla birlikte bazı tarih kitapları da bu dönemde kaleme alınmıştır. Şükrullah'ın Farsça kaleme aldığı *Behçet'üt-Tevarih*'i, Enverî'nin *Düsturnâme*'si ve Karamanî Mehmed Paşa'nın *Tevârihü's-selâfîni'l-Osmâniyye*'si, Tursun Beğ'in *Tarih-i Ebu'l-Feth*'i ve Mehmed b. Hacı Halil el-Konevî'nin Fatih'in emriyle kaleme aldığı *Târih-i Âl-i Osman* adlı eseri bu dönemde yazılmış tarih kitaplarıdır¹⁰.

II. Bayezid dönemi ise Osmanlı tarihçiliğinin en canlı örneklerinin verilmeye başlandığı dönemdir. Osmanlı tarih yazıcılığında altın çağın başlangıcı olarak nitelendirilen bu devirde dil, şekil, üslup, muhteva ve tür açısından büyük hamle yapılmış ve tarihçilik sağlam bir zemine oturmuştur. Sistemli tarih yazıcılığına

⁴ Necdet Öztürk, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, VIII, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 257.

⁵ Abdullah Bakır, *Tevarih-i Al-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, İstanbul 2017.

⁶ Halil İnalçık, "Murad II", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 171; Bu düşünce için bir diğer izdüşümü Oğuz şecerelerinde de görülmektedir. Bkz. Üçler Bulduk, "Osmanlı Kroniklerinde Türk-Oğuz Şecereleri ve Kayıtlar", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (8-10 Nisan 1999), İzmir 2000, s. 1-9; Fahriye Arık, "Oğuz Boyları ve Osmanoğulları Şeceresi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, LXXXIV, İstanbul 2004, s. 40-49; Feridun Emecen, "Kayılar ve Osmanlılar: Sahte Bir Kimlik İnşası mı?", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri: 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2015, s. 237-244.

⁷ Nihat Azamat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

⁸ Bu takvimlerde Osmanlı kroniklerinde "Düzmece" olarak nitelenen Şehzâde Mustafa'nın Yıldırım Bâyezid'in gerçek oğlu olduğu açıkça ifade edilmiştir.

⁹ Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara 1984; Nihal Atsız, "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihî Bir Takvim", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, İstanbul 1957, s. 17-23; Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihi'ne Ait Takvimler*, I, İstanbul 1961; Victor Louis Menage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", çev. Salih Özbaran, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, İstanbul 1978, s. 230.

¹⁰ Abdülkadir Özcan, "Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, İstanbul'un Fethinin 550. Yılı Özel Sayısı, S.14, Kayseri 2003/1, s. 55-62.

geçiş de bu sırada başlamıştır. Bunun ilk başarılı örneğini ise *Tevarih-i Al-i Osman* adlı eseriyle Aşıkpaşazade (ö. 1489 dan sonra) vermiştir. Bu sırada telif edilen bir diğer önemli eser ise Neşrî'nin *Kitab-ı Cihannümâ*'sıdır. İlmiyeden olan müellif, altı bölüm halinde düzenlediğini söylediği dünya tarihinin sadece Oğuz Han soyuna tahsis edilen altıncı kısmını II. Bayezid'e takdim etmiştir.

Bu dönemin diğer önemli tarihleri ise tam olarak tarihlendirilemeyen anonim "Tevarih-i Al-i Osman"lardır¹¹. İlk nüvesi II. Murad'ın ilk yıllarında hazırlanmış olan popüler anonim tarihler de önemli kaynaklardandır. Anonim *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'lar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemleri hakkında en teferruatlı bilgileri veren eserlerdendir. Yazıldıkları dönemde geniş bir okuyucu kitlesi bulduklarından kütüphanelerdeki nüsha sayıları da oldukça fazladır. Bu eserlerde Osmanlı siyasi tarihinin yanı sıra Ayasofya'nın inşası ile ilgili efsanelere de geniş bir şekilde rastlanılmaktadır¹². Anonim *Tevârîh-i Âl-i Osmân* diye adlandırılan bu tarihler Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelişi ile başlayıp farklı tarihlerde sona ermektedirler. Bunların önemli bir kısmı II. Bâyezid dönemi ortalarına, 1494'lere kadar gelir. Son hallerini II. Bâyezid zamanında almışlardır. Bir kısmı ise Kanunî devri ortalarına kadar gelir.

Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Süleyman Dönemleri saltanat tarihçiliği açısından zengin bir tarih literatürüne sahiptir. Yavuz Sultan Selim ile ilgili *Selim-nâmeler*¹³, Kanuni Sultan Süleyman ile ilgili de *Süleyman-nâmeler*¹⁴ bu iki padişah hakkında müstakilen yazılan eserlere verilen isimlerdir.

XVI. ve XVII. yüzyıllar Osmanlı tarihçiliğinin kendine has özellikleriyle sayı ve muhteva bakımından en mükemmel örneklerini verdiği devirdir. Bu dönemde

¹¹ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Anonim Tevarih-i Âl-i Osman Geleneği", *Osmanlı*, VIII, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 286-292.

¹² Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I, 2, İstanbul 2003, s. 103.

¹³ Selimnâmelerin çoğu Yavuz Sultan Selim döneminde yazıldığı gibi Kanuni Sultan Süleyman devrinde ve daha sonraki devirlerde yazılanlar da olmuştur. Eserlerin tarihî değerleri oldukça yüksektir. Bunlar, bizzat saray çevresinde bulunmuş, hükümdarla birlikte seferlere katılmış kişiler tarafından ya da birinci derecede kaynaklara dayanarak yazılmış oldukları için birer vesika durumundadırlar. Bu yüzden de Yavuz Sultan Selim devri tarihi yazılırken başvuru en önemli kaynaklar arasında yer alırlar. Selimnâmeler hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Şehabeddin Tekindağ, "Selim-nâmeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1, İstanbul 1970, s. 197-230; Ahmet Uğur, "Selimnâme", *DİA*, XXXVI, s. 440; Mustafa Argunşah, "Türk Edebiyatında Selimnâmeler", *Turkish Studies*, IV/8, 2009, s. 31-47.

¹⁴ Şerafettin Severcan, "Süleymannâmeler", *Osmanlı*, VIII, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 301-317; a. Mlf, "Süleymannâmeler'in Osmanlı Toplumunun Siyasi Eğitiminde Oynadığı Rol", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi* (12-15 Nisan 1999), İstanbul 2001, s. 159-168; Kadir Alper, "Türk Edebiyatında Süleymân-nâmeler", *Turkish Studies*, IX/7, Ankara 2014, s. 147-163.

Celal-zade Mustafa Çelebi'nin *Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*'i, Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârih*'i, Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ı, Selanikî Mustafa Efendi'nin *Tarih-i Selânikî*'si, Hasan Beyzade'nin *Tarih*'i, Peçevî'nin *Tarih-i Peçevî*'si ve Topçular Katibi'nin *Tarih*'i ayrı ayrı özelliklere sahip Osmanlı tarihleridir.

XVII. yüzyılın en önemli tarihçisi ise meşhur *Keşf'üz-Zünûn*'un müellifi Kâtip Çelebi'dir. İbn-i Haldun'un etkisinin¹⁵ açıkça belli olduğu *Fezleke* isimli eseri müellifin en meşhur te'lifatından birisidir. Klasik İslâm tarih yazıcılığı metodu çerçevesinde hadiseler yıllara göre anlatılmakta ve her yılın sonunda o sene içinde ölen şeyh, vezir, şair gibi kimselerin biyografileri verilmektedir. Kâtip Çelebi, Osmanlı tarihçileri arasında ilk kez eski Yunan ve Roma tarihiyle ilgilenmiş tarihçidir¹⁶.

Naîmâ, asıl adı *Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsati ahbârî'l-hâfikayn* olan eseriyle Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir yere sahip olmuştur. Kitap uzunca bir giriş ve kronolojik düzenlenmiş metinden oluşmakla birlikte renkli tasvirleri, canlı ve zarif anlatımı, nükteli, imalı ifadeleri, olayların iç yüzünü anlatmada gösterdiği titizlikle büyük ilgi çekmiş ve başka hiçbir tarihe kısmet olmayan bir şöhret kazanmıştır. Naîmâ'nın tarihi aslında, Şarihulmenâr lakabıyla tanınan Kadı Mehmed Efendi'nin oğlu müderris Ahmed Efendi'nin yazdığı esere dayanır¹⁷. Eserin mukaddime kısmı ayrı bir öneme sahiptir. Burada Naîmâ'nın tarihçilik anlayışı ve siyasetnâmeyle ilgili görüşleri bulunur. Bu kısım İbn Haldûn, Mustafa Âli Efendi ve Kâtib Çelebi gibi müelliflerin fikirlerinden hareketle hazırlanmıştır. İbn Haldûn'un uzviyetçi görüşü, beş tavır nazariyesi ve toplumu teşkil eden unsurlar ağırlıklı olarak Kâtib Çelebi'nin *Düstürü'l-Amel* adlı risâlesine dayanır¹⁸.

¹⁵ İbrahim Şirin, "Osmanlı'da Tarihin Anlam Arayışı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11, Ankara 2000, s. 558; Ejder Okumuş, "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi (İbn Haldun Özel Sayısı I)*, 15, s. 141-186.

¹⁶ Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", s. 141.

¹⁷ İsmet Parmaksızoğlu, Onyedinci Yüzyıl Rumeli Olayları İle İlgili Özel tarihler ve Osekli İbrahim Efendi Tarihçesi, VII. *Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1981, s. 1075-1076; Mehmet İpşirli, "Naima", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 316-318, "Şarihülmenâr-zâde tarafından tarihe müte'allık bir mecmu'a-i garibe ve müverrih hattıyla bir müsvedde-i a'cibe huzûr-ı alilerine ihda olunmuş ki ulemeden biri bir tarih-i cedid tertibine mübaşeret edip Sultan Ahmed-i mağfur vaktinden Köprülü Mehmed Paşa merhum müddetine gelince Memâlik-i Mahrusa ve Deolet-i Aliyye'nin vekayi' ü havadisini mufassalan yazıp...", Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Nâima (Ravzatü'l-Hüseyn Fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, I, yay. haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, s. 8.

¹⁸ M. Cavid Baysun, "Naîmâ", *İA*, IX, s. 44-49; Münir Aktepe, "Naimâ Tarihinin Yazma Nüshaları Hakkında", *Tarih Dergisi*, I/1, İstanbul 1949, s. 35-52.

Osmanlı Kroniklerinin Değişimi

Tarihçiler asırlarca tarih yazımında iktidar seçkinlerinin tarihin odağında olması gerektiği fikrini açıktan ifade etmemekle birlikte eserlerini bu anlayışla yazmışlardır¹⁹. Güç tarih boyunca tarih yazımını biçimlendiren önemli bir unsur olmuştur. “Gerçek hükümdâr olan²⁰” ve “Hiçbir şeye muhtaç olmayan mutlak kemaliyle hep övgüye lâyık olan Allah²¹”ın yeryüzündeki gölgesi olan padişahlar İslam devlet felsefesine dair yazılmış pek çok eserde Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olarak tanımlanmıştır²². Osmanlı Devleti’nde padişah, hem Allah’ın gölgesidir, hem de devletin tecessüm etmiş halidir. Yönetenlerin/seçkinlerin kendilerini diğer insanlardan ayırarak kıymetlendirmeleri ve Allah’ın otoritesinin bir yansıması olarak kabul ettirmeleri neticesinde tarih yazımının öznesi-nesnesi uzun müddet iktidara sahip olan seçkinler olmuştur. Nitekim Osmanlı tarih yazıcılığının ilk örnekleri de bu şekilde ortaya çıkmış olan eserlerdir²³.

Osmanlı tarih yazarları, Darü’l-Harb olarak kabul ettikleri Hristiyan âlemi ile yapılan savaşları ve mücadeleleri genel olarak birkaç çerçeve altında incelemişlerdir. Allah’ın dinini ve kelamını yüceltmek için Allah yolunda yapılan savaşları konu alan yazılar bunların başını çekmektedir. Anlatılan olayların büyük bir kısmı “İlâ-yı Kelimetullah” temel alınarak yazılmıştır. Osmanlı tarih yazarlarınca, düşmanın İslam topraklarına saldırması durumu veya merkezi otorite için tehlike oluşturmaları hali, Müslüman olmayan bir ülkedeki Müslümanlara ve hatta yerli halka zulüm yapılması ve bunun Müslümanlarca Osmanlı Sultanına yapılan şikâyetler de kroniklerde yer alan bir diğer husustur. Birçok Osmanlı kroniğinde yapılacak seferlerde o bölge halkının şikâyetlerde buldukları görülür:

“İnoz’dan eyleyüp şâha şikâyet
Ki kul kullanmaz oldu ol vilâyet”,²⁴

¹⁹ Yunus İnce, “Osmanlı Tarih Yazımında Seçkinlik Paradigması ve Bu Paradigmanın Çözülmesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 43, Ankara 2018, s. 53.

²⁰ Kur’an-ı Kerim, Ta-Ha 114.

²¹ Kur’an-ı Kerim, Fatır 15.

²² Bizans’ta bir takım kuvvetli kumandanların tahtı elde etmeleri ve yeni hanedanlar kurmalarına karşın Osmanlı İmparatorluğunda bunun meydana gelmemesinin padişahların “Yedi Evliya” kudretinde bulunmaları gösterilmiştir. Bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, İstanbul 1969, s. 77.

²³ İnce, “Osmanlı Tarih Yazımında Seçkinlik Paradigması ve Bu Paradigmanın Çözülmesi”, s. 59.

²⁴ Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 234.

“İbsala halkı ve ol tarafda olan Müslümânlar gelüb şikâyet itdiler ki İnöz teküri ne mikdâr kulumuz ve karavaşumuz kaçsa anda varsa bize virmez ba’zısın satar; şöyle oldu ki hîç kimesne esir kullanamaz oldu”²⁵,

“İstanbul fethinden sonra Ferecik kadısı İpsala ve Fere halkı İnöz kâfirlerinin şerr ü şûrundan bî-huzûrdur” deyü arz etmek ile ol mahzûlleri istisâle azm-i hümayûn mukarrer olup Has Yunus Der-i Devlete getirüldü. Buyurdular ki İnöz fethine azîmetim vardır.”²⁶

“Bir gün Serez’den bir kişi Ballıbadra’ya varmış. Görmüş ki bir nice Müslüman kadın kâfirlere kulluk eder. Zorla iş gördürürler. Bu kişi bu kadınlara sorar: “Hey bîçâreler! Bu din âsilerinin memleketine nasıl düştünüz ki bu kâfirlere böyle hizmet edersiniz?”. Bu kadımlar dahi: “Hey kişi! Yalnız biz değiliz. Nice bizim gibi bîçâreler daha esir olmuşlardır. Bizim halimizi Allah bilir. Gayri kimse bilmez” demişler. Hay hay ağlamışlar. Ondan sonra o kişi doğru Edirne’ye gelmiş. Bu kişi padişahla buluştu. Bu kadımların haberlerini bildirdi. Gördüğü halleri ona da aslı ile haber verdi. Padişah bu haberi işitince İslâm gayreti galebe etti. Hemen bütün askerini topladı. Gaza niyeti edip Mora memleketine yürüdü”.²⁷

“Şöyle rivayet ederler ki, sultan Murad, diledi kim, Selanik gazasından sonra Ungurus’a gide. Zira kim Üngürüs’ün haramisi gâh gâh Vidin tarafından geçip, ol nevahide fesad ederlerdi”.²⁸

“...küffar-ı haksar Hatvan’a müstevli olup sükkânın ve belki nisa ve sibyanın cümleten katli’am edip kal’ayı yere beraber hedm ü harab ettikleri haber-i vahşet eseri orduya vusul buldu..”, “...Ve ol mahal serhadden feryadcılar gelip mahzar ve şikayet-namelerini paye-i serir-i a’laya arz ettiler. Mazmunu bu idi ki, küffar-ı haksar Hadvan kal’asını muhasara etmek üzredir ve bunca hasaret etmiştir. İmdad erişmezse müstevli olmak mukarrerdir, mahsur olan müslimanları kılıçtan geçirmesi mahal-i reyb değildir. Hemen padişah-ı cihan “Mikdar-ı kifaye leşker ile Ciğalazade varıp yetişsin” deyü ferman buyurdular”.²⁹

Klasik dönemin en önemli tarihçileri eserlerini neden yazdıklarını açıklarlarken yine eserlerinin temelinde padişahlar bulunmaktadır. Aşıkpaşazâde eserini padişahların ruhlarına hayır dualar edilmeleri için³⁰ yazdığını belirtirken,

²⁵ Ruhi Tarihi, *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, XIV, 18, nşr. Halil Erdoğan Cengiz, Yaşar Yücel, Ankara 1992, s. 450.

²⁶ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fi Esfârî'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan, Ankara 2008, s. 69.

²⁷ Aşıkpaşazade, s. 166.

²⁸ Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, II, Haz. Faik Reşid Unat- Mehmed Altay Köymen, Ankara 1949, s. 613.

²⁹ Naima, I, s. 106-107.

³⁰ “Sultan Murad Han Gazi’nin gazaları çok olmuştur. Zamanında olan her gazasını ve fiilini ben ihtisar ettim. Sanki amardan bir avuç çeşni verdim. Onun için ki hepsini anlatmakta akıllar hayran kalır. Bu kadar dahi söyledüğüme sebep onların ruhlarına hayır dua olsun diyedir”, Aşıkpaşazade, s. 149.

Neşrî ise selâtîn-i sabıkanın ahvallerine muttali³¹ olunması için eserini kaleme aldığını söyler. Edirneli Ruhi, Osmanlı padişahları ile ilgili daha önce yazılanların bir bütün olmadığını ve kendisinin bu işi yaptığını ifade eder³². *Tevarih-i Al-i Osman* isimli eserini her padişah için bir defter olarak tertip eden Kemalpaşazâde de padişahların yaptıkları işlerin bir rüzgâr gibi uçup gitmesini engellemek istediği için eserini yazdığını belirtir³³. Ancak XVI. Yüzyılın sonlarına doğru yazılan eserlerin yazılış amaçları da değişmeye başlamıştır. Naima eserini tarih okuyanların çok deneyim kazanacaklarını, kendinden önce tarih yazarların, bu işin yolunu açtıklarını, bu yoldan yürümenin bir borç, bir ödev olduğunu ve eserini bu yüzden meydana getirdiğini söylerken³⁴, Müneccimbaşı, enbiyaların, evliyaların, âlimlerin, şairlerin, sultanların ve diğer şahısların geçen zamanda yaptıklarının bilinmesi³⁵, Peçevî ise bazı kimselerden öğrendiği bilgilerin yok olup gitmemesi ve onları yaşatmak için böyle bir tarih kitabı yazdığını belirtir³⁶. Görüldüğü üzere sadece padişahların faaliyetlerinin yazımı olarak değerlendirilen tarih XVI. Yüzyılın sonundan itibaren değişerek ders alma ya da padişahla birlikte diğerlerinin de hatıralarını yaşatma dönemine girmeye başlamıştır.

XVI. Yüzyılın son çeyreğinde artık tasvir edilen klasik dönemin kudretli Osmanlı padişahlarının yerini daha silik padişahların almaya başlaması ve buna mukabil bürokrasideki etkili kişilerin daha ön plana çıkması üzerine tarih yazımında da değişiklikler yaşanmış, geleneksel tarih yazımı yani Gazi Padişah³⁷

³¹ Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, I, haz. Faik Reşid Unat- Mehmed Altay Köymen, Ankara 1949, s. 5.

³² Ruhi Tarihi, *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, XIV/18, nşr. Halil Erdoğan Cengiz, Yaşar Yücel, Ankara 1992, s. 369.

³³ "Erbâb-ı akıl nazarında bu manâ ve eshâb-ı nakil haberinde bu fehvâ-yı mu 'ayyen ü müibeyyen, muhakkak ve musaddakdır ki, eğer sahayîf-i pürletâyif inşâ ve iş'âr ve selâtîn ü tevârih esmâr olmayaydı, mefâhir-i meâşir-i mü'lûk-i nâm-dâr ve selâtîn-i kâm-kâr cerâyid-i rüzgârda ve defâtir-i leyi ü nehârda bâki ve pâydâr olmazdı... peder-i ferhunde ahterlerinin ve kendülerinin siyer-i pür-iberleri ve mefahir-i eyyam-ı İslam olan meâşirleri defter olub, ceride-i dühûr ve hârîde-i şühurda muharrer ü mukarrer olub, bu dar-ı fanide zikr-i bakîleri ömr-i şan-i ola. Mesâî-yi meşkureleri ebed'ül-abâd inas ü zükûr dilinde mezkur olub biline ve yad-ı hayrile yad ide, ömr-i şanî ola" Kemalpaşazade İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, X. Defter, haz. Şefaattin Severcan, Ankara 1996, s. 8-9.

³⁴ Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Nâima (Ravzatü'l-Hüseyn Fi Hulasâti Ahbârî'l-Hâfikayn)*, I, s. 5-7.

³⁵ "İlm-i tarih tavaif ve büldanın ahvali ve resimlerini ve adetlerini ve eşhasının sanatlarını ve neseblerini ve ne vakit vefat ettiklerini ve dahi gayri şeyleri bilmektir. Enbiya ve evliya ve ulema ve hükema ve şu'ara ve mü'lûk-ü selâtîn ve gayrilerden geçen şahısların ahvalidir ve ilm-i tarihten garaz, geçen ahvale vukûf tahsilidir" Müneccimbaşı, *Sahaifü'l-Ahbar*, İstanbul 1285, I, s. 32.

³⁶ Peçevi İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi*, I, İstanbul 1281, s. 1

³⁷ Klasik dönem Osmanlı tarih yazıcılığında konu ağırlıklı olarak bahsedilen dönem içerisindeki Osmanlı Padişahı ve onun yaptığı seferler üzerine yoğunlaşmıştır. Hatta öyle ki padişahın yaptığı bir tek sefer için bile birçok sayıda ve kimi zaman sipariş üzerine kimi zaman da kendiliğinden

yazımından ziyade başka elitlerin ya da sıradanlığın yazıldığı görülmeye başladığı dönem olmuştur. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş diğer tarih yazım türlerinin de görülmeye başladığı dönem olmuştur. Bu dönemde yazılmaya başlanan biyografik eserler³⁸ ve daha sonrasında görülmeye başlanan bir Vezir-i Azamın, vezirin ya da bir ailenin hayatını ve faaliyetlerini anlatan eserlerle Osmanlı tarihçiliği gelişme göstermiş ve giderek ötekilerin tarihi haline gelmeye başlamıştır. Birkaç örnek vermek gerekirse Nahîfî'nin dönemin güçlü sadrazamı Sokollu Mehmed Paşa ve ailesi hakkında yazdığı *Cevâhirü'l-Menâkıb*³⁹ isimli eseri, Köprülü sülalesinin konu edildiği Behçetî Seyyid İbrahim'in yazdığı *Silsiteti'l-Âsafîyye fi Devleti'l-Hâkâniyyeti'l-Osmâniyye Tarih-i Sülâle-i Köprülü*⁴⁰ isimli eseri, Okçuzâde Mehmed Âsafî Paşa'nın Özdemiroğlu Osman Paşanın Tiflis'in fethi için tayin edilmesinden başlayarak Kırım Seferini ve Tebriz'in fethini tasvir ettiği *Şeca'atnâme*⁴¹'si, yine Özdemiroğlu Osman Paşa adına Hüseyin bin Mehmed'in kaleme aldığı *Gazavât-ı Özdemiroğlu Osman Paşa*⁴² isimli eseri, Muhammed bin Yahya el-Mutayyib'in Behram Paşa'nın 977-982 (1569-1574) yılları arasındaki seferlerini anlattığı *Bulûğu'l-Merâm fi Târih-i Devlet-i Mevlânâ'l-Paşa Behrâm*⁴³ isimli eseri, Niyazî'nin Bağdat Beylerbeyi Elvendzâde Ali Paşa'nın 1583 (991) yılında mahallî güçler ve İranlılar ile yaptığı mücadeleleri anlattığı *Zafernâme-i Ali Paşa*⁴⁴ isimli eseri, Cafer İyânî'nin Tiryaki Hasan Paşanın gazalarından bahseden *Cihâdnâme-i Hasan Paşa*⁴⁵ isimli eseri ile yine Tiryaki Hasan Paşa adına Ahmed bin Osman bin Şânî tarafından yazılan *Menâkıb-ı Tiryaki Hasan Paşa*⁴⁶ isimli eseri, Tulû'î İbrahim Çelebi'nin Kenan Paşa'nın Rumeli'deki Arnavut isyanlarını

birçok eser yazılmıştır. Mesela Kanuni Sultan Süleyman'ın son seferi Sigetvar Seferi üzerine Agehî, Merâhî, Gelibolulu Mustafa Âli, Feridun Ahmed Bey ve müellifi tespit edilemeyen birisine ait Heft Dastân isimli eserler yazılmıştır. Bkz. Ahmet Kerim Demireğen, *Sigetvar Seferi Hazırlıklar ve Fetih*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

³⁸ Mustafa İsen, "XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılarda Biyografi Geleneği", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan*, XXXI, 1-2, Ankara 1993, s. 211-227; Feridun Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul 1999, s. 83-90.

³⁹ İbrahim Pazan, *Nahîfî'nin Cevâhirü'l-Menâkıb'ı (Gencîne-i Ahlâk): Tahlil ve Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

⁴⁰ Mehmet Fatih Gökçek, *Behçetî Seyyid İbrahim Efendi Târih-i Sülâle-i Köprülü*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

⁴¹ Abdülkadir Özcan, *Âsafî Dal Mehmed Çelebi, Şeca'atnâme Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri 1578-1585*, İstanbul 2007; Mustafa Eravcı, *Asafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecaatname*, İstanbul 2009.

⁴² Vehbi Günay, *Gazavat-ı Özdemir-Oğlu Osman Paşa*, İzmir 2013.

⁴³ Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", s. 133.

⁴⁴ Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", s. 134.

⁴⁵ Vahid Çabuk, *Tiryâki Hasan Paşa'nın Gazâları ve Kaniye Savunması*, İstanbul 1978.

⁴⁶ Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", s. 138.

bastırmak için ve sonrasında Karadeniz’de Kazak korsanlarıyla yaptığı savaşları ve kazandığı başarıları manzum olarak anlattığı *Paşanâme*⁴⁷ isimli eseri bu dönemde kaleme alınan Osmanlı tarihçiliğinin değişen yönüne paralel olarak ortaya çıkan eserlerden bazılarıdır.

Osmanlı Tarihçiliği Patronaj ve Hizipler

Osmanlı Kronikleri özellikle patronaj ve hizip çalışmaları için iyi etüt edilmesi gereken kaynaklardır. Çünkü kronik yazarlarının çoğu belirli zümreler ile ilişki içerisindeydi. 1480’lerde tarihini yazan ve artık emeklilik çağında olan Aşıkpaşazâdenin, Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’un fethinden sonra hazine tarafından ele geçirilen Bizans ev ve arsalarına tahmil olunan kira nedeniyle Rum Mehmed Paşa’yı eleştirmesi⁴⁸ ve hatta öldürülmesi ile ilgili olarak “*Padişah onu it gibi boğdurdu*”⁴⁹ ifadesini kullanması, müverrihin Rum Mehmed Paşa’ya olan düşüncesinin tezahürüdür⁵⁰. Buna mukabil Rum Mehmed Paşa gibi eski bir Hristiyan olan Mahmud Paşa hakkında övücü cümleler kurduğu görülürken Fatih Sultan Mehmed tarafından öldürtülmesi konusunda arkadaşı olması hasebiyle yorum yapmaksızın “*Takdir-i İlahi*” diyerek bu konuyu geçiştirir⁵¹.

Fatih’in tarihçisi diye bilinen Tursun Bey’in gördüğü hadiseleri ağır ve süslü bir dille kaleme aldığı *Tarih-i Ebü'l-Feth* isimli eserinde ise Fatih ve II. Bâyezid’e methiye özelliği ağır basmaktadır. Veziriazam Mahmud Paşa da methedilen kişilerdendir. Ancak idamından üstü kapalı bir şekilde bahsetmekte ve bu sebeple

⁴⁷ Afyoncu, “Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, s. 140; Mücahit Kaçar, “IV. Murad Dönemine Ait Manzum ve Mınyatürlü Bir Gaza-name: Tulû’nin Paşanâme İsimli Eseri”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, XXI/Bahar, İstanbul 2011, s. 267-280; Tülün Değirmenci, “Sözleri Dinlensin, Tasviri İzlensin: Tulû’nin Paşanâme’si ve 17. Yüzyıldan Eşkîya Hikâyeleri”, *Kebikeç*, 33, 2012, s. 127-147.

⁴⁸ “Sonra, padişaha bir vezir geldi ki o, bir kâfirin oğluydu. Padişaha gayet yaklaştı. İstanbul’un eski kâfirleri bu vezirin babasının dostları idi. Yanına girdiler: “Hey! Ne yapıyorsun? Bu Türkler yine bu şehiri mamur ettiler. Senin gayretin hani? Babanın yurdunu ve bizim yurdumuzu aldılar. Gözümüze karşı tasarruf ediyorlar. Şimdi sen padişahın yakınısın. Çalış ki bu halk bu şehrin inar edilmesinden el çekeler ve yine şehir evvelki gibi bizim elimizde kala” dediler. Vezir dahi dedi ki: “Şu mukataa ki evvelce koymuşlardı onu yine koyduralım. Bu halk dahi mülkler yapmaktan çekileler. Bu şehir o nesne ile yine harab olmaya yüz tuta. Sonunda yine bizim tayfamız elinde kala”. Bir gün vezir, padişahın kalbine bir münasebetle soktu. Yine mukataa yaptırdı. Bu aldatıcı kâfirlerin birisi ile bir adı Müslüman olan kul yan yana geldiler. Bu aldatıcı kâfir her ne ki dediyse öyle etti, onu yazdılar” Aşıkpaşazade, s. 158.

⁴⁹ Aşıkpaşazade, s. 158.

⁵⁰ Aşıkpaşazade Tarihinin nasıl ele alınması gerektiği hakkında bak. Halil İnalçık, “Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?”, *Söğüt’ten İstanbul’a Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel-Mehmet Öz, İstanbul 2000, s. 119-148.

⁵¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, çev. Zeynep Altok, İstanbul 2003, s. 214.

de sultanı eleştirmekten kaçınmaktadır⁵². Müellif, Bâyezid-Cem mücadelesinde Cem Sultan'ın yanında yer almış, daha sonra esir düşmüş ancak bağışlanmıştır. Bu hadisenin tesiri ile eserinde II. Bâyezid'e daha fazla yer vermiştir. II. Bâyezid'in eksikliklerinin her birine tarihinde bir sebep bulmaktadır. II. Bâyezid bir sefere çıktığında ise aşırı abartmaktadır. Örneğin Kili ve Akkerman seferinden bahsederken bu kalelerin üzerine onca azametine rağmen Fatih'in bile gelemediğini söylemektedir. Buna ilaveten Kıvami de II. Bayezid'in Kili ve Akkerman fetihlerini yüceltirken II. Bayezid'in Tuna Nehrini geçip fetihlerde bulunduğunu ve Tuna Nehrini geçen çok az İslam Padişahı olduğunu bildirir⁵³.

Eseri *Heşt Behişt*'i 1506 yılında tamamlayan İdris-i Bitlîsî, mühim bir Acem bürokrati ve âlimi olarak ilk dönemlerinde kendisine Osmanlı sarayında yer bulsa da; Şehzade Ahmed hizbi tarafından bir yabancı olarak görülmüştü. Bitlîsî karşısı bu hizip, onu *Heşt Behişt* üzerinden acımasızca eleştirecek, kitabın İran şahlarını övdüğünü, birçok kaynaktan alıntılarla vücuda getirildiğini, üslubundaki aşırılıktan dolayı metnin anlaşılmasız olduğunu iddia ederek tek koruyucusu olan padişahın gözünden düşürülmesinde rol oynayacaktır⁵⁴. Hamisinden ayrılan Bitlîsî, yeni hamî arayışında daha önce ayrıldığı Acem topraklarını hedef seçmiş ve Şah İsmail'in himayesine girmeye çalışmıştır. Şah İsmail'e yazdığı mektuplarda; bütün İran ve Maveraünnehir'in tacının sahibi olduğunu, kılıcı Mısır'a yetiyecek olsa orayı dahi alacağını, Hind Racası ve Rum Sultanı da dâhil doğudan batıya bütün sultanların taçlarını alması gerektiğini dile getirerek tıpkı bir zamanlar Osmanlı padişahlarına biçtiği rolü Şah İsmail'e biçer. Mektubunun sonlarına doğru İran'dan ayrılıp Osmanlıya sığınmaktan, Şah'ın zamanında onun dışında başka birilerine (Osmanlı padişahları) methiye yazmaktan duyduğu pişmanlığı ifade ederek Şah'tan af talep eder, ömrünün kalan kısmını Şah adına kitaplar telif etmekle geçirmeyi ister ve en başından beri içinde sürekli Şah'a gitmek gibi bir düşüncenin olduğunu "yüzünün daima Şah'ın kapısının kiblesinde olduğunu" yineler⁵⁵. Bitlîsî'nin tam Şah İsmail'e sığınma planları yaptığı sırada I. Selim'in

⁵² "Ve eğerçi Pâşâ dahi bunca kiyâset ü fetanet ile dâ'-i hasede devâ bulmayup, âhr ol maddeden mertebe-i şehâdeteye yitişti ammâ insanın hayatı düşmanından sonra bir gün dahi olsa çoktur" mefthûmnu sürdi, andan muntehî oldı" Tursun Beğ, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, yay. Mertol Tulum, İstanbul 1974, s. 101.

⁵³ "İslam padişahlarından azına vaki' olmuştur kim Tuna'yı geçüp kâfirle gaza eylemek. La-cirem, Sultan Bayezid Han Gazi, devlet-ile gelüp İslam 'askeri-le kanlu Tuna'nun öte yakasına geçdi". Kıvâmî, *Fetihname*, haz. Ceyhun Vedat Uygur, İstanbul 2007, s. 580.

⁵⁴ Vural Genç, "Şah ile Sultan Arasında Bir Acem Bürokrati: İdris-i Bidlîsî'nin Şah İsmail'in Himayesine Girme Çabası", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVI, İstanbul 2015, s. 46.

⁵⁵ Genç, "Şah ile Sultan Arasında Bir Acem Bürokrati: İdris-i Bidlîsî'nin Şah İsmail'in Himayesine Girme Çabası" s. 52.

Sultan olması onun hamilik arayışında yeni bir kapı açmıştır. Sultan Selim'in kendisini İstanbul'a geri çağırması üzerine İstanbul'a geri dönen Bitlisî, Sultan Selim döneminde aktif rol oynamış⁵⁶ ve hatta Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti topraklarına ilhakından sonra kurulan ve merkezi Diyarbakir olan Arap ve Acem kazaskerliği de ona verilmiştir.

Feridun Ahmed Bey'in Kanuni Sultan Süleyman'ın son seferini konu alan *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar* isimli eserinde, Sokullu Mehmed Paşa ön plana çıkartılmıştır. Sokullu Mehmed Paşa, vezir-i azamlığı döneminde konumunu korumada ve rakipleriyle mücadele etmede her yolu denerken kullandığı unsurlardan bir tanesi de "tarih" ve "şiir" olmuştur. Maiyyetinde bulunan Feridun Ahmed, hatime bölümünü yazarken eseri hayır dua ile yâd edilmek istediği için yazdığını belirtse de; ilerleyen satırlarda Sokullu Mehmed Paşa hakkında söylenen "Vezîr-i a'zam istediğin ider imiş" eleştirilerine karşı Sokullu Mehmed Paşa'nın kendi başına hareket etmediğini ve halen II. Selim'e sadık olarak işleri yürüttüğünü anlatır⁵⁷.

⁵⁶ "Benim gibi hakir bendelere bu taraflardaki bütün melik ve hâkimlere irşâd ve nasihat etme fırsatını vermişti." TSMA. nr. E 8333/2'den aktaran Vural Genç, "İdris-i Bidlisî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, İstanbul 2016, s. 149.

⁵⁷ "...Ve hâtîme-i kitâbî tahrîr iderken erbâb-ı hâcâtdan biri bu hakire, "Vezîr-i a'zam istediğin ider imiş diyü i'tikad üzere idüm. Hâliyâ bildüm ki kalîl ü keşîr ve 'asîr ü yesîr müstakîl bir nesneye kadîr değîl imiş. Bu husûsdan gafîl ve eyledüğümüz fikr ü endîşe bâtil imiş. Hazret-i Hakîm-i Hallâk'dan gayriya kudret-i itlâkı butlân-ı mahz ve hatâ-yı fâhiş idüğün temâm anladum" diyü tahrîr ve keyfiyyet-i vukuf ve ittîlâ'ın bu veçhle tasvîr eyledi ki, "Müşârün-ileyh düstûr-ı a'zam hazretlerine 'arz-ı hâcet kılurken, 'Bi-hamdi'llâhî te'âlâ sadr-ı ri'yâset-i kübrâda siz top ve çevgân elinüzde emr ü fermânunuz beden-i cihânda rûh-ı revân gibi câri ve kâffe-i 'âlem ü 'âlemiyâna sâfîdür. Benüm maslahat u merâmum zerre denlü iltifâtla temâm olur' didüğümde ol zât-ı şerîf iz'ân-ı latîfle sözüml dinleyüb matla'-ı su'âlünden makta'-ı me'âl-i âmâlüm anlayub, 'Zebân-ı müllâtafet ve lisân-ı müllâyemet ile ahoâl-i ehl-i 'âlem ve umûr-ı cumhûr-ı benî Âdem'de hidmetkâr olanun vâkı'â didüğün gibi sözi söz olmak gerekdür. Emmâ bu sadr-ı vezâret ki tertîb olunmuşdur dört rûkn-i 'azîmden terkîb olunmuşdur. Evvelen muvâfakat-ı rızâyı Rabbü'l-'izzet. Ve sâniyen mütâba'at-ı emr ü nehy-i şerî'at. Ve sâlisen 'ilm ü teslîm-i halîfe-i Yezdân-ı sâhib-i sa'âdet. Ve râbi'an te'âmül-i ra'iyetdür. Bu dördün birinde muhâlefet vücûda gele rûh-ı revân beden-i insândan dûr oldukda nice kalıb fersûde kalursa çeşm ü çerâğ-ı sadr-ı vezâret-i 'uzmâ dahi envâr-ı çâr-erkân-ı dürrî ziyâdan mehcûr olmağla 'ayn-ı a'mâ ve dîde-i nâ-bînâ gibi bî-nûr olur. Bir maslahat ki rızâ-yı Rabbü'l-'âlemîn ve muktezâ-yı şer'-i mübîn ve müsted'â-yı dîn-i mefne mugayeret üzere ola 'ilm ve teslîm-i halîfe-i rûy-ı zemînde makbûl olur mı? Ve ra'iyyet ol emre itâ'at ve mütâvâ'at eylere mi? Ve mihekk-i şerî'at-i celîlül-'i'tibârda nâkîsül-'vezn kâsîdül-'ayâr olan sebîke-i umûrun sıhhat-i 'ayârına sikke-i emr-i saltanat ve şehriyârî urulur mı? Ve makam-ı vezâret-i sa'âdet-encâmından ol makule evzâ'un şuyû'ı matbû'-ı zevî'l-efhâm olur mı? Pes mi'yâr-ı emr ve 'ilm-i pâdisâhî ile i'tibâr olunmayan umûr-ı nâkîsül-'ayâr olan dînârın bahâsı kem-ter olduğı gibi rağbet ve i'tibârdan dûr olmak mukarrerdür. İndi benüm nesneye kadîr olmaduğum ma'lûm ve zâhîr oldı mı? Seniün iktidâr-ı vezîr ve istiklâl-i re'y ü tedbîr hakkında olan fikr-i bâtil ve isnâd-ı 'âtilum hemân ol delâ'il-i câhîlîün meseline benzer ki terğib ve revâc-ı emânî ve âmâl-i nefsanî için hediye-i Kelâm-ı Kadîm-i Rabbânî'yi, 'Musannifek hattıyladur' diyü murâd idüb kizb ü isnâd ider imiş" diyü cevâb virdüklerin hikâyet ve tafsîl-i mezbûr üzere rivâyet eyledi. El-hak bu bende-i hakir ve 'abd-i kesîrül-'t-taksîr müddet-i medîd ve 'ahd-i ba'id hidmet-i

Sokullu Mehmed Paşa'nın ağırlığı şiirde de kendisini gösterir. Şair Baki, Sigetvar seferindeki başarısı nedeniyle “*Der-du’â-yı devlet-i hazret-i Vezîr-i a’zam Muhammed Paşa ebbeda’llâhu te’âlâ ‘ömrühû ve devletühû*” başlığı altında Sokollu Mehmed Paşa’yı öven on beyit kaleme almıştır. Mersiyeyi başlangıçta II. Selim’e sunan Baki, istediğini elde edemeyince bir bend daha ekleyerek mersiyeyi Sokollu Mehmed Paşa’ya sunmuştur⁵⁸.

Keza Gelibolulu Mustafa Âlî de *Künh’ül-Ahbâr*ını yazdığı dönemde siyasi ittifaklar ve hizip çatışmalarının tam ortasında kalmış ve bu durum eserinde bazı kişileri kahramanlaştırmasına bazılarını da yermesine neden olmuştur⁵⁹. Gelibolulu Mustafa Âlî, müstesna bir XVI. yüzyıl tarihçisidir. Beklenti hâlinde övgüler yağıdırıyor, hamiliğini beklediği kimse için eserler, şiirler, kasideler yazıyor, takdim ediyor, himaye görmeyince eleştiriler yağıdırıyordu. Dönemindeki dengeleri, muhitleri iyi bilen bir kimse olarak gerektiğinde kıvrakça taraf değiştirebiliyordu⁶⁰. En güçlü hamisi Lala Mustafa Paşa'nın 1580’de ölümüyle Âlî için artık yüksek bir makama atanma umudu sona ererken öteden beri

kitâbetlerinde oldum. Tedbîr-i umûr ve mesâlih-i cumhûrda her ne kazıyyeyi tahrîr ve ne kıssayı tasvîr buyurdular ise hâtîme-i kelâm-ı isâbet-encâmında cenâb-ı Feyyâz-ı vâhibü’l-merâm hazretine tevekkülen, “Yâ Rabb rızâ-yı şerîfüne muvâfık ve Habîb-i Ekrem’ün ‘ırzına mutâbık her ne ise halîfe-i Rabbü’l-âlemîn zıllü’llâhi fi’l-arzeyn hazretlerinin kalb-i şerîfleri ve hâtır-ı münîflerine ilhâm kıldık. İrâdet ü meşîyyet-i Hudâ-yı ‘Allâm ve Mübdi’-i ecrâm-ı ‘izâma tefvîz eyleyüb makasid ü metâlib ve umûr-ı cumhûr ve cumhûr-ı me’ârîbi ol vâcibü’l-vücûd ve Kadıye’l-hâcât’un füyûzât-ı mücibü’l-berekâtına tevîfz kılurlar idi. Hakk te’âlâ tevârede’l-evehu ve tevâlâ hazretleri ki müdebbir-i ahvâl-i âlem ve mukaddir-i erzâk-ı benî Âdem’dür eğer sultân-ı zemân ve eğer pâye-i serîr-i âlem-masîr-i ma’delet-nişân hizmetinde olan düstûr-ı kerâmet-mevfûr-ı mekremet- ‘unvâna feyz ve takdîr-i mâ-fi’z-zamîr eylemeye. İllâ meğer ki rızâ-yı şerîfüne muvâfık ve ‘ırz-ı habîbine mutâbık ola”, Feridun Ahmed Bey, Nüzhet-i Esrârü’l Ahyâr Der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar: Sultan Süleyman’ın Son Seferi (Transkripsiyonlu metin ve tıpkıbasım), haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, red. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2012, s. 407-409.

⁵⁸ Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, s. 395, 396; Mücahit Kaçar, “Bâkî’nin Dilinden Kanûnî’nin Son Seferi: Fezâil-i Cihâd’da Yer Alan Sigetvâr-nâme”, *Journal of Turkish Language and Literature*, 1, 2015, s. 27-46; Burcugül Toraman, *Kanûnî’nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerdeki Sembolik Dil Üzerine, Osmanlı Araştırmaları*, LII, İstanbul 2018, s. 8.

⁵⁹ Cornel H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 45.

⁶⁰ Mehmet İpşirli, “Âlî ve Selanikî: Çağdaş İki Tarihçinin Tenkit Tarzı, Üslubu ve Anlayışı Üzerine Gözlemler”, *Gelibolulu Mustafa Âlî Çalıştayı Bildirileri* 28-29 Nisan 2011, s. 168-169.

anlaşamadığı, hep eleştirdiği⁶¹ ve hatta hasmı⁶² olarak gördüğü Sinan Paşa'nın fetihlerini anlattığı *Fursatnâme*⁶³'yi yazması ve Sinan Paşa'nın hizmetinden ayrıldıktan sonra eserini yarım bırakması bunun en bariz örneğidir. Sinan Paşa ile ilgili eleştiriler sadece Âli tarafından yapılmıyordu. Devrin önemli simalarından Nev'î de kendisine ihsanda bulunabileceği düşüncesiyle bayram sabahı Sinan Paşa'yı ziyarete gittiğinde Paşa'nın kendisini asik suratlı karşılaması ve isteğine cevaben "*Şair ehl-i ilm olmaz*" sözüne çok içerlediği için Sinan Paşa hakkında ağır bir mektup⁶⁴ kaleme aldığı da görülmektedir.

Peçevî, Ferhad Paşa'nın yeğenydi, Hasan Beyzâde, Habsburg Savaşı sırasında İbrahim Paşa'nın tezkirecisiydi, yine Uyvar seferi sırasında İbrahim Paşa'nın yanında tezkireci olarak bulundu. Selanikî, hem Ferhad Paşa, hem de İbrahim Paşa'ya hizmet etti. Bu bakımdan Osmanlı Kroniklerini de bu ilişki ağlarını hesaba katarak değerlendirmek gerekir. Mesela *Peçevî Tarihi*'nde himayesinde bulunduğu Lala Mehmed Paşa'yı övülüp,⁶⁵ Cigalazâde Yusuf Sinan Paşa ile ilgili olumlu tek

⁶¹ Âli'nin Sinan Paşa ile ilgili ifadeleri için bkz. Faris Çerçi, *Künhü'l-Ahbâr'a göre III.Selim, III.Murad, III.Mehmed Devirleri ve Âli'nin Tarihçiliği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 1996, "*Sinan Paşa Arnavûd-ı 'anûd cinsinden bir fitne-bidâr-ı bed-gümân...*", s. 479, "*...Sinan Paşa'nın hîle ve mekr ü tezviri...*", s. 620, "*...Sinan Paşa ki beş kerre sadr-ı azam oldu. Sonraki vekâletleri evvelkinden kem idi. Gîdikçe bed-hûyî ve bed-gûyî ve vardıkça fitne vü bidâr ve tend-hûy olub Kazâ-i hacet için yanına varanlara lisânından cârî olan tobrak başına kelâmı idi ve arz-ı bizâ'at ve marifet ü fazilet idi.*", s. 724.

⁶² Âli, sürekli Koca Sinan Paşa'yı yerme yoluna gitmiş, onun hakkındaki olumsuz rivayetleri kaynağın sıhhatine bakmadan kullanmış, hatta zaman zaman hadiselerin cereyan tarzında tahrifatlar yapmak ve hatta sahte mektuplar uydurmak yoluna dahi gitmiştir. Sadece Koca Sinan Paşa'nın kendisine değil, onun hizbinde bulunan diğer paşalara, oğluna, ona yakın duran devlet ve saray adamlarına sürekli eleştiriler getirmiş, hatta Koca Sinan Paşa'nın Tunus ve Yemen seferlerini kaleme alan Rumûzî ve Avusturya seferini kaleme alan Talikîzâde'yi yalancılık ile itham etmiştir. Bkz. Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1520-1596)*, İstanbul Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 400; Koca Sinan Paşa'nın sefere çıkışını anlattığı pasajında, Koca Sinan Paşa gibi bir ihtiyarın (pîr-i bî-tedbir) böyle bir sefere kalkışacak gücü olmadığını, zaten İstanbul'un Edirne Kapısından çıkarken onu görenlerin yürüyen ölüye benzettiklerini (meyyit-i müteharrık), Koca Sinan Paşa'ya bakanların, sefere giden bir paşadan çok kendisini gömmeye giden bir zavallı gördüklerini anlatmaktadır. Bkz. Çerçi, *Künhü'l-Ahbâr'a göre III.Selim, III.Murad, III.Mehmed Devirleri ve Âli'nin Tarihçiliği*, s. 638

⁶³ Lala Mustafa Paşa'nın Azerbaycan ve Şirvan fetihlerini anlatan Nusretnâme isimli eserine Sinan Paşa'nın telkiniyle ek olarak yazılmış eserdir. Bilinen tek nüshası Berlin Milli Kütüphanesi (Ms. Or. Oct.2927)'nde bulunan bu eserin Almanca neşri Rana Von Mende tarafından yapılmıştır. Bkz. Rana von Mende, *Mustafa Âli's Fursatnâme Edition und Bearbeitung einer Quelle zur Geschichte des Persischen Feldzug unter Sinan Paşa 1580-1581*, Berlin 1989.

⁶⁴ Tunca Kortantamer, Nev'î Efendi'nin Sadrazam Sinan Paşa'ya Ders Veren Bir Mektubu, *Osmanlı Araştırmaları*, XI, İstanbul 1991, s. 215-228.

⁶⁵ Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, II, İstanbul 1283, s. 145, 193, 207, 301-308 vd.

bir satır yer almazken, *Selanikî Tarihi*'nde de Yusuf Sinan Paşa hakkında olumsuz bir yorum bulunmamaktadır.

III. Mehmet'in Eğri seferi yine tarih yazımı ve hizipler arası mücadele açısından yorumlu ve yönlendirici anlatımları içerisinde barındıran bir seferdir. Vezir-i Azam İbrahim Paşa ile Cigalazâde Sinan Paşa arasındaki iktidar rekabetini belirleyici ölçüde kronik yazarlarının kalemleriyle şekillenmiştir. Hasanbeyzâde, yakın adamı olduğu ve gizli mektuplarını yazacak⁶⁶ kadar irtibatı bulunduğu Vezir-i Azam İbrahim Paşa'nın tarafını tutarken, Peçevî, İbrahim Lala Mehmed Paşa'yı övmüş, Gelibolulu Mustafa Âlî ise sefer sonrasında Vezir-i Azam olan Cigalazâde Sinan Paşa'yı ön plana çıkartmıştır⁶⁷.

II. Osman'ın Hotin seferi ve hal'i meselesi de Osmanlı tarihçiliği açısından hizip ve patronaj ilişkileri yönüyle yeniden ele alınmayı gerektirir. Hotin seferi ile ilgili Kilârî Mehmed, methiyeler düzüp, Kanuni Sultan Süleyman'ın bile geçemediği Turla Nehrini II. Osman'ın geçerek 20-30 menzil ileri gitmesini başarı olarak gösterse⁶⁸ de sefer dönüşü II. Osman'ın tahttan indirilişini müteakip katli üzerine *Beşâretnâme-i Sultan Mustafa*'yı kaleme almış ve kendini temize çekmek adına *Zafernâme*'yi arkadaşlarının zoruyla yazdığını beyan etmiştir⁶⁹. Yine II. Osman'ın katli konusunda birbirinden farklı şekillerde ekleme ve çıkarma yapılan *Tuğî Tarihi* de müellifin mensup olduğu yenicileri masum gösterme ve bütün suçu vezir-i azam Davud Paşa'ya yüklemeye adına kaleme alınmış bir eserdir⁷⁰.

⁶⁶ "... Paşa, bu hakiri çağurup ... bu tafsîli silk-i tahîre getüresin diyü fermân itdiler. Bu abd-i nâ-tüvân fermân-ı âlî-şânları üzere yazup itmâm eyledükde..." , Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III, haz. Şevki Nezih Aykut, Ankara 2004, s. 517-518.

⁶⁷ Kadir Purde, *Savaşın yazımı: XVI. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Savaş Olgusuna Bakış (Uzun Savaşlar Örneğinde)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013; Feridun Emecen, "Osmanlı Kroniklerinde Muhteva Problemi: III. Mehmed Devri Tarihçileri Örneği", *Türklük Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan*, 19, İstanbul 2008, s. 197-210.

⁶⁸ "Husûsâ cennet-mekân firdevs-âşiyân merhûm ve mağfûrûn leh Sultân Süleymân Hân 'aleyhi'r- rahmeti ve'l-gufrân hazretleri ki fatih-i heft-iklîm olub debdebe-i kûs ü heybeti rub'-ı meskûne velvele ve tantana-i ferr ü şevketi heft-iklîme zelzele birağub dergah-i kadrinde bin Timür bir mûr-ı hakirce olub bu kadar 'azamet ü heybet ile diyâr-ı Rus'a kasd u niyyet ve maksûd-ı 'azîmet itmişken Torlı nehrinde âb-horde olmak nasîb olmayub Yaş nâm mevzi'den 'avdet buyurmuşlar idi Sa'âdetlü pâdişâh-ı Behrâm-gulâm-ı zafer-a'lâm hazretlerinin ednâ bendeleri bî-havf ü hirâs ve bî-bîm ü be's Torlı nehrinden öte yigirmi otuz konak menzillerde geşt ti güzâr ve küffâr-ı füccârün zükûr-ı tüvânâların tu'me-i şîr-i şimşîr-i âteş-bâr ve inâs ü etfâlini esir ü giriftâr iderlerdi", Zeynep Türk Sarıışık, *II. Osman Dönemine Aid Bir Kaynak: Zafernâme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s. 131.

⁶⁹ Baki Tezcan, *Zafernâme Müellifi Hâlisî'nin Bilinmeyen Bir Eseri Münasebetiyle, Osmanlı Araştırmaları*, XIX, İstanbul 1999, s. 83-98, Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", s. 139.

⁷⁰ *Tuğî Tarihi*, haz. Mithat Sertoğlu, *Tuğî Tarihi: İbretnümâ: Sultan İkinci Osman'ın Şehadeti Vak'asından Bahseder, Belleten*, 43, Ankara 1947, s. 489-514; Fahir İz, *Eski Düzyazının Gelişimi: XVII. Yüzyılda*

Masrafzâde Şefik tarafından XVIII. Yüzyılda telif edilen *Şefik-nâme*⁷¹ isimli eserde, 1703 yılında meydana gelen ve bir padişahın tahttan indirilmesine sebep olan, pek çok azle ve katle neden olan *Edirne Vak'ası* anlatılır. Dönemin vak'anüvislerinden Masrafzâde Şefik bu olayı anlatırken lügaz ve muammalarla dolu bir üslûp ve ağır, anlaşılması güç bir dil kullanmıştır. Bu eserdeki muammalar ve lügazlar çözülmeden, Arap ve Fars dillerindeki bazı atasözleri ve kelam-ı kibarların ne manada ve ne mahalde kullanıldıkları bilinmeden, bu eserden Edirne Vak'ası ile ilgili fazla bir bilgi elde edinilmesi zordur⁷². Vakanüvis Masrafzade Şefik'in, darbecilerin hala görevde bulunmaları ve onların korkusundan dolayı böyle bir yol izlediği anlaşılmaktadır⁷³ ki eserini 1713 yılında *Muvazzah Şefiknâme* ismiyle yeniden ele alan müellif daha önce yazdığı muğlak ifadeleri daha açık ve anlaşılabilir hale getirerek yeniden yazmıştır⁷⁴. Yine Edirne Vak'ası hakkında bilgi veren Anonim bir Osmanlı kroniğinde isyancılarla ilgili güzellemeler bulunmaktadır.

*"Cümle neferât ve esnâf pür-silah At Meydanı'nda gece ve gündüz oturup, her gün cem'iyetleri izdiyâd bulup, emr-i Hakk ile bunların arasında bir 'adâlet peydâ oldu ki ta'bir olunmaz. Beş-on-bin erazil ve eşhas bir yere cem' olmuşlar iken, bir âdemin akçesi zâyî' olsa siyah kese ile akçe zayı' eden müsliman deyü dellal nidâ ederler. Bir misvak ve abdest makraması zâyî' olur ise getirüp emirler bayrağı altında bulunur. Ve bir ferde ta'addi olunmayup, kat'a hâkim korkusu yok iken bir serhoş bulunmaz. Kefere taşra çıkmaz. Galata'da bu kadar müste'men ta'ife var iken, cümlesi evlerine kapanup yalılara ve çiftliklere girdiler. Avrata, oğlana erişmek yahud bir fes ad vaki' olmadı"*⁷⁵

Abdi Efendi'nin 1730 ayaklanması üzerine anlatsı, Vezir-i Azam'ın ve takipçilerinin 'Lale Devri' eğlencelerine eğilimlerinin sert bir tasviriyle başlar.

Halk Dili ile Yazılmış Bir Tarih Kitabı; Hüseyin Tûğî, Vak'a-i Sultan Osman Han, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1967, s. 119-164; Baki Tezcan, Tarih ile Tarih Yazımı İlişkisi Ekseninden Tûğî Tarihi Metinleri Üzerine Bir Deneme, *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, s. 663-667.

⁷¹ Masrafzâde Mehmed Şefik, *Şefiknâme*, İstanbul 1282. Bu eser çok muğlak ve zor anlaşılan bir eser olduğundan daha sonraları iki şarih tarafından şerh edilmiştir. Bkz. Mehmed b. Ahmed b. el-Hac Muslî, *Şefiknâme Şerhi*, İstanbul 1288; Mahmud Celaledin Paşa, *Ravzat ül-Kamilîn, Şerh-i Şefiknâme*, İstanbul 1289.

⁷² Turgut Koçoğlu, "Muhammed el-Hac Muslî'nin "Şefik-Name Şerhi", *I. Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof. Dr. Tunca Kortantamer Hatırasına)* 25-26 Mayıs 2007, Kayseri 2009, s. 151.

⁷³ "İsmi sarahaten zikretmek istemediği eşhas havfından nâşi teoriye zikriyle zikr etmiştir", Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, yay. haz. İsmail Özen, III, İstanbul 1975, s. 143.

⁷⁴ Heyet, "Şefik Mehmed Efendi", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 415-417.

⁷⁵ Abdülkadir Özcan, *Anonim Osmanlı Tarihi 1688-1704*, Ankara 2000, s. 229-230.

“Reaya fukarası zülm ü cevrinden perişan olmuştu. Âlem hayrette kalmış idi. Ehl-i mansıp olanların ekseri leyl ü nehar zevk u safa ve çeng ü cegane ile meclis araste idi. Memalik-i âl-i Osman harab olmak değil, canib-i erbaasını düşmen neuzu billah zabteylemek sadedinde olsa belki biz zevkimizde olalım derlerdi”⁷⁶

Bu ahalinin isyancıların eylemlerini açıklamada bugün için belki sıradan bir hale gelmiş olabilir; ancak dönemin tarih yazımı tarafından benimsenmesi, açık bir şekilde yeni yönetimi yüceltme amacıyla eski hiziplerin gözden çıkarılması için olsa dahi seçkin yazarların yavaş yavaş yeniçeri gruplarının isyan etme hakkını ve bunlarla ilgili verdikleri nedenleri kabul ettiklerinin bir işareti olarak görülebilir⁷⁷.

Sonuç olarak ilk dönem Osmanlı kronikleri ile XVI. Yüzyılın sonlarından başlayarak yazılan Osmanlı tarihlerinde büyük değişim yaşanmış tarihçilik “Ben”den “Biz”e, “Seçkinlerden” “Sıradanlığa” dönüşmeye başlamıştır. Osmanlı kroniklerinde yaşanan bu değişim ile birlikte sosyal meseleler üzerindeki kayıtlar artmış ve halkın sorunu ve şikâyetleri ile ilgili bilgiler daha çok Osmanlı kroniklerinde yer alır olmuştur.

Bir sonraki aşama olarak değerlendirebileceğimiz dönemde ise Osmanlı tarih yazımına büyük oranda patronaj hakim olmuş, buna bağlı olarak tarihçiler eserlerini mansıp kapma, ikbal ve/veya devlete kapılanmak gibi tamamen şahsi menfaatlere dayalı olarak yazmaya başlamışlardır. Bu dönemde tarih yazıcılığında erken dönemin samimi amaçları tamamen ortadan kaybolmuş çıkar ilişkileri temel belirleyici durumuna gelmiştir. Yine bu dönem tarih yazıcılığı elitler arası şikâyet müessesesinin işletilmesi sonucunu doğurmuş hatta müelliflerin eserlerini zaman zaman garizamiz niyetlerle kullanması, Osmanlı kroniklerine yansıyan azil, sürgün ya da katl gibi haksız uygulamalara neden olmuştur.

⁷⁶ Faik Reşit Unat, *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi*, Ankara 1999, s. 5-6, 26.

⁷⁷ Marinos Sariyannis, “Osmanlı Siyaset ve Tarih yazımı Literatüründe İsyankâr Ahali”, *Uluslararası Börklüce Mustafa Sempozyumu*, 2-5 Haziran 2016, ed. Alp Yücel Kaya, İstanbul 2017, s. 543.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Anonim Tevarih-i Âl-i Osman Geleneği", *Osmanlı*, VIII, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 286-292.
- Afyoncu, Erhan, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/2, İstanbul 2003, s. 101-172.
- Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul 2011.
- Akçay, Hasan, *Ahmedî'nin İskendernamesi Transkripsiyonlu Metin*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa 1999.
- Aktepe, Münir, "Naimâ Tarihinin Yazma Nüshaları Hakkında", *Tarih Dergisi*, I/1, İstanbul 1949, s. 35-52.
- Anonim Tevarih-i Al-i Osman*, F. Giese Neşri, nşr. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Argunşah, Mustafa, "Türk Edebiyatında Selimnameler", *Turkish Studies*, IV/8, 2009, s. 31-47.
- Arık, Fahriye, "Oğuz Boyları ve Osmanoğulları Şeceresi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 84, İstanbul 2004, s. 40-49.
- Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, yay. Nihal Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970.
- Atsız, Nihal, *Osmanlı Tarihi'ne Ait Takvimler*, I, Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961.
- _____, "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihî Bir Takvim", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, İstanbul 1957, s. 17-23.
- Azamat, Nihat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- Bağcı, Serpil, *Minyatürlü Ahmedî İskendernâmeleri, İkonografik Bir Deneme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989.
- Bakır, Abdullah, *Tevarih-i Al-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.
- Banarlı, Nihat Sami, "XIV'üncü Asır Anadolu Şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı Tarihi: Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-ı Âl-i Osmân ve Cemşid ü Hurşid Mesnevisi", *Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul 1939, s. 111-176.
- Baysun, Cavid M., "Naîmâ", *İA*, IX, s. 44-49.
- Bulduk, Üçler, "Osmanlı Kroniklerinde Türk-Oğuz Şecereleri ve Kayıtlar", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 8-10 Nisan 1999, İzmir 2000, s. 1-9.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, yay. haz. İsmail Özen, İstanbul 1975.
- Çabuk, Vahid, *Tiryâki Hasan Paşa'nın Gazâları ve Kaniye Savunması*, İstanbul 1978.
- Çerçi, Faris, *Künhü'l-Ahbâr'a göre III.Selim, III.Murad, III.Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 1996.
- Değirmenci, Tülün, "Sözleri Dinlensin, Tasviri İzlensin: Tulû'î'nin Paşanâme'si ve 17. Yüzyıldan Eşkiya Hikâyeleri", *Kebikeç*, 33, 2012, s. 127-147.
- Demirbilek, Salih, *Ahmedî'nin İskendernâme Adlı Eseri Üzerinde İnceleme (Ses Bilgisi-Şekil İlgisi-Cümle Bilgisi) Metnin Transkripsiyonu, Sözlük Çalışması*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Edirne 2000.
- Demireğen, Ahmet Kerim, *Sigetvar Seferi Hazırlıklar ve Fetih*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- Emecen, Feridun, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul 1999, s. 83-90.

- _____, "Osmanlı Kroniklerinde Muhteva Problemi: III. Mehmed Devri Tarihçileri Örneği", *Türklük Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e Armağan*, 19, İstanbul 2008, s. 197-210.
- _____, "Kayılar ve Osmanlılar: Sahte Bir Kimlik İnşası mı?", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri: 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2015, s. 237-244.
- Eravcı, Mustafa, *Asafi Dal Mehmed Çelebi ve Şecaatname*, MVT Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Feridun Ahmed Bey, *Nüzhət-i Esrârü'l Ahyâr Der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar: Sultan Süleyman'ın Son Seferi (Transkripsiyonlu metin ve tıpkıbasım)*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, red. Abdülkadir Özcan, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Fleischer, Cornel, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Fodor, Pal, "Ahmedi's Dasitan as a Source of Early Ottoman History", *Acta Orientalia Hungaricae*, 1984, 38, s. 41-54.
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Künh'ül-Ahbâr*, yay. Ahmet Uğur vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997.
- Genç, Vural, "Şah ile Sultan Arasında Bir Acem Bürokrati: İdris-i Bidlîsî'nin Şah İsmail'in Himayesine Girme Çabası", *Osmanlı Araştırmaları*, 46, İstanbul 2015, s. 43-75.
- _____, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", *Osmanlı Araştırmaları*, 47, İstanbul 2016, s. 147-208.
- Gökçek, Fatih Mehmet, *Behçetî Seyyid İbrahim Efendi Târîh-i Sülâle-i Köprülü*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Günay, Vehbi, *Gazavat-ı Özdemir-Oğlu Osman Paşa*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.
- Hadidi, *Tevârih-i Âli Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991.
- Hasan Bey-zâde Tarihi, yay. Şevki Nezih Aykut, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Imber, Colin, "Osman Gazi Efsanesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 68-77.
- İnalçık, Halil, "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel-Mehmet Öz, İstanbul 2000, s. 119-148.
- _____, "Murad II", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 164-172.
- İnce, Yunus, "Osmanlı Tarih Yazımında Seçkincilik Paradigması ve Bu Paradigmanın Çözülmesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 43, Ankara 2018, s. 51-95.
- İpşirli, Mehmet, "Âli ve Selanikî: Çağdaş İki Tarihçinin Tenkit Tarzı, Üslubu ve Anlayışı Üzerine Gözlemler", *Gelibolulu Mustafa Âli Çalıştayı Bildirileri*, 28-29 Nisan 2011, s. 167-174.

- _____, "Naima", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 316-318.
- İsen, Mustafa, "XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılarda Biyografi Geleneği", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan*, XXXI/1-2, Ankara 1993, s. 211-227.
- İz, Fahir, *Eski Düzyazının Gelişimi: XVII. Yüzyılda Halk Dili ile Yazılmış Bir Tarih Kitabı*; Hüseyin Tûgî, Vak'a-i Sultan Osman Han, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1967, s. 119-164.
- Kaçar, Mücahit, "IV. Murad Dönemine Ait Manzum ve Minyatürlü Bir Gaza-name: Tului'nin Paşaname İsimli Eseri", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, XXI/Bahar, İstanbul 2011, s. 267-280.
- _____, "Bâkî'nin Dilinden Kanûnî'nin Son Seferi: Fezâil-i Cihâd'da Yer Alan Sigetvâr-nâme", *Journal of Turkish Language and Literature*, 1, 2015, s. 27-46.
- Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan, Ankara 2008.
- _____, *Fezleke*, I-II, yay. Zeynep Aycibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.
- Kemalpaşazade İbn-i Kemal, Tevârih-i Al-i Osman*, X. Defter, haz. Şefaettin Severcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Kıvâmî, Fetihname*, haz. Ceyhun Vedat Uygur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Koçoğlu, Turgut, "Muhammed el-Hac Muslî'nin "Şefik-Name Şerhi", *I. Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof. Dr. Tunca Kortantamer Hatırasına)*, 25-26 Mayıs 2007, Kayseri 2009, s. 151-159.
- Kortantamer, Tunca, Nev'î Efendi'nin Sadrazam Sinan Paşa'ya Ders Veren Bir Mektubu, *Osmanlı Araştırmaları*, XI, İstanbul 1991, s. 215-228.
- Kut, Günay, "Ahmedî", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 165-167.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Ravzat ül-Kamilîn, Şerh-i Şefiknâme*, İstanbul 1289.
- Masrafzâde Mehmed Şefik, *Şefiknâme*, İstanbul 1282.
- Mehmed b. Ahmed b. el-Hac Muslî, *Şefiknâme Şerhi*, İstanbul 1288.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, I-II, haz. Faik Reşid Unat- Mehmed Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949.
- Menage, Victor Louis, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", çev. Salih Özbaran, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, İstanbul 1978, s. 227-240.
- Mende, Rana Von, *Mustafa Âli's Fursatnâme Edition und Bearbeitung einer Quelle zur Geschichte des Persischen Feldzug unter Sinan Paşa 1580-1581*, Berlin 1989.
- Naima Mustafa Efendi, Tarih-i Nâima (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulasâti Ahbâri'l-Hâfikayn)*, I-IV, yay. haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Okumuş, Ejder, "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi (İbn Haldun Özel Sayısı I)*, 15, s. 141-186.
- Önal, Ahmet, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1520-1596)*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Özcan, Abdülkadir, *Anonim Osmanlı Tarihi 1688-1704*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- _____, *Âsafî Dal Mehmed Çelebi, Şecâ'atnâme Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri 1578-1585*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2007.
- _____, "Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İstanbul'un Fethinin 550. Yılı Özel Sayısı*, 14, Kayseri 2003/1, s. 55-62.

- Öztürk, Necdet, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, VIII, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 257-261.
- Parmaksızoğlu, İsmet, Onyedinci Yüzyıl Rumeli Olayları İle İlgili Özel tarihler ve Osekli İbrahim Efendi Tarihçesi, VII. *Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1981, s. 1073-1094.
- Pazan, İbrahim, *Nahîfî'nin Cevâhirü'l-Menâkib'ı (Gencîne-i Ahlâk): Tahlil ve Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi*, İstanbul 1281-1283.
- Purde, Kadir, *Savaşın Yazımı: XVI. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Savaş Olgusuna Bakış (Uzun Savaşlar Örneğinde)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Ruhi Tarihi, *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, XIV/18, nşr. Halil Erdoğan Cengiz, Yaşar Yücel, Ankara 1992, s. 359-472.
- Saruşık, Zeynep Türk, *II. Osman Dönemine Aid Bir Kaynak: Zafername*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.
- Sariyannis, Marinos, "Osmanlı Siyaset ve Tarih yazımı Literatüründe İsyankâr Ahali", *Uluslararası Börklüce Mustafa Sempozyumu*, 2-5 Haziran 2016, ed. Alp Yücel Kaya, İstanbul 2017, s. 536-546.
- Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî*, I, yay. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Severcan, Şerafettin, "Süleymannâmeler", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, VIII, Ankara 1999, s. 301-317.
- _____, "Süleymannâmeler'in Osmanlı Toplumunun Siyasi Eğitiminde Oynadığı Rol", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*, İstanbul 2001, s. 159-168.
- Sılay, Kemal, *Ahmedî's Ottoman History*, Indiana University, Yüksek Lisans Tezi, Indiana 1990.
- _____, Ahmedî's History of the Ottoman Dynasty, *Journal of Turkish Studies*, XVI, 1992, s. 123-193.
- Şentürk, Ahmet Atilla, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- Şirin, İbrahim, "Osmanlı'da Tarihin Anlam Arayışı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11, Ankara 2000, s. 555-574.
- Tekindağ, Şehabeddin, "Selim-nâmeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1, İstanbul 1970, s. 197-230.
- Tezcan, Baki, *Zafername Müellifi Hâlisî'nin Bilinmeyen Bir Eseri Münasebetiyle*, *Osmanlı Araştırmaları*, XIX, İstanbul 1999, s. 83-98.
- _____, "Tarih ile Tarih Yazımı İlişkisi Ekseninden Tûğî Tarihi Metinleri Üzerine Bir Deneme", *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, s. 663-667.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, yay. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Toraman, Burcuğül, "Kanûnî'nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerdeki Sembolik Dil Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, LII, İstanbul 2018, s. 1-40.

- Tuğî Tarihi*, haz. Mithat Sertoğlu, Tuğî Tarihi: İbretnümâ: Sultan İkinci Osman'ın şehadeti Vak'asından Bahseder, *Belleten*, 43, Ankara 1947, s. 489-514.
- Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Tursun Beğ, Tarih-i Ebu'l-Feth*, yay. Mertol Tulum, İstanbul 1974.
- Uğur, Ahmet, "Selimnâme", *DİA*, XXXVI, s. 440-441.
- Unat, Faik Reşit, *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Ünver, İsmail, *Ahmedi İskender-Name İnceleme Tıpkı Basım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

BİLÂDÜ'Ş-ŞÂM'DAKİ HAÇLI TEHLİKESİNE KARŞI SESİNİ DUYURAMAYAN KADI, ÂLİM, SEFİR: EBÛ SA'D EL-HEREVÎ*

ABÛ SA'D AL-HARAWÎ, A KÂDÎ, A SCIENTIST, AN AMBASSADOR, WHO COULD NOT RAISE A VOICE AGAINST THE THREAT OF CRUSADE IN BİLÂD AL-SHĀM

Murat ÖZTÜRK**

Öz

Anadolu'da Selçukluların ilerlemesi sebebiyle Bizans İmparatoru I. Aleksios'un (1081-1118) yardım isteğini farklı şekilde ele alan Papa II. Urbanus (1088-1099) 1095 yılında kutsal toprakları kurtarmak sloganıyla Batı Avrupa toplumunu harekete geçirip Doğu'ya karşı büyük bir istilâ hareketi başlattı. Böylece önce Urfa'da (491/1098), sonra da Antakya'da (491/1098) birer devlet kurarak Bilâdü'ş-Şâm topraklarında ilerleyen Haçlılar, Kudüs'ü beş haftalık bir kuşatma sonrasında 23 Şâban 492 (15 Temmuz 1099) tarihinde ele geçirdiğinde; Frank istilâcılarının alelâde paralı askerler olmadığı Türk-İslâm devletleri tarafından acı bir şekilde anlaşılmış oldu. Kudüs'ün kaybedilmesinden hemen sonra Kadı Ebû Sa'd el-Herevî, İslâm dünyasının itibarî lideri Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh'ı (487-512/1094-1118) üzerlerinde haç taşıyan tepeden tırnağa zırhlı savaşçılara karşı uyarıcı ve ondan yardım talebinde bulunan heyetin başındaki kişi olarak tarih sahnesine çıktı. El-Herevî, sert ama etkili sözlerle halifeyi harekete geçirmeye gayret gösterdiyse de çabası bir noktadan sonra başarıya ulaşamadı. Gerçekçi bir şekilde Haçlı istilâsının menfi tesirlerini ve İslâm ülkelerinin yaşayabileceği tehlikeleri fark eden ve dillendiren Kadı Ebû Sa'd el-Herevî, Bâtınîler tarafından Hemadan'da 518'de (1124) katledildi. Bu çalışmada Abbâsî halifeleri yanında Selçuklu sultanları ile

* Bu çalışma 25-27 Ekim 2019 tarihleri arasında Konya'da düzenlenen Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Suriye-Irak-Filistin Sempozyumu'nda sunulan bildiri metninin genişletilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, ozturkmk@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5633-9578>.

de iyi münasebetler kuran el-Herevî'nin biyografisi, kaynakların verdiği bilgiler ışığında dönemin siyasî olayları ile birlikte ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Ebû Sa'd el-Herevî, Abbâsî Hilâfeti, Selçuklular, Haçlılar, Bâtınîler

Abstract

The request for help by Byzantine Emperor Alexios I, who stuck in a difficult situation due to the progress of the Saldjûks in Anatolia, was handled differently by Pope Urbanus II (1088-1099). In 1095, Urbanus II mobilized the Western European society with the slogan save the holy land and launched a large invasion movement against the East. Thus, the Crusaders who first established a state in Edessa (491/1098) and then in Antioch (491/1098), conquered Jerusalem on 15 July 1099 after a five-week siege, which, for Turkish-Islamic states, constituted a bitter fact that the Western invaders were not ordinary mercenaries. Immediately after the loss of Jerusalem, Kâdî Abû Sa'd al-Harawî as the head of the committee, who asked for help from 'Abbâsîd Caliph al-Mustazhir Billâh (487-512/1094-1118) and warned him against the warriors carrying the crosses from head to toe, emerged as the prominent leader of the Islamic world on the stage of history. Although al-Harawî tried to mobilize the caliph with harsh but effective words, his efforts failed after some point. Kâdî Abû Sa'd al-Harawî, who realistically uttered the negative effects of the Crusader invasion and underlined the dangers Islamic countries could experience, was slaughtered by the Bâtînîs in Hamadhân in 518 (1124). This study discusses the biography of al-Harawî, who established good relations with the Saldjûkid sultans as well as the 'Abbâsîd caliphs', together with the political events of the period in the light of the information given by the sources.

Keywords

Abû Sa'd al-Harawî, 'Abbâsîd Caliphate, Saldjûks, Crusaders, Bâtînîs.

Kadı Ebû Sa'd el-Herevî hakkında bilgi vermeden önce Bilâdü's-Şâm'daki Türk-İslâm devletlerinin içinde bulunduğu duruma ve Haçlı Seferlerinin başlangıcına değinmek el-Herevî'nin hangi motivasyon ve argümanlarla hareket ettiğinin anlaşılması açısından elzemdir.

Selçukluların Bilâdü's-Şâm bölgesine gelişi Mısır'daki Şiî Fâtımî (909-1171) iktidarını yıkmayı hedef edinen Sultan Alparslan (1063-1072) döneminde gerçekleşti. Anadolu'da Bizans'a karşı akınlarda bulunan sultanın eniştesi Erbas(g)an'ın isyana kalkışması üzerine onu tedip etmek için görevlendirilen Emîr Afşin'den kaçan Erbas(g)an, İmparator Romanos Diogenes'e (1068-1071) sığındı. Bu hadiseden sonra ona bağlı Nâvekiyye Türkmenlerinin bir kısmı başka beylerin önderliğinde Bizans'a akınlarını sürdürürken, diğer bir kısmı ise 1069-1070 yıllarında Bilâdü's-Şâm'ın Filistin bölgesine yerleştiler. Böylece Kurlu Bey'in liderliğinde bu bölgede Şiî Fâtımî Devleti'ne karşı faaliyetlerde bulunan ve Büyük Selçuklulara (1040-1157) bağlı ilk Türkmen Beyliği tesis edilmiş oldu (1069-1071). Kurlu Bey'in 1071 yılında ölümünden sonra beyliğin başına Emîr Atsız b. Uvak geçti. Atsız, Kudüs'ü Fâtımîlerin elinden alarak kentte Abbâsîler (750-1258) ve Büyük Selçuklular (1040-1157) adına hutbe okuttu. Ardından Bilâdü's-Şâm bölgesinde Fâtımîlerin hâkim olduğu şehirleri birer birer ele geçirdi. 1077-1079 yılları arasında ise mütemadiyen Fâtımî saldırıları ile karşılaşan Atsız b. Uvak, Dımaşk'ı Fâtımîlere karşı savunamayacağını anlayınca Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'tan yardım istedi. Atsız'ın çağrısı üzerine derhâl harekete geçen Tutuş, Dımaşk şehrine girdiğinde kardeşiyle birlikte bir komplo hazırladığı bahanesiyle Atsız'ı yayının kirişiyle boğdurdu. Fâtımî ordusu kumandanı Nasrüddevle el-Cüyûşî ise Tutuş'un Atsız b. Uvak'a yardıma geldiğini öğrendiğinde Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Şehrin yeni hâkimi Tutuş, Dımaşk'tan sonra Kudüs, Akkâ, Sûr, Trablusşam, Yafa, Arîş, Taberiyye şehirlerini de ele geçirerek Suriye-Filistin Selçuklu Devleti'nin (1079-1117) temellerini attı. 1075-1308 yılları arasında hüküm süren Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Süleymanşah'ın (1075-1086) Bilâdü's-Şâm'ın kuzeyindeki önemli şehirlerinden Antakya'yı ele geçirmesinden sonra Halep'e yönelmesi Tutuş ile mücadeleye girmesine sebep oldu. Süleymanşah'ın ölümü ile neticelenen muharebeden sonra Tutuş, Suriye-Filistin bölgesindeki hâkimiyetini perçinledi (1086). Sultan Melikşah ise duruma müdahale ederek Antakya'yı güçlü ve dirayetli emîrlerinden Yağısyan'a verdi. Böylece Antakya'nın idaresi Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinde kaldı. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın önemli emîrlerinden Artuk b. Eksük 1085

yılında Tutuş'un hizmetine girdiğinde sahip olduğu tecrübe sebebiyle Fâtımilere karşı Kudüs'ü himaye etmesi amacıyla bu mukaddes kente vali olarak tayin edildi. Tutuş, Artuk b. Eksük'ün 1091 yılındaki vefatından sonra ise Kudüs'ü onun oğulları Sökmen ve İlgazi'ye iktâ etti. Bunu takiben Tutuş, ağabeyi Sultan Melikşâh'ın vefatından sonra saltanat mücadelesine girdiğinde yeğeni Berkyaruk (1092-1104) karşısında mağlup olarak öldürüldü (1095). Tutuş'tan sonra oğullarından Rıdvân Halep'te, Dukak ise Dımaşk'ta hâkimiyetlerini ilân ettiler ve böylece Haçlı Seferleri öncesinde Suriye-Filistin Selçuklu Devleti ikiye bölünmüş oldu. Halep Selçuklu Meliki Rıdvân b. Tutuş ile Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak b. Tutuş arasındaki mücadeleden ve Büyük Selçukluların içinde bulunduğu karışıklıklardan istifade eden Fâtımî veziri ve başkumandanı Efdal b. Bedr el-Cemâlî kumandasında bir ordu Kudüs'ü ele geçirmek için harekete geçti. Sökmen ve İlgazi bizzat kente gelerek şehri Efdal b. Bedr el-Cemâlî'ye karşı 40 gün boyunca savundularsa da Rıdvân veya Dukak'tan yardım gelmemesi üzerine şehir Fâtımilere teslim olmak zorunda kaldı (Temmuz 1098).¹

Türk-İslâm devletleri böyle bir siyasî ve bölgesel mücadele içinde sürükleniyorken Avrupa ve Orta Doğu tarihine yön verecek ve bu topraklarda kalıcı iz bırakacak yeni bir hareket zuhur etmeye başlamıştı.

Dönemin Müslüman tarihçilerinin "*Efrenç (İfrence)*" yani "*Frank*"² kelimesiyle ifade ettiği Haçlı tâbiri, bu seferlere katılanların giysilerinin üstünde haç işareti taşımaları sebebiyle verilmiştir. 1096 yılında başlayan Haçlı Seferleri, 1291'de Lâtin

¹ Mezkûr hadiseler ve Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan devrinden Haçlıların geldiği zamana kadar Selçukluların Irak, Suriye-Filistin ve Anadolu'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963; a. mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1972; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989; a. mlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara 1990; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993; a. mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001; Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt Zaferine Giden Yol*, İstanbul 2014; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, İstanbul 2016; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Cilt :1 Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157*, İstanbul 2017; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2017; Abdülkerim Özyayın, "Anadolu Selçukluları", *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul 1994, s. 86-241; Shimon Gat, "Selçuklular Kudüs'te", *Türkçe trc. Murat Öztürk, Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan, 75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı*, İstanbul 2013, s. 549-582; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416; Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, IV, s. 92; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, s. 365-371.

² İslâm dünyasında Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Hıristiyan Avrupalılara verilen bu ad hakkında geniş bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Franklar", *DİA*, XIII, s. 173-176.

Hıristiyanların Doğu'da son merkezi olan Akkâ'dan çıkarılmasına kadar süren yaklaşık 200 yıllık bir dönemi ihtiva etmektedir.³

Kommenos Hânedanı'nın (1081-1185) kurucusu İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) Anadolu'daki Türk ilerleyişi karşısında çaresiz kalınca Türklere karşı Papa II. Urbanus'tan (1088-1099) Bizans İmparatorluğu'na destek amacıyla ücretli askerler talep etti. Papa, imparatorun yardım çağrısını kendi emelleri açısından bir fırsat olarak değerlendirdi ve imparatorun gelen bu teklifi kabul etti. Onun amacı, Bizans'a yardım etmekten ziyade Doğu'da Roma Kilisesi için bir nüfuz alanı oluşturmaktı. Papa ayrıca, Doğu topraklarını ve Kudüs'ü ele geçirmek, papalığın görüşlerini benimsemeyen "Heretik" Doğu Hristiyanlarını kontrol altına almak ve Avrupa'nın içinde bulunduğu krizden kurtulmasını sağlamak istiyordu. 27 Kasım 1095 tarihinde Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde yaptığı çağrıya olumlu cevap veren geniş halk kitleleri yoksulluklarına son vermek, borçlarından kurtulmak, yerine getirilmesi zorunluluk olan dinî görevleri îfâ etmek veya işledikleri suçların kefareti ödemesi gibi çeşitli sebeplerle Haçlı kabul ederek sefere katıldılar. Haçlı Seferi çağrısı yapılırken mukaddes toprakların kurtarılması yanında Doğulu Hıristiyanların Batılı kardeşlerinden yardım beklediği de ifade edilerek dinî motiflerle sefere katılım daha da cazip hâle getirildi. Diğer yandan babalarının unvanları ve toprakları üzerinde hak iddia edemeyen aristokrat ailelerin ikinci veya üçüncü erkek çocukları, baronlar, açgözlü papazlar, eşkıyalar, şartlı tahliye olmuş mahkûmlar, deniz korsanları, fahişeler, şarlatanlar ve maceracılar da Doğu'da vaat edilen zenginliklerin cazibesine kapılarak Haçlı Seferine katıldılar.⁴ Avrupa, Haçlı Seferi hazırlıkları ile meşgulken

³ Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV, s. 525.

⁴ Mezkûr hadiseler ve Haçlı Seferlerinin başlaması, yaşanan mücadeleler, kurulan Haçlı devletleri ve Ortadoğu'da Türk-İslâm devletleri ile Haçlılar arasında geçen mücadeleler hakkında tafsillatlı bilgi için bkz. William Bennet Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge 1907; James Westfall Thompson, *An Economic and Social History of the Middle Ages: 300-1300*, New York-London 1928; Warren Ortman Ault, *Europe in the Middle Ages*, Boston 1937; K. M. Setton (Kollektif), *A History of Crusades*, I-VI, Madison-Milwaukee-London 1955-1989; Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, London 1986; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146)*, I, Ankara 1974, II, Ankara 1990; Hans Eberhard Mayer, *The Crusades*, New York 1988; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, I, Ankara 1998³, II-III, Ankara 1992; I. S. Robinson, *The Papacy 1073-1198*, Cambridge 1990; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996; a. mlf., *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997; Carole Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburg 1999; Jean Richard, *The Crusades (1071-1291)*, Cambridge 1999; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul 2000; Zoe Oldebourg, *The Crusades*, London 2001; Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, Türkçe trc. Mustafa Daş, İstanbul 2013; Emrullah Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve*

Batı Anadolu'da I. Aleksios Komnenos Türk liderlerini birbirlerine kırdırarak kendi egemenliğini yaymaya gayret etmekteydi. Sultan Melikşah'ın (1072-1092) vefatından sonra vârislerinin birbirleri ile taht mücadelesine girmesi Haçlı Seferleri arifesinde Büyük Selçuklu Devleti'nin mukavemet gücünü azaltmış ve bu durum Büyük Selçuklulara bağlı topraklarda merkezî denetimin yitirilmesine sebep olmuştu. Bilâdü's-Şâm bölgesi ise Tutuş'un ölümü sonrasında taht kavgaları ile sarsılmaktaydı. Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh, Bağdat'ı Selçuklu sultanlarının tayin ettiği şahneyle birlikte yönetmenin dışında hiçbir müspet siyasî faaliyette bulunmamıştı. Selçuklu hânedanı mensuplarının taht kavgalarıyla meşgul olmasını ve İslâm dünyasının güçlü bir siyasî iradeden mahrum bulunmasını fırsat bilen Haçlı orduları bu dönemde Ortadoğu'yu istilâ ederek önce Urfa sonra da Antakya'da birer Haçlı devleti kurdular.

Üç ilâhî dinde önemli bir yere sahip olan ve kutsal sayılan Kudüs ise Fâtımîlerin idaresi altında iken 23 Şâban 492 (15 Temmuz 1099) tarihinde, beş haftalık bir kuşatma sonrasında Haçlılar tarafından ele geçirildi. Müslümanlar 17 (638) yılında Kudüs'ü fethettiklerinde Halife Hz. Ömer (634-644) tarafından Hıristiyanlara can ve mal güvenlikleri hususunda söz verilmiş ve onların haklarını belirten bir anlaşma imzalanmış olmasına karşın Haçlılar şehri ele geçirdikten sonra tamamen aksi bir tavır sergileyerek Kudüs'ü talan ettiler ve şehirde yaşayan Müslüman ve Yahudi halkı katlettiler. Bu elim katliam sonrasında büyük bir korku, endişe, öfke ve üzüntü içinde beraberindeki bir grup ile halifeden yardım talep etmek için Bağdat'a giden Kadı Ebû Sa'd el-Herevî, Abbâsî ve Selçuklu Devleti'nde önemli mevkilere yükselmiştir. Rol aldığı hadiselerdeki faaliyetlerine değinmeden önce kaynakların sunduğu bilgiler ışığında el-Herevî'nin Haçlı Seferleri öncesinde idame ettirdiği hayatı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Batılılar (1096-1204), Ankara 2017; Aydın Usta, *Haçlı Hikâyeleri*, İstanbul 2017; Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinçesliği, Kuruluş Devri (1098-1112)*, Ankara 2018; Muharrem Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, İstanbul 2018; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 35, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, İstanbul 1994, s. 65-78; a. mlf., "1101 Yılı Haçlı Seferleri", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, s. 17-56; a. mlf., "Haçlı Seferlerinin Mâhiyeti ve Başlaması", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri* 26-27 Mayıs 1997, İstanbul 1998, s. 1-14; Ebru Altan, "Ortaçağ'da Antakya", Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına/In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent, İstanbul 2008, s. 323-334; Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, VI, s. 230-244; a. mlf., "Haçlılar", *DİA*, XIV, s. 525-545.

Rebülâhir 458'de (Mart 1066) doğan⁵ el-Herevî'nin tam adı Muhammed b. Nasr b. Mansûr Ebû Sa'd el-Kadı el-Herevî el-Bişkânî'dir.⁶ Kendisi Heratlıdır,⁷ Bişkânî nisbesi ise yetiştiği Herat'taki Bişkân Köyü'nden gelmektedir.⁸ Gençliğinde çocuklara eğitim veren el-Herevî, verrâk⁹ olarak çalışmış¹⁰ ve Halife Müstazhir-Billâh ile temas kurana kadar fakir bir hayat sürmüştür.¹¹

Haçlılar 492 (1099) yılında Kudüs'ü işgâl edip halkı kılıçtan geçirdikleri sırada Mescid-i Aksâ'da 70.000'den¹² fazla Müslümanı katlettiler. Bunların arasında çok sayıda din adamı, âlim, âbit ve zâhit de vardı. Haçlılar yalnızca öldürmekle kalmamış, Kubbetü's-sahra'daki 40 küsur gümüş kandili de almışlardı. Nitekim Haçlıların mukaddes Kudüs şehrini ele geçirdikleri zaman sayısız ganimet¹³ elde ettikleri Ortaçağ tarihi kaynakları tarafından zikredilmektedir. Yaşanan işgâlin hemen akabinde Ramazan ayı içinde (Temmuz-Ağustos 1099) halkı Haçlılara karşı cihada davet etmek üzere Dımaşk Kadısı Ebû Sa'd el-Herevî'nin başını çektiği bir heyet Bağdat'a hareket etti. Divanda el-Herevî çok etkili bir konuşma yaparak orada bulunanları ağlattı, kalpleri ürpertip mahzun etti. Gelen heyet akabinde Cuma günü camide halktan Haçlılara karşı yardım istedi. Konuşmalarıyla hem ağladılar hem de ağlattılar. Bu ulu ve mübarek şehirde, yani Kudüs'te

⁵ Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, nşr. Muhammed el-Ya'lâvî, VII, Beyrut 1991, s. 339; Abdülkâdir el-Kureşî (*el-Cevâhirü'l-Mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1993, s. 381) yalnızca 458 yılını zikretmektedir.

⁶ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk*, nşr. Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî, LVI, Beyrut 1997, s. 107; Makrîzî, a.g.e., VII, s. 338; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, VII, Beyrut 2002, s. 125.

⁷ Abdülkâdir el-Kureşî, a.g.e., s. 379; Zirikli, a.g.e., VII, s. 125.

⁸ Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, II, Beyrut 1980, s. 249; İbnü'l-Esrî, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-Ensâb*, II, Beyrut t. s., s. 157; Abdülkâdir el-Kureşî, a.g.e., s. 381; Makrîzî, a.g.e., VII, s. 338; Zirikli, a.g.e., VII, s. 125. Sibî İbnü'l-Cevzî (*Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, VIII/1, Haydarâbâd 1370/1951, s. 113) kendisine Bişkân denildiğini de zikretmektedir. Bununla birlikte Sibî'teki kaydın istinsah hatasından kaynaklanmış olması mümkün görünmektedir.

⁹ İslâm'ın ilk dönemlerinde kâtip ve müstensihlere verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Erünsal, "Verrâk", *DİA*, Zeyl II, s. 654-660.

¹⁰ İbn Asâkir, a.g.e., LVI, s. 107; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaûd-Türkî Mustafa, V, Beyrut 2000, s. 76; İbn Asâkir (a. g. e., LVI, s. 107) ve Zehebî (*Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf, XI, Beyrut 2003, s. 298) ayrıca onun önce Dımaşk'a geldiğini, burada vaazlar verdikten sonra Bağdat'a gittiğini akabinde ise Şam kadılığına tayin edilmesi sebebiyle bu bölgeye kadı olarak döndüğünü yazmaktadırlar.

¹¹ Sem'ânî, a.g.e., II, s. 249; Safedî, a.g.e., V, s. 76; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Heyet, V, Kahire t. s., s. 222.

¹² Ortaçağ tarihinin klâsik müverrihleri bu hususta farklı rakamlar vermektedirler. Geniş bilgi için 14. dipnotta verilen kaynak eserlere müracaat edilebilir.

¹³ Ortaçağ tarihinin klâsik müverrihleri bu hususta farklı rivayetler kaydetmektedirler. Geniş bilgi için 14. dipnotta verilen kaynak eserlere müracaat edilebilir.

Müslümanların başına gelen musibetleri, erkeklerin öldürüldüğünü, kadın ve çocukların esir alındığını, malların yağmalandığını ve başlarına gelen felâketin şiddetinden dolayı oruçlarını bozduklarını belirttiler.¹⁴ İbn Tağrıberdî'nin¹⁵ ifade ettiğine göre Kadı el-Herevî huzura çıktığında şu şiiri okumuştur:

Kanı akan gözyaşlarıyla karıştırdık, biz de neşe diye bir şey kalmadı,
Gözkapakları dolu olduğu hâlde göz nasıl uyur, her uykudakini uyandıran
toz dumandan dolayı.
Şâm diyarındaki kardeşlerimiz ölüveriyorlar, boğazlanmış ve karınları
deşilmiş olarak.
Tîbe muntkasında bu kılıçlar karşısında aman dileyenler, avazlarının çıktığı
kadar "Ey Hâşimî Ailesi!" diye seslenirler.
Ümmetimin mızraklarla düşmana koşmadıklarını ve dinî endişelerinin
olmadığını görüyorum.
Dinlerini savunmak için çaba harcamadıysa da, bari namuslarını korumak
için gayret gösterebilirler.
Savaş ateşi alevlendiğinde sevap kazanmaya rağbet etmeseler bile, bari
ganimet elde etmek için düşmana hücum etselerdi!

¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed b. Atâ-Mustafa A. Atâ, XVII, Beyrut 1992, s. 47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. J. C. Tornberg, I-XIII, Beyrut 1979; Selçuklular ile ilgili bölümlerin Türkçe trc. Abdülkerim Özeydın (IX-XI), *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X, İstanbul t.s., s. 236; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslam Tarihi*, XII, İstanbul 1995, s. 305; İbn Tağrıberdî, a.g.e., V, s. 149-150; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celil bi târihi'l-Kuds ve'l-Halil*, y. y. t. s., s. 273; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri...*, s. 104; Amin Maalouf (*Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Türkçe trc. M. A. Kılıçbay, İstanbul 1997, s. 11-12) isimli romanında Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'nin divandaki konuşmalarını şiirsel ve edebî bir üslupla tasvir etmektedir.

¹⁵ İbn Tağrıberdî (a.g.e., V, s. 150) yukarıda tercümesi verilen Arapça şiirin Ebîverdi tarafından kaleme alındığını ifade eden İbnü'l-Esîr (a.g.e., *Arapça neşir*, X, s. 284-285), İbn Kesîr (a.g.e., XII, s. 305-306) ve el-Uleymî'nin (a.g.e., I, s. 274-275) aksine şiiri Kadı el-Herevî'nin divanda okuduğunu ve Ebîverdi tarafından da okunmuş olduğunun rivayet edildiği bilgisini vermektedir. İbnü'l-Esîr (a.g.e., X, s. 236) Ebîverdi'nin şiirini şu önemli cümleden sonra yazmıştır: "Sultanlar birbirlerine düştiler, böylece Haçlılar İslâm ülkelerine yerleştiler." Hem el-Herevî hem de Ebîverdi aynı devrin önde gelen iki şahsiyeti ve edebiyatçı kimliği olan iki karakteridir. Kadı el-Herevî'nin halifenin huzurunda böyle bir şiiri okumuş olma ihtimâli yüksektir çünkü kendisi Arapça usûl ilmine, edebiyat ve şiire hâkim biri olarak tanınmaktadır. Yukarıda izah edildiği üzere bu rivayeti bize aktaran sadece İbn Tağrıberdî'dir. Bununla birlikte okunan şiir içeriği bakımından Bilâdü's-Şâm'daki Müslümanların içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından ehemmiyet kesbetmektedir. Büyük Selçuklular devrinde yetişen şair ve edip, ahbâr ve nesep âlimi Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebîverdi (ö. 507/1113) hakkında ise bkz. Cevat İzgi, "Ebîverdi", *DİA*, X, s. 76-77.

Halife Müstazhir-Billâh gözleri yaşartan ve gönülleri ürperten sözler üzerine Ebû Bekr eş-Şâşî, Ebü'l-Kasım ez-Zencânî, Ebü'l-Vefâ b. Ukayl, Ebû Sa'd el-Hulvanî, Ebü'l-Hüseyn b. Semmâk'ı ismindeki emîrleri cihada teşvik etsinler diye civar bölgelere gönderdi ise de pek çok kişi yaşlılık ve hastalığını bahane etti. Bunlardan Ebü'l-Vefâ, Ebû Sa'd el-Hulvanî ve Ebü'l-Hüseyn Irâk-ı Arap ile Irâk-ı Acem sınırında kurulmuş tarihî bir şehir olan Hulvân'a geldiklerinde Sultan Berkyaruk'un vezîri Mecdü'l-Mülk'ün öldürüldüğünü duyarak geri döndüler. Böylece Haçlılara karşı mücadele fitilini ateşlemeye çalışan el-Herevî'nin teşebbüsü sonuçsuz kaldı.¹⁶ Kadı el-Herevî daha sonra yanındakilerle birlikte herhangi bir yardım almadan Bağdat'tan Dımaşk'a döndü.¹⁷

Divanda okunmuş olan bu şiirden anlaşılanlar; dinî öğelerin, ümmet fikrinin, Müslümanların içine düştüğü zayıf durumun çok keskin ve etkili bir şekilde ifade edilmiş olduğudur. Gözyaşları içerisinde Kudüs'te yaşanan durum şiirsel ve dokunaklı bir şekilde tasvir edilirken Haçlı tehlikesine karşı Müslümanların içinde bulunduğu hissiyatsız, bigâne duruş ve tavır şiirin son cümlesinde "*Cihadın ecrini almak istemiyorlarsa bile, ganimetten de pay sahibi olmak istemiyorlar mı?*" ibaresi ile açık bir şekilde ortaya konmuştur.

Kadı el-Herevî kadılık vazifesini yürütmüş aynı zamanda Selçuklu Sultanlarının hizmetinde elçilik vazifesini deruhte etmiştir. Onun, Selçukluların hizmetinde olduğunu gösteren ilk kayıt ise Sultan Muhammed Tapar (498-511/1105-1118) dönemine aittir. Amîd Ebû Ca'fer'in Sultan Muhammed Tapar'a Irak'ta hüküm süren Mezyedî Emîri Sadaka b. Mansûr'un kuvvetinin arttığını, kendisinden kaçanları himaye ettiğini ve hâkimiyeti altındaki şehirlerin elinden alınması gerektiğini söylemesi Sultan Muhammed Tapar ile Sadaka b. Mansûr'un arasının açılmasına sebep oldu. Halife Müstazhir-Billâh, Nakîbü'n-nükabâ Ali b. Tîrâd ez-Zeynebî vasıtasıyla ona sultana isyan etmekten vazgeçtiği takdirde

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, X, s. 236; İbn Kesîr, a.g.e., XII, s. 305. Krş. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri...*, s. 104. Haçlıların Antakya'yı ele geçirmesinden sonra Suriye bölgesine inerek Müslümanların canlarına ve mallarına kast etmeleri sebebiyle yaşanan hoşnutsuzluk üzerine Halife Müstazhir-Billâh, Sultan Berkyaruk'a bir elçi gönderdi. Haçlılara karşı cihad için gerekli hazırlıkların yapılmasını istedi ve Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk, Amîdu'd-Devle'yi bu hususta görevlendirdi (1097-1098). Hille Emîri Seyfü'd-Devle Sadaka da aynı maksatla öncü birliklerini Enbar'a gönderdi. Fakat Haçlıların çok büyük bir orduya sahip olduğu duyulunca Müslümanların cesareti kırıldı. Nitekim bu durum Frankların Suriye'de iyice yerleşmeleri ve Kudüs'ü işgal etmeleriyle neticelenecekti. bkz. Özeydin, *Sultan Berkyaruk...*, s. 103; Abdülkerim Özeydin, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 127.

¹⁷ İbn Tağrıberdî, a.g.e., V, s. 151.

meseleyi halletmek için aracılık yapabileceğini bildirdiğinde Sadaka önce olumlu cevap verdi, ancak hayatından emin olamadığını söyledi. Bunun üzerine Muhammed Tapar, Kādilkudât Ebû Sa'd el-Herevî'yi kendisine göndererek korkusunu gidermeye çalıştı (501/1107). Daha sonra ise Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh'ın Nakîbü'n-nükabâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî ile Ebû Sa'd el-Herevî'yi Sadaka'ya gönderdiği anlaşılmaktadır. Önce Sultan Muhammed Tapar'a uğrayan elçiler Sadaka'nın yakınları için emannâme aldıktan sonra Sadaka'ya giderek ona; "Sultanın gönlünü ancak esirleri serbest bırakmasıyla" alabileceğini söylediler. Sadaka bunu önce kabul ettiyse de; bağışlanması konusunda endişesi olduğunu, sultanın kendisini ve kendisine sığınanları affetmesini, Sürhab b. Keyhüsrev'i iktâna iade etmesini, Muhammed b. Boğa'nın yağmaladığı yerlerin geri verilmesini, halifenin vezirinin önünde anlaşmaya bağlı kalacağına dair yemin etmesini istediğini, bu şartları kabul ettiği takdirde sultanın hizmetine gireceğini ifade etti. Sadaka bu isteklerinde ısrar edince muharebe kaçınılmaz oldu. İki ordu Hille ile Vâsıt arasındaki Nu'mâniye'de karşılaştı (19 Receb 501/4 Mart 1108). Savaşın en şiddetli anında sırtından yaralanan Sadaka, Bozkuş adlı bir köle tarafından atından düşürüldü. Sadaka kendini tanıttıysa da köle başını kesip Aksungur el-Porsukî'ye götürdü, o da Muhammed Tapar'a gönderdi.¹⁸ Kadı el-Herevî'nin hem Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar hem de Abbâsî Hilâfeti tarafından Sadaka b. Mansûr ile görüşmek için tayin edildiği ve elçilik vazifesini yürüttüğü açık bir şekilde kaynaklar tarafından ifade edilmektedir. Bu durum aynı zamanda Abbâsî Halifesi ve Büyük Selçuklu Sultanı'nın müşterek elçi göndermelerine dair ilginç bir anekdottur.

Kadı el-Herevî'nin daha sonrasında Abbâsî Halifesi ile temas hâlinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onun Mısır, Şam, Irak ve Horasan bölgelerinde halife ile hükümdarlar arasında elçilik vazifesinde bulunduğu dair kaynaklar bilgi vermektedirler. *Cevahirü'l-Mûdiyye*'ye göre 6 Zilkade 502 (7 Haziran 1109) tarihinde el-Herevî, Bağdat Kadılığı¹⁹ görevini üstlenmiş ve 19 Şevval 504 (30 Nisan 1111) tarihinde bu görevden azledilmiştir. Görevinden

¹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylî Târîhi Dimaşk*, nşr. Henry Frederich Amedroz, Beyrut 1908, s. 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, X, s. 354, 357. Krş. Mawlawî Fâdil Sanullah, *The Decline of The Saljûqid Empire*, Calcutta 1938, s. 51; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarih (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 47; a. mlf., *Sultan Berkyaruk...*, s. 225; a. mlf., "Sadaka b. Mansûr", *DİA*, XXXV, s. 386.

¹⁹ Bağdat kenti yanında el-Herevî'nin Arapların dört ana kolundan Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebîa bölgelerinin de kadılığına yükseldiği Makrîzî (a.g.e., VII, s. 339) tarafından zikredilmektedir.

azledildikten sonra ise el-Herevî'nin, Selçuklu Sultanlarının hizmetinde bulunduğu ifade edilmektedir.²⁰

Gelişen ve vuku bulan hadiselerden elçi olarak gönderilecek kimsenin kadı²¹ sıfatına veya mümeyyez hasletlere haiz olmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu hususta İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) hem Selçuklu Devletlerine hem de Abbâsî Hilâfeti'ne hizmet eden el-Herevî ile ilgili birçok kaydı bulunmaktadır.

Bağdat kadılığı görevini yürüttüğü sırada Ebu Sa'd el-Herevî, Halife el-Müstazhir'in eşi ve Melikşah'ın kızı Hatun'u istemek üzere görevlendirildi. Hatun, 504 yılının Receb ayınının 28. günü (9 Şubat 1111) Bağdat'a geldi ve kardeşi Sultan Muhammed'in sarayında konakladı. Bağdat süslendi ve çeyizi Ramazan ayında (Mart 1111) taşındı. Çeyizi taşımak için 162 deve ve 27 katır kullanıldı. Gelin, asil bayanlar, süslü cariyeler ve mehirler ile birlikte geldi. Kutlamalar için çarşılar kapatıldı, çadırlar kuruldu, insanlar bu mutluluğa ortak oldular.²²

Selçuklu Sultanı Sencer (513-552/1119-1157) ve Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) arasında elçilik görevinde bulunan Kadı el-Herevî, 20 Şevval 513 (24 Ocak 1120) Bağdat'a gitti ve kendisini Mehd'deki vezir, tugay komutanı, kapı görevlisi, iki müşavir [ya da yüzbaşı], başkadı ve cemaat hep birlikte karşıladı. Kadı özel bir at üzerinde taşındı, Bâbü'nübî'de indi ve yeri öptü. Ayın 23'ünde Müsterşid-Billâh'ın yanına giderek mektubu ulaştırdı. Ayrıca beraberinde Sultan Sencer'den halifeye takdim edilmek üzere 30 taht elbise, 10 köle ve birçok hediye de getirmişti.²³

Bu elçilik vazifesinden sonra Abbâsî Halifesi ve Irak Selçuklu Sultanı'nın Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e müşterek elçi²⁴ olarak Kadı el-Herevî'yi göndermeleri bir diğer enteresan hadisedir. 15 Rebülevvel 515'te (3 Haziran 1121) sultanın sarayında Kadı el-Herevî'ye hil'at verildi; nitekim Irak bölgesi dışında

²⁰ Tam tarihleri veren Abdülkâdir el-Kureşî'nin (a.g.e., s. 380-381) eseridir. Benzer bilgiler için bkz. Sem'ânî, a.g.e., II, s. 249; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb...*, II, s. 157; Zehebî, a.g.e., XI, s. 298; Safedî, a.g.e., V, s. 76; Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, V, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfeţâh Muhammed el-Hulv, Kahire t. s., s. 22; Makrîzî, a.g.e., VII, s. 339; İbn Tağrıberdî, a.g.e., V, s. 222; Zirikli, a.g.e., VII, s. 125.

²¹ Carla L. Klausner'in kadı ve âlimlerin Selçuklu Devleti'ndeki rollerini anlatan ve enteresan örneklerle izah ettiği ifadeleri için bkz. *The Seljuq Vizirate, A Study of Civil Administration (1055-1194)*, Cambridge 1973, s. 22-27.

²² İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVII, s. 120. Düğün 10 Ramazan 504 gecesini (22 Mart 1111) gerçekleştirmiştir. bkz. İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVII, s. 120.

²³ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVII, s. 173.

²⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu...*, s. 42. Müşterek elçilik hususunda Mehmet Altay Köymen'in açıklaması hakkında bkz. *Büyük Selçuklu...*, s. 42 dipnot 2.

diğer yerlerde kadılık vazifesi kendisine aitti. Irak'tan hariç tutulmasının sebebi ise Halife Müsterşid-Billâh'ın Kadı Ebü'l-Kâsım el-Zeynîbî'ye yakın durmasıydı. Aynı ayda Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'dan (513-525/1119-1131) aldığı mektubu Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e iletmek üzere Kadı el-Herevî hediyelerle birlikte yola çıktı.²⁵ Nitekim bu durum hem Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Devleti Sultanları tarafından hem de Abbâsî Halifesi tarafından güven duyulan, sevilen ve takdir gören bir karakter şahsiyet olduğunu göstermektedir.

516 (1122-1123) senesinde yani tam bir yıl sonra el-Herevî'nin Irak'a döndüğü bilinmektedir. Bu sefer o, Sultan Sencer'in "Muasker"inden gönderdiği hediyelerle beraber geldi ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un, Osman b. Nizâmülmülk'ü vezir olarak tayin ettiğini haber verdi. Osman, Kadı el-Herevî'den halifeye kardeşi Ebû Nasr Ahmed b. Nizâmülmülk'ün vezir olarak atamasını gündeme getirmesini istemiş ve İbn Sadaka, Dârü'l-hilâfe'de iken kendisinin vezir olmasının doğru olmayacağını söylemiştir.²⁶ Kadı el-Herevî'nin Abbâsîler içindeki resmî vazifeler için aracı olarak tayin edildiğini gösteren bir diğer hadise de bu kayıttır.

518 (1124-1125) yılında Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in kızı Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh ile evlendiğinde ise nikâhı kıyan kişi Kadı el-Herevî idi.²⁷

Selçuklu ve Abbâsî Devletleri'nde yürütmüş olduğu elçilik faaliyetleriyle meşhur bu devlet adamının ölümü hakkında ise farklı rivayetler mevcuttur. Bu kayıtlardan ilki şöyledir; Halife Müsterşid-Billâh'ın bir mektubunu Sultan Sencer'e iletmek üzere Horasan'a giden kâdılkudât, Sultan Sencer'in cevabını taşıyarak dönmekte iken Hemedan'da bir camide konaklamış ve burada Bâtinîlerden bir grubun tertiplelediği saldırıda bıçaklanarak öldürülmüştür. Suikastı gerçekleştirenler hiçbir iz bırakmadan kaçmış ve hiç kimse korkudan peşlerinden gitmemiştir (518/1124-1125).²⁸ Bir diğer rivayete göre ise; el-Herevî oğlu ile beraber

²⁵ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVII, s. 193.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVII, s. 206. Krş. Köymen, *Büyük Selçuklu...*, s. 43, 59. Sultan Sencer, Müsterşid-Billâh'ın Irak'ta Dübeys ile mücadeleye girerek siyasî hadiselerin içinde yer almasından rahatsız oldu. Kadı Herevî başkanlığında bir elçilik heyetini yeğeni Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a gönderip halifenin Nizâmülmülk'ün oğlu Ahmed'i vezir tayin etmesini sağladı. bkz. Osman Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, 145.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVII, s. 225; Sibt İbnü'l-Cevzî, a.g.e., VIII/1, s. 112. İbn Kesîr (a.g.e., XII, s. 364) ve Tâceddin es-Sübkî (a.g.e., V, s. 22) ise halifenin kendisine Sultan Sencer'in kızını istemek üzere Kadı el-Herevî'yi gönderdiğini kaydetmektedirler.

²⁸ İbnü'l-Kalânîsî, a.g.e., s. 210; İbn Asâkir, a.g.e., LVI, s. 107; Sibt İbnü'l-Cevzî, a.g.e., VIII/1, s. 112-113. Azîmî (*Târîhu'l-'Azîmî*, Türkçe trc. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler* (h. 430-538=m. 1038-1039/1143-1144), Ankara 2006, s. 59) Hemedan kadısı Herevî'nin şehir camiinde öldürüldüğünü zikrederken, İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil...*, X, s. 498) onun 519'da (1125-1126)

Hemedan'da katledilmiştir (Şâban 518/Eylül-Ekim 1124).²⁹ Bündârî³⁰ ise, kâdilkudâtın ölümü hakkında çok daha farklı bir bilgiyi kaydetmektedir: “*Irak Selçuklu Devleti Veziri Dergezîni ondan korkması sebebiyle birkaç Bâtınî ile anlaştı. Kadı el-Herevî Horasan'dan döndükten sonra camiye namaz kılmak için girdiği sırada sultanla buluşmadan şehid edildi. Bu hadise 518 (1124-1125) yılında vuku buldu.*”

Kadı ve âlim olan el-Herevî hakkında devrin kaynaklarında bazı tanımlamalar bulunmaktadır. Kendisine *başkadı* (*akda'l-kudât*) ve *İslâm'ın süsü* manasındaki *Zeynü'l-İslâm* lâkapları verilmiştir.³¹ “*Adam gibi adam*” ve dâhi bir şahsiyet olarak tavsif edilen el-Herevî'nin edebiyatçı bir kimliği vardı, Arapçası iyiydi ve usûl ilmindeki bilgisi de genişti. Kendisinin güzel bir yazısı vardı ve cömertti.³² Hanefî fıkhnı iyi bilen, hadis rivayetinde bulunan bir din adamı ve güzel şiirler yazan biriydi.³³ Yazı gücü sebebiyle çeşitli bölgelere gönderilecek mektupları kaleme

öldürüldüğünü, aynı müellif bir diğer eserinde (*el-Lübâb...*, II, s. 157) ise el-Herevî'nin 518 yılının Şâban ayında Hemedan Camii'nde katledildiğini belirtmektedir. Zehebî (*Târihu'l-İslâm...*, XI, s. 298) 518 yılında Hemedan'da Bâtınîler tarafından öldürüldüğünü yazarken, Safedî (a.g.e., V, s. 76) sadece Hemedan'da öldüğünü ifade etmiştir. İbn Kesîr (a.g.e., XII, s. 365) onu Bâtınîlerin Hemedan'da katlettiği kaydını düşerken, Tâceddin es-Sübki (a.g.e., V, s. 22) 519 senesinde Hemedan'da Bâtınîler tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır.

²⁹ Sem'ânî, a.g.e., II, s. 250; İbn Asâkir, a.g.e., LVI, s. 107; Abdülkâdir el-Kureşî, a.g.e., s. 381; İbn Tağrîberdî, a.g.e., V, s. 222. Makrîzî (a.g.e., VII, s. 339) ayrıca onun ölüm haberinin Bağdat'a 12 Şâban 518 (24 Eylül 1124) tarihinde ulaştığını belirtmektedir.

³⁰ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, s. 137; Krş. Sevim-Merçil, a.g.e., s. 208; Pınar Kaya, “Sultan Sencer Devrinde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler”, *Tarih Dergisi*, 58, 2013/2, İstanbul 2013, s. 56 dipnot 47. Sevim-Merçil (a.g.e., s. 208) şöyle bir yorumda da bulunmaktadır: “*Belki de bu hadise sebebiyle Sultan Sencer veziri Ebû Nasr Ahmet Kâşânî'ye Bâtınîlere karşı cihad açılmasını, buldukları ve yakalandıkları yerde öldürülmelerini emretti. Nitekim o, bu amaçla Bâtınîlerin elinde bulunan Kuhistan bölgesindeki Turşiz (Tureysis) şehriyle Nişabur'a bağlı Beyhak kazasına asker gönderdi. Selçuklu askerleri, her iki yerleşim merkezine girerek oradaki Bâtınîleri öldürdüler ve birçok ganimet ele geçirek geri döndüler (1126).*”

³¹ Bündârî, a.g.e., s. 137; Zehebî, *Târihu'l-İslâm...*, XI, s. 298; Abdülkâdir el-Kureşî, a.g.e., s. 380; Makrîzî, a.g.e., VII, s. 338; İbn Tağrîberdî, a.g.e., V, s. 149; Zirikli, a.g.e., VII, s. 125; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar...*, s. 47; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 208. Ebû Sa'd el-Herevî'den sonra kadılık vazifesine tayin edilenler hakkında İbnü'l-Cevzî eserinde bilgi vermektedir. bkz. a.g.e., XVII, s. 175, 184.

³² İbn Asâkir, a.g.e., LVI, s. 107; Zehebî, *Târihu'l-İslâm...*, XI, s. 298; Abdülkâdir el-Kureşî, a.g.e., s. 379; Makrîzî, a.g.e., VII, s. 339.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb...*, II, s. 157; Tâceddin es-Sübki, a.g.e., V, s. 22; İbn Kesîr, a.g.e., XII, s. 365; Abdülkâdir el-Kureşî, a.g.e., s. 379, 381; Makrîzî, a.g.e., VII, s. 339; Zirikli, a.g.e., VII, s. 125. İbn Tağrîberdî (a.g.e., V, s. 222) ve Safedî (a.g.e., V, s. 76) kendisinin hem şiir hem nesir yazıları bulunduğunu ifade ederler.

almış, zamanla da makamı yükselmiştir.³⁴ Bündârî,³⁵ el-Herevî'yi şöyle tanımlamaktadır: “Bu zat, kendi asrında yegâne olup eşi yoktu. İn'am ve ihsan etmekle maruf, aciz kalan kimseye, düşmanlarına karşı yardımı me'mul idi. Sultanların kalbinde mevkii büyüktü. Sultanlar onun sözünden ve işaretinden udul etmeyi caiz görmezlerdi. Amcam Aziz'in mutaasıp ahabından olup fazl ve ihsanda üstünlük ile temayüz edenlerden idi.” İbnü'l-Esîr³⁶ ise kendisini şu kelimelerle tavsif etmektedir: “Çok mert bir insandı, Selçuklu Devleti'nde önemli nüfuz ve itibara sahipti.”

Kadı el-Herevî'nin 515 (1121-1122) yılında Câmîu'l-Kasr'da hadis ilmini okuttuğuna dair bir bilgi bulunmaktadır.³⁷ Makrîzî, Bağdat'ta kendisinin hadis rivayetinde bulunduğunu ve naklettiği hadislerin bir kısmının senedinin zayıf olduğunu ifade etmektedir. Hadis naklettiği hocalarından biri Ebû Sa'd Hamd b. Ali er-Rehavî'dir, öğrencileri arasında Ebû Abdullah Hasan b. Muhammed el-Belhî vardır.³⁸ Zehebî,³⁹ el-Herevî'yi tek gözlü birisi olarak tavsif ederken, onun zayıf hadisler rivayet ettiği için hicvedildiğini ve mezkûr fizikî kusurunun, senedi zayıf hadis rivayetleri sebebiyle kendisine yönelik eleştirilerde kullanıldığını kaydetmektedir.

Hem Abbâsî hem Selçuklu Devleti'nde görev almış el-Herevî'nin hayatı hakkında yorumlanabilecek birkaç hususa değinmek gerekirse, öncelikle ifade edilmesi gereken nokta Kadı el-Herevî'nin ölümü hakkında bazı şüphelerin bulunduğu. Sahip olduğu siyasî güç ve mevki sebebiyle rakiplerinin komplosuyla Bâtınîler aracılığıyla kurban edildiği düşünülebilir. Nitekim Bündârî'nin Kadı el-Herevî'yi amcasına olan yakınlığı dolayısıyla bilmesi bu fikri güçlendirmektedir. Dinî düşünceleri ve kadı olması hasebiyle Bâtınîlerin komplosuna da gitmiş olması mümkün görünmektedir. Nitekim “kaduların kadısı” ya da “başkadı” olarak bilinen bir kişinin doğal olarak Bâtınîlerin fikirlerine ve inançlarına muhalif ifadeler kullanmaması düşünülemez.

Abbâsî Hilâfeti yanında Selçuklu Sultanları ile de iyi münasebetler kuran el-Herevî her iki devlet tarafından elçilik vazifesiyle görevlendirilmiş ve güvenilirliğiyle bilinmiştir. Nitekim elçilik vazifesine sahip kişilerin âlim, kadı, fakih olmaları ve önemli görevlere tayin edilmelerinin en güzel örneklerinden biri de el-Herevî olmuştur.

³⁴ Abdülkâdir el-Kureşî, a.g.e., s. 380.

³⁵ Bündârî, a.g.e., s. 137.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, X, s. 498; Krş. Sevim-Merçil, a.g.e., s. 208.

³⁷ Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyânî-Saffet Sakka, Beyrut 1985, XI, s. 214.

³⁸ Makrîzî, a.g.e., VII, s. 339.

³⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm...*, XI, s. 298.

Haçlıların Kudüs'ü işgâl etmelerinden sonra el-Herevî, başında olduğu grubun liderliğini yapabilecek düzeyde olduğu için beraberinde geldiği heyetin sözcülük vazifesini yürütmüştür. Kendisi usul ilmine sahip, hitabet gücü kuvvetli olan ve sözleriyle hem halifeyi hem de halkı etkilemeyi başarabilmiş bir âlimdi. Teşebbüsünün neticesi her ne kadar İslâm âlemi için istediği düzeyde olmasa da sergilemiş olduğu tavır, sahip olduğu basiret ve kazandığı güvenilirlik sebebiyle hem birçok bölgenin kadılık görevini yürütebilme yetisine sahip olmuş hem de devrin kaynakları tarafından zikredilmiştir. Nitekim Bağdat'ta kendisi tarafından okunduğu düşünülen şiir Haçlıların Doğu'ya geldiği dönemde Bilâdü's-Şâm bölgesinin içinde bulunduğu durumu göstermesi bağlamında mânidar ve önemli, aynı zamanda mükemmel özellikte kaleme alınmış edebî bir yapıttır.

KAYNAKÇA

- Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1993.
- Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, II, Beyrut 1980.
- Altan, Ebru, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003.
- Altan, Ebru, *Antakya Haçlı Prinkepsliği, Kuruluş Devri (1098-1112)*, Ankara 2018.
- Altan, Ebru, "Ortaçağ'da Antakya", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, İstanbul 2008, s. 323-334.
- Ault, Warren Ortman, *Europe in the Middle Ages*, Boston 1937.
- Azîmî, *Târîhu'l-'Azîmî*, Türkçe trc. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (h. 430-538=m. 1038-1039/1143-1144)*, Ankara 2006.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, Türkçe trc. Mustafa Daş, İstanbul 2013.
- Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146)*, I, Ankara 1974, II, Ankara 1990.
- Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997.
- Demirkent, Işın, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 35, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, İstanbul 1994, s. 65-78.
- Demirkent, Işın, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.
- Demirkent, Işın, "Haçlı Seferlerinin Mâhiyeti ve Başlaması", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhü Semineri 26-27 Mayıs 1997*, İstanbul 1998, s. 1-14.
- Demirkent, Işın, "Bizans", *DİA*, VI, s. 230-244.
- Demirkent, Işın, "Franklar", *DİA*, XIII, s. 173-176.
- Demirkent, Işın, "Haçlılar", *DİA*, XIV, s. 525-546.
- Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi târihi'l-Kuds ve'l-Halîl*, y. y. t. s.
- Erünsal, İsmail, "Verrâk", *DİA*, Zeyl II, s. 654-660.
- Gat, Shimon, "Selçuklular Kudüs'te", Türkçe trc. Murat Öztürk, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan, 75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı*, İstanbul 2013, s. 549-582.
- Hillenbrand, Carole, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburg 1999.
- İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, nşr. Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî, LVI, Beyrut 1997.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslam Tarihi*, XII, İstanbul 1995.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, nşr. Heyet, V, Kahire t. s.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed b. Atâ-Mustafa A. Atâ, XVII, Beyrut 1992,
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. J. C. Tornberg, I-XIII, Beyrut 1979; Selçuklular ile ilgili bölümlerin Türkçe trc. Abdülkerim Özeydın (IX-XI), Abdülkerim Özeydın-Ahmet Ağrakça (XII), *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, İstanbul t. s.
- İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, II, Beyrut t. s.

- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylî Târîhi Dımaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İzgi, Cevat, "Ebîverdi", *DİA*, X, s. 76-77.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416.
- Kaleli, Emrullah, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, Ankara 2017.
- Kaya, Pınar, "Sultan Sencer Devrinde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler", *Tarih Dergisi*, S. 58
2013/2, İstanbul 2013, s. 43-64.
- Kesik, Muharrem, *1071 Malazgirt Zaferine Giden Yol*, İstanbul 2014.
- Kesik, Muharrem, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, İstanbul 2018.
- Klausner, Carla L., *The Seljuq Vezirate, A Study of Civil Administration (1055-1194)*, Cambridge
1973.
- Köymen, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- Köymen, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1972.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara
1991.
- Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, nşr. Muhammed el-Ya'lâvî, VII, Beyrut 1991.
- Maalouf, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Türkçe trc. M. A. Kılıçbay, İstanbul 1997.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993.
- Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, İstanbul 2016.
- Mayer, Hans Eberhard, *The Crusades*, New York 1988.
- Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyânî-Saffet Sakka,
XI, Beyrut 1985.
- Sevim, Ali, *Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989.
- Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara 1990.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Sevim, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995.
- Sevim, Ali, "Atsız b. Uvak", *DİA*, IV, s. 92.
- Oldebourg, Zoe, *The Crusades*, London 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarih (498-511/1105-1118)*,
Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkjaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul
2001.
- Özaydın, Abdülkerim, "Anadolu Selçukluları", *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, VIII,
İstanbul 1994, s. 86-241.
- Özaydın, Abdülkerim, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 127.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular Cilt :1 Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157*, İstanbul
2017.
- Özgüdenli, Osman, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 145-147.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2017.
- Richard, Jean, *The Crusades (1071-1291)*, Cambridge 1999.
- Riley-Smith, Jonathan, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, London 1986.
- Robinson, I. S., *The Papacy 1073-1198*, Cambridge 1990.

- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe trc. Fikret İşıltan, I, Ankara 19983, II-III, Ankara 1992.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaûd-Türkî Mustafa, V, Beyrut 2000.
- Sanaullah, Mawlawi Fadil, *The Decline of The Saljûqid Empire*, Calcutta 1938.
- Setton, K. M., (Kollektif), *A History of Crusades*, I-VI, Madison-Milwaukee-London 1955-1989.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, VIII/1, Haydarâbâd 1370/1951.
- Stevenson, William Bennet, *The Crusaders in the East*, Cambridge 1907.
- Sümer, Faruk, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, s. 365-371.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul 2000.
- Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, V, Kahire t. s.
- Thompson, James Westfall, *An Economic and Social History of the Middle Ages: 300-1300*, New York-London 1928.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Usta, Aydın, *Haçlı Hikâyeleri*, İstanbul 2017.
- Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf, XI, Beyrut 2003,
- Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, VII, Beyrut 2002.

AKSARAY İLE KOÇHİSAR ARASINDA PAYLAŞILAMAYAN AŞİRET: HACI AHMETLİ

A TRIBE WHICH AKSARAY AND KOCHISAR CANNOT SHARE: HACI AHMETLI

Mehmet YILMAZ*

Öz

XVI. yüzyıldan beri Kırşehir ile Aksaray arasında konargöçer bir hayat süren Hacı Ahmetli aşireti, Boynu İnceli Yörüklerinin bir koludur. XIX. yüzyılda Tuz Gölü ile Kızılırmak arasında yerleştirilmişlerdir. Tanzimat Dönemi'nde Panlı köyü merkez olmak üzere sermuhtarlık haline getirilmiştir. Bu sermuhtarlığa bağlı elli kadar köy bulunmaktadır.

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Tuz Gölü çevresinde yerleştirilen Cihanbeyli, Rişvan, Şerefli ve Adalar Kortulusu gibi aşiretler arasında türeyen çeteler, hem yerel halkın can ve mal güvenliğini tehdit etmeye, hem de göl kıyısındaki tuzlaları yağmalamaya başlamışlardır.

Bu nedenle, 1887 yılında Tuz Gölü çevresinin idari taksimatı yeniden düzenlenmiştir. Bu yeni düzenlemeler sırasında Aksaray'dan ayrılan Koçhisar nahiyesi, kaza haline getirilmiştir. Ayrıca idari bakımdan ikiye bölünen Hacı Ahmetli aşiretinin on iki köyü, Aksaray'dan alınarak Koçhisar'a ilhak olunmuştur. Aşiretlerinin parçalanmasına şiddetle karşı çıkan Hacı Ahmetli aşireti, tekrar Aksaray kazası yönetimi altında birleşmek için on yıldan fazla sürecek bir mücadele başlatmışlardır. Devletin bazı üst düzey kurumlarının da karıştığı bu mücadelede Hacı Ahmetli aşireti, Aksaray ile Koçhisar kazaları arasında paylaşılamayan aşiret konumuna düşmüştür.

Bu çalışmada, Hacı Ahmetli aşiretinin tekrar birleşmek için verdiği mücadele ve bu mücadelenin bölgede yol açtığı bazı yeni sorunlar ele alınmıştır.

*Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. m.yilmaz@selcuk.edu.tr; myilmaz32@gmail.com. ORCID: 0000-0001-9423-9239

Anahtar Kelimeler

Aksaray, Esbkeşan, Koçhisar, Tuz Gölü, Hacı Ahmetli Aşireti

Abstract

The tribe of Hacı Ahmetli which has nomadised between Kırşehir and Aksaray since the sixteenth century is a branch of Boynu İnceli Yuruks. In the nineteenth century, they were settled in the region between Salt Lake and Kızılırmak River. During the Tanzimat Reform Era, it was turned into a head-mukhtar region with the village of Panlı in the center. There are about fifty villages in this neighbourhood unit.

After the end of late eighteenth century, the gangs which came into the existence among the tribes such as Cihanbeyli, Rişvan, Şerefli and Adalar Kortulusu which were settled down around Tuz Gölü both started to threaten the safety of life and property of the local people and plundered the salt-pans on the coast of the lake.

For that reason, the administrative division of the vicinity of Tuz Gölü was re-arranged in 1887. During this re-arrangement, the town of Kochisar which was divided from Aksaray was turned into a sub-province. Moreover, twelve villages of the tribe of Hacı Ahmetli which was divided into two in terms of administration were taken from Aksaray and annexed to Kochisar. The tribe of Hacı Ahmetli which strongly resisted against this division started a struggle that would last for more than ten years in order to be re-unified under the administration of Aksaray. In this struggle in which some high level institutions of the government also took part, the tribe of Hacı Ahmetli turned into a tribe which could not be shared between the towns of Aksaray and Koçhisar.

In this study, the struggle of the tribe of Hacı Ahmetli for re-unification and some new problems in the region caused by this struggle were studied.

•

Keywords

Aksaray, Esbkesan, Kochisar, Salt Lake, Tribe of Hacı Ahmetli

GİRİŞ

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan Celali İsyanları, Tuz Gölü çevresinde ağır bir tahribata yol açmış ve Esbkeşan aşiretinin tedricen dağılmasına neden olmuştur. XVI. yüzyıl sonlarında Esbkeşan kazasında 339 köy ve mezra bulunurken, bu sayı 1642 yılında 93'e kadar düşmüş¹ ve bunların çoğu XIX. yüzyıla ulaşmamıştır². XVIII. yüzyıl sonlarında Esbkeşan Platosu, âdetâ güz dönemlerinde göçerler tarafından terk edilen yaylaklara dönüşmüştür³. Bu durumdan faydalanarak, Paşadağı havalisini kışlak olarak kullanmaya başlayan Rişvan aşireti, zamanla güneye doğru inmiştir⁴. İnsuyu'ndan Akgöl'e kadar olan düzlüklerde de Cihanbeyli aşireti kışlamaya başlamıştır⁵.

Hiç ekin ekmeyen ve sadece hayvancılıkla geçimlerini sağlayan bu aşiretler ödedikleri yüklü miktardaki kışlak vergileri nedeniyle Ankara ve Karaman valilikleri tarafından bölgeden uzaklaştırılmamışlardır. Hatta bazı nahoş hareketlerine göz yumulmuştur⁶. Bunlardan özellikle Rişvan aşireti, yaylamak için Uzunyayla'ya gidiş gelişleri sırasında yol güzergâhlarında bulunan yerli halka zarar vermeye başlamışlardır. Aksaray ile Kırşehir arasında yaylamaya gidip gelmekte olan Salari, Ada Kurutlu, Şerefli ve Hacı Ahmetli gibi bazı küçük Türkmen aşiretleri, Rişvaniler korkusuyla Kesikköprü'nün kuzeyine pek geçemez olmuşlardır⁷. Nihayet 1860 yılında iskân olunmak üzere Konya'ya sevk edilen Nogay aşiretlerinin Paşadağı havalisinde iskân edilmeleri⁸, bölgenin istikrarını tamamen bozmuştur⁹.

¹ Hasan Basri Karadeniz, *Atçeken Oymakları (1500-1642)*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Kayseri 1995, s. 128-129,154,167,169.

²Tuz Gölü çevresinde başlayan nüfus hareketleri, çevrede bir nevi domino etkisi yaratmış ve Konya Ovası'nın nüfus yoğunluğunu olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim 1584 yılında Sarayönü havalisinde 20 civarında yerleşim yeri mevcutken, bu yerleşim yerlerinin sayısı 1640'ta 12'ye ve 1831'de de 2'ye kadar düşmüştür. Mehmet Yılmaz, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sarayönü Havalisinde Nüfus Hareketleri", *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu 24-26 Ekim 2014 Konya Bildiri Kitabı*, Konya 2015, s. 623, Harita I.

³ Esbkeşan halkının dağılmasından özellikle Aksaray'a komşu olan Tuz Gölü çevresi daha fazla etkilenmiş ve bu aşiretten geride kalanların çoğu Turgut etrafında toplanmıştır. bkz. BOA, *İ.MVL*, nr.13/95 (1).

⁴ Faruk Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği*, İstanbul 2011, s. 263-265.

⁵ BOA, *NFS.d*, nr.3525, s. 1-65.

⁶ BOA; *ML.VRD.d*, nr.296, vr.1-2; nr.355, vr.1; *C.ML*, nr.426/17256; *C.DH*, nr.128/6351.

⁷ BOA, *MVL*, nr.18/2; Rişvan aşireti Uzunyayla'ya giderken Kızırmak'ı Kesikköprü ve Çaşniğir köprülerini kullanarak karşıya geçerler ve etrafa çok büyük zarar verirlerdi. BOA, *A.JMKT*, nr.6/8.

⁸ BOA, *ML.MSF*, nr.17020, s. 3-7.

⁹ BOA, *A.JMKT.MHM*, nr.255/48; nr.255/93; *MVL*, nr.699/82; nr.708/47.

İrili ufaklı çok sayıda aşiretin dar bir alana sıkıştırılması, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuz Gölü çevresini, Konya eyaletinde en sorunlu bölgelerden birisi haline getirmiştir. Bu nedenle, bölgenin idari yapısında köklü değişikliklere ihtiyaç duyulmuş ve yapılan bazı yeni düzenlemelerden en fazla etkilenen aşiretlerden birisi de Hacı Ahmetli olmuştur. Bu çalışmada, 1886 yılında Koçhisar ile Aksaray arasında paylaştırılan Hacı Ahmetli aşiretinin, tekrar birleşmek için verdiği on yıllık mücadelesi ele alınmıştır.

HACI AHMETLİ AŞİRETİ

Bir nevi ortak çıkara dayalı ittifaklar olan aşiretler, çok sayıda oymaktan meydana gelmekteydi¹⁰. Konargöçer bir hayat tarzına dayanan bu sistemde, obalar oymakları, oymaklar da aşiretleri oluşturmaktaydı. Aşiretlerin başında boy beyi, oymakların başında da kethüdalar bulunurdu. Oymaklara aynı zamanda cemaat adı verildiği gibi, aşiret de denilebilmekteydi¹¹. Hacı Ahmetli aşiretinin bağlı bulunduğu Boynu İnceli gibi konargöçer aşiretlerin, tek geçim kaynağı hayvancılıktı. Yaylak ile kışlak arasında sürekli göç ettiklerinden, çoğunun kıl çadır dışında taş veya kerpiç evleri yoktu¹². Bağ, bahçe ve ekin işlerini pek umursamazlar, ihtiyaç duydukları hububatı takas yoluyla temin ederlerdi¹³.

Osmanlı'da, Kızılırmak kıvrımından İçel'e doğru çekilecek bir çizginin batısında kalan sahada, ekip biçecek '*toprağı olmayan*' ve belli bir yerde durmayıp, yaylaklar ile kışlaklar arasında gidip gelen konargöçer Türkmenlere Yörük denilmiştir. Yerleşik hayata geçen Yörükler, yörüklükten çıkarlardı. XVII. yüzyıldan sonra, özellikle İç Anadolu bölgesinde konargöçerlere Türkmen denilmeye başlanmıştı. Bunların kurdukları köyler de Türkmen köyü olarak adlandırılmaktaydılar¹⁴.

Çok eskiden beri Kesikköprü üzerinden Aksaray ile Kırşehir arasında gidip gelmekte olan Hacı Ahmetli aşireti¹⁵, İç Anadolu'nun en büyük Yörük

¹⁰ Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, Ankara 2000, s. 9,31,78.

¹¹ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, s. 16-17.

¹² Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 2012, s. 110.

¹³ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 19, 23.

¹⁴ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: "Bozulmuş Türkmenleri 1540-1640"*, Ankara 1997, s. 38-39.

¹⁵ BOA, MVL, nr.409/34; C.DH, nr.84/4154.

aşiretlerinden Boynu İnceli aşiretinin bir koluydu¹⁶. Kökenleri Danişmendli Türkmenlerine dayanan bu aşiret, eskiden Halep ile Adana arasında oturmaktaydı. Zamanla yaşadıkları köyleri terk edip, konargöçer hayata geçtikten sonra, İç Anadolu'ya göçmüşlerdi. Damat İbrahim Paşa tarafından 1727 yılında Nevşehir'de bir kasaba kurulunca, aşiretten taş ev yaptırmaya kudreti olanlar bu kasabada yerleştirilmişlerdi. Başta Hacı Ahmetli oymağı olmak üzere, şehirde ev yaptırmaya gücü yetmeyenlere de, Aksaray sancağının batısında ve Eyubili kazası sınırları içinde¹⁷, bazı harabe köylerin bulunduğu sulak ve mümbit alanlar yurt yeri olarak gösterilmişti¹⁸. Muhtemelen Patrona Halil İsyanı sebebiyle olsa gerektir ki, bu teşebbüs yarım kalmış ve diğer oymaklar gibi, Hacı Ahmetli aşireti de konargöçer hayata devam etmiştir¹⁹. Fakat bu dönemin önceki yıllardan tek farkı, yukarıda bahsedilen mümbit toprakların kendilerine kışlak olarak tanınmasıydı. Aşağıdaki tabloda Hacı Ahmetli aşiretinin 1834 yılı nüfusu görülmektedir.

Tablo: 1834 Yılında Hacı Ahmetli Köyleri ve Nüfusu
1834 YILI NÜFUSU

Köyler	Hane	Erkek	Genel	Köyler	Hane	Nüfus	Genel
Çardak	61	205	410	Sarıağıl	9	30	60
Macarlı	3	15	30	Kılıçlı	6	20	40
Nurgöz	12	50	100	Davutlu	5	16	32
Sapmaz	8	34	68	Hacısmaluşağı	16	52	104
Kabakulak	22	78	156	Panlı	16	58	116
Gökler	13	39	78	Kederli	14	47	94
Aflak	14	34	68	Abdioğlu	7	24	48
Hocabey	8	23	46	Kanlıkişla	10	23	56
Hacıyağmurlu	6	33	66	Tepeköy	10	32	64
Hacıbrahimuşağı	11	46	92	Zindandelen	9	22	44
Hıdırlı	28	99	198	Sunkurlu	24	68	136
Acıpınar	12	43	86	Hüsrev	15	68	136
Boyalı	16	61	122	Yağmurhüyüğü	16	51	102
Bostanlık	10	40	80	Hacımahmutuşağı	8	32	64

¹⁶ Salarlu-i Kebir, Salarlu-i Sağır, Boynu İnceli, Kürd Mehmedli, Horasanlı, Bekdik, Herikli, Küttüklü, Dumanlı, Karaca Kürd, Deliler, Savcılı, Kurtulu, Hacı Ahmedli, Kurşulu ve Kurutlu cemaatlerinden meydana geliyordu. bkz. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 130.

¹⁷ XVI. yüzyıl sonlarına kadar Aksaray kazasının bir nahiyesi konumunda olan Eyubili'nin 1595 yılında kaza statüsüne kavuştuğu anlaşılmaktadır. Bkz. Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Konya 2005, s. 34-35.

¹⁸ Cengiz Orhunlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987, s. 71, 111; Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 75.

¹⁹ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 65.

Ceridaliuşağı	58	150	300	Yenice	6	27	54
Cerid-i Güney	19	50	100	Çatalçeşme	9	21	42
Mezgitli	33	89	178	Afşar	21	62	124
Dedeli	33	99	198	Ahurlu	3	6	12
Mamalı	11	24	48	Sofular	12	28	56
Abalı	11	28	56	Hanobası	26	102	204
Göllü	15	37	74	Çalık	8	28	56
Demirci	21	74	148	Güve	6	15	30
Çepni	5	14	28	Ulukışla	10	28	56
TOPLAM					696	2.225	44.60

Kaynak: Necmettin Aygün, *Nüfus Defterlerinde Aksaray'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1830-1845)*, C.I, Aksaray Üniversitesi Yayını, Ankara 2006, s.168-169.

Develi ve Erciyes yaylalarında yaylayan Boynu İnceli aşiretinin²⁰ Tanzimat öncesi devlete karşı yükümlülüğü, Tuz Gölü'nün doğusundaki yataklardan çıkarılan kurşun ve güherçileyi limanlara taşımaktı²¹. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte aşiret idarelerinin yeniden düzenlenmesi sırasında diğer birçok aşiret gibi, Boynu İnceli aşiretinin de idari yapısı değiştirilmiş ve Konya Müşirliği'ne bağlı müstakil muhassıllık haline getirilmişti. Fakat başta Rışvan ve Cihanbeyli olmak üzere, Anadolu'da aşiretlerin karıştıkları şekavet olayları artınca, 1842 yılında bu uygulamadan vazgeçilmiş ve bir güvenlik tedbiri olarak aşiretlerin buldukları sancaklar dışındaki yaylak ve kışlaklara gidip gelmeleri yasaklanmıştır. Yerleşik hayata geçerek ziraat yapmaları şartıyla, kendilerine toprak tahsis edileceği duyurulmuştur²².

Nevşehirli İbrahim Paşa döneminden beri kendilerine kışlak olarak gösterilen yerlerde yaşadıkları anlaşılan Hacı Ahmetli aşiretine, 1842 yılında iskân için yine aynı bölge tahsis edilmiştir²³. Bu sırada kendileri de şimdiye kadar göçrevli olduklarını beyan ettikten sonra, yerleşik hayata geçerek, vergilerini düzenli olarak ödeyeceklerini taahhüt etmişlerdir²⁴. Anlaşılan odur ki, bu tarihe kadar kıl çadırlarda tam konargöçer bir hayat sürdüren aşiret, yerleşik hayata geçerek, ilk defa taştan veya kerpiçten ev sahibi olacaklardır.

²⁰ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiret ve Cemâatler*, İstanbul 2001, s. 65.

²¹ BOA, A.)MKT.UM, nr.70/61; Önce küçük bez torbalara konan güherçile, sandıklara yerleştirildikten sonra at ve develerle Karamürsel veya Mudanya iskelelerine taşınmaktaydı. Pek tercih edilmese de, bazı hallerde Samsun iskelesine nakledilirdi. bkz. Tahsin Gürbüz, "Aksaray'da Güherçile Üretimi", III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu, 25-28 Ekim 2018, ed. Mehmet Sami Yıldız, Ayşegül Can, Mehmet Özkaya, Aksaray 1918, s. 485.

²² Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 7.

²³ BOA, MVL, nr.409/34.

²⁴ BOA, MVL, nr.18/2 (3)

1842 iskânı sırasında 54 köye yerleştirilen Hacı Ahmetli aşiretinin, 1862 yılında 969 hane oldukları görülür. Bir hanenin yaklaşık 5 kişiye tekabül ettiği düşünülürse, nüfuslarının 5.000 kişiye yakın olduğu söylenebilir. Bu sırada aşireti yönetmesi ve vergilerin toplaması için 54 köyün başına geçici olarak bir sermuhtar atanmış ve ileride her köye bir muhtar atandıktan sonra sermuhtarlığın lağvedileceği duyurulmuştur²⁵. Fakat aradan geçen on yıla rağmen hiçbir köyde muhtarlık teşkilatı kurulamamıştır. Çünkü Aksaray kaymakamları, maksatlı olarak işleri ağırdan almışlardır. Zira Sermuhtar olabilmek için aralarında kıyasıya rekabet eden Çakır Ağa, Mamalı Mehmet, Hacı Yusuf ve Kıl Hüseyin gibi aşiret ileri gelenleri, her defasında kaymakamlığa yüklü miktarda harç veya rüşvet ödemek zorunda kalmışlardır. Mesela bunlardan Mamalioğlu Mehmet 2.500 kuruş ödeyerek atandığı sermuhtarlıkta sadece 12 gün kalabilmiş ve yerini Hacı Yusuf'a terk etmek zorunda kalmıştır. Belli ki Hacı Yusuf, Mamalioğlu'ndan daha fazla rüşvet ödemiştir. Mutat olan vergilerin yanı sıra, her sermuhtar değişikliğinde ödenen rüşvetlerin bedelleri halka ödetirildiğinden, Hacı Ahmetli halkı bu durumdan çok zarar görmüştür. Yoksulluktan bizar düşen halk, 1862 yılında yazdıkları bir mahzarda, sermuhtarlık teşkilatının acilen kaldırılarak, her köye birer muhtar atanmasını talep etmişlerdir²⁶.

Bu sıkıntılı durum sadece Hacı Ahmetli aşiretine mahsus olmayıp, yaklaşık aynı tarihlerde iskân edilen komşuları Şerefli, Salari ve Ada Kurutlu aşiretleri için de geçerlidir. Nitekim halktan gelen yoğun şikâyetler üzerine, bu aşiretlere ait köylere muhtar atamaları yapılarak sermuhtarlıklar kaldırılmıştır. Fakat sermuhtarlıkların yerini, bu sefer de her aşiretin kendi adlarıyla kurulan nahiyeler almıştır. Daha önce sermuhtarlık için ödenen harç ve rüşvetler, bundan böyle nahije müdürleri için ödenmeye başlanmıştır²⁷.

Hacı Ahmetli Aşiretinin Parçalanması

Uzun zamanlardan beri Tuz Gölü civarında kışlamakta olan Cihanbeyli ile Rışvan aşiretlerinin, yaylaklara gidiş gelişleri sırasında, yol güzergâhları üzerinde bulunan yerleşik halkın bağ, bahçe ve tarlalarına zarar vermeye başladıkları görülmüştür²⁸. Son zamanlarda şikâyetlerin iyice artması üzerine, 1848 yılında Ankara valisi Vecihi Paşa, bu aşiretlerin iskânıyla görevlendirilmiştir. Cihanbeyli ve Rışvan aşiretlerini yerleşik hayata geçmeye ikna eden Vecihi Paşa²⁹, bu iki aşireti

²⁵ Sermuhtarlık sınırları için bkz. Harita II.

²⁶ BOA, MVL, nr.409/34.

²⁷ BOA, İ.DH, nr.945/74764; ŞD, nr.2891/2 (1); ŞD, nr.2891/2 (3).

²⁸ BOA, C.DH, nr.54/2684; A.JMKT, nr.236/18.

²⁹ BOA, İ.DH, nr.99/5008; İ.MVL, nr.142/3954 (10).

Tuz Gölü'nün batısında iskân etmeyi başarmıştır³⁰. Yine 1860 yılında bölgeye gelen Nogay aşiretleri de, Tuz Gölü'nün kuzey ucunda Paşadağı civarında yerleştirilmişlerdir³¹.

Bu kadar çok aşiretin Tuz Gölü çevresinde iskân ettirilmeleri, bazı güvenlik sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Aşiretler arasından çıkan çeteler, ittifakla tuzlalara saldırarak kasalarda biriken paraları yağmalamaya başlamışlardır. Devriye gezmek üzere, bölgeye bir miktar kadar asker gönderilmişse de, birkaç yüzyıldır küçülmekte olan Koçhisar'ın asker besleyecek maddi gücü olmadığı gibi, barındıracak bir yeri de yoktur³².

Bütün imkânsızlıklara rağmen, Tuz Gölü'nün kuzey kesimlerinde bulunan tuzlaları³³ korumak ve bölgede asayiş sağlamaya için devriye gezdirilmişse de, özellikle Nogaylardan gelen saldırıları durdurmak mümkün olamamıştır.

Bölgede bir kaza kurulacağını önceden fark eden Hacı Ahmetli aşireti, 1883 yılında Salari, Şerefli ve Ada Kurutlu gibi küçük aşiretleri de yanına alarak bölgede güçlü bir kaza kurmak istemiştir. Bu amaçla 80 kadar imam ve muhtar mührüyle Şura-yı Devlet'e gönderdikleri bir mahzarda³⁴, Hacı Ahmetli'den 54, Salari'den 30, Ada Kurutlu'dan 18 ve Şerefli'den de 30 olmak üzere³⁵, toplam 132 köyün katılımıyla, yeni bir kaza önerisinde bulunmuştur³⁶. Bu öneride yer alan gerekçelere göre, merkezi Ali Uşaqı köyü olmak üzere, kendilerine kaza kurma yetkisi verilecek olursa, en kısa zamanda bölgede asayiş sağlanacak ve yıllardan beri eşkıya zulmüyle ezilmekte olan halk huzura kavuşacaktır. Ayrıca 3.500 haneyi bulan nüfusuyla, gelirleri giderlerini ziyadesiyle karşılayacağından vilayet bütçesine ek yük getirmeyecektir³⁷. Fakat devlet nezdinde hiç itibar görmeyen bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştır.

Bu sırada Koçhisar'a bağlı tuzlaların güvenliğinin, Aksaray kazası tarafından sağlanamayacağı kesin olarak anlaşılmıştır. Bu nedenle 1886 yılında Koçhisar nahiyesi Aksaray'dan ayrılarak Konya merkez sancağına bağlanmıştır. Böylece Tuz gölü kıyısındaki tuzlalar, Koçhisar ile birlikte Konya sancağına geçmiştir. Zaten bu mülki değişikliğin en önemli amacı, Tuz Gölü kıyısında güvenliği

³⁰ BOA, *NFS.d.*, nr.3525, s. 1-65.

³¹ BOA, *A./MKT.MHM*, nr.514/26; *ML.MSF*, nr.17020, s. 3-7; *NFS.d.*, nr.3478, s. 2-22.

³² BOA, *A./MKT.MHM*, nr.255/48 (2).

³³ Rüzgâr, gölün tuzlu sularını kuzeye doğru sürüklediğinden tuzlalar gölün kuzey kesimlerde bulunmaktaydı.

³⁴ BOA, *ŞD*, nr.1706/44 (1).

³⁵ Bunlardan 4'ü Koçhisar'ın köyleridir.

³⁶ BOA, *ŞD*, nr.1706/44 (2).

³⁷ BOA, *ŞD*, nr.2891/2 (3).

arttırarak tuzlaların daha iyi korunmasını sağlamaktır³⁸. Böylece 150 yıldan beri İvgi, Şehirler, Boğarçorağı ve Karabine tuzlarının yağmalanması sona ermiştir³⁹.

Yine 1886 yılında Tuz Gölü çevresinin mülki idaresinde köklü değişiklikler yapma ihtiyacı duyan hükümet, XVI. yüzyıldan beri varlığını sürdüren Esbkeşan kazasını lağvederek, merkezini Koçhisar'a taşımıştır⁴⁰. Bu mülki düzenlemeler sırasında Koçhisar'ı güçlü bir kaza merkezi haline getirmek istediğinden, Esbkeşan'dan 10, Şerefli ile Ada Kurutlu'dan 52 ve Hacı Ahmetli'den 12 olmak üzere, toplam 74 köyü Koçhisar'a bağlamıştır⁴¹. Fakat bu düzenlemeyi de yeterli bulmamış ve 16 Mart 1891 tarihinde çıkarılan irade ile Esbkeşan kazasının adını Koçhisar olarak değiştirilmiştir⁴². Bu son değişiklik sırasında Hacı Ahmetli köylerinden 24'ünü Aksaray'dan ayırarak Koçhisar kazasına bağlamıştır. Böylece Koçhisar'a bağlanan Hacı Ahmetli köylerinin sayısı 36'ya yükselirken, aşiret Aksaray ile Koçhisar arasında fiilen ikiye bölünmüştür

Hacı Ahmetli Aşiretinin Tekrar Birleşme Mücadelesi

1886 yılında 12 köyün Koçhisar'a bağlanmasıyla, büyük bir hayal kırıklığı yaşayan Hacı Ahmetli aşireti, Aksaray Kaymakamlığı'ndan Sadaret'e kadar hiçbir makamı atlamaksızın çalmadık kapı bırakmamışlardır. Asla şiddet ve hakarete başvurmadan bu kurumlara gönderdikleri telgraf, dilekçe ve mazharlarla, aşireti tekrar birleştirmeye çalışmışlardır. Önce 12 köyün muhtarları adına, birçok makama dilekçeler gönderilerek, kendi ağızlarından aşiretin uğradığı haksızlıklar anlatılmaya çalışılmıştır. Mesela 1887 yılında 12 muhtar adına Sadaret'e gönderilen bir mahzarda, öncelikle aşiret içinden ihanete uğradıklarını dile getirmeye çalışmışlardır. Buna göre aşiret eşrafından Hacı Yusuf, gizlice valilik ile anlaşarak kendi çıkarları uğruna, her türlü hile ve desiseye başvurmuştur. Koçhisar'a bağlanmak istediklerine dair, bol mühürlü mazharlar hazırlayarak Konya Valiliği'ne göndermiştir⁴³. Konya Vilayet Meclisi, bu mazharların sahte olduğunu bile bile onay vererek Dâhiliye Nezareti'ne havale etmiştir. Başta Şura-yı Devlet olmak üzere, bu sahte evraklarla aldatılan üst makamlar, Hacı Ahmetli'nin 12 köyünü Koçhisar'a bağlamakta bir beis görmemişlerdir. Bu konuda kendilerine hiçbir şey danışılmamıştır. Bütün bu haksızlıkların arkasında, valilik makamı vardır. Bu karar, ileride aşiret halkının menfaat ve terakkisine mani olacaktır. Ayrıca Niğde livası ile Aksaray Kaymakamlığı da kendilerini haklı görmektedir.

³⁸ BOA, MVL, nr.720/111.

³⁹ BOA, MVL, nr.640/6.

⁴⁰ BOA, DH.MKT, nr.1824/10; nr.1755/131.

⁴¹ BOA, ŞD, nr.1707/4; nr.1712/17 (1-3) (Bkz. HaritaII).

⁴² BOA, İ.ŞD, nr.405/6286; DH.MKT, nr.1834/24 (Bkz. HaritaIII).

⁴³ Padişaha gönderilen çok mühürlü bir mazhar örneği için bkz. Ekler/Belge.

Bu haksız karar bir an evvel iptal edilmediği takdirde, köylerini terk ederek Aksaray tarafına göç edeceklerdir⁴⁴. Yine Başkitabet Dairesi'ne gönderilen bir telgrafta da, öteden beri Aksaray eşrafı ile yakınlık kurduklarını ve bütün pazar alışverişlerini bu pazardan karşıladıklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca Rüştüye giden çocuklarının okulu bırakmak zorunda kalacaklarını belirtmişlerdir⁴⁵.

Aksaray ile Koçhisar arasındaki bu gergin ortam, bölge halkı ile resmi makamları karşı karşıya getirmiştir. Valilikten aldığı destek ile köyleri dolaşmaya başlayan Koçhisar kaymakamı Halis Efendi, sanki ortada örfi idare varmış gibi halka tehditler savururken⁴⁶, Hacı Ahmetli aşiretini destekleyen Aksaray eşrafı da, üst makamlara çektikleri telgraflarla durumu protesto etmişlerdir⁴⁷. Koçhisar kaymakamı Halis Efendi'yi, baskı ile aşiret halkını sindirmeye çalışmakla suçlamışlardır. Zor kullanarak halktan iane topladığına dair şikâyetler Başkitabet Dairesi'ne kadar ulaşmıştır⁴⁸. Fakat hakkında açılan soruşturmada hiç bir netice alınamamıştır⁴⁹.

Bu gergin ortamda, halkın desteğini arkasına alan Aksaray kaymakamı Nuri Efendi, geri adım atmamıştır. Fakat valilik ile arası açılmış ve hakkında açılan soruşturma ile görevinden azledilmiştir. Yerine ise, valinin adamı olarak bilinen Koçhisar kaymakamı Halis Efendi atanmıştır⁵⁰. Böylece Hacı Ahmetli aşiretini destekleyen Aksaray ve Niğde eşrafına gözdağı verilmek istenmiştir.

1891 yılında Koçhisar'a bağlanan Hacı Ahmetli köylerinin sayısı 36'ya çıkarılınca, aynı olaylar bir kez daha tekrar etmiştir. Fakat 1895 yılında bir sürpriz yaşanmış ve aşiretten gelen bir mahzar üzerine konuyu tekrar görüşen Konya Vilayet Meclisi, aşiretin isteklerini kabul etmiştir. Ancak konu başkentte Şura-yı Devlet önüne geldiğinde, Dördüncü Ordu tarafından yapılan itiraz ile bu köylerin Aksaray'a bağlanmalarının sakıncalı olduğu bildirilmiştir⁵¹. Dördüncü Ordu'nun öne sürdüğü gerekçe, on yıldan beri sürmekte olan bu kavganın gerçek nedenini gözler önüne sermiştir. Zira Koçhisar'da bulunan Redif taburuna, her köyden en fazla 2-3 kişi alınabildiğinden, bu kazanın köy sayısının mümkün olduğunca yüksek tutulması gerekmektedir⁵².

⁴⁴ BOA, ŞD, nr.1712/27 (8).

⁴⁵ BOA, İ.DH, nr.945/74764.

⁴⁶ BOA, ŞD, nr.1712/27 (6).

⁴⁷ BOA, İ.DH, nr.1023/80658.

⁴⁸ BOA, İ.DH, nr.1026/80931.

⁴⁹ BOA, ŞD, nr.1713/4.

⁵⁰ BOA, DH.MKT, nr.1837-2; nr.1851/90

⁵¹ BOA, BOE, nr.579/43368 (1).

⁵² BOA, BOE, nr.579/43368 (2).

SONUÇ

Hacı Ahmetli aşireti ile Koçhisar Kaymakamlığı arasında on yıldan fazla süren ve bazı devlet kurumları ile eşrafın da taraf olduğu bu olayda, en önemli problemin halkın vaktinde bilgilendirilmemesi olduğu anlaşılmıştır. Bu olayın asıl sebebinin askeri bir mecburiyetten kaynaklandığı anlaşılınca, Hacı Ahmetli aşiretinin sakinleşerek direnmeyi bıraktığı görülmüştür. Yine bu gerginlikler sırasında Hacı Ahmetli aşiretinin şiddet, hakaret ve küfre tevessül etmemesi ve gereksiz taşkınlıkta bulunmaması takdir-i şayandır.

Öte yandan 1933 yılında Koçhisar'ın Ankara'ya bağlanmasından sonra, Hacı Ahmetli aşiretinin aynı idare altında birleşme hayali tamamen unutulmaya başlamıştır. Ancak 1989 yılında Aksaray kazası Konya'dan ayrılıp vilayet haline getirilince, sınırlar yeniden düzenlenmiştir. Bu sırada Sarıyahşi ve Ağaçören (Panlı) kazalarının kurulmasıyla, Koçhisar'a bağlanan Hacı Ahmetli köyleri tekrar Aksaray vilayeti altında toplanmışlardır.

Ne var ki günümüzde Hacı Ahmetli köylerinde yaşayanların çoğu, aşiretle hakkında pek fazla bilgileri yoktur. Kimisi kendisini Yörük, kimisi de Türkmen olarak ifade etmektedir. Tepeköy'de Hacı Ahmetli Derneği vasıtasıyla aşiretin tarihini araştırmaya teşebbüs edenler varsa da, aralarında yetkin bir tarihçi olmadığından pek fazla mesafe alamamışlardır.

KAYNAKÇA

BOA ARŞİV BELGELERİ

A.)MKT, nr.6/8; nr.236/18.

A.)MKT.MHM, nr.255/48; nr.255/93; nr.514/26.

A.)MKT.UM, nr.70/61.

BOE, nr.579/43368.

C.DH, nr.54/2684; nr.84/4154; nr.128/6351.

C.ML, nr.426/17256.

DH.MKT, nr.1824/10; 1837-2; nr.1755/131; nr.1834/24; nr.1851/90.

DH.İD, nr.17/55.

İ.DH, nr.945/74764; İ.DH, nr.99/5008; nr.1023/80658; nr.1026/80931.

İ.ŞD, nr.405/6286.

İ.MVL, nr.13/95; nr.142/3954, İ.MVL, nr.508/22933.

MVL, nr.9/2; nr.18/2; nr.409/34; nr.640/6; nr.661/37; nr.699/82; nr.708/47; nr.720/111;
nr.724/78.

ML.MSF, nr.17020.

ML.VRD.d, nr.296.

NFS.d, nr.3525; nr.3478, s.2-22.

ŞD, nr.1706/44; nr.1707/4; nr.1712/17; ŞD, nr.1712/27; nr.1713/4; nr.1718/16; ŞD, nr.1718/17;

ŞD, nr.2891/2; nr.2891/2.

SÜRELİ YAYINLAR

Konya Vilayeti Salnâmesi, (H.1289), Def'a 5, Vilayet Matbaası, Konya H.1289/1872.

Konya Vilayeti Salnâmesi, (H.1312), Def'a 27, Vilayet Matbaası, Konya R.1314/1896.

KİTAP VE MAKALELER

AYGÜN, Necmettin, *Nüfus Defterlerinde Aksaray'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1830-1845)*, C. I, Aksaray Üniversitesi Yayını, Ankara 2006.

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*, Bilge Yayınevi, Ankara 1997.

GÜRBÜZ, Tahsin, "Aksaray'da Güherçile Üretimi", *III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu*, 25-28 Ekim 2018, ed. Mehmet Sami Yıldız, Ayşegül Can, Mehmet Özkaya, Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Merkezi Yayını, Aksaray 1918, s.479-487.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

KARADENİZ, Hasan Basri, *Atçeken Oymakları (1500-1642)*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Kayseri 1995.

KASABA, Reşat, *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığımacılar*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

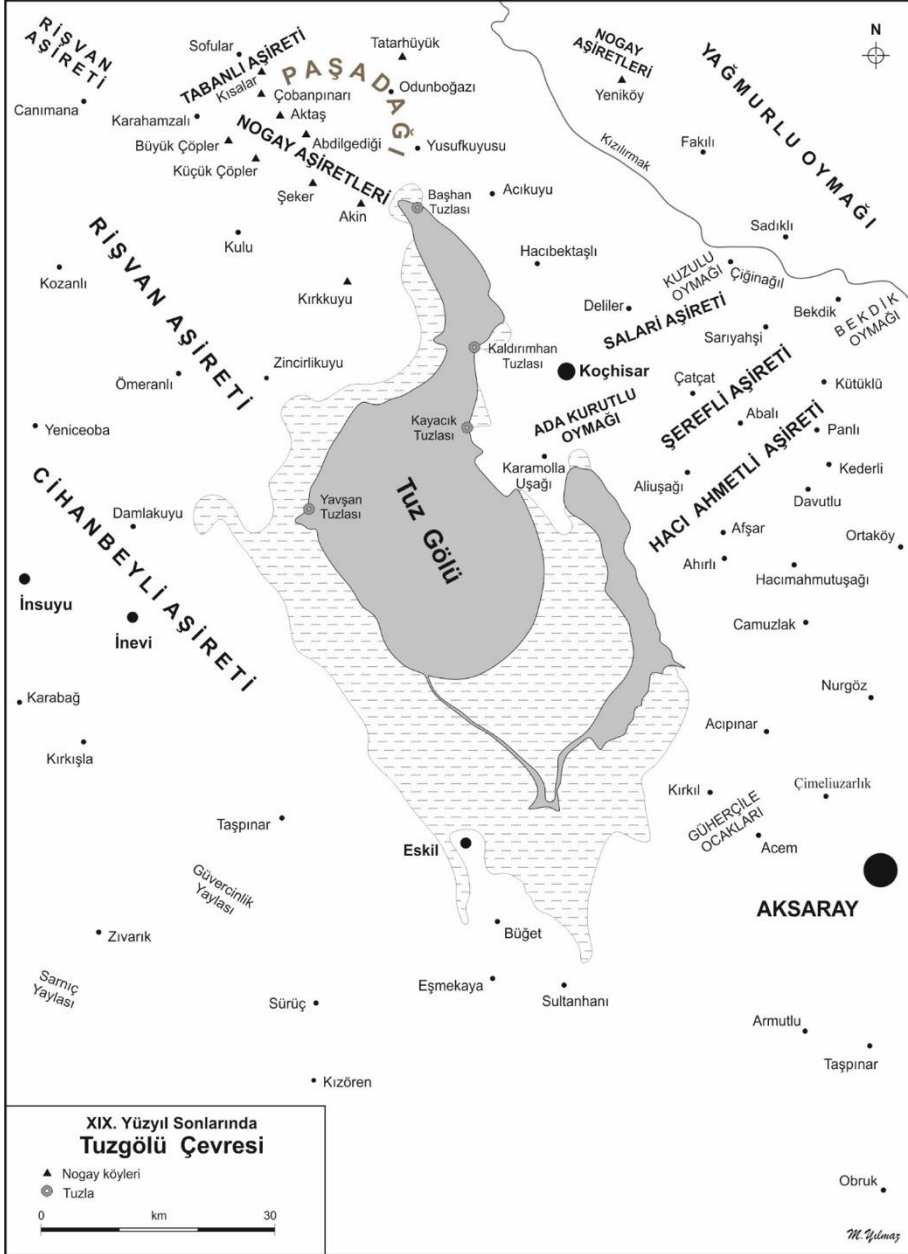
LINDNER, Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

ORHUNLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınevi, İstanbul 1987.

- SÖYLEMEZ, Faruk, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rışvan Aşireti Örneği*, II. Baskı, Kitabevi, İstanbul 2011.
- TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiret ve Cemâatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.
- YILMAZ, Mehmet, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sarayönü Havalisinde Nüfus Hareketleri", *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu 24-26 Ekim 2014 Konya Bildiri Kitabı*, Konya 2015, s.621-655.
- YÖRÜK, Doğan, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Tablet Yayınevi, Konya 2005.

EKLER

Harita I: XIX. Yüzyıl Sonlarında Tuz Gölü Çevresi

Kaynak : Tuzlalar için bkz. BOA, DH.İD, nr.17/55; Orhunlu, *Aşiretlerin İskânı*; Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*.

Harita II: 1886 Yılında Hacı Ahmetli Aşireti

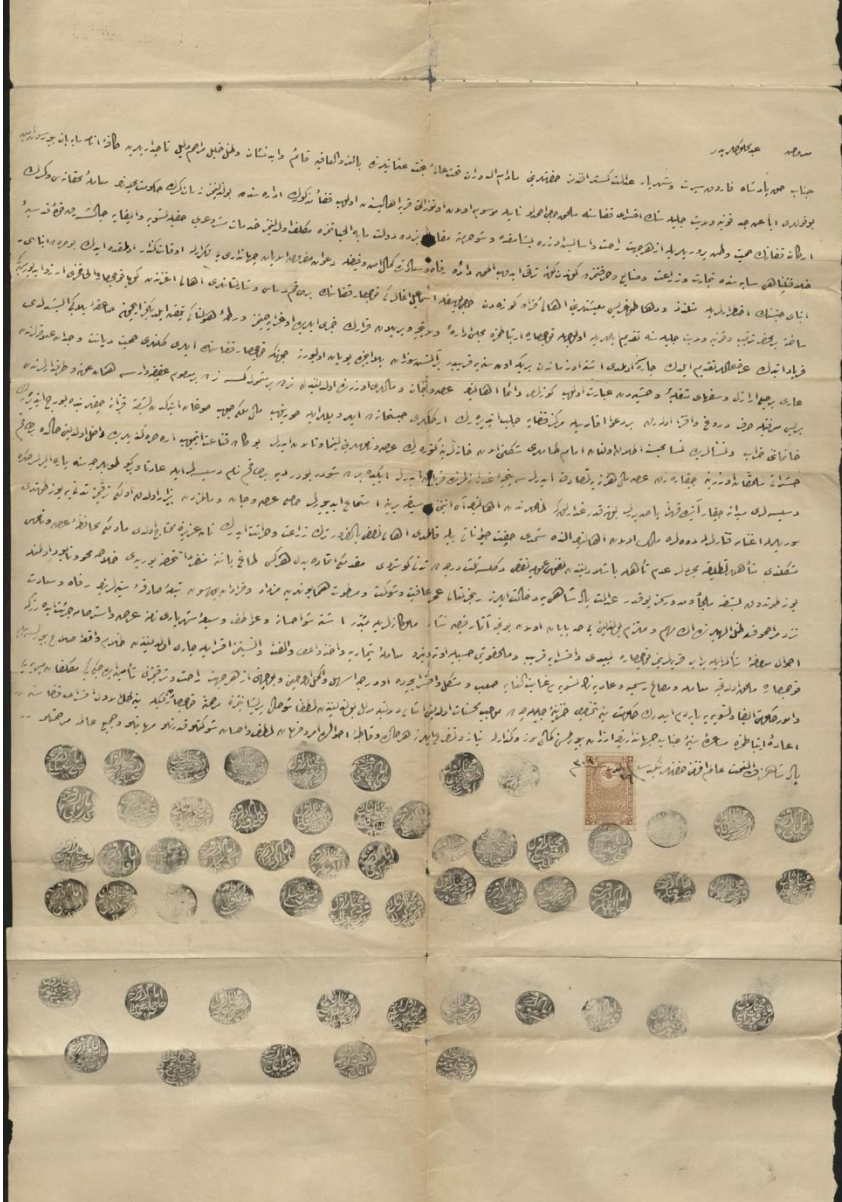
Kaynak: BOA, ŞD, nr.1707/4; nr.1712/17 (1); nr.1712/27 (3,8); A.}MKT.UM, nr.70/61, BOA, İ.DH, nr.945/74764, Konya Vilayeti Salnâmesi, (H.1289), Def'a 5, Vilayet Matbaası, Konya H.1289/1872, s. 165-175.

Harita III: 1891 Yılında Hacı Ahmetli Aşireti

Kaynak: BOA, ŞD, nr.1718/16 (1); ŞD, nr.1718/17; Konya Vilayeti Salnâmesi, (H.1312), Def'a 27, Vilayet Matbaası, Konya R.1314/1896, s.258-367.

Belge: Hacı Ahmetli Aşireti Tarafından Padışaha Gönderilen Mazhar

**ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİ
ARAŞTIRMALARINDA BİR ÖNCÜ: HEINRICH EDMUND
NAUMANN***

**A PIONEER IN THE RESEARCHES OF ANATOLIAN
SELJUK ARCHITECTURE: HEINRICH EDMUND NAUMANN**

Tolga BOZKURT**

Öz

Batılı oryantalistlerin XIX. yüzyılda "Küçük Asya" olarak adlandırdıkları Anadolu coğrafyasında gerçekleştirdikleri araştırmalar, Selçuklu sanatı ve mimarisine yönelik ilk bilimsel sonuçları içermeleri bakımından önem arz ederler. Bunlar içerisinde, 1891'de Fransız dilbilimci Clément Huart ile 1895 yılında Anadolu'da seyahat eden Alman sanat tarihçisi Friedrich Sarre'nin yayınları en çok tanınanlarıdır. Bununla birlikte Prof.Dr. Semavi Eyice'nin "Anadolu Selçuklu Sanatı Çalışmalarının Başlangıcında İki Yabancı: Clément Huart ve Friedrich Sarre" adlı makalesinde de belirttiği gibi, Anadolu Selçuklu mimarisini hakkında doğrudan ilgili ilk münferit yayın, Alman jeolog Heinrich Edmund Naumann tarafından kaleme alınmıştır. Anadolu-Bağdat demiryolu projesinin yüklenicisi olan Alman konsorsiyumu adına, demiryolu güzergahındaki yerleşimlerin ekonomik durumlarını incelemek üzere görevlendirilen Edmund Naumann, ilki 1890 ve ikincisi 1893 yılında olmak üzere Anadolu'da iki önemli keşif gezisi gerçekleştirmiş ve görevi ile ilgili ekspertiz çalışmaları dışında, bu coğrafyanın sosyal ve kültürel yapısına dair izlenimlerini birer

* Bu çalışma, 4-6 Nisan 2019 tarihleri arasında Konya'da düzenlenen Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu'nda sözlü sunulmuş, ancak tam metin yayımlanmamıştır.

** Doç. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara/Türkiye, tolgabozkurt@ankara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7621-7706>.

seyahatname mahiyetinde yayımlanmıştır. Naumann'ın birinci seyahatini konu alan *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat* (Altın Boynuzdan Fırat'a) adlı kitabından sonra, 1893'de Eskişehir-Kütahya-Afyon-Konya-Aksaray güzergahındaki Selçuklu yapılarını tanıttığı *Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien* (Küçük Asya'da Selçuklu Anıtları) başlıklı çalışması, *Süddeutschen Bauzeitung*'un ayrı basımı olarak 1896 yılında yayımlanmış olup, Anadolu Selçuklu mimarisi için oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak, söz konusu çalışma bugün Alman kütüphanelerinde dahi bulunmayan ve Semavi Eyice'nin de konuyla ilgili makalesinin 18. dipnotunda görme imkânı bulamadığımı açıkça belirttiği bir yayındır.

Bu yazıda; Almanya-Berlin İslam Sanatları Müzesi ihtisas kütüphanesinde asıl nüshasını bulma şansına eriştiğimiz *Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien* adlı ayrı basımdaki tanım ve fotoğraflar üzerinden Edmund Naumann'ın Anadolu Selçuklu mimarisi araştırmalarındaki öncü rolü, Türk-İslam medeniyetine karşı sergilediği tarafsız bakış açısı ve isabetli tespitleri vurgulanacaktır.

•

Anahtar Kelimeler

Heinrich Edmund Naumann, Küçük Asya, Selçuklu Mimarisi, Anadolu-Bağdat Demiryolu, Kervan Yolu

•

Abstract

The researches carried out by the western orientalis in XIXth Century in Anatolian geography which they called as "Asia Minor" are of importance in terms of containing the first scientific results for Seljuk art and architecture. Among them, the publications of the French linguist Clément Huart in 1891 and the German art historian Friedrich Sarre who traveled in Anatolia in 1895 are the most recognized ones. In addition to this, as mentioned within the article of Prof. Dr. Semavi Eyice called "Two Foreigners at the Beginning of Anatolian Seljuk Art Studies: Clément Huart and Friedrich Sarre", the first individual publication on Anatolian Seljuk architecture was written by the German geologist Heinrich Edmund Naumann. Edmund Naumann assigned to examine the economic situation of the settlements along the railway route on behalf of the German consortium, the contractor of the Anatolian-Baghdad railway project, realized two important discoveries in Anatolia, the first in 1890 and the second in 1893 and except for the expertise works related to his duty, he published his impressions of the social and cultural structure of this geography by way of an itinerary. The study of Naumann introducing the Seljuk structures on the Eskişehir-Kütahya-Afyon-Konya-Aksaray route headed as *Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien* (Seljuk Monuments in Asia Minor) in 1893, after his book *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat* (From the Golden Horn to Euphrates) handling with his first journey, was published in 1896 as a separate edition of *Süddeutschen Bauzeitung* and contains important information about the Anatolian Seljuk architecture. However, the mentioned study is a publication not even available in German libraries

today and it is clearly stated as not being available to be seen in the 18'th footnote of Semavi Eyice's related article.

In this paper Edmund Naumann's pioneering role in the research of Anatolian Seljuk architecture, his neutral perspective towards Turkish-Islamic civilization and his accurate findings will be emphasized based on the descriptions and photographs in the separate edition of *Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien*, we had the chance to find the original copy in the specialized library of the Museum of Islamic Art in Berlin, Germany.

•

Keywords

Heinrich Edmund Naumann, Asia Minor, Seljuk Architecture, Anatolian-Baghdad Railway, Caravan Road

GİRİŞ

Türk sanatı tarihi araştırmalarında Selçuklular, İran'dan bugünkü Türkiye sınırlarına kadar uzanan geniş coğrafyada ürettikleri maddi kültür varlıkları ve bunların özgün nitelikleriyle dikkat çeken bir çağın temsilcileridir.

İslam sanatı içinde müstesna bir yere sahip olan Selçukluların Anadolu'daki izlerini sürmeye yönelik ilk adımların, XIX. yüzyıl sonlarında Batılı Oryantalistler tarafından atıldığını biliyoruz. Burada bahsedeceğimiz Alman Jeolog Heinrich Edmund Naumann'ın ikincisini 1893 yılında gerçekleştirdiği keşif seyahati ve bunun adeta bir sanat tarihi yüzey araştırması metnine dönüşen gezi raporunun Anadolu'daki Selçuklu Mirası üzerine yapılmış ilk yayın olduğu daha önce Prof.Dr. Semavi Eyice tarafından da vurgulanmıştı. Ancak, Semavi Eyice "Anadolu Selçuklu Sanatı Çalışmalarının Başlangıcında İki Yabancı: Clément Huart ve Friedrich Sarre" konulu makalesinde Edmund Naumann'ın "*Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien* (Küçük Asya'da Selçuklu Anıtları)" başlıklı yazısını göremediğini belirtirken, bu çalışmayla ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

"Anadolu Selçuklu yapı sanatı hakkında ilk yazı, aslında Japonya'da İmparatorluk topoğrafya ve jeoloji harita merkezinin müdürlüğünü yaptıktan sonra Türkiye'ye gelen E. Naumann tarafından yazılarak 1896'da yayınlanmıştır. Naumann 1890'da da bazı Alman şirketleri adına Anadolu'yu dolaşmış ve gördükleri ile bu bugün unutulmuş yazıyı meydana getirmiştir. Sanat tarihi, Huart ve Sarre'nin yayınlarından, Konya'yı ve Orta Anadolu'nun Selçuklu eserlerini öğrenmiş ve bu malzemeyi kullanmaya gayret etmiştir."¹

Bu yazıda, Anadolu Selçuklu sanatı araştırmaları tarihi² bakımından bugüne değin tam anlamıyla değerlendirilemeyen Edmund Naumann'a ait *Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien* başlıklı çalışma ana hatlarıyla tanıtılarak, Naumann'ın Anadolu Selçuklu mimarisi araştırmalarındaki öncü rolü, Türk-İslam

¹ Semavi Eyice, "Anadolu Selçuklu Sanatı Çalışmalarının Başlangıcında İki Yabancı: Clement Huart ve Friedrich Sarre", *Türkiyat Mecmuası*, 17, İstanbul 1972, s. 144.

Ancak burada hemen belirtmek gerekir ki, Naumann Anadolu'daki Selçuklu eserleri hakkındaki ön bilgilerini Charles Texier ve Clément Huart'ın o yıllarda yayımlanmış mevcut çalışmalarından edinmiştir. Zira, bu yıllarda Friedrich Sarre'nin Selçuklu Mimarisine yönelik herhangi bir yayını yoktu.

² Haşim Karpuz, "Anadolu Selçuklu Sanatı Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/14, 2009, s. 51-66.

medeniyetine karşı sergilediği tarafsız bakış açısı ve isabetli tespitleri üzerinde durulmaktadır³.

HEINRICH EDMUND NAUMANN VE ANADOLU SEYAHATLERİ

Almanya'nın Saksonya Eyaletinde, porselen üretimiyle ünlü Meissen kasabasında 1854 yılında dünyaya gelen Edmund Naumann, teknik okuldan mezun olduktan sonra Münih'te paleontoloji ve jeoloji eğitimi almıştır (F.1). 1875'te "yabancı uzman" olarak Tokyo'ya giden ve yaklaşık on yıllık bir süreyle burada önemli keşif ve araştırmalar gerçekleştiren Dr. Edmund Naumann, bugün Japonya'da jeolojinin babası olarak anılır. Jeolog 1927'de Frankfurt'ta dünyaya gözlerini kapamıştır⁴.

Anadolu-Bağdat demiryolu projesinin yüklenicisi olan Alman konsorsiyumu adına, demiryolu güzergahındaki yerleşimlerin ekonomik durumlarını incelemek üzere görevlendirilen Edmund Naumann, ilki 1890 ve ikincisi 1893 yılında olmak üzere Anadolu'da iki önemli keşif gezisi gerçekleştirmiş ve görevi ile ilgili ekspertiz çalışmaları dışında, bu coğrafyanın sosyal ve kültürel yapısına dair izlenimlerini, ülkesine döndükten sonra birer seyahatname mahiyetinde yayımlamıştır.

Birinci seyahatini konu alan *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat* (Altın Boynuzdan Fırat'a), Naumann'ın altı aylık ilk yolculuğunu içeren geniş kapsamlı bir yayın olarak dikkat çeker⁵ (F.2). Anadolu'nun etnik, dinî ve kültürel unsurları üzerine kişisel gözlemlerin aktarıldığı bu çalışma, alışagelen Oryantalist

³ İki Alman bilim insanı: Edmund Naumann ve Kurt Erdmann'ın Anadolu Türk mimarisi ve sanatı araştırmalarındaki önemli katkılarını içeren bir kitap bölümünü daha evvel kaleme almıştık. Bk. Robin Wimmel, – Tolga Bozkurt, "Zwei 'Bahnbrechende' Forschungsreisen in Anatolien: Edmund Naumann und Kurt Erdmann", *Türkisch-Deutsche Beziehungen Perspektiven aus Vergangenheit und Gegenwart*, ed. Claus Schönig, Ramazan Çalık, Hatice Bayraktar, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2012, s. 234-258.

Bu çalışmada ise Anadolu Selçuklu mimarisi araştırmalarının öncüleri arasında saydığımız Heinrich Edmund Naumann'ın 1893 seyahatinde uğradığı Selçuklu şehirleri ve yapıları hakkında dikkat çekici bazı tespit ve yorumlarına değinilmiştir.

Naumann'ın söz konusu seyahatinin çıktısı olan "Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien" başlıklı çalışmasının Türkçeye çevirisi ve günümüzle karşılaştırmalı değerlendirmesinin yapıldığı bir kitap tarafımızca ayrıca hazırlanmış olup, yayımlanmayı beklemektedir.

⁴ Andreas N. Küppers, "Heinrich Edmund Naumann und die Entwicklung der Geowissenschaften in Japan", *Japanstudien*, 5, 1994, s. 89-103; Michiko Yajima,- Naotoshi Yamada, "Edmund Naumann (1854-1927) and Mount Fuji", *Inhigeo Asilomar 2014* (<https://www.pgi.gov.pl/en/dokumenty-pig-pib-all/aktualnosc-2015/3532-naumann-and-mt-fuji/file.html>).

⁵ Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Verlag von R. Oldenbourg, München 1893; Bu seyahatnameyle ilgili kısa bir Türkçe tanıtım yazısı için ayrıca bkz. Ther Ulla, "Naumann'ın Gezi Notları Altın Boynuz'dan Fırat'a", *Türkiyemiz*, 24/71, Ocak 1994, s. 42-71.

yaklaşımın tersine, İslam kültürüne karşı daha yapıcı bir tutum sergilemesi bakımından kayda değerdir. Naumann'a göre Küçük Asya, "Avrupa'nın kayıp çocuğu" olarak kapılarını Avrupa medeniyetine açmalıdır.

Edmund Naumann, Alman Demiryolları Şirketi adına 1893 yılında yine resmi bir görevle ikinci kez Anadolu'ya gelmiş ve bu seyahatinde kat ettiği Eskişehir-Kütahya-Afyon-Konya-Aksaray güzergahındaki Selçuklu yapılarını ele aldığı "Küçük Asya'da Selçuklu Anıtları" başlıklı çalışması bundan üç yıl kadar sonra, Güney Almanya İnşaat Gazetesi'nin ayrı basımı olarak yayımlanmıştır⁶ (F.3). Fotoğraf ve el eskizlerinden oluşan toplam 21 görselle birlikte tasvir ve değerlendirme içerikli 18 büyük sayfadan oluşan metin Anadolu Selçuklu mimarisine yönelik özgün bilgiler içerir. Naumann 1893 yılı gezisinde, Konya-İlgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi dışında tamamı Selçuklu çağına ait toplam 15 yapıyı ziyaret edip, incelemiştir. Ayrıca, daha önce Ankara Kalesi, Kayseri Hunat Hatun Türbesi ve Kırşehir Cacabey medresesi gibi bazı anıtları 1890'da görme şansı bulmuştur.

KÜÇÜK ASYA'DA SELÇUKLU ANITLARI

Naumann, Selçuklu Çağı'na dair kroniklerin eksikliğini konunun temel sorunu olarak görmekte ve bu açığın ancak Haçlı, Bizanslı, Venedikli ve Doğulu yazarların kayıtlarına dayanan, çok sayıda kopuk parça halindeki bilgiler ile epigrafik mirasın bütünleştirilmesi yoluyla kapatılabileceği görüşündedir. Bu bağlamda Clément Huart'ın Selçuklu kitabelerini ele alan çalışması "*Epigraphie arabe d'Asie Mineure*"ü oldukça önemli bulmaktadır⁷. Selçuklu tarihi hakkında dönemin henüz yeni ve sınırlı sayıdaki yayınlarına iktibas yapması, Edmund Naumann'ın konuyu bilimsel bir bakış açısıyla irdeleme gayretini göstermektedir. Selçukoğullarının soyağacı ve kısa tarihlerine değindiği giriş bölümü, Mirhond ve Joseph von Hammer'dan referanslarla desteklenmiştir⁸.

Naumann'a göre, Batı dünyasındaki antikiteye olan yüksek ilgiye karşılık İslam sanatının göz ardı edilişi büyük hatadır. Müslümanlara karşı olan ön yargılı

⁶ Naumann, "Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien", *Süddeutschen Bauzeitung*, Ayrı Basım, München u. Dachau, 1896, s.1-18.

⁷ Clément Huart, "Epigraphie arabe d'Asie Mineure", *Revue sémitique*, Paris 1894, s. 61-75, 120-134, 235-241, 324-332; *Revue sémitique*, Paris 1895, s. 73-85, 175-182, 214-218, 344-371.

⁸ Naumann'ın başvuru kaynakları: Mirchond, *Geshichte der Seldschuken*, Gießen 1837; Charles Texier, *Asie Mineure Description Géographique, Historique et Archeologique*, Paris 1863; Gustave LeBon, *La Civilisation des Arabes*, Paris 1884; M. Charles Schefer, "Quelques Chapitres de l'abrégé du Seldjouq Naméh, composé par l'Emir Nassir Eddin Yahia" *Recueil de textes et de traductions publié par les professeurs de l'école des langues orientales vivantes à l'occasion du VIII. Congrès International des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889*, Tome I. Paris 1889, s. 1-102, gibi dönemin modern tarih ve sanat tarihi literatürüdür.

yaklaşımın ve bu yönde bir tarih yazımının ırkçı nefret ve dini ayrımcılığı şiddetlendirmesi kaçınılmazdır. Ayrıca, çalışmasındaki şu ifadeler dikkat çekicidir:

“1098 yılında, şüpheli şahıslar, fahişeler ve maceracıların karıştığı Haçlı Ordusu İznik’e yürüdüğünde, bu kent hiçbir şekilde barbarlığın mekânı değil; bilakis Arap-İran sanat ve bilimlerinin desteklendiği bir yerdi. Ve Godfrey de Bouillon’un komutasındaki Haçlılar, yolları üzerindeki Dorylaeum’da (Eskişehir) ve daha sonra Frederick Barbarossa’nın komutasında Konya’da Selçuklulara karşı savaşı kazandıklarında, karşılarında vakur, şövalye ruhlu savaşçılar buldular. Bu dönemde batı kültürü ve sanatı, doğu ile olan ilişkilerinden önce ve sonraki zamanlarda olduğu gibi, sayısız yarar sağlamıştır.”

“Müslümanlara karşı kanıksanmış önyargularımızı, geçmişin tüm bilim ve edebiyatının yalnız Yunan ve Romalılardan geldiği yönünde her kuşağa verilen klasik eğitim sistemimizdeki diğer yerleşik önyargularla birleştirecek, Avrupa uygarlık tarihindeki muazzam Arap etkisinin, genel olarak yanlış değerlendirileceği açıktır.”⁹

Edmund Naumann, Küçük Asya’daki Selçuklu anıtlarının belirli ölçüde kayıp kroniklerin yerini aldığını ve bu eserlerin zamanın sanat anlayışını, din ve rafine geleneklerini aktardığını söyleyerek, bunlar vasıtasıyla sanat tarihinin iki yüzyılı kapsayan çok önemli bir bölümünün açığa çıkarılabileceğini ileri sürer. Naumann’ın 1893 seyahatinde gördüğü Selçuklu kentleri ve yapılarıyla ilgili gözlemleri arasında dikkat çeken başlıca ifadeleri şöyledir:

Afyon Kalesi (F.4): *“Selçukluların, uçurumların kenarında dahi, yorucu bir emekle bu çetin sur duvarlarını yapmaktan neden hiç kaçınmadıklarını anlamak güçtür.”¹⁰*

Akşehir Taş Medrese: *“Tümüyle kıymetli malzemelerden değil, aksine duvarların iç kısımlarının harç ve tuğla ile inşa edilmesi Selçuklu yapılarının karakteristiği olarak görülüyor.”¹¹*

Konya: *“Konya renkli, gerçek oryantal sosyal hayatıyla çekicidir. Pazarda, çarşıda, sokaklarda her biri, bir sanatçı tarafından sonsuzlaştırmayı hak eden yeni manzaralar akıp gidiyor. Ancak Konya’nın en mükemmel tarafı, halen yapımı sürmekte olan demiryolunun bu yıl içinde tamamlanmasıyla ziyaretçi akınına yol açacak, Selçuklu sanatının burada toplanan en seçkin yapıtlarıdır.”¹²*

İnce Minareli Medrese: *“Portal, gelişimi ve süslemesiyle Küçük Asya topraklarındaki çok sayıda çağdaş belli modellerden belirgin şekilde farklıdır. Böyle güzel oranlar, böyle ahenkli ve sadelik etkisi veren yapı, böyle ölçülü ve cömert ve aynı zamanda*

⁹ Naumann, a.g.e., s. 2.

¹⁰ Naumann, a.g.e., s. 5.

¹¹ Naumann, a.g.e., s. 6.

¹² Naumann, a.g.e., s. 9.

zarif bir şekilde uygulanmış dekorasyon, daha sonraki Türk döneminde hiç bir yerde bulunmaz. Şüphesiz, özellikle de bu portal, Küçük Asya topraklarında bulunanlar arasında en güzellerinden birisidir.”¹³

Karatay Medresesi: “Sütunlar Selçuklu yapılarında çok sık karşılaşılan, Romanesk tarzında da nadir olmayan bir tarzda burguludur.

Karatay-ı Kebir Medresesi'nin portalı nispeten basit yapılmış olmasına ve İnce Minareli Camii (Medrese) ile karşılaştırıldığında estetik açıdan belirgin şekilde geride kalmasına rağmen, iç mekânı ihtişamıyla her ziyaretçiyi beklenmedik şekilde şaşırtır ve hayran bırakır.”¹⁴

Konya Köşkü (F.5): “Köşkteki tuğlalar, öyle ustalıklarla istiflenmişler ki, zarif bir süsleme etkisi yaratıyorlar.”¹⁵

Sırçalı Medrese: “Kalıntılara bakılırsa, zamanında muhteşem bir yapı olmalı. Sadece portal ve iç mekâna ait kısımlar yok olmaktan kurtulmuş. Avlunun üzeri, her halükarda hiç bir zaman kapatılmamıştır. Girişin karşısında bulunan, hala oldukça iyi durumdaki duvar, medresenin renkli süsleme zenginliği bakımından eksik olmadığını kanıtlamaktadır.”¹⁶

“Selçuklular antik çağdan kalan birçok eseri yok olmaya karşı korurlarken, aynı Selçuklulara ait böyle muhteşem mirasın, tüm hazineleriyle birlikte yakın zamanda yok olmaya mahkûm edilmesi çok üzücü bir tablodur.”¹⁷

Aksaray Sultan Hanı (F.6): “Avlu ve kapalı kısım arasındaki portal, ana portal ile büyük benzerlik ve büyük ölçüde uyum gösteriyor.

Nadide işçilik, sadece nadide malzemeleri kullanmıştır. Yapı malzemesi olarak kolay işlenebilen gözenekli bir taş olup, tüm Laykonja ve çevresinde yaygınlaşmış olan, erken üçüncü zamana ait tatlı su kireç taşı kullanılmıştır. Bu kireç taşı havaya maruz kaldığında daha sertleşecek gibi gözüküyor. Kabartmalar kireç taşından yapıldığı yerlerde, mükemmel şekilde korunmuşlardır.”

“Dikdörtgen kesme taşlar, beton dolgunun bir nevi kaplamasını / mantosunu teşkil ediyor. Duvarın tahrip olmuş kısımları, Selçukluların duvarları katmanlar halinde yükselterek inşa ettiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Kesme taş çerçevenin bir katmanı tamamlandığında, Selçuklu duvar ustaları arada kalan alanı harç ve molozla dolduruyorlardı. Kesme taşlar ile harç dolgu birbirini dişli şeklinde kavırıyor.”¹⁸

¹³ Naumann, a.g.e., s. 9.

¹⁴ Naumann, a.g.e., s. 10.

¹⁵ Naumann, a.g.e., s. 10.

¹⁶ Naumann, a.g.e., s. 10.

¹⁷ Naumann, a.g.e., s. 11.

¹⁸ Naumann, a.g.e., s. 12.

SONUÇ

Naumann, çalışmasının sonunda Selçuklu Mimarisine yönelik bir üslup analizinde de bulunur. Her ne kadar daha önce “İslam / Müslüman Sanatı” kavramını kullanmış olsa da yazının sonuç kısmında ve daha çok da Gustave Le Bon’un etkisinde kalarak “Arap Sanatı” terimini tercih etmiş ve Selçuklu mimarisini de Arap Sanatı içinde bir yere oturtmaya girişmiştir¹⁹. Şüphesiz bu yıllarda ne “İslam Sanatı” ne de “Türk Sanatı” kavramları henüz birer sanat tarihi disiplini haline gelmemiştir.

Naumann, Le Bon’un Selçuklu Sanatına hiç yer vermeyişini eleştirmekle birlikte, bunun İran-Arap sanatı karakteristiği gösterdiğini düşünmektedir ki, bu dönemi için kısmen isabetli bir değerlendirme sayılabilir. Bununla birlikte, İran topraklarında Moğol öncesi döneme ait önemli izlerin büyük ölçüde yok oluşuna değinerek, Selçukluların bu bağlamda önemli bir boşluğu doldurduklarının farkındadır.

Ayrıca, Selçuklu dönemi mimari elemanları üzerine yaptığı değerlendirmede “geniş açının merkezinde birbirini yakalayan basık iki parabolik eğriden meydana gelen sivri kemerin” Selçuklu mimarisinin en önemli unsuru olduğuna işaret eder.

İncelediği yapılarda, sütunların ekseriyetle yük taşıyıcı olmadıklarını ve ağır yüklerin kemerlerle temas ettiği noktalarda, büyük ayakların tercih edildiğini tespit etmiştir.

Naumann, Anadolu Selçuklu mimarisine özgü, alt kısımda dörtgen ve üstte sekizgen piramidal kulelerin, bir nebze de olsa Avrupa mimarisindeki Romanesk taş kuleleri anımsattığını düşünmektedir.

Ayrıca dış geçmeli kemerin Selçuklarda da yaygın oluşuna dikkat çekmiş ve bunu İshaklı Hanı portalinde ayrıntılı tahkik etmiştir.

Naumann, mimari dekorasyon konusunda; Selçuklu yapılarının en karakteristik özelliği, hemen hemen tüm parçaların doğrusal hatlı, dik açıyla geri dönen ve birbirine kenetlenen sonsuz bordürler olarak bir çeşit yüzey meandırı görünümünde olduğunu söyler. Selçuklu mimarisinde süslemenin, diğer İslam

¹⁹ Le Bon Gustave, “La Civilisation des Arabes” başlıklı çalışmasında, Arap sanatı üslûplarına ilişkin aşağıdaki ayrımı yapmaktadır. (597-598):

- Hz. Muhammed öncesi Arap (sanat) üslûbu: Henüz bilinmemektedir.
- Bizans-Arap üslûbu: Suriye (VII. - XI. yüzyıl, Ömer. El Aksa. Şam), Mısır (VII. - X. yüzyıl Ibn-i Tolun), Afrika (Kayrevan, Cezayir), Sicilya (Normanlar öncesi, Ziz (Palermo) ve Kuba).
- Saf Arap üslûbu: Mısır (X. - XV. yüzyıl Kayıtbay), İspanya (Sevilla, Granada).
- Harmanlanmış Arap üslûbu: İspanyol-Arap (Toledo vb.), Yahudi-Arap (Santa-Maria la Blanca, El Transito vb.’den Toledo’ya kadar). İran-Arap, Hint-Arabesk (Kutab Kulesi, Bendarabund Tapınağı, Aladin Kapısı), Hint-İran-Arap veya Hint-Moğol üslûbu (Tac Mahal).

coğrafyasındaki örneklere göre, yozlaşmadan uzak, ölçülü bir kullanım gösterdiğini vurgular.

Naumann, Anadolu'daki Selçuklu anıtları üzerine kaleme aldığı yazısının bir ilk deneme ve amacının da kendisinden sonraki araştırmacılarda bir farkındalık yaratma isteği olduğunu söylemektedir. Özellikle tren yolunun açılmasıyla Anadolu'daki Selçuklu mirasının profesyonel araştırmalara konu edileceğini ümit eder.

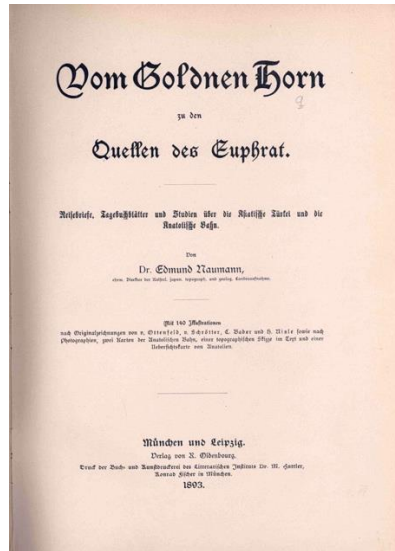
Tüm bu çabaları sonrasında Edmund Naumann'a, Anadolu Selçuklu Sanatı Araştırtmalarında "öncü" olma unvanının teslim edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Eyice, Semavi, "Anadolu Selçuklu Sanatı Çalışmalarının Başlangıcında İki Yabancı: Clement Huart ve Friedrich Sarre", *Türkiyat Mecmuası*, 17, İstanbul 1972, s. 133-148.
- Karpuz, Haşim, "Anadolu Selçuklu Sanatı Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/14, 2009, s. 51-66.
- Küppers, Andreas N., "Heinrich Edmund Naumann und die Entwicklung der Geowissenschaften in Japan", *Japanstudien*, 5, 1994, s. 89-103.
- Le Bon, Gustave, *La Civilisation des Arabes*, Librairie de Firmin - Didot, Paris 1884.
- Naumann, Edmund, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Verlag von R. Oldenbourg, München 1893.
- Naumann, Edmund, "Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien", *Süddeutschen Bauzeitung*, Ayı Basım, München u. Dachau 1896, s. 1-18.
- Ther, Ulla, "Naumann'ın Gezi Notları Altın Boynuz'dan Fırat'a", *Türkiyemiz*, 24/71, Ocak 1994, s. 42-71.
- Wimmel, Robin - Bozkurt, Tolga, "Zwei 'Bahnbrechende' Forschungsreisende in Anatolien: Edmund Naumann und Kurt Erdmann", *Türkisch-Deutsche Beziehungen Perspektiven aus Vergangenheit und Gegenwart*, ed. Claus Schönig, Ramazan Çalık, Hatice Bayraktar, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2012, s. 234-258.
- Yajima, Michiko - Yamada, Naotoshi, "Edmund Naumann (1854-1927) and Mount Fuji", *Inhigeo Asilomar 2014* (<https://www.pgi.gov.pl/en/dokumenty-pig-pib-all/aktualnosci-2015/3532-naumann-and-mt-fuji/file.html>)

F.1: Heinrich Edmund Naumann (1854-1927)

F.2: Naumann, E., Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat, iç ve dış kapaklar.

F.3: Naumann, E., "Seldschukische Baudenkmale in Kleinasien", Süddeutschen Bauzeitung, Ayrı Basım.

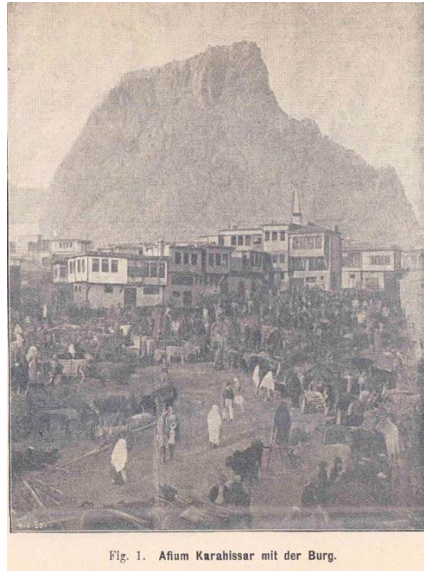

Fig. 1. Afium Karahissar mit der Burg.

F.4: Afyonkarahisar Kalesi

Fig. 3. Klock des Sultan Ala-oddin Palastes, Konia.

F.5: Konya Kılıçarslan Köşkü

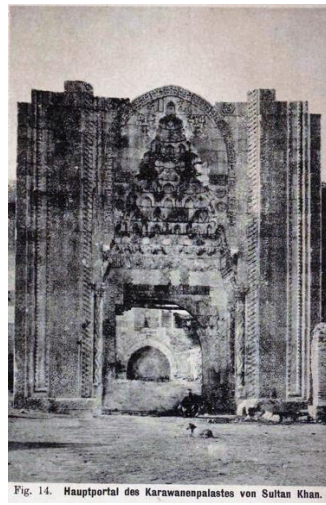

Fig. 14. Hauptportal des Karawansarayes von Sultan Khan.

F.6: Aksaray Sultan Hanı, avlu taç kapısı

ILGIN BELEKLER MAHALLESİ (KÖYÜ) CAMİSİ

ILGIN BELEKLER NEIGHBORHOOD (VILLAGE) MOSQUE

Razan AYKAÇ *

Öz

Konya Ilgın Belekler Mahallesinde bulunan Belekler Köyü Cuma Camisi; kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan, dikdörtgen planlı, üzeri dört yönden eğimli kırma çatı ile örtülü bir yapıdır. Caminin batısında, alt kısımda, Kuran Kursu için yapılmış dikdörtgen planlı bir bölüm yer almaktadır. Cami; plan, iç mekân örtü sistemi ve süsleme özelliklerinden hareketle XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir. Ahşap direkli ve ahşap tavanlı camiler gurubunda yer alan yapımn; ahşap mihrap, minder, mahfil ve vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Harim mekânındaki bu mihrap, minber ve vaaz kürsüsü Osmanlının batılılaşma dönemi süsleme özelliğine uygun olarak S/C kavrımları, bitkisel ve geometrik motiflerle tezyin edilmiştir.

Özellikle; Ilgın, Akşehir, Kadınhanı, Beyşehir ve Seydişehir'in köylerinde ahşap direkli ve tavanlı, beden duvarı kerpiç malzeme ve sıvalı, dıştan düz dam ya da kırma çatı ile örtülü yapılar tercih edilmiştir. Ilgın Belekler Köyü Cuma Camisi, ahşap direkli ve ahşap tavanlı camilerin Konya bölgesindeki güzel örneklerinden biridir.

Ilgın Belekler Köyü'nün Cuma Camisi olarak inşa edilen bu yapı, XVIII-XIX yüzyıl Osmanlı batılılaşma dönemi süsleme özellikleriyle Orta Asya'dan günümüze kadar kullanılan ahşap direkli ve tavanlı camiler geleneğinin bir arada bulunduğu ve böylece; gelenekle yeniliğin harmanlandığı özgün bir yapıdır.

Anahtar Kelimeler

Belekler, Cami, Ahşap, Palmet, Osmanlı, Süsleme

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi-Temel Eğitim Bölümü, İzmir/ Türkiye, razan.aykac@ikc.edu.tr, <https://orcidno/0000-0002-3267-1218> .

•
Abstract

Belekler Friday Mosque, which is located in Belekler Village of Ilgım District of Konya, is a rectangular planned construction covered with hipped roof inclined in four directions and without epigraph and foundation. A rectangular shaped room for Qur'an Course is located in the base in the west of mosque. The mosque is dated between the end of 18th century and the beginning of 19th century with reference to the plan, interior cover system and decoration features. The mosque which is classified as the wooden posts and wooden ceilings mosque has the wooden mihrab, minbar, gathering-place and ambo. These mihrab, minbar and ambo in the sanctuary area were adorned with S/C scrolls, floral and geometric motifs in accordance with the adornment characteristics of the Westernization period of the Ottoman Empire.

Constructions with the wooden posts and ceilings, the mudbrick and the plastered main wall and covered with the externally flat or hipped roof are preferred particularly in the villages of Ilgım, Akşehir, Kadınhanı, Beyşehir and Seydişehir. Belekler Friday Mosque of Ilgım is one of the best examples of wooden posts and wooden ceilings mosques in Konya.

Belekler Friday Mosque of Ilgım is a construction that keeps the adornment characteristics of the Westernization period of the Ottoman Empire in 18th-19th centuries and the tradition of the wooden posts and wooden ceilings mosques that have been used from the Central Asia period to the present day together. Thus; it is a unique construction that combines the tradition and the innovation.

•
Keywords

Belekler, Mosque, Wooden, Palmette, Ottoman, Decoration

GİRİŞ

Konya İlgın Belekler Mahallesinde bulunan Belekler Köyü Cuma Camisi kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan, dikdörtgen planlı, üzeri dört yönden eğimli kırma çatı ile örtülü bir yapıdır. Ahşap direkli ve ahşap tavanlı camiler gurubunda yer alan yapının ahşap mihrap, minder, mahfil ve vaaz kürsüsü bulunmaktadır. İlgın Belekler Köyü Cuma Camisi ahşap direkli ve ahşap tavanlı camilerin bölgedeki güzel bir örneğidir. Günümüzde ibadete kapalı olan cami depo olarak kullanılmaktadır. Korunması gerekli kültür varlığı olarak henüz tescil edilmemiştir.

İlgın'ın güneyinde Beyşehir ile sınır olan Belekler Mahallesi (köy) yerleşim yeri olarak orman içerisinde kurulmuştur. Eski bir yerleşim yeri olan ve köyün içinde cami, mezarlık, köprü ve çevresinde yapı kalıntıları mevcuttur (Foto.1-2). Köyde genellikle iki katlı evler görülmektedir. Bu evler kerpiç malzemeden yapılan geleneksel konutların günümüze ulaşabilen az sayıdaki örneklerindedir. Köyde geçim kaynağı tarım ve hayvancılıkla sağlanmaktadır. Köydeki mezarlık alanlarda XVIII-XIX. yüzyıla ait mezar taşları bulunmaktadır¹.

Belekler Mahallesi (Köyü) Camisi

Batı istikametinde akınlarda bulunan Türkmen kitleleri akınları Belekler Köyünün Cuma Camisi olan yapı, köyün merkezinde yer almaktadır (Foto.1-3). Caminin tarihini verecek kitabe vakfiyesi bulunmamaktadır. Ancak caminin plan, malzeme ve süsleme özellikleri ile köydeki mezar taşlarının tarihi bu caminin XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başı Osmanlı dönemine ait olduğuna işaret etmektedir. Cami içerisindeki mimari elamanlar dönemin süsleme özelliğine uygun olarak S/C kıvrımları, bitkisel ve geometrik motiflerle tezyin edilmiştir.

Cami dıştan 11.88 x 14.40 m ebatlarında dikdörtgen planlı, üzeri dört yönden eğimli kırma çatı ile örtülüdür (Çizim.1). Caminin avlusu batı tarafta olup avluya güneydeki kapıdan girilmektedir (Foto.4). Avluda sonradan yapılmış bir çeşme bulunmaktadır. Caminin batısında, alt katta dikdörtgen bir kapıdan girilen, dikdörtgen planlı bir Kuran Kursu yer almaktadır ve burası da camide olduğu gibi günümüzde depo olarak kullanılmaktadır.

Yapı dıştan açık mavi renkte boyalı olup sade tutulmuştur. Batı cephede iki ve kuzeybatı köşedeki girişin üzerinde bir, güney cephede mihrabın iki yanında altlı üstlü iki, minberin batısında bir, doğu cephede iki olmak üzere pencerelerle iç mekân aydınlatılmaktadır. Kuzey cephede ise pencere açılmamıştır.

¹ Belekler köyü mezar taşları ayrıntılı bilgi için bkz. Razan Aykaç vd., *Ebedi İstirahatgah İlgın Mezar Taşları*, Konya 2019, s. 470-477.

Kuzeybatı köşeden harim mekânına giriş kapısı açılmıştır. Giriş kapısına beş basamaklı yarım daire biçiminde taş merdivenlerle çıkılmaktadır. Kuzeybatı cephede giriş kapısının üstünde yer alan pencere ve diğer iki pencere haricinde Kuran Kursuna girişi sağlayan kapı ve yanında bir pencere bulunmaktadır (pencere günümüzde ahşap çıtalarla kapatılmış vaziyettedir). İki kanatlı giriş kapısı ahşap malzemedir olup, turkuaz renkte boyalıdır ve kapı kanatları üç bölüm halinde düzenlenmiştir (Foto.5). Üst kısımda kazıma tekniğinde zikzaklarla üçgenler oluşturulmuştur. Orta bölümde yine kazıma tekniğinde merkezden çevreye yayılan ışınsal biçimde yirmi kollu yıldız motifi işlenmiştir. Alttaki üçüncü bölüm zemine yakın olduğundan sade bırakılmıştır.

Harim mekânı 10.22 x 12.48 m ebatlarında dikdörtgen planlıdır ve iç mekâna kuzeybatı köşedeki ahşap kapıdan girilmektedir. Harimde; kuzey duvara bitişik altta müezzin mahfili, üstte ise kadınlar mahfili, güneydoğu köşede vaaz kürsüsü, kible duvarı ortasında mihrap ve mihrabın sağında minber yer almaktadır (Foto.6). Minbere bitişik kolon ile ayrılan, harim mekânına girince hemen sağda yer alan, harim mekânından 1,5 m yüksekliğinde, ahşap merdivenle çıkılan seki şeklinde bir kısım bulunmaktadır (Foto.7). Alttaki bulunan Kuran Kursu bölümünün içten yüksekliği yetersiz kaldığı için harim mekânında bu şekilde bir çözümlemeye gidilmiştir. Bu yükseltinin zemini de ahşap kaplıdır.

Harim mekânı ahşap direkli ve ahşap tavanlı camiler gurubu içerisinde yer almaktadır. İç mekânın zemini de ahşap döşeli olup ahşap tavan turkuaz renkte boyalıdır. Ahşap direklerin başlıkları üçlü volüt ve ortasında birer kabara ile süslenmiştir. Sütun başlıkları koyu yeşil, kırmızı ve sarı renkte boyalıdır. Tavanda, mihrap önündeki büyük olmak üzere üç tavan göbeği yer almaktadır. Ortadaki tavan göbeği dairesel biçimde olup merkezde bir kabara, kabaranın etrafında on iki yapraklı çiçek motifi bulunmaktadır. Bu motifin etrafı yapraklar ile merkezden dışa doğru ışınsal bir düzenleme ile yedi bölüme ayrılmıştır. Bölümlerin arası on iki yapraklı büyük ve altı yapraklı küçük çiçeklerle dolgulanmıştır. Çakma ve yapıştırma tekniği ile yapılan tavan göbeğinin dairesel çerçeve, zemin ve merkezde yer alan çiçeği kırmızı renkte; ışınsal yapraklar ve bu yaprakların böldüğü dilimler içerisindeki çiçekler koyu yeşil renkte boyalıdır. Mihrabın batı tarafında dairesel tavan göbeği; merkezinde altı yapraklı çiçek motifi ile bezelidir. Merkezden dışa doğru yine ışınsal biçimde yapraklarla yedi bölüme ayrılmış, bölümlerin içerisi altı yapraklı çiçeklerle dolgulanarak süslenmiştir. Mihrabın doğusundaki tavan göbeği batıdaki tavan göbeğine benzemektedir (Foto.8-11). Merkezden ışınsal biçimde düzenlenmiş yapraklarla birbirinden ayrılan bölümlerin içerisi burada da bitkisel bezemeli olup süsleme daha sadedir.

Kuzey duvara bitişik olarak yapılan ahşap mahfilin alt kısmı müezzin mahfili, bunun da kuzeydoğu köşesinde yer alan bölümü imam odası olarak düzenlenmiştir (Foto.12). Üstteki kadınlar mahfili altı ahşap direk üzerine oturmaktadır. Mahfile batı taraftaki ahşap merdivenle çıkılmaktadır (Foto.13). Mahfilin korkulukları eşkenar dörtgen şeklinde ahşap kafestendir. Bu mahfilin doğusunda (tavanda) çatıya çıkışı sağlayan dikdörtgen bir açıklık bulunmaktadır.

Kible duvarının ortasında, giriş ekseninde yer almayan mihrap; yarım daire planlı mihrap nişi ve yarım kubbe kavsaralıdır. Ahşap malzemeden yapılan mihrap, duvar yüzeyinden harim iç mekâna doğru hafif taşınılıdır (Foto.14). Mihrap nişi iki yandan iki bordürle sınırlandırılmıştır. Mihrabın zemini yeşil renk, üzeri kırmızı ve altın sarısı renkte boyalıdır. Dıştan birinci bordürde birleşim gösteren simetrik çiçekler birbirini takip etmektedir. Dış bordür içten eşkenar dörtgenlerle sınırlandırılmıştır. İkinci bordürün zemini yeşil renkte olup sarı renkte kenger yaprakları ve palmet motileri ile bitkisel bezelidir. Bu motifler S /C şeklindeki kıvrımlar arasına yerleştirilmiştir. Birinci bordür ile ikinci bordür arasında oval iki silme yer almaktadır. İkinci bordür ile mihrap nişini sınırlayan silme ise sarı renkte burmalıdır. Yarım daire planlı mihrap nişinin üstündeki yarım kubbe kavsara on iki dilimlidir (Foto.15). Merkezinde palmet, iki yanında sıralı vav motifiyle kubbe kavsarası dıştan tezyin edilmiştir. Yarım kubbe kavsaranın üzerindeki dikdörtgen kitabelikte "*Küllemâ Dehale Aleyhâ Zekerıyyal Mihrabe*" (Al-i İmran, 3/37) mihrap ayeti ta'lik hat ile yazılmıştır. Mihrabın üzerindeki levhada da yine mihrap ayeti yer alıp burada yazı karakteri celî sülüs hattır.

Mihrabın sağındaki ahşap minber 0.63 x 2.68 m ebatlarındadır. Minber; giriş, süpürgelik, yan aynalıklar, geçit/dolap, köşk korkuluğu, köşk ve külah bölümlerinden oluşmaktadır (Foto.16). Minberdeki süsleme ve renkler mihrap ve vaaz kürsüsünde yer alan bezemelerle benzerdir. Giriş bölümünün üst kısmı kaş kemer şeklinde düzenlenmiş olup tepelik ters ve düz palmetlerle bezenmiştir. Kaş kemerin yüzeyi ise S/C kıvrımlı ve ajurludur. Yan aynalıkların altındaki süpürgelik dört bölümlü olup ortadaki iki bölüm kaş kemerli niş biçiminde hareketlendirilmiş, diğer iki bölüm ise sade bırakılmıştır. Yan aynalıklarda sarı, kırmızı renklerle üçgen bordür ve turkuaz renkte ahşap bir çerçeve oluşturularak içerisi bitkisel motiflerle tezyin edilmiştir (Foto.17). Bitkisel bezeme sarı renkte boyalı olup S/C biçiminde kıvrımlar ile kenger yapraklarının girift kompozisyonundan meydana gelmektedir. Korkuluğun üst ve alt bölümü yeşil renkte boyalı, araları ise sarı renkte ahşapların uçlarının volütlü biçimde kıvrılmasıyla oluşmaktadır. Geçit/dolap bölümünün kapağının ortası; kırmızı renkte daire içinde, sarı renkte ışınal çizgilere sahip güneş motifi ve bunun iki yanında yine kırmızı renkte altı

yapraklı çiçek motifi ile süslenmiştir. Merkezde yer alan bu bezemenin alt ve üst kısmında simetrik yerleştirilmiş dörder daire içerisinde bitkisel bezemeler bulunmaktadır. Daireler ortada yer alan motifte olduğu gibi kırmızı renkte ve içerisindeki bitkisel bezeme sarı renkte boyalıdır (Foto.18). Alttaki dörtlü bitkisel bezeme altı yapraklı çiçek motifi; üstteki bitkisel bezemelerin ikisi palmet ve aralarında yıldız biçiminde geometrik motifler ile alttaki ikisi ise yine çiçek motifleriyle tezyin edilmiştir. Köşk korkuluğu da korkuluk ile aynı düzenlemeye sahiptir. Köşkün iki yönü kaş kemerli olup kemerin yüzeyi ajurludur. Etrafındaki çerçeve turkuaz, kaş kemer sarı, kemer köşelikleri kırmızı, çokgen külah ise turkuaz renkte boyalıdır.

Ayak, gövde ve korkuluk bölümlerinden oluşan vaaz kürsüsü caminin güneydoğu köşesinde yer almaktadır (Foto.19). Vaaz kürsüsü mihrap ve minber ile aynı malzeme ve süsleme ögesine sahiptir. Ayak kısmı altı dilimli olup araları sarı renkte boyalı çitalarla ayrılmıştır. Gövde kısmı girift olarak palmet ve kenger yapraklarıyla bezenmiş, üzerinde rahle yer almaktadır. Gövdenin alt ve üstünde eşkenar dörtgenlerden oluşan geometrik motifler şerit halinde sıralanmıştır. Vaaz kürsüsüne kible duvarına bitişik, üç basamaklı ahşap merdiven ile çıkılmaktadır.

Değerlendirme

Türkler Orta Asya'dan günümüze kadar ahşap direkli cami mimarisini severek uygulamışlardır. Arusul Felek Camisi ile başlayan ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisiyle klasik şemaya ulaşan ahşap direkli ve ahşap tavanlı cami planı, Konya ve köylerinde günümüzde de tercih edilmektedir. Özellikle köylerde bolca bulunan ahşap, taş ve kerpiç malzemenin faydalanılarak yapılan bu camilerin üzerleri düz dam ya da kırma çatı, duvarlar kerpiç ve üzeri sıvalı şekildedir. Başta Beyşehir olmak üzere Iğın, Akşehir, Doğanhisar ve Seydişehir'deki camilerin birçoğu buna örnektir².

Belekler Köyü Ortaçağ ve sonrasına ait kültür varlıklarının olduğu önemli bir dağ köyüdür. Köyde Roma dönemine ait aslan başı (Foto.2), Osmanlı dönemine ait Cuma Camisi (Foto.3), yine Osmanlı dönemine ait mezar taşları ile iki katlı kerpiç malzemenin yapılan geleneksel konutlar bulunmaktadır (Foto.1).

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Katharina Otto Dorn, "Seldschukische Holzaulen Moscheen in Kleinasien", *Aus der Welt der Islamischen Kunst. Festschrift für Ernst Kühnel*, Berlin 1959, s. 59-88; Gönül Öney, "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları*, III, İstanbul 1970, s. 135-149; Yılmaz Önge, "Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar", *Atatürk Konferansları*, V, Ankara 1975, s. 179-196; Mehmet Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, Ankara 1971; Yaşar Erdemir, *Konya ve Yöresindeki Nakışlı Ahşap Camiler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1985; a.m.l.f., "Konya Beyşehir Bayındır Köyü Camii", *Vakıflar Dergisi*, XIX, Ankara 1986, s. 193 – 206; Ahmet Çaycı, *Eşrefoğlu Beyliği Dönemi Mimari Eserleri*, Ankara 2008.

Belekler Köyü Cuma Camisinin kitabesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. Ancak plan, iç mekân, örtü sistemi, malzeme ve süslemeleri ile yöredeki benzer camilerle karşılaştırılınca yapıyı XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIX yüzyılın ilk yarısı Osmanlı dönemine tarihlendirmek mümkündür. Cami ahşap direkli ve ahşap tavanlı, üzeri dört yöne eğimli kırma çatıyla örtülüdür. Ayrıca caminin batı cephesinden girilen dikdörtgen planlı Kuran Kursu bulunmaktadır.

Belekler Köyü Camisi bölgede Beyşehir Eşrefoğlu Camisinden sonra günümüze kadar sevilerek uygulanan ahşap direkli camilerin devamıdır. Bu kapsamda başta Ilgın Eldeş Köyü Camisi (XVIII-XIX. yüzyıl), Ilgın Balkı Köyü Camisi (XVIII-XIX. yüzyıl) (Foto.20), Ilgın Gölyaka Köyü Camisi (XIX. yüzyıl) (Çizim.2; Foto.21), Yukarı Çiğil Fazıl Camisi (XVIII. yüzyıl) (Foto.22), Ilgın Sadık Köyü Camisi (XVIII-XIX. yüzyıl) (Foto.23)³, Kadınhanı Çavundur Camisi⁴ (Çizim.3), Ladik Camisi (XIX. yüzyıl)⁵, Seydişehir Mesudiye Köyü Camisi⁶, Konya Merkez Tahtalı Mescit⁷ ile benzerdir.

Konya'nın köylerinde pek çok yapıda görülen cephe düzeni, malzeme ve teknik açıdan ahşap, kerpiç, sıva uygulamaları burada da görülmektedir. Caminin cephesi günümüzde mavi renkte boyalıdır. Beyşehir, Ilgın⁸, Kadınhanı⁹ ve Sarayönü'ndeki aynı dönem camilerle cephe ve malzeme açısından benzerdir.

Bölgenin ustaları tarafından geleneksel özelliklerle yapılmış caminin mimarı belli değildir. Orman köyü olması nedeniyle camide malzeme olarak ahşap tercih edilmiş, ormandaki çamlardan temin edilen bu malzeme hem yapı hem de süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. Caminin duvarlarında geleneksel malzeme olan kerpiç kullanılmıştır. Sütun başlıkları ise bölgede başta Eldeş Köyü Camisi olmak üzere Yukarı Çiğil Fazıl Camisinde de olduğu gibi tomruklardan yapılmış, üzerinde sarkıtlar ile S/C kıvrımları yer almaktadır.

Kible duvarının ortasındaki mihrap ahşap malzemeden yapılmış, yarım daire planlı bir niş ile yarım kubbe kavsaralıdır. Ilgın Eldeş Köyü Camisi¹⁰, Ilgın Gölyaka Köyü Camisi, Göstere Köyü Camisi, Gölköy Camisi (Foto.24) ve Argıt Baba

³ Ali Boran, *Ilgın Kültür Envanteri*, Konya 2013, s. 53.

⁴ Haşim Karpuz, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Konya*, III, Ankara 2009, s. 1983

⁵ Karpuz, a.g.e., III, s. 2095.

⁶ Karpuz, a.g.e., III, s. 2165.

⁷ Konya İl Merkezi Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri, Konya 2010, s. 266.

⁸ Ali Boran, *Kadim Şehir Ilgın*, Konya 2019, s. 43-64.

⁹ Haşim Karpuz, "Konya Kadınhanı'ndaki Vakıf Camiler", *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Ankara 2003, s. 201 – 221.

¹⁰ Boran, a.g.e., 2013, s. 186.

Tekkesi Camisinin mihrabı, Konya Dolap Mektep Mescidi¹¹ (XIX. yüzyıl), Sille Ak Camisi¹² ve Konya Merkez Yolcuoğlu Mescidi¹³ aynı düzenleme ve süsleme özelliğine sahiptir.

Mihrabın sağındaki minber turkuaz, sarı, kırmızı, koyu yeşil renkte boyalıdır. S/C kıvrımlı bitkisel ve geometrik süslemelerin benzerlerine Eldeş Köyü Camisi¹⁴, İlgin Gölyaka Köyü Camisi¹⁵ (Foto.25), Ağalar Köyü Camisi¹⁶, Sille Ak Cami ve Konya Merkez Yolcuoğlu Mescidinde rastlanmaktadır¹⁷.

Güneydoğu köşedeki vaaz kürsüsü ahşap malzemeden olup yüzeyindeki bezeme ve renkler cami içerisindeki mihrap, minber, tavan göbeği, sütun başlıklarıyla aynı özellikte olup dönemin üslup özelliğini yansıtmaktadır. Bu açıdan bölgedeki Gökçöy Camisi ve Eldeş Köyü Camisi ile benzer özelliktedir¹⁸.

SONUÇ

İlgin Belekler Köyü barındırdığı kültür varlıkları ve geleneksel konutlarıyla bölgedeki betonlaşmanın az olduğu nadir yerlerden biridir. Belekler Köyü Camisi, köyün Cuma Camisi olup ahşap direkli ve ahşap tavanlı, üzeri kırma çatıyla örtül, tescilli olmayan önemli bir kültür varlığıdır. Özellikle ahşap direkleri ve tavanı, mihrabı, minberi, mahfil, vaaz kürsüsü, sütun başlıkları, kapı kanatları Osmanlı'nın batılılaşma dönemi özelliğini yansıtmaları açısından büyük öneme sahiptir. Günümüzde terk edilen ve her geçen gün de özgünlüğünü hızla kaybeden bu kültür varlığının ivedi bir şekilde tescillenerek korunması ve asli hali ile kullanılması temennisiyle...

¹¹ Konya İl Merkezi Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri, Konya 2010, s. 113.

¹² Konya İl Merkezi Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri, Konya 2010, s. 237.

¹³ Konya İl Merkezi Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri, Konya 2010, s. 277.

¹⁴ Boran, a.g.e., 2019, s. 76.

¹⁵ Boran, a.g.e., 2019, s. 79.

¹⁶ Boran, a.g.e., 2013, s. 176-179.

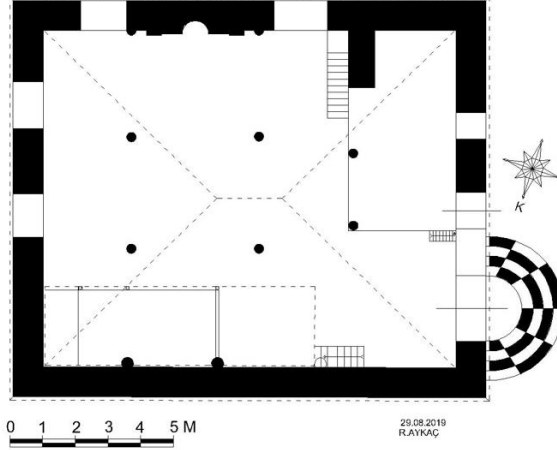
¹⁷ Konya İl Merkezi Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri, Konya 2010, s. 237, 277.

¹⁸ Boran, a.g.e., 2019, s. 76.

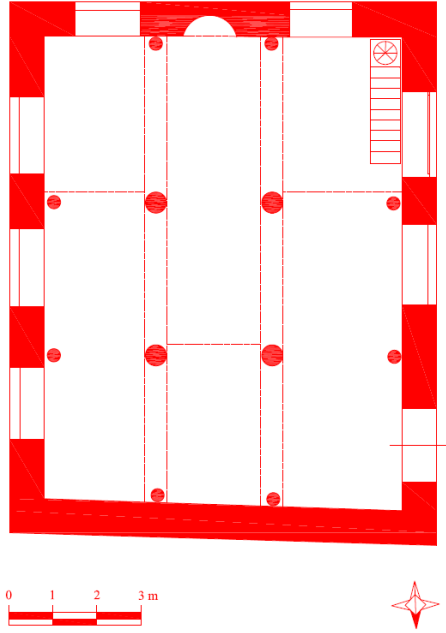
KAYNAKÇA

- AYKAÇ, Razan vd., *Ebedi İstirahatgah İlgın Mezar Taşları*, Konya 2019.
- BAHAR, Hasan, "İlgın ve Çevresi Höyükleri 1994", *XVII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, Ankara 1995, s. 154.
- BAHAR, Hasan, *Eski Çağ Konya Araştırmaları*, I, İstanbul 1996.
- BORAN, Ali, "İlgın'daki Kültür Varlıklarının Durumu", *I. Ulusal İlgın Sempozyumu*, İlgın Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2012, s. 103-120.
- BORAN, Ali, "İlgın ve Köylerindeki Tarihi Eserler", *Geçmişten Günümüze Bütün Yönleriyle İlgın*, İstanbul 2001, s. 24-57.
- BORAN, Ali, *İlgın Kültür Envanteri*, Konya 2013.
- BORAN, Ali, *Kadim Şehir İlgın*, Konya 2019.
- ÇAYCI, Ahmet, *Eşrefoğlu Beyliği Dönemi Mimari Eserleri*, Ankara 2008.
- ERDEMİR, Yaşar, *Konya ve Yöresindeki Nakışlı Ahşap Camiler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1985.
- ERDEMİR, Yaşar, "Konya Beyşehir Bayındır Köyü Camii", *Vakıflar Dergisi*, XIX, Ankara 1986, s. 193 – 206.
- KARPUZ, Haşim, "Konya Kadınhanı'ndaki Vakıf Camileri", *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Ankara 2003, s. 201 – 221.
- KARPUZ, Haşim, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Konya*, I-III, Ankara 2009.
- Konya İl Merkezi Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Konya 2010.
- OTTO DORN, Katharina, "Seldschukische Holzaulen Moscheen in Kleinasien", *Aus der Welt der Islamischen Kunst. Festschrift für Ernst Kühnel*, Berlin 1959, s. 59-88.
- ÖNEY, Gönül, "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları*, III, İstanbul 1970, s. 135-149.
- ÖNGE, Yılmaz, "Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar", *Atatürk Konferansları*, V, Ankara 1975, s. 179-196.
- ÖNDER, Mehmet, *Mevlânâ Şehri Konya*, Ankara 1971.
- SAMUR, Tahsin, *İlgın'da Türk Devri Yapıları*, Konya 1992.
- SARRE, Friedrich, *Küçükasya Seyâhati-1895 Yazı*, çev. Dârâ Çolakoğlu, İstanbul 1995.

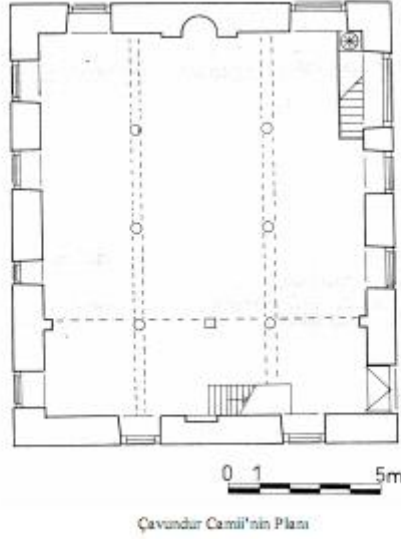
EKLER:
Çizimler

Çizim 1. Ilgın Belekler Köyü Camisi

Çizim 2. Ilgın Gölyaka Köyü camisi (A. Boran'dan).

Çizim 2. İlgin Gölyaka Köyü camisi (A. Boran'dan).

Fotoğraflar

Foto.1. Belekler Köyü

Foto.2. Belekler Köyü Köprü Başındaki Roma Dönemi Aslanı

Foto.2. Belekler Köyü Köprü Başındaki Roma Dönemi Aslanı

Foto.4. Belekler Köyü Cami Batı Cephe – Avlu ve Giriş

Foto.5.Cami Ahşap Kanatlı Giriş Kapısı

Foto.5.Cami Ahşap Kanatlı Giriş Kapısı

Foto.7.Kuran Kursunun Harim Mekânındaki Yükseltisi

Foto.8. Ahşap Tavan

Foto.9. Ahşap Tavan-Sütun Başlığı-Tavan Göbekleri

Foto.10. Tavan Göbekleri-Detay

Foto.11. Ahşap Sütun Başlığı

Foto.12. Kuzey Duvarı Müezzin ve Kadınlar Mahfili

Foto.13. Kadınlar Mahfiline Çıkış Merdiveni

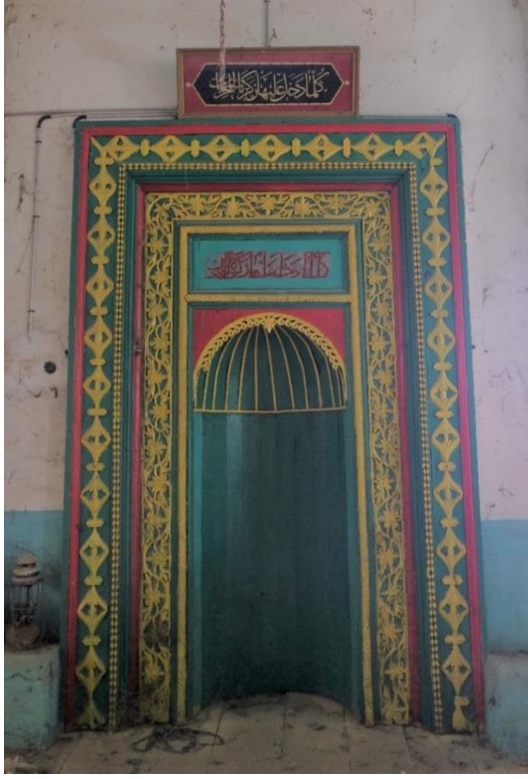

Foto.14. Mihrap

Foto.15. Mihrap - Detay

Foto.16.Minber

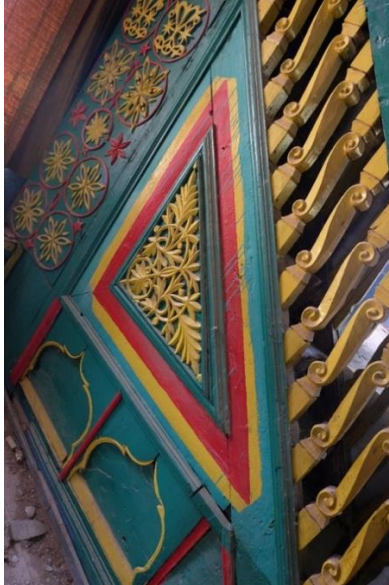

Foto.17. Minber – Detay

Foto.18. Minber- Süsleme Detay

Foto.19. Vaaz Kürsüsü

Foto.20. Balkı Köyü Camisi

Foto.21. Ilgın Gölyaka Köyü Camisi

Foto.22. Ilgın Yukarı Çiğil Fazıl Camisi

Foto.23. Ilgın Sadık Köyü Camisi

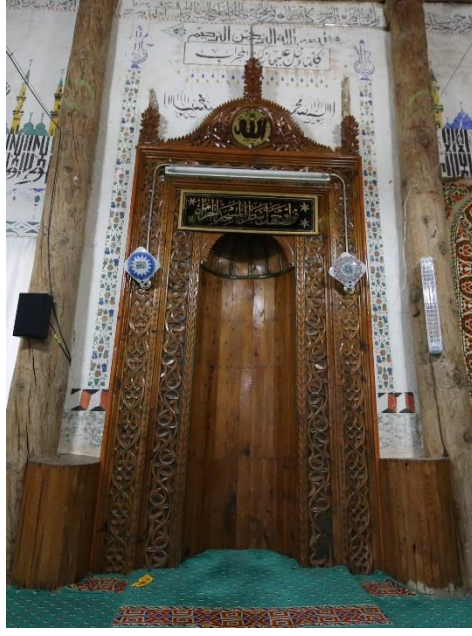

Foto.24. Ilgın Gölyaka Camisi Mihrabı

Foto.25. Ilgın Gölyaka Camisi Mihrabı

TİMUR'UN ÂLİMLERLE İLİŞKİLERİ

مناسبات امير تیمور با علماء

Mustafa AKKUŞ*
İzzetullah ZEKİ**

Öz

XV. asırda fetihleriyle ün salan büyük Türk hakanı Emir Timur'un dini ve siyasi kişiliği üzerine olumlu ve olumsuz birçok çalışma kaleme alınmıştır. Yapılan çalışmaların birçoğunda Timur, zalim, katil, barbar, kültür ve medeniyetten uzak, din ve inanç yönü zayıf bir hükümdar olarak tanıtılmıştır. Hâlbuki Timur, küçük yaşından itibaren memleketi Keş'te mutasavviflarla tanışarak Ehl-i Sünnet Hanefî çizgisinde siyaset izleyen bir emirdir. Devletini ilim ve irfan üzerine temellendiren Timur, sürekli âlim ve ariflerle iç içe olmuştur. Devletin şan, şöhrat, hayır ve bereketini meşhur arifler Şeyh Zeyneddin Fahûrî, Şeyh Şemseddin Havâfi ve Seyyid Bereke ile yükseldiğini defalarca dile getirmiştir. Bahsi geçen âlim ve ariflerle sefere çıkan Timur, Hârizm, Horasan, Bağdat, Şam ve Anadolu'dan Teftâzânî, Cürcânî, İbnü'l-Cezerî gibi birçok âlim ve arifi Semerkant'a taşıyarak sarayına yerleştirmiş, ilmi müzakereler yaptırmış, fetih ve seferlerini bunların fetvası üzerine gerçekleştirmiştir.

Timur, sistemleştirdiği on iki kesim topluluğun başında ulemayı koymuştur. Kendisi bu durumu "toplumdaki insanlardan ulema, şeyh ve seyitleri ilk sıraya koydum. Çünkü bunlar benim meclisimin süsüdürler. Dini emirleri onlardan öğrenir, helal ve haramın açıklamasını onlardan alırım" şeklinde açıklamıştır. Her ne kadar Timur, kendini İslam'a hizmet eden sadık bir padişah,

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, makkus@konya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6327-8278>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Burdur/ Türkiye, izzetullahzeki@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-6571-7377>.

Tanrının yeryüzündeki gölgesi olarak telakki etse de kimi âlimler onu Cengiz Han'ın yasalarını şariat kaidelerinin üzerinde tuttuğu iddiasıyla tekfir bile etmişler, deccal, yecûc ve mecûe dahi benzetmişlerdir. Bu farklılıklara binaen Timur'un ulema ile ilişkilerine dair bir çalışmanın yapılmasına ihtiyaç duyulmuş, onun ulema ile olumlu ve olumsuz ilişkileri ele alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Timur, Ulema, Teftâzânî, Cürcânî, Mevlana Abdülcebbar

چکیده

درباره شخصیت دینی و سیاسی پادشاه بزرگ ترکها امیر تیمور که در عصر پانزدهم میلادی با فتوحات خود شهرت یافت، مطالعات بی شماری صورت گرفته است، عده ای مثبت و تعدادی هم منفی اند. در اکثر مطالعات از تیمور به عنوان ظالم، قاتل، بربر، بیخبر از مدینیت و کلتور، و شخص بی دین فاقد ایمان یاد شده است. در حالیکه امیر تیمور از اوان طفولیت در زادگاه اش شهر کش با اهل تصوف آشنا گردیده و در چوکات اهل السنة والجماعة سیاست خود را پیش برده است. تیمور که بنیاد اساسی دولت خویش را بالایی علم و عرفان بنا نهاده بود به صورت دایم با علماء هم صحبت بود. شان، شهرت، خیر و برکت دولت خویش را در دعای شیخ زین الدین فاخوری، شیخ شمس الدین خوافی و سید برکه می دید. او با علماء و عارفان مئذکره در فتوحات شرکت نموده از مناطق خوارزم، خراسان، بغداد، شام و آناتولی علمای چون تفتازانی، جرجانی، ابن الجزری و علماء نامداری زیادیرا با خود به سمرقند آورده در درگاه خود جابجا نموده، میانایشان بحثهای علمی روی دست گرفته، فتوحاتو جنگها اش را مطابق فتوای ایشان انجام میداد.

امیر تیمور که جامعه را به دوازده بخش تقسیم نموده بود در راس همه علماء قرار داشت. چنانچه خودش میگوید (در طبقه بندی جامعه علماء، سید ها و شیخ ها را در ردیف نخست قرار دادیم ایشان مجلس مان را زینت میبخشند. اوامر و نواهی دینی چون حلال و حرام را از توضیحات آنها یاد می گیریم.) تیمور خویش را یک پادشاه خدمتگار صادق و واقعی اسلام و سایه خدا در روی زمین میدانست. اما تعدادی از علماء تیمور او را به اتهام ترجیح دادن یاسای جنگزی به شریعت نبوی تکفر نمودهاو را به دجال، بهیاجوج و ماجوج تشبیه نموده اند. موجودیت معلومات ضد و نقیض نویسنده را به یک مطالعه مستقل علمی در مورد رابطه مثبت و منفی تیمور با علماء تشویق، ترغیب و ملزم ساخت.

واژه گان کلیدی

امیر تیمور، علماء، تفتازانی، جرجانی، مولانا عبدالجبار

GİRİŞ

XV. asırda Semerkant merkezli kurduğu Timurlu Devleti'nin sınırlarını Mâverâünnehir'den Horasan, İran, Turan, Şam, Bağdat, Anadolu ve Moskova'ya kadar genişleten Timur, devletin temellerini fetih ve cihad gibi dini değerler üzerine atmıştır. Bu doğrultuda en büyük desteği de çoğunlukla saygı gösterip himaye ettiği âlimlerden görmüştür. Onun âlimlere karşı bu ilgisi fetihlerini kolaylaştırmış, idaresini güçlendirmiş, sınırlarını genişletmiştir. Zapt ettiği bölgelerin gözde âlimlerini Semerkant'a getirerek ilim ve medeniyetin beşiği haline getirmiştir. Başka bir ifadeyle Semerkant'ı kısa bir sürede dünyanın cenneti haline getirmiştir.¹ Teftâzânî, Cürcânî, Şeyh Şemseddin Muhammed el-Cezerî, Kadıkudat Şehâbeddin İbn Şehîd, Muhyiddin İbnü'l-İz ve Şemseddin Nablûsî, gibi zamanın ileri gelen uleması ile Cemaleddin ve Şehabedin Ahmed el-Zerdkeşî gibi tabipler Semerkant'a getirilen âlimlerden bazılarıdır.²

Timur döneminde toplumun saygın kesiminin ulema sınıfı olduğu tarihçilerin birleştikleri ortak noktadır. Ulemayı sevip sayan Timur'un imamlara saygı ve sevgiyi abartılı bir şekilde ilke haline getirdiği de nakledilmektedir.³ Hayatını İslam'ı yaymak ve putları yıkıp kâfirlere karşı cihad yapmak için geçiren Timur, Hindistan, Gürcistan ve Çin üzerine defalarca sefer düzenledi.⁴ Âlimler de Timur'un bu faaliyetlerini samimi bir şekilde yaptığına inanarak destek verdiler.⁵ O, ayrıca kendi halklarına karşı zulmeden hükümdarlara karşı da seferler düzenleyerek kendini tüm İslam âleminden sorumlu görürdü. Bundan dolayı bazı kaynaklarda ondan "*Tanrının yeryüzündeki gölgesi*" olarak bahsedilmektedir.⁶ Timur ise kendini "*Türklerin beyi, Müslümanların emiri, Moğolların damadı Emir Timur Güregen ve Timur Bek*" olarak anardı.⁷

Bazı âlimler de Timur'u Cengiz Han'ın yasalarını İslam hukuku ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sünneti üzerinde tuttuğu ithamıyla onu tekfirle suçlamaktadırlar. Fakat bir takım Arap tarihçilerinin bu iddiaları ulemayı sevip sayan, cami ve medrese yaptırıp namaz kılan Timur'un tekfirle suçlanmasını

¹ Velîyullah Kâvesî, "Çigünegi-i İrtibat-ı Timur bâ Hüner ve Hünermendân", *Gülîstan-ı Hüner*, S. 3, 2009, s. 32.

² İbn Arabşah, '*Acâ'ibü'l-Mağdûr fî Nevâib-i Timûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2012, s. 272; Musa Şamil Yüksel, "Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1, 2008, s. 243.

³ Kâvesî, a.g.m., s. 31.

⁴ Nizâmeddin-i Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, 1987, s. 331; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 2000, s. 32.

⁵ İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1994, s. 147.

⁶ Yüksel, a.g.m., s. 240.

⁷ Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöğlü, *Aşya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, İstanbul 2016, s. 184.

gerektirmez.⁸ Aksine Timur, ulema ile hem sohbet olup onlarla istişare eden bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. Timur'un devletinin temellerini meşhur mutasavvıflar Şeyh Zeyneddin Fahûrî, Şeyh Şemseddin Havâfî ve Seyyid Bereke'nin dua ve manevi destekleri üzerine attığı nakledilmektedir.⁹Fakat kimi tarihçiler onun dini tutumu ve faaliyetleriyle ulema ile ilişkilerini, siyasi gayeleri için alet ettiğini dile getirmektedirler.¹⁰

Seferlerine âlimleri götüren Timur, saray teşkilatını oluşturan divan başkanlarını da ulema sınıfından seçtiği görülmektedir. Meşhur ulemadan Mevlana Kutbeddin, Timurlu Devleti'nin baş âlimiydi. Hâce Mahmud İbn Şehâb el-Herevî, Mesud es-Simnânî, Muhammed es-Sâğucî, Tâceddin es-Selmânî, Alâüddeve, Muhammed et-Tûsî gibi zatlar onun divan sahibi olarak çalışıyorlardı. Timur sonrası hiç kimsenin kâtipliğini yapmayan, Farsça ve Arapça bilen Mevlana Şemseddin, onun kâtipliğini yapıyordu. Mevlana Abdülcebbar b. Numan onun imam ve tercümanlığını yapmaktaydı. Mevlana Übeyd ve Cemâluddeve onun tabip ve baştabibi olarak vazife ifa ediyorlardı.¹¹

Timur, ulemanın konuştuğu mecliste fazla konuşmazdı. Kendini ilgilendirmeyen konulara girdiği takdirde yanındaki âlimler tarafından susturulurdu. Bu konuda Allah'tan başka hiç kimseden korkmayan Semerkant Şeyhülislam'ı Hâce Abdülevvel'den çok çekinirdi. Hatta Hâce Abdülevvel bir sohbet sırasında Timur'u muhatap alarak: *"Hayır ey emir! Sen sus! Ben konuşacağım"* diyerek uyarıyordu. Timur bir defasında: *"Zekât nasıl verilir"* dediğinde Hâce Abdülevvel: *"Sana zekât vermek düşmez. Çünkü sana farz olan şey gasp etmiş olduğun haram malları sahiplerine geri iade etmendir. Herkesin hakkını verince de sana hiçbir şey kalmaz fakir olursun. Böylece sana zekât almak ve insanlara el açmak caiz olur"* dedi. Buna karşı Timur, âlimlere duyduğu saygıdan dolayı hiç sesini çıkarmadı.¹²

Timur, Dımaşk'ı ele geçirdiğinde el-Hâkim el-Abbâsî adında birisi gelerek kendisinin Abbâsîlerin torunu olduğu, dolayısıyla kendisini hilafetin başına getirilmesini ister. Bunun üzerine Timur, âlimleri toplayarak istişare eder. Aralarında İbn Haldun ve İbn Muflih'in de bulunduğu ulema konseyi hilafet

⁸ İbn Arabşah, a.g.e., s. 431; Yüksel, a.g.m., s. 241.

⁹ Ebü's-Sena Mahmud b. Said Makdiş Safağisi, *Nüzhetü'l-İnzâr Acâyibü't-Tevârihve'l-Ahbâr ve Menâkibü's-Sadetü'l-ethâr*, thk. Muhammed Osman, Beyrut 1971, s. 278; Yüksel, a.g.m., s. 242.

¹⁰ Aka, *Timurlular*, s. 147; Feridun Elhiyari ve Zehra Alamî Zuvara, *"Berresi-i Takapuhay-i Mezhebî-i Timuriyân (771-912) ve Mesele Meşruiyet Hâkimiyet"*, *Fuzuhişnâme-i İlmî Puzûhişi Târîh-i İslam ve İran, Danişgah-ı ez-Zehra*, 30/120, 2016, s. 11.

¹¹ Takıyüddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Dürerü'l-Vukûdü'l-Feride fi Terâcim'il-'Alâmi'l-Müfide*, I, thk. Mahmud Celilî, Beyrut 2002, s. 557.

¹² Yüksel, a.g.m., s. 242.

davasında bulunan adamın haksız olduğuna dair görüş belirtirler. Buna karşı Timur: *"Fakihler ve kadıları dinledin. Haksız olduğun açık ve nettir. Artık gidebilirsin, Allah seni hidayete kavuştursun"* diyerek cevap verir.¹³

Şam ve Halep gibi bölgeleri zapt ettiği sırada kendine karşı direndiklerinden dolayı yakıp yıkmaktan vazgeçmeyen Timur, ashaptan Halid b. Velid'in türbesinin bulunduğu Humus'a geldiği zaman: *"Halid b. Velid'e olan hürmetimden dolayı bu şehri bağışlıyorum"* diyerek tahrip edilmesine müsaade etmez.¹⁴ Timur, Şam'a kalabalık bir orduyla Babü's-Sağır kapısından içeriye girer. Hanefîleri, Şâfiîlerden daha üstün görerek Cuma namazını Emevi Camiinde kılar, Hanefî kadılıkudatı Muhyiddin Mahmud İbnü'l-İzz, Cuma hutbesini Timur'un adına okur.¹⁵

Timur, âlimlere saygı gösterdiği gibi meclisine girmesine engellediği âlimler de bulunmaktadır. Timur: *"İlim derecesi mi üstün veya soy derecesi mi?"* dediğinde Hanbeli mezhebine mensup Kadı Şemseddin en-Nablûsî: *"İlim derecesi soy derecesine göre üstündür"* diyerek Hz. Ebu Bekir'i ilmi cihetten üstün olduğu için Hz. Ali'ye tercih edildiğini dile getirir. Ardından Timur'un kendisini öldüreceğini düşünerek titrer halde kıyafetlerini çıkarmaya hazırlanır. Buna karşı Timur: *"Bu zavallı ne yapıyor böyle"* der. Kadı Şemseddin en-Nablûsî: *"Senin ordun sanki İsrailoğulları gibidir. Kendi aralarında bidatler icat ederek ayrılığa düşerler. Eğer bu sözlerimi Sünni olmayan Ali dostu biri duyarsa belki beni yaşatmazdı. Mademki durum böyle benim de şahadet mertebesine erişmemi sağla"* der. Buna karşı Timur: *"Vay canına! Bu ne fasih ve ne cesur sözlü ve ne mangal yürekli adammış"* dedikten sonra toplantısına katılanlara yönelerek bu adamın bir daha meclisine katılmamasını ister.¹⁶ Timur, bahsi geçen âlimin yanlış tevilde bulunduğunu dikkate alarak yanından uzaklaştırmış olması muhtemeldir. Aksi takdirde Timur'un kendisini eleştirenleri takdir ettiği defalarca gözlemlenmiştir.

Sa'deddin Teftâzânî (792/1390)

XV. asrın büyük kelim ve nahiv âlimlerinden olan Teftâzânî, Abdürrezzâk es-Semerkindî, Mîrhând, Muînüddîn-i İsfizârî ve Hândmîr gibi bölgenin önemli tarihçilerine naklettiklerine göre Safer 722/Şubat 1322 tarihinde Horasan'ın Nesâ vilâyetinin Teftâzân kasabasında dünyaya geldi.¹⁷ Timur'un saray âlimlerinden olan Sadü'l-Mille ve'd-Din Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Muhammed Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebû Said el-Gazî et-Teftâzânî, fıkıh, kelim, usul, furû, nahiv ve mantık ilimlerindeki derin ihtisasıyla şöhret kazandı. Çocukluğunu Serahs,

¹³ Yüksel, a.g.m., s. 250.

¹⁴ Yüksel, a.g.m., s. 244.

¹⁵ Yüksel, a.g.m., s. 250.

¹⁶ İbn Arabşah, s. 252.

¹⁷ Sadeddin Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerh-i Akâid-i Neseîyye*, thk. Ali Kemal, Beyrut 2014, s. 9; Şükri Özen, "Teftâzânî", *DİA*, XXXX, İstanbul 2011, s. 299.

Semerkant, Herat ve Hârizm bölgelerine giderek ilim tahsil etmekle geçirdi. Kutbeddin er-Râzî (ö.767), doğunun kadılıkudatı, Mâverâünnehir bölgesi Şafililerinin şeyhi Kadı Adudüddin İcî (ö.756), Ziyâüddin b. Osman Kazvinî (ö.780), Şafiî fakihî Nesîmüddin Muhammed Nîşâburî Kazerunî (ö.801)'den dersler aldı. Özellikle Moğol istilası sonrası ilmî çalışmalarını döneme damgasını vurdu.¹⁸

Timur, Hârizm'i zapt edince Teftâzânî, Melik Pîr Muhammed'in isteği üzerine Serahs'a Melik Muhammed Serahsî'nin yanına gitti. Timur'un sarayındaki ulema onun ilim ve irfanını Timur'a bahsedilince Semerkant'a getirerek tüm insanlığın âlimlerinin önderi olarak tanıttı. Semerkant'ta kaldığı müddetçe ona karşı saygıda kusur etmedi.¹⁹ Moğolların hâkimiyetindeki bölgede dünyaya gelen Teftâzânî, sırasıyla Altın Orda, Kertler ve Timur'un egemenliğindeki yerlerde faaliyetlerde bulundu. Onun Timur'a herhangi bir eser takdim ettiği bilinmemektedir. Fakat hayatının son dönemlerini onunla yakından ilişki kurarak geçirdi. Teftâzânî'nin Timur'la ilişkileri, Timur'un Hârizm'i ele geçirdikten sonra Teftâzânî'yi Semerkant'a getirtmesiyle başladı. Teftâzânî Semerkant'ta ders okutup birçok eser kaleme aldı. Timur, ona çok değer verdi, meclislerinde kendi yanında oturttu. Hatta onu meclisinde birinci sırada oturtturarak kazaskerlik makamına yükseltti. Fakat Seyyid Şerif Cürçânî'nin Timur'un sarayında yerleşmesiyle itibarını kaybetmeye başladı. Hele Cürçânî ile arasında yapılan münazara Cürçânî'nin kazanması itibarını zedeledi ve ölümüne zemin hazırladı.²⁰

Tahkik ve tetkikçi bir âlim olan Teftâzânî, kendisinden yirmi sekiz yaş küçük olan Seyyid Şerif Cürçânî (ö.816) ile irtibat kurdu. Ona dersler verdi. Timur, aralarında dil bilgisiyle bir meselenin tartışılmasını istediği anda dostlukları düşmanlığa dönüştü. Cürçânî, hocası Teftâzânî'nin tezlerini reddetti. Teftâzânî de bu sebepten ötürü elem çekerek Semerkant'ta vefat etti. Serahs'a getirilerek defnedildi.²¹ Teftâzânî'nin Şafiî mezhebi, Eş'arî ekolunda olduğu nakledilmektedir. Bazı âlimler onun Hanefî mezhebi, Maturidî itikadında olduğunu nakletmektedirler. Teftâzânî, birçok ulemanın yetişmesini sağladı ve sarf, nahiv ve akâid alanlarda birçok eser telif etti.²² Şark uleması ve Hanefîlerin reisi gibi lakaplara sahip olup sarf, nahiv, mantık, meânî, beyan, usul, tefsir ve kelim ilimleriyle öne çıkan, Hanefî ve Şafiî mezheplerine göre fetva veren Teftâzânî, Muharrem 792/Aralık 1390 yılında vefat etti.²³ Âlimler arası münazara

¹⁸Sadeddin Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerh-i Akâid-i Neseftiyye*, thk. Ali Kemal, Beyrut 2014, s. 9.

¹⁹Muhammed Rıza Nazarî, "Siyaset-i İlmî ve Ferhengi-i Timur", *Rüşdü Âmuş-i Târîh*, S. 3, 2009, s. 40.

²⁰Özen, a.g.m., s. 300.

²¹Teftâzânî, a.g.e., s. 9; Özen, a.g.m., s. 300.

²²Teftâzânî, a.g.e., s. 9; Özen, a.g.m., s. 300.

²³Teftâzânî, a.g.e., s. 16; Özen, a.g.m., s. 300.

Timur için vazgeçilmez heyecanlı toplantılar anlamına gelmekteydi. Başka bir melekleğin iştirak ettiği rivayet edilen ilim meclislerini başkalarının arkasından konuşulan anlamsızca dedikodulara tercih eder, ulema ve reayayı ilme teşvik ederdi.

Mevlana Abdülcebbâr (ö. 805/1402-1403)

Timur'un seferlerinde imam ve tercümanlığını yapan Hanefî âlimi Hârizmli Mevlana Abdülcebbâr b. Şeyh Şehâbeddin Numan, yaklaşık 770/1368 yılında dünyaya geldi. O, fakih ve fazıl bir insan olup usul, mantık, meâni, Arapça ve dil konularında derin bilgiye sahip bir şahsiyettir. Timur'un arkadaşlarının riyaseti ona verilmişti. Devletin en büyük âlimi olan Abdülcebbâr, Halef ve Şam diyarlarında ona eşlik etti. Türkçe, Arapça ve Farsçayı mükemmel bir şekilde bilen Mevlana Abdülcebbâr, bahsi geçen bölgelerin ulemasıyla ilmi müzakerelere girdi. Vefat edinceye kadar Timur'la beraber olan Mevlana Abdülcebbâr, aynı halde zengin ve nüfuzlu bir şahsiyetti. Birçok konuda Müslümanlar için Timur'un huzurunda şefaatte bulunduğu rivayet edilmektedir.²⁴

Mevlana Abdülcebbâr'ın babası Numânüddin el-Hanefî de Semerkant'ın önde gelen âlimlerinden olup döneminde en bilgin insan olarak görülürdü. Mevlana Abdülcebbâr Timur'un oluşturduğu ilmi müzakerelerde hakemlik görevini üstleniyordu. Hatta İmam-ı Azam'a nispetle ikinci Numan şeklinde anılmaktaydı. Bilgili, faziletli, İslam hukukunu iyi bilen bir fakihti. Allah'ın ahirette görülmeyeceği düşüncesini destekleyen Abdülcebbâr Mâverâünnehir'de birçok fakih yetiştirdi. Hayatının sonlarına doğru gözleri kör oldu.²⁵

İbn Arabşah'ın aktardığına göre Timur, 11 Cemaziyelahir 844/7 Kasım 1440 tarihinde Halep'i zapt ettiğinde şehrin âlim ve kadılarını huzuruna çağırır. Tercümanlığını yaptığı Mevlana Abdülcebbâr'a yönelerek: *"Onlara Buhara, Semerkant, Herat ve fethettiğim bölgelerin ulemasına sorduğum soruyu soracağım. Bahsi geçen bölgelerin uleması bana bu konuda net cevap veremediler. Fakat bunlar böyle yapmasınlar. Bana sözünü bilen konuşsun. Çünkü ben âlimlerle çok sohbet eden tecrübeli birisiyim. Ben âlimlere ezelden beri iltifat gösterip ilme düşkün bir insanım"* diyerek müzakere faslına geçmek ister. Halep âlimlerinden Kadı Şerâfeddin Musa el-Ensârî eş-Şâfiî, İbn Arabşah'a işaret ederek: *"Bizim memleketimizin üstadıdır. Ona sorunuz"* der. Bunun üzerine Timur: *"Dünkü savaşta sizden de bizden de ölenler oldu. Onların hangileri şehittir? Bizim ölülerimiz mi? Yoksa sizin ölüleriniz mi?"* der. Bunun üzerine İbn Arabşah Hz. Peygamber (s.a.v.)'e aynı şekilde sorulan sorunun cevabı

²⁴İbn Arabşah, a.g.e., s. 253; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *ez-Zavü'l-Lâmi Li Ehl-i Karni't-Tâsi*, VI, Beyrut 1992, s. 41.

²⁵İbn Arabşah, a.g.e., s. 253; Zemerî, *Telfikü'l-Ahbâr ve Telkihü'l-Âsâr fi Vekâi-i Kazan ve Bulgar ve Mülükü Tatar*, I, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut 1908, s. 702.

olan “Kim ilâ-i kelimetullah için savaşırsa şehit olur” hadisini dile getirir. Bunun üzerine Timur: “İyi, iyi” diye cevap verir. Toplantıda tercüman olarak katılan Mevlana Abdülcebâr da: “Ne güzel cevap verdin” diye karşılık verir.²⁶

Timur, Mevlana Abdülcebâr’a onların Ali, Muaviye ve Yezid hakkındaki görüşlerini sor deyince Kadı Alemüddin el-Kafesî: “Onların hepsi müçtehitir” der. Buna karşı çok öfkelenen Timur: “Ali gerçekten öyledir ama Muaviye zalim, Yezid ise fasıktır” şeklinde karşılıklı vererek “siz Halepliler de Dımaşkluların yolundan gidiyorsunuz. Dımaşklular ise Yezid taraftarlardır ve Hüseyin’i katletmişlerdir” şeklinde konuşur. Ardından araya giren İbn Arabşah durumu düzeltmeye çalışır. El-Kafesî’nin okuduğu şeyi yanlış anladığını dile getirir. Buna karşı Timur: “İbn Arabşah’a sen iyi bir âlimsin” toplantıda bulunan Kadı Şerafeddin’e ise “açık sözlüsün” der. Bu sırada akşam namazına çağırılınca Mevlana Abdülcebâr imam olur. Timur, vefatından sonra kendisini yerden yere vuran İbn Arabşah ile yan yana rükû ve secde eder. Namazdan sonra Halep Valisi Musa b. Hacı Tağay’a âlimlerinin güzel bir şekilde ağırlandığını emreder.²⁷

Timur, Şam ulemasından Hz. Hüseyin, Hz. Muaviye ve Yezid konusunda ikna edici bir cevap alamamıştı. Nihayetinde onun sır kâtibi Nâsıruddin b. Ebu Tayyib: “Ulu Tanrı emir hazretlerine uzun ömürler nasip etsin. Benim soyum Hz. Ömer ve Hz. Osman’a dayanır. Büyük dedem bu olaylar olduğunda hayatta olup hakikat yolunun savaşçılarındanmış. Bize ulaşan bilgilere göre Hz. Hüseyin’in başı bulununca hakaret edilmesin diyerek onu temizleyip güzel kokular sürerek defnetmiştir. Bu yüzden ona Ebu Tayyib künyesini vermişlerdir. Onlar bu dünyadan geçip gitmişlerdir. Tanrı bizi bu fitnelerden korudu. Şu an ki itikadımız Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaattir” der. Buna karşı Timur: “Sen özür dilenmeye layıksın! Ey selefler güneşi! Eğer şu gördüğün sakatlığım olmasaydı elbette seni kendi sırtımda taşırdım. Ama sana ve arkadaşlarına nasıl izzet ve ikram edileceğini göreceksin” diyerek tüm kadılarla helalleşip saygılı bir şekilde uğurlar.²⁸ Timur’un, imam, tercümanı, müftüsü ve sır kâtibi olan Mevlana Abdülcebâr b. Numan, Timur vefat etmeden önce 805/1402-1403 yılında vefat eder.²⁹

İbn Haldun (ö. 808/1406)

Timur’la Dımaşk’ın zaptı sırasında görüşen meşhur tarihçi ve sosyolog Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldun, 732/1331 yılında

²⁶ İbn Arabşah, a.g.e., s. 218.

²⁷ İbn Arabşah, a.g.e., s. 219.

²⁸ İbn Arabşah, a.g.e., s. 251.

²⁹ Celil Misgernicat, “Berresi-i Şurûh-i Fârisi-i Füsûsü’l-Hikem ve Teemmül Der Sıhhat-ı İntisab-ı Şurûh be Şârihin”, *Maarif*, S. 8/7, 1991, s. 178.

Tunus'ta dünyaya geldi. Fas, Gırnata, Tilimsân ve Endülüs'te eğitim gördü.³⁰ Aleyhinde oluşturulan töhmetler dolayısıyla Tunus'a geri döndü. Ardından Mısır'a Memluklu sultanı Zahir Berkuk'un yanına giderek kadılık yaptı.³¹ Memluklu Sultanı el-Melikü'n-Nâsir ile beraber Şam'a gelen İbn Haldun, Timur, Şam'ı zapt ettiğinde huzuruna getirildi. Tarih ilmine meraklı olan Timur, onunla tarih müzakeresi yaptı. Müzakereden sonra İbn Haldun'un bilgisine hayran kalan Timur, onu Semerkant'a götürmek istedi. Fakat İbn Haldun, eser ve teliflerinin Mısır'da kaldığını öne sürünce Timur, ona güvenerek gitmesine izin verdi.³² Kitaplarını almak üzere Mısır'a giden İbn Haldun, 808/1405 yılında vefat etti.³³ İbn Haldun'un tarih, siyaset, sosyoloji ve edebiyat alanında birçok eseri bulunmaktadır.³⁴

İbn Arabşah'a göre İbn Haldun, Memluklu ordusuyla birlikte Şam'a gelmişti. Fakat Memluklu askerleri savaşı bırakıp kaçınca Timur'la tanışarak meclislerinde karşılıklı müzakere etme fırsatını buldu.³⁵ Üçüncü görüşe göre Memluklular yenilince mal-ı eman almak üzere İbn Haldun dâhil birkaç kişiyi elçi olarak Timur'un yanına göndermişlerdi.³⁶

Dördüncü görüşe göre Timur, Suriye'ye saldırıp Halep'i zapt ettiği ve Dımaşk'a yürüdüğü haberi Kahire'ye ulaşınca Sultan Ferec karşı koymak üzere ordusuyla Dımaşk'a geldi. İbn Haldun da onun yanında bulunuyordu. İki ordu arasında küçük çatışmaların meydana geldiği bir sırada sultan Kahire'de bir ayaklanma teşebbüsü olduğu haberini alınca cepheyi terk ederek Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Dımaşk valisi, ulemanın barış yoluyla şehrin Timur'a teslim edilmesi teklifini kabul etmeyip şehri savunmaya devam ederken İbn Haldun ulema ile danıştıktan sonra Timur'la görüşmek için gizlice ordugâhına gitti. Timur'un talebi üzerine Kuzey Afrika ve asabiyet teorisi konusunda bilgiler verdi. Görüşme esnasında Timur'a övgüler yağdırdı. Kâhinlerin ve müneccimlerin gelmesini bekledikleri ulu hakanın kendisi olduğunu dile getirdi.³⁷

İbn Haldun Timur'la ilk karşılaştığında: "*Emir Hazretleri! Allah için dünya fethinin anahtarı olan elinizi verin de onu öpme şerefine nail olayım*" dedi. Onun bu iltifatına karşı Timur, onu meclisine almaya karar verdi. Arap hükümdarlarının

³⁰ Süleyman Uludağ, "İbn Haldun", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 538.

³¹ İbn Haldun, *Târîh-i İbn Haldun*, I, haz. Adil b. Sad, Beyrut 1971, s. 1; Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî İşbilî, *Rihletü İbn Haldun*, haz. Muhammed b. Tavit et-Tencî, Beyrut 1971, s. 3.

³² Nazarî, a.g.m., s. 41.

³³ İşbilî, a.g.e., s. 3.

³⁴ İşbilî, a.g.e., s. 3.

³⁵ İbn Arabşah, a.g.e., s. 429.

³⁶ Yaşar Yücel, *Timur'un Orta Doğu-Anadolu Seferleri ve sonuçları (1393-1402)*, Ankara 1989, s. 180.

³⁷ Uludağ, a.g.m., s. 540.

tarihinden önemli olayları dinledi. Tarih kitaplarını okutup dinlemekten büyük zevk alan Timur, İbn Haldun'dan dinlediği hikâyelerden son derece etkilendi. Sohbetlerinde bulunmaya davet etti. Timur'un yakın ilgisini gören İbn Haldun: *"Emir Hazretleri! Mısır, sizin vekiliniz haricinde başka biri tarafından yönetilmekten, orada sizin hükmünüzün geçmemesinden dolayı sıkıntı içerisinde. Bütün insanlık içinde sizin denginiz olabilecek kimse yoktur. Ben şu ana kadarki ömrümün boşa geçmiş olmasına üzülüyorum. Neden bunca yılım sizden başka birinin hizmetinde geçti? Neden şu gözlerim sizin yüzünüzün nurundan başka bir nuru kendine sürme çekip yürüdü? Faka takdir-i ilahi böyleymiş. Artık mecazı hakikatle değiştireceğim. Artık bana şairin şu beytini söylemek yakışır: "Bu yaptığın işin için Allah senden razı olsun amma sen de ahir zamanda çıkıp geldin! "Her neyse, sizin sayenizde hayatıma tekrardan başlayacağım ve feleğin beni sizin gölgenizden mahrum etmesine izin vermeyeceğim. Kalan ömrümü sizin hizmetinize bağlayıp, kaybolan yıllarımı telafi etmek için eteğine sıkıca yapışacağım. O yılları hayatımın en değerli yılları, ulaşacağım mertebe, ahvalimin en şerefli olarak kabul edeceğim. Fakat benim belimi bükken şey, başlangıçtan bugüne kadar dünya tarihini, batıdan doğuya hükümdarların biyografilerini anlattığım, yazmak için tüm bilgilerimin feda ettiğim, uğrunda gece gündüz uykusuz kaldığım kitaplarımdır. Eğer o kitaplarımı bulabilseydim, sizi orada anlatılan padişahların başına inci yapar, sizin biyografinizle onların devirlerinin giysilerini süsler ve sizin devletinizin onların döneminin alınının ortasındaki hilal olarak kondururdum. Çünkü siz er meydanlarının piri, savaş meydanlarında doğu ve batıya kadar tüm topraklarda zafer halini dalgalandıran kişisiniz. Velilerin sözlerinde geçen kişi sizsiniz. Emîru'l-müminin Ali'nin cifr ve ziyelerinde işaret edilen sizsiniz ve ahir zamanda beklenen sahipkırın da sizsiniz. O kitaplar Kahire'dedir eğer bulabilirsem sizin üzenğinizden asla ayrılmam, eşliğinizden bir adım bile uzaklaşmam. Allah'a şükürler olsun ki, benim kıymetimi bilen, hizmetimi takdir eden ve layık-ı veçhile saygı gösteren kişiyi bana hidayet etti"* diyerek Timur'a ilgisini dile getirir.³⁸

İbn Arabşah'ın aktardığına göre İbn Haldun, kalpleri titretecek ölçüde fesahatlı, müzeyyen, belagatlı, insanı meftun eden, aklını başından alan şatafatlı sözler de söyleyebilecek güce sahipti. İbn Haldun'un bu sözlerini işiten Timur, tepeden tırnağa titredir, mutluluktan adeta uçacakmış gibi oldu. Timur, daha sonra, âdeti olduğu üzere, İbn Haldun'dan Mağrip toprakları ve şehirleri hakkında bilgi aldı. O ülkelerin yolları, güzergâhları, kışlakları, mezarları, kabileleri ve halk hakkında detaylı bilgi hazırlayıp sunmasını istedi. Timur'un asıl amacı İbn Haldun'u imtihan etmektir. İbn Haldun'un bilgisini ne durumda olduğunu görmek, onun samimi veya riyakâr olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. Bunun üzerine İbn Haldun sanki hepsi dilinin ucundaymış ve sanki oturduğu yerden her şeyi

³⁸ İbn Arabşah, a.g.e., s. 429.

görüymüşçasına ayrıntılı bir şekilde anlattı. Her şeyi baştan sona tıpkı Timur'un aklından geçtiği gibi izah etti. Buna karşı Timur: "*Nasil edip de beni Buhtunnasr gibi ulu hükümdarlar arasında göstereceksin? Çünkü biz soy itibarıyla o şerefli mevkilere ulaşamadık. Bizler arilerin hükümdarları gibi değiliz, neden bizi o büyük kişilerle denk tutuyorsun?*" diye sorunca İbn Haldun: "*Kimsenin beceremediği işleriniz sizi bu yüce mevkilere layık görmektedir*" diyerek cevap verdi. Bu sözler Timur'un hoşuna gitti ve yanındaki adamlarına dönüp: "*Ona uyun, imamınız odur*" dedi.³⁹

Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/ 1413)

Timur'un güçlü ulemasından olup kalamcı, mantıkçı, edebiyatçı ve mutasavvıf gibi vasıflara sahip olan Ali b. Muhammed b. Ali Ebu'l-Hasan Mir Seyit Şerif Cürçânî Esterâbâdî el-Hasanî el-Hanefî, Şaban 740/Şubat 1340 tarihinde Cürçan'nın Esterâbâb bölgesinin Takü mahallesinde dünyaya geldi.⁴⁰ Kendi memleketinde Nureddin Tavûsî, Muhlisuddin Ebü'l-Hayr, Kutbuddin er-Râzî, Mübarek Şah, Alâeddin el-Attâr, Ahmelüddin el-Babertî gibi âlimlerden dersler aldı. Ardından Herat'a giderek Allâme Kutbuddin-i Râzî'den nahiv ve mantık dersleri aldı. Bir müddet sonra hocası onu, Kahire'ye öğrencisi Mirek-i Buharî olarak şöhret kazanan Şemseddin Muhammed b. Mübarek Şah Herevî'nin yanına gönderdi. Ardından Cemâleddin Aksarayî'nin adını duyunca Karaman'a gitti. Fakat şehre ulaşmasıyla beraber Aksarayî'nin ölüm haberini aldı. Anadolu'da Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenârî ile tanıştı, onunla beraber Mısır'a gitti. Kahire'de Ekmeleddin Muhammed Bâbertî'nin yanında şerî dersler, Mirek Buharî'nin yanında mantık dersleri almaya başladı. Adududdin İcî'den kalam dersi aldı.⁴¹

Cürçânî, dört yıl Mısır'da ikamet ettikten sonra tekrar memleketine döndü, Sadeddin Ünsî'nin desteğiyle Şiraz bölgesinde hüküm süren Şah Şücâ Muzafferî'nin sarayına yerleşerek adına bir eser telif etti. Onun bu iltifatına ilgisiz kalmayan Şah Şücâ'da ona saygıda kusur etmedi. Şiraz'ın Dârüş-Şifa Medresesi'nde ders verme yetkisi verdi. Böylece Cürçânî, on yıl Şiraz'da ders verdi.⁴²

Timur, ilk Fars seferinde sürdürdüğü bilim ve sanat politikası doğrultusunda 790/1388 yılında Cürçânî'yi Semerkant'a getirdi.⁴³ Semerkant'ta on sekiz yıl müddetle baş müderrislik yaparak birçok eser telif etti. Bunun yanı sıra

³⁹ İbn Arabşah, a.g.e., s. 431.

⁴⁰ Nazarî, a.g.m., s. 40; Sadreddin Gümüş, "Cürçânî, Seyyid Şerif", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 134.

⁴¹ Seyid Şerif Cürçânî, *el-Haşiye Ale'l-Mutavval Şerh-i Telhis-i Miftahü'l-Ulum fi Ulumi'l-Belağa*, nşr. Reşit Arazî, Beyrut 1971, s. 8; İbrahim Hakkı Aydın "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 2005, s. 245; Gümüş, a.g.m., s. 134.

⁴² Cürçânî, a.g.e., s. 8; Gümüş, a.g.m., s. 134.

⁴³ Nazarî, a.g.m., s. 40; Gümüş, a.g.m., s. 135.

Mâverâünnehir âlimleriyle ilimi tartışmalara girdi. Özellikle hocası Teftâzânî ile ilmî münazaralarda bulundu. İlmî münazaralarda gösterdiği üstünlük hem Timur hem de meslektaşları nezdinde itibarını arttırdı. Timur'un vefatından sonra taht kavgalarından kaynaklanan istikrarsızlıktan dolayı Semerkant'tan ayrılarak Şîraz'a döndü. Kalan ömrünü Şîraz'da ilmî faaliyetlerde bulunan Cürcânî, 6 Rebülâhir 816/6 Temmuz 1413 Çarşamba günü Şîraz'da vefat etti ve Atfık Camii civarındaki Vakîb Mezarlığı'na defnedildi.⁴⁴

Cürcânî Semerkant'ta Teftâzânî ile Timur'un huzurunda Kadı Abdülcabbâr Numânüddîn Hârizmî (Numan es-Sanî)'nin hakemliğinde Zemahşerî'nin *el-Keşşaf'ı* ve bazı belagat konular hakkında tartışmaya girdi. Tartışmayı öğrencisi Cürcânî kazanırken hocası Teftâzânî hüznü boğuldu, hatta bu hüznü ölümüne sebep oldu.⁴⁵ Timur'un vefatına kadar Semerkant'ta ikamet eden Cürcânî, Şîraz'a dönerek birçok talebe yetiştirdi. Abdurrahman Câmî'nin üstadı Hâce Ali Semerkandî onun talebelerindendir. Hafız olarak şöhret kazanan Şemseddin Muhammed Hafız Şîrazî de onun öğrencilerindendir. Hanefî mezhebine bağlı olan Cürcânî, tasavvufla da ilgilendi. Ömer Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Maârif'i*, Şeyh Bahâeddin Nakşibend'in *Menakıbı*'na şerh yazdı. Oğlu Şemseddin Muhammed, bazı Farsça eserlerini Arapçaya çevirdi. Babürlü Devleti hükümdarı Hümayun'un yakınlarından Seyyid Şah Mirek onun torunuydu. Cürcânî'nin kelim, felsefe, mantık, tefsir, tasavvuf, nahiv, fıkıh, edebiyat, astronomi ve matematik alanında birçok eser yazan Cürcânî, 4 Rebiyülahir 816/4 Temmuz 1413 tarihinde Çarşamba günü Şîraz'da vefat etti. Cürcânî'nin mezarı Şîraz Savahan kasabasında bulunmaktadır.⁴⁶

Sarayında ilmi tartışmalarının yapılmasını seven Timur, Cürcânî ile Teftâzânî arasında belagat meselesi olan istiare-yi temsîliyye ile istiare-yi tebaiyye üzerine bir tartışma yapılmasını ister. İki nahiv bilgini arasında yaşanan mesele ise *أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ* ayetindeki istiareydi.⁴⁷ Teftâzânî bu ayette geçen istiarenin *عَلَى* harf-i cerine binaen temsîliyye ve tebaiyye olarak görürken, Cürcânî ise sadece temsîliyye olduğunu ifade ederdi. İstiare-yi temsîliyye olarak ele alındığı zaman örnek verilenin bir topluluk olması gerekiyor ki burada bahsi geçen topluluk Rabbinin hidayetine kavuşanlardır. Doğru olanı ve net anlaşılan istiare de bu kabul edilmektedir. Ancak tekil örnekler için kullanılan tebaiyye istiaresi *عَلَى* harf-i ceri ile kastedilen ise topluluğun Rabbidir. Bu durumun doğru olması dolaylı olarak

⁴⁴ Nazarî, a.g.m., s. 40; Gümüş, a.g.m., s. 135.

⁴⁵ Cürcânî, a.g.e., s. 8; Gümüş, a.g.m., s. 135.

⁴⁶ Cürcânî, a.g.e., s. 8.

⁴⁷ Bakara, 2/5.

ele alınmaktadır. Numânüddin Hârizmî'nin (Abdülcebâr b. Numan) hakemliğinde yapılan tartışma Cürcânî'nin lehinde tamamlanır. Teftâzânî kahrından ve kederinden vefat eder.⁴⁸

Teftâzânî, ilmi münazara neticesinde öğrencisi Cürcânî'nin üstün gelmesini şahsiyetine vurulmuş bir darbe olarak değerlendirmektedir. Nitekim Teftâzânî, öğrencisi Cürcânî ve münazara hakemini "*Belâgat alanında muhatap alınacak ve bu konuda söz söyleyecek kimse zevkiselime, düzgün bir tabiata, keskin zekâyâ ve temiz bir mizaca sahip olmalıdır*"⁴⁹ şeklinde tenkit ederek sitemini dile getirmektedir.

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)

Timur'la yakın irtibat halinde olan meşhur kıraat âlimi ve muhaddis Ebü'l-Hayr Şeyh Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, 25 Ramazan 751/26 Kasım 1350 tarihinde Dımaşk'ta dünyaya geldi.⁵⁰ On dört yaşında Kur'ân-ı Kerim'i hıfz etti. Şeyh Ebu Muhammed Abdülvahhab es-Sâlâr, Şeyh Ahmed b. İbrahim et-Tahan, Şeyh Ahmed b. Receb'den ferdi olarak kıraat dersi aldı. Şeyh İbrahim el-Hamevî'nin yanında yedi kıraat kaidesini tamamladı. Ardından kıraatleri Şeyh Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ahmed b. el-Lebbân'ın kitaplarına ilave etti. 768/1366 yılında hacca giderek Medine imam hatibi Ebu Abdullah Muhammed b. Salih'in yanında kıraat okudu. 769/1367 yılında Mısır'a giderek Şeyh Ebu Bekir Abdullah b. Cündî'nin yanında on iki kıraat kaidesini yazdı. Ondan kıraat ilminde icazet alarak Şam'a döndü. Şeyh Ziyâaddin Sadullah el-Kazvinî gibi âlimlerden fıkıh, usul, meânî ve beyan dersi aldı. Ebü'l-Fedâ İsmail b. Kesir'den fetva icazeti aldı. Emevi Camiinde iki yıl kıraat dersi verdi.⁵¹

İbnü'l-Cezerî, 793/1390 yılında Şam kadısı oldu. 798/1395 yılında Anadolu'ya gelerek Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa'ya yerleşip kıraat dersi vermeye devam etti. Onun İstanbul seferine iştirak etti. 805/1402 Ankara savaşında esir düştü. İbnü'l-Cezerî'nin şöhretini duyan Timur, beraberinde Semerkant'a götürdü.⁵² Keş ve Semerkant'ta kıraat dersleri veren İbnü'l-Cezerî, 807/1404 yılında Timur'un vefatından sonra torunu Halil Sultan'dan izin alarak 7 Zilhicce 807/6 Haziran 1405 tarihinde Semerkant'tan ayrıldı. 27 Safer 808/24 Ağustos 1405 tarihinde Herat'a varınca Sultan Mirza Şâhruh tarafından şehrin dışında karşılandı.⁵³ Ardından Yezd ve İsfahan'a giderek kıraat dersleri verdi. Son olarak Şîraz'da kıraat dersleri vermeye devam eden İbnü'l-Cezerî, Rebiülevvel 833/Kasım

⁴⁸ Cürcânî, a.g.e., s. 8.

⁴⁹ Özen, a.g.m., s. 303.

⁵⁰ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 551.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşir fi Kıraati'l-Aşr*, haz. Ali Muhammed ez-Ziya, Beyrut 1971, s. 4.

⁵² İbnü'l-Cezerî, a.g.e., s. 5; Altıkulaç, a.g.m., s. 552.

⁵³ Altıkulaç, a.g.m., s. 552.

1429 tarihinde vefat etti. Yetiştirdiği Dârü'l-Ku'rân Medresesi'nde defnedildi.⁵⁴ Hayatını kıraat ilmiyle geçiren İbnü'l-Cezerî kıraat alanında birçok telifte bulundu.⁵⁵

Muhaddis Şeyh Mevlana Bedreddin Ahmed b. Şeyh Şemseddin Muhammed olarak şöhret kazanan İbnü'l-Cezerî, zamanla Timur'un ünlü saray âlimleri arasında yer aldı. Timur, onu Memlûklülare elçi olarak Mısır'a göndererek şöyle yazdı: "Rum memleketinin tamamı hâkimiyetimizin altına geçti. Mısır ve Şam'da hutbenin bizim adımıza okutulup, sikkelerin adımıza kestirilmesi ve Atalmış'ın gönderilmesini istiyoruz. Eğer bunları yapmazsanız Rum'dan dönüp o taraflara yöneliriz"⁵⁶ diyerek tehdit etti. Anlaşıldığı üzere Timur, ulemayı sadece devletin meşruiyet sebebi olarak görmezdi. Aksine onlara vezir, vekil, elçi ve temsilcilik görevlerini veriyordu. Onların dil ve hitabet kabiliyetlerini bildiği için genel olarak yabancı memleketlere elçi olarak göndermeyi prensip haline getirmiştir. Dönemin meşhur ulemasından İbnü'l-Cezerî'yi de bu şekilde debelendirdiği görülmektedir.

Timur'un Diğer Âlimlerle İlişkileri

Mevlana Hâfizüddin Muhammed b. Nâsırüddin Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî, Timur'u tekfir eden âlimlerdendir. 827/1424 yılında vefat eden Bezzâzî ilk eğitimini memleketi İdil Nehri boylarında Saray'da aldı. Hanefî âlimi olan Bezzâzî'nin *el-Hakkü'l-Mubin fî Dahzi'l-Mubtilîn, el-Feteva'l-Bezzâziyye Alâ Mezheb'il-Hanefî* gibi eserleri bulunmaktadır.⁵⁷ Furû ve usûl konularında döneminin yegânesi sayılırdı.⁵⁸ İbn Arabşah'ın aktardığına göre Bezzâzî, Timur ve Cengiz Han'ı yasalarını İslam şeriatının önüne geçirdikleri için kâfirlikle suçlayarak fetva vermişti.⁵⁹ İbn Arabşah, onun tekfir düşüncesini adeta reddederek: "Timur'un Şam Camiinde namaz kıldığını, kendisine hediye edilen Ku'rân-ı Kerim'i ayağa kalkarak kabul edip başının üstüne koyduğunu" dile getirmektedir.⁶⁰ Yine İbn Arabşah'ın aktardığına göre Mevlana Alâeddin Muhammed el-Buhârî, Timur ve Cengiz hakkında yasayı şeriattan üstün tuttukları ithamıyla tekfir edenler arasında yer almışlardır.⁶¹

Hafız Ebru olarak şöhret kazanan Şehâbeddin Abdullah Havâfî, Abdülkadir Merâğî, Mevlana Şehâbeddin Abdullah Lisan, Kutbuddin Şeyh Mahmud Zengî,

⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, a.g.e., s. 5; Nazarî, a.g.m., s. 40.

⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, a.g.e., s. 6.

⁵⁶ İbn Arabşah, a.g.e., s. 322.

⁵⁷ Ömer Rıza Kahale, *Mucemü'l-Müellifin Terâcem Müsannifin Kütübü'l-Arabiyye*, Beyrut 1993, s. 640; Ahmed Rıza Han el-Kadirî el-el-Berilevî, *Hayatü'l-Mevât fî Semâi'l-emvât*, thk. Enver Ahmed Han el-Bağdadî, Beyrut 1971, s. 150; Ahmet Özel, "Bezzâzî", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 113.

⁵⁸ Kâtib Çelebî, *Tercüme-i Takvimü't-Tevârih*, Tahran 2005, s. 441.

⁵⁹ Özel, a.g.m., s. 113.

⁶⁰ İbn Arabşah, a.g.e., s. 431; Aka, *Timurlular*, s. 145.

⁶¹ İbn Arabşah, a.g.e., s. 431; Aka, *Timurlular*, s. 145.

Mevlana Süleyman ve Mevlana Cemaleddin Tabib de Timur'un saray âlimleri arasında yer almaktadırlar.⁶² Meşhur şair ve ulemadan olan Hâce Abdülmelik Semerkandî, Emir Timur döneminde Semerkant'ın baş kadısı olarak çalışırdı. Edebi bir yöne de sahip olan Semerkandî, şiirlerinde İsmâî mahlasını kullanırdı.⁶³

Başkadı Mevlana Kutbuddin, Baş kadı Hâce Abdülmelik b. Burhaneddin Merginanî, Semerkantlı Şeyhülislam Başkadı Hâce Abdü'l-Evvel, Numânüddin Hârizmî (Numan es-Sanî), Semerkant Şeyhülislamı Mevlana İsamüddin b. Abdülmelik, Vaiz Mevlana Ahmed b. Şemsü'l-eimme (Türkçe, Farsça ve Arapçanın melikü'l-kelamı), Vaiz Mevlana Ahmed et-Tirmizî, Mevlana Mansur el-Kağânî, Müfessir Hâce Muhammed ez-Zâhid Buharî, Mevlana Fahreddin, Kıraat Şeyhi ve Musikîdan Abdullatifed-Damgânî, Mevlana Esedüddin, Şerif Hafız Hüsynî, Mahmud Muhrik el-Hârizmî, Mevlana Kutbuddin er-Râzî, Hacibiye Şarihi Seyyid Celaleddin, Mevlana Ahmed el-Hocendî, Kadı Alâeddin Fazlullah, Kadı Şerafeddin Musa el-Ensarî eş-Şafiî, Celâleddin el-İslâmî, Semerkantlı Mevlana Zâde, Buharalı Mevlana Hiredek, Mevlana Celaleddin, Müeyyed Kadı, Urus Hoca, Bahti Hoca Mevlana İmâdeddin, Şeyh Mikail, Şeyh-i Rabbani İbrahim Yahya, Seyyid Hoca, Şeyh Hasan, Şeyh Muhammed, Seyyid Muhammed Medeni, Mevlana-ı Azam Nâsirüddin Ömer, Hoca Muhammed b. Hoca Mahmud Şehâb, Hüdavendzade Seyyid Şemsüddin, Seyyid Hoca Mülket, Şeyh Ahmet Hoca Efgan, Şeyh Abdül, Mevlana Nimet, Şeyh Ali Hergûyî, Hoca İsamüddin, Baş muhasip Abdülcilil-i Kainî, Abdürrazzak-ı Semerkandî, İyd Hoca, Herat Şeyhülislamı Seyfeddin Ahmed, Seyyid Muhammed Nurbahş, Elçi Mevlana Celâleddin Keşî, Mevlana Muhammed Havâfî ve Mevlana Kadızade Rumî Timur dönemi âlimlerindendir.⁶⁴

Savaş sanatını iyi bilen Timur, akıl ve dirayeti sayesinde siyaset ve idareciliği de en yüksek derece biliyor, hedefe ulaşmak için din, diyanet, ulema, ümera, mutasavvıf, seyit, şerif velhasıl toplumun tüm kesiminden nasıl yararlanacağını iyi biliyordu. Kalemın yürüdüğü yerde kılıçtan istifade etmez, sözün geçtiği yerde şiddete başvurmazdı.

SONUÇ

Timur, Ehl-i Sünnete mensup Müslüman Türk bir kağandır. Fetih ve seferlerini İslam'ın yüceltilmesi için yapmıştır. Müslüman bir toplumun idarecisi olduğu için toplumun manevi liderleri sayılan ulema ile yakın ilişkiler kurmuştur. Onlara saygı göstermiş, vezir, vekil, kâtip, divan ve tercümanlarını onlardan seçmiştir. Bilim ve sanat politikası doğrultusunda Teftâzânî, Cürçânî, İbnü'l-Cezerî, İbn

⁶² Nazarî, a.g.e., s. 41.

⁶³ İbn Arabşah, a.g.e., s. 136.

⁶⁴ İbn Arabşah, a.g.e., s. 66; İsmail Aka, *Şahrüh ve Zamani*, Ankara 1994, s. 215.

Arabşah, Nizâmeddin-i Şâmî, Şerâfeddin Ali Yezdî gibi yüzlerce âlimi Semerkant'a getirerek sarayına yerleştirmiştir. İlmî müzakereleri teşvik ederek ilim ve irfanın gelişmesi ve yükselmesini sağlamıştır. Ayrıca bunlardan iç ve dış politikasında azami derecede istifade etmiş, yaptığı her işi dini emir ve yasaklara uygun bir şekilde yapmaya çalışmış, böylece devletine dini bir meşruiyet kazandırmıştır. Bilim ve sanat politikası dâhilinde Semerkant'a getirdiği ulemayı gönül rızasıyla değil zorla getirdiği konusunda eleştirilmiştir. Nitekim İbn Haldun Mısır'da kalan eserlerini getirmek bahanesiyle Semerkant'a gitmekten firar etmiş, küçük yaşta Semerkant'a götürülen ünlü tarihçi İbn Arabşah, Timur'un vefatından sonra memleketi Şam'a dönerek onu acımasızca tenkit etmiştir.

Ulemaya gönülden bağlı olan Timur, onların istişaresine önem vermiş, konuştuklarında susmayı tercih etmiş, kimi zamanda haksız olduğu yerde ulema tarafından susturulmuştur. O, ulemaya saygı gösterdiği kadar dini siyasetine ters düşüncede olan ulemayı uyarmış, cezalandırmış ve hatta ilmî sohbetlerine girmelerini yasaklamıştır. İslam hukukunu ilgilendiren konularda İslam şeriatını uygularken bazı örf ve adetle ilgili olaylarda Cengiz Han'ın yasalarını da uygulamıştır. Cengiz Han'ın yasalarını tamamen ortadan kaldırmadığı, hatta İslam hukukunun üzerinde tuttuğu ithamıyla bazı âlimler tarafından tekfir bile edilmiştir. Fakat Timur'un gerek devlet erkânının tayini ve gerekse özel hayatındaki dini hassasiyeti hakkındaki yıkıcı tenkitleri çürüttüğü görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail, *Şahrüh ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Aka, İsmail, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- Alan, Hayrunnisa, İlyas Kemaloğlu, *Asya'nın Sekiz Asrı Cengizsoğulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- Altıkulaç, Tayyar, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 551-557.
- Aydın, İbrahim Hakkı, "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 2005, s. 245-247.
- Cürcânî, Seyyid, *el-Haşiye Ale'l-Mutavval Şerh-i Telhis-i Miiftâhü'l-Ulûm fi Ulûmi'l-Belaga*, nşr. Reşit Arazi, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- Kâtib Çelebi, *Tercüme-i Takvimü't-Tevârih*, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 2005.
- Elhiyârî, Feridun, Zuvara, Zehra Alamî, "Berresi-i Takapuhay-i Mezhebî-i Timuriyân (771-912) ve Mesele Meşruiyet Hâkimiyet", *Fasılname-i İlmî Puzûhişi Târîh-i İslam ve İnan*, *Danişgah-ı ez-Zehra*, 30/120, 2016, s. 5-34.
- Gümüş, Sadreddin, "Cürcânî, Seyyid Şerif", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 134-136.
- İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-Mağdûr fi Nevâib-i Timûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2012.
- İbn Haldun, *Târîh-i İbn Haldun*, I, haz. Adil b. Sad, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- İbnü'l-Cezerî, *en-Neşir fi Kiraati'l-Aşr*, haz. Ali Muhammed ez-Ziya, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- İşbilî, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî, *Rihletü İbn Hladun*, haz. Muhammed b. Tavit et-Tencî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- Kahale, Ömer Rıza, *Mucemü'l-Müellifin Terâcem Müsannifin Kütübü'l-Arabîyye*, Müessesütü'r-Risale, Beyrut 1993.
- Veliyüllah Kâvesî, "Çigünegi-i İrtibat-ı Timur bâ Hüner ve Hünermendan", *Gülistan-ı Hüner*, S. 3, 2009, s. 31-40.
- Takiyüddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Dürerü'l-Vukûdü'l-Ferîde fi Terâcim'il-'Alâmî'l-Müfide*, I, thk. Mahmud Celilî, Dârü'l-Garb'il-İslamî Yayınları, Beyrut 2002.
- Nazarî, Muhammed Rıza, "Siyaset-i İlmî ve Ferhengi-i Timur", *Rüşdü Âmuşi-i Tarih*, S. 3, 2009, s. 37-43.
- Misgernicat, Celil, "Berresi-i Şurûh-i Fârisi-i Füsüsü'l-Hikem ve Teemmül Der Sihat-ı İntisab-ı Şurûh be Şârihin", *Maarif*, S. 8/7, 1991, s. 169-197.
- Özel, Ahmet, "Bezzâzî", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 113-114.
- Özen, Şükrü "Teftâzânî", *DİA*, XXXX, İstanbul 2011, s. 299-308.
- Rıza Han, Ahmed el-Kadirî el-el-Berilevî, *Hayatü'l-Mevât fi Semâi'l-Emvât*, thk. Enver Ahmed Han el-Bağdadî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye DKİ, Beyrut 1971.
- Safaqisi, Ebü's-Sena Mahmud b. Said Makdiş, *Nüzhetü'l-İnzâr Acâyübü't-Tevârihve'l-Ahbâr ve Menâkibü's-Sadetü'l-ethâr*, thk. Muhammed Osman, Dârü'l-Kitabü'l-İlmiyye DKİ Yayınları, Beyrut 1971.
- Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *ez-Zavü'l-LâmiLi Ehl-i Karni't-Tâsi*, VI, Varü'l-Cil, Beyrut 1992.
- Nizâmeddin-i Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Sa'deddin Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerh-i Akâid-i Nesefiyye*, thk. Ali Kemal, Dârü'lhyait'-Turasi'l-Arabi, Beyrut 2014.

Uludağ, Süleyman, "İbn Haldun", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 538-543.

Yücel, Yaşar, *Timur'un Orta Doğu-Anadolu Seferleri ve sonuçları (1393-1402)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Yüksel, Musa Şamil, "Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1, 2008, s. 239-258.

Zemerî, *Telfikü'l-Ahbâr ve Telkihü'l-Âsâr fî Vekâî-i Kazan ve Bulgar ve Mülûkü Tatar*, I, thk. İbrahim Şemseddin, Dârü'Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1908.

ANADOLU'DA BİR SELÇUKLU PRENSİ: KUTALMIŞOĞLU MANSUR VE FAALİYETLERİ (1063-1078)

A SELJUKID PRINCE IN ANATOLIA: KUTULMISH-UGLU MANSUR AND HIS ACTIVITIES (1063-1078)

Ahmet KÜTÜK*

Öz

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci söz konusu olduğunda modern araştırmacılar genellikle Kutalmışoğlu Süleyman-şah'ın faaliyetlerine odaklanmaktadır. Oysaki Kutalmış'ın Alp Arslan tarafından mağlup edilerek öldürülmesinden sonra Anadolu'ya gelen ve burada bir varlık mücadelesi veren dört oğlu arasında Süleyman-şah kadar Mansur'un faaliyetleri de Anadolu topraklarında bir Selçuklu şubesinin kurulması noktasında önem arz etmektedir. Diğer kardeşlerin Kuzey Suriye'de kalmasının aksine bu bölgede kendilerine hareket alanı bulunmadığını çabucak kavrayan Mansur ve Süleyman, Batı Anadolu'ya yönelerek Bizans'ın saltanat kavgalarına müdahil olmuşlar ve dönemin politik şartlarından istifade ile bu uzak hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Başlangıçta güçlü bir iş birliği yaptıkları bilinen bu iki kardeşin daha sonra Anadolu'da kurulacak Selçuklu Devleti'nin lideri olma hususunda karşı karşıya geldikleri iddia edilir. Bu makalede, dönemin kaynaklarında yer alan bilgiler üzerinden Kutalmışoğlu Mansur'un Anadolu'daki egemenlik mücadelesi irdelenerek bu kritik iddia sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler

Mansur, Süleyman-şah, Türkiye Selçuklu Devleti, Alp Arslan, Melik-şah.

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/Türkiye
ahmetkutuk63@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0092-5447>.

Abstract

Modern researchers have generally focused on the activities of Sulayman b. Kutulmish when they discussed about the establishment of the Seljuk State in Anatolia. However, after Kutulmish was defeated and killed by Alp Arslan, among his four sons who came to Anatolia and campaigned a struggle for existence here, Mansur's activities were important as much as the activities of Sulayman-Shah in establishing a Seljuk state in Anatolia. Contrary to other brothers who stayed in Northern Syria, Mansur and Sulayman-shah who quickly noticed that there was no movement area, left to Western Anatolia. They interfered the conflicts of which was made for the throne in Byzantium and attempted to benefit from the political atmosphere in order to practice their compelling targets. It is claimed that these two brothers initially had a powerful alliance between them, thereafter they struggled against each other for the purpose of becoming the leader of the Seljuk State, which will be established in Anatolia. In this article the struggle of Mansur b. Kutulmish for his sovereignty will be scrutinised via first-hand written sources and this critical claim will be questioned.

•

Keywords

Mansur, Sulayman-shah, Anatolian Seljuk State, Alp Arslan, Malik-shah.

GİRİŞ

Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçuklu sülalesinin kaderi, Oğuz Yabgu Devleti içerisinde sübaşı (ordu komutanı) olan ve Yabgu ile anlaşamayan Selçuk b. Dukak'ın Cend şehrine gelip Müslüman olmasıyla kökten değişmiştir. Selçuk Bey'in kalabalık maiyetiyle bölgedeki siyasi mücadelelere müdahil olması, onların buradaki kitlesel gücünden istifade edenler kadar rahatsız olanların da varlığına sebep olmuştur. Selçuk Bey'in ölümüne kadar (tahminen 1007 yılı) Selçuklular önderliğindeki kalabalık Türkmenler Maverâünnehir'de yer edinmiş, bu tarihten sonra Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu ailenin başına geçmiştir. Selçukluların bu yayılcı politikasından rahatsız olan ve onları potansiyel bir tehlike olarak gören Gazneli ve Karahanlı Devletleri, bu kesif kitleyle savaşmak yerine onları hile ile dağıtarak başsız bırakmak istemişlerdir. Gazneli Mahmud'un, bu amaçla 1025 yılında sarayına davet ettiği Arslan Yabgu'yu tutuklatıp Hindistan'daki Kalincar Kalesi'nde hapsetmesi, Selçuklu tarihinde uzun yıllar devam edecek olan ailevi rekabeti tetikleyen bir hadisenin de başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Öte yandan Arslan Yabgu'dan sonra, başsız kalacağı düşünülen ailenin başına Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler geçmiş, bunlar Gaznelilere karşı özellikle Horasan'da varlık mücadelesi verip 1040 yılına kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin temellerini atmışlardır.¹

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, babasının meşru varisi sıfatıyla ailenin başına geçmesi gerektiği iddiasına rağmen, Selçuklu ailesinin Mikail oğulları kolunu temsil eden amcazadeleri Tuğrul ve Çağrı Beylerin yönetimine karşı ilk başlarda somut bir girişimde bulunmamıştır. Hatta Kutalmış, Büyük Selçuklu devleti kurulduktan sonra Tuğrul Bey tarafından Anadolu ve Azerbaycan'daki bazı kritik bölgelerin fethiyle görevlendirilmiştir. Fakat Kutalmış, Tuğrul Bey'in son dönemlerinde isyan girişiminde bulunmuş, 1063 yılında Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alp Arslan'ın verdiği saltanat mücadelesinde onun karşındaki

¹ Toplu bilgi için bkz. İbnu'l Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil fi't Tarih Tercümesi*, çev. A. Özaydın, IX, İstanbul 1991, s. 361-364; Gregory Abu'l Farac (Barhabreus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, I, Ankara 1999, s. 292-293; Cüzcânî, *Tabakat-Nasiri (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlar)*, trc. ve not. Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 57-76; el-Hüseynî, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1999 s. 1-5; Ravendî, *Rahatus' Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, çev. Ahmet Ateş, I, Ankara 1999, s. 85-92; Mirhand, *Ravzatü's Safa fi Sireti'l Enbiya ve'l Mülük ve'l Hulefa, (Tabakat-ı Selçukiyye)*, trc. ve not. Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 11-22; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiüt Tevârih, (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2011, s. 70-82, 104; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s. 64-76; a.mlf., "Süleyman-şah I", *İA*, XI, 1997, s. 201; A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, (Yeni Bir Yorum)*, çev. Z. Rona, İstanbul 2016, s. 71-79.

en zorlu rakiplerden biri olmuştur. Neticede Kutalmış, kendi hakkı olduğunu iddia ettiği saltanati ele geçirmek, Alp Arslan ise en tehlikeli rakibini bertaraf edip sultanlığını tescil etmek için karşı karşıya gelmiştir. Bu savaşı dramatik bir şekilde kaybeden Kutalmış öldürülürken o sırada yanında bulunan küçük yaştaki dört oğlu Mansur, Süleyman, Alp-İlek ve Devlet vezir Nizamü'l mülk'ün müdahalesiyle öldürülmeyip tutsak alınmışlardır.²

a. Kutalmışoğulları'nın Anadolu'daki Varlık Mücadelesi

Kutalmış'ın oğullarının Anadolu'ya gönderilmeleri kararı bir taltif mi, sürgün mü, yoksa bir firar mıydı? Bu soru hakkında gerek ortaçağ müellifleri, gerekse çağdaş yazarların kafası karışıktır. Aslında onların Anadolu'ya tam olarak ne zaman geldikleri konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda yer alan rivayete göre Alp Arslan, yukarıda bahsedilen 1063 yılındaki savaşta Kutalmış'ı mağlup edip öldürdükten sonra dört oğlunu da öldürmek istemiş, fakat zaferin kazanılmasında büyük katkısı olan Nizamü'l-mülk duruma müdahale ederek küçük yaşta çocukları öldürmenin bir sultana yakışmayacağı ve uğursuzluk telakki edileceğini dile getirmiştir. Tecrübeli vezir, onların Rum sınırına gönderilmesini, bu şekilde oradaki mücadeleler içerisinde bertaraf edileceklerini belirtmiştir.³ Bu rivayet, bazı kaynaklara Kutalmış'ın oğlu Süleyman'ın bizzat Alp Arslan tarafından "sultan" sıfatıyla Anadolu'nun fethi için görevlendirildiği şeklinde yansımıştır.⁴

Bu ihtimaller mümkün olmakla birlikte, gerek dönemin siyasi şartları gerekse Alp Arslan sonrası Kutalmış oğullarına karşı izlenen politika göz önünde bulundurulduğunda pek makul görünmemektedir. Sultan Alp Arslan'ın küçük yaşta bile rakip olarak gördüğü ve daha savaş meydanında infaz etmeye yeltendiği

² Hüseyinî, a.g.e., s. 21-22; İbnü'l Esir, a.g.e., X, s. 48-49; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Musameratü'l Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 10-11; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, haz. Erdoğan Merçil, I, İstanbul 1977, s. 54-57; Müneccimbaşı Ahmed, *Camii'd-Düvel (Selçuklular Tarihi)*, I, yay. Ali Öngül, İzmir 2001, s. 34-35; Cenabî Mustafa Efendi, *el-Aylamü'z-Zahir*, [Ayasofya Ktp. no 3033], s.470a. Ayrıca bkz. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri (Anadolu'nun Fethi)*, I, İstanbul 1944, s. 85-86; Ali Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990, s. 22.

³ Mirhand, a.g.e., s. 267; Ahmed b. Mahmud, a.g.e., II, s. 144-145; Müneccimbaşı, a.g.e., I, s. 35; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 45-46; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, Ankara 1995, s. 421.

⁴ Süryani Mihail, *Vekayinâme*, çev. H. D. Andreasyan, [Basılmamış TTK Nüshası], 1944, s. 29-30. Ayrıca bkz. Hüseyinî, a.g.e., s. 49; Anonim, *Selçukname, (Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III)*, neşr. ve trc. F. Nafiz Uzluk, Örnek Matbaası, Ankara 1952, s. 23; Mirhand, a.g.e., s. 120-121; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, 1997, s. 667; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erül Üyepazarcı, İstanbul 2002, s. 10; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 11 vd. Bazı yazarlar ise Anadolu'ya fetih için gönderilme kararının Melik-şah tarafından alındığını dile getirir. Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara 2015, s. 27.

hanedan üyelerini Anadolu gibi kendilerine intisap edecek çok sayıda Türkmen kitesinin bulunduğu uzak bir coğrafyaya, üstelik sultan sıfatıyla göndermesi dönemin politik havasıyla uyuşmamaktadır. Kaynaklarda Kutalmış oğullarıyla ilgili parçalar halinde anlatılan hadiseler bir araya getirildiğinde bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. Onlar, -çağdaş bir yazarın yerinde tespitiyle- muhtemelen Alp Arslan döneminde sıkı bir gözetim altında tutulduktan sonra onun ölümü sonrası (1072) oluşan siyasi kargaşa ortamından istifade ile Anadolu'ya firar etmişlerdir.⁵ Her şeyden evvel Alp Arslan'ın ölümünden önce bölgedeki hiçbir hadisede adlarının geçmemesi bu ihtimali güçlü kılmaktadır. 12. yüzyıl müellifi İbnü'l Ezrak, Süleyman-şah'ın Anadolu'daki fetihlerinden bahsederken onun "Melik-şah'ın yanından gelerek" kısa sürede Rum ülkesinde birçok şehri ele geçirdiğini yazmakla bu kronolojiyi doğrulamakta ve onların Anadolu'ya gelişlerinin Alp Arslan'ın ölümünden sonra gerçekleştiğini teyit etmektedir.⁶

Kutalmış oğullarının Anadolu'ya gelişleri, bu şekilde 1072 yılından önce pek mümkün görünmediği gibi geliş amaçları da Bizans müelliflerinin altını çizerek aktardıkları üzere⁷ Mikail oğullarından uzak bir bölgede onlara rakip alternatif bir Selçuklu şubesi kurma ideali idi. Ayrıca Anadolu'ya geldikten sonra sürekli gözetim altında tutulmaları, durumun farkında olan Sultan Melik-şah'ın onları güçlü bir rakip olarak gördüğünü göstermektedir. Bu çerçevede dört kardeşten özellikle Mansur ve Süleyman'ın Batı Anadolu'da hızlı bir genişleme kat etmeleri, Kavurd isyanını bastırdıktan sonra rahat bir nefes alan Melik-şah'ı rahatsız etmiş, saltanatı önünde tehlikeli birer rakip olarak gördüğü bu iki kardeşi kontrol altında tutmak, hatta bertaraf etmek için Porsuk, Tutak ve Bozan gibi meşhur komutanlarını görevlendirmiştir. Bu sebeple Kutalmış oğulları bir şekilde Anadolu'daki Büyük Selçuklu komutanlarının eline geçtiğinde ya infaz edilmişler veya gözetim altında olmaları için merkeze Melik-şah'ın yanına gönderilmişlerdi. Nitekim 1074 yılında Suriye meliki Uvakoğlu Atsız'ın eline düşen Kutalmış oğullarından biri, Süleyman-şah'ın iade talebine rağmen Melik-şah'ın kat'i emriyle merkeze gönderilmiştir.⁸ Aşağıda ayrıntılarına değineceğimiz üzere Porsuk tarafından hileyle yakalanan Mansur ise hiç tereddütsüz öldürülmüştür. Melik-

⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 46-47; a.m.f., "Süleyman-şah I", *İA*, XI, s. 202; G. Leiser, "Sulayman b. Kutulmish", *EP*, IX, 1997, s. 825.

⁶ İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikin*, (*Mervani Kürtleri Tarihi*), I, çev. M. Emin Bozarıslan, İstanbul 1990, s. 232. Ayrıca bkz. Turan, "Süleyman-şah I", *İA*, XI, s. 202.

⁷ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 262-263; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 150.

⁸ Sibt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan (Selçuklular Kısmı)*, Seçme, tercüme ve değerlendirme Ali Sevim, Ankara 2011, s. 202. Ayrıca bkz. Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 24-25.

şah'ın, onları bu şekilde kesin bir rakip olarak görmesine karşılık, kardeşler de -en sonuncusunun ölümüne kadar- amcazadeleri Büyük Selçukluları kendilerine düşman telakki etmişlerdi.⁹

Anadolu'ya, o sırada İslam-Bizans sınır hattını oluşturan Urfa-Birecik havalisine gelen dört kardeşin¹⁰ öncelikli amacı, kendileri gibi bu coğrafyaya sürülen ve Arslan Yabgu'ya intisapları nedeniyle Yabgulular¹¹ olarak tanımlanan Oğuz birliklerine dayanarak yeni bir devlet tesis etmektir. Fakat bu havalide çok hızlı değişen siyasi şartlar, bir hâkimiyet sahası temin etmeye çalışan kardeşlerden Alp İlek (1096 yılında) ve Devlet'in (1122 yılında) bu konuda hiçbir girişimde bulunmadan saf dışı kalmasına sebep olmuştu.¹² Onlardan daha evvel hayatlarını

⁹ Bkz. Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1988, s. 30. Bu durumun bizzat Bizans kaynakları tarafından da teyit edildiği aşağıda görülecektir.

¹⁰ Bir Bizans kaynağına göre, Kutalmış'ın beş oğlu vardır. (Skylitzes'ten aktaran, Yinanç, a.g.e., s. 86; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 50; İbnu'l Cevzî, adını belirtmediği bir Kutalmış oğlunun Filistin topraklarında Büyük Selçuklulara bağlı Atsız'a karşı Şökli ile birleşerek istiklal girişiminde bulunduğunu, Atsız tarafından esir edilerek Melik-şah'a gönderildiğini belirtir. İbnu'l Cevzî, a.g.e., s. 201-202; Yinanç, a.g.e., s. 88; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 50; a.mlf., "Süleyman-şah I", *İA*, XI, s. 202-203; Cahen, *Anadolu'ya İlk Giriş*, s. 29-30; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 24; a.mlf., *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçta 1086'ya Kadar)*, Ankara 1988, s. 80; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 421-422; Coşkun AlpTekin, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* içinde, VIII, İstanbul 1992, s. 212 vd.)

¹¹ Bununla birlikte Yabgulular meselesi, tam olarak açıklığa kavuşmuş bir mesele olmayıp çağdaş yazarlardan Osman Turan, Ahmed Ateş ve İbrahim Kafesoğlu arasında derin tartışmalara sebep olmuştur. O. Turan, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmen gruplarına Yabgulular adı verildiği, 1025 yılında Arslan Yabgu esir edildikten sonra bunların başıboş şekilde sağa sola dağılarak huzursuzluk çıkarmaları sebebiyle Büyük Selçuklu yönetimi tarafından asi gruplar olarak Anadolu'ya sürüldüğü görüşünü savunur. Ona göre, Süleyman ve Mansur'un Arslan Yabgu'nun torunları sıfatıyla bunlara dayanarak Anadolu'da yeni bir Selçuklu şubesi kurmak için mücadele vermeleri mukadderdi. Buna karşılık A. Ateş ve İ. Kafesoğlu ise böyle asi bir grubun bulunmadığını iddia etmektedirler. Krş. Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 47-49; Ahmet Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, XXIX/115, 1965, s. 517-525; İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, 1981, s. 17-18.

¹² Urfalı Mateos'un kayıtlarına göre, Urfa şehrinin Ermeni reisi Thoros, ona şehri teslim edeceğini belirterek Kutalmışoğlu Alp İlek'i şehre çağırması daha sonra değişen siyasi şartlar icabı onu zehirleyerek öldürtmüştür. (Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 186; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Türkçe trc. H. D. Andreasyan, İstanbul 2017, s. 47; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 49-50. "Süleyman-şah I", s. 203.) Kutalmışoğlu Devlet ise İbnu'l Adim ve Azimî'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1122 yılında Artukoğlu İlgazi'nin emri altında Haçlılara karşı Suriye'ye seferler düzenlemiş, bu sırada Haçlı prenslerinden Guillaume tarafından öldürülmüştür. el-Azimi, *Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143/44)*, çev. A. Sevim, Ankara 2006, s. 54; İbnu'l Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb' de Selçuklular*, seçme, tercüme ve

kaybetmelerine rağmen, Kuzey Suriye'de hareket etme imkânı olmadığını çabuk kavrayıp Batı Anadolu'da Bizans sınırına giden Mansur ve Süleyman Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasında aktif bir rol üstlenmişlerdir.

b. Mansur, Süleyman ve Bizans İmparatorluğu

Mansur ve Süleyman'ın planları farklıydı. Onlar açıkça Anadolu'da Mikail oğullarına alternatif bir Selçuklu şubesi kurmayı planlıyordu¹³ ve Suriye'de Büyük Selçuklulara sadakatle bağlı Atsız'ın bölgesinde bunu gerçekleştiremeyecekleri açıktı. Ayrıca Melik-şah'ın kendilerine karşı takip ettiği tavizsiz politika hareket alanlarını önemli ölçüde sınırlamaktaydı. Bu sırada Batı Anadolu'da bulunan Artuk Bey'in 1073 yılında Kavurd'un isyanı sebebiyle Melik-şah tarafından acilen merkeze çağrılmış olması onlar için iyi bir fırsat teşkil etmiş olmalıdır. Böylece Urfa-Birecik bölgesinde neredeyse hiç faaliyet alanı bulamayan Mansur ve Süleyman, Artuk'un gidişiyle boşalan Batı Anadolu'da oldukça elverişli bir coğrafi ve siyasi ortama kavuşmuşlardı.¹⁴ O dönemde ciddi bir siyasi kriz içinde bocalayan Bizans İmparatorluğu'nun saltanat kavgalarına müdahil olarak bölgede önemli bir yer edinen kardeşler, uzak hedeflerini gerçekleştirmek için kısa sürede önemli mesafe kat etmeyi başardılar. Süleyman'dan yaşça büyük olduğu anlaşılan Kutalmışoğlu Mansur, kurulacak devletin başına geçme konusunda daha avantajlı görünüyordu.¹⁵

Mansur ve Süleyman, bir yandan tereddütsüzce kendilerine intisap eden kalabalık Türkmen gruplarıyla Batı Anadolu'da geniş araziler elde ederken, öte yandan imparatorlukta gün geçtikçe derinleşen siyasi kriz ortamından istifade yoluna gittiler. Bizans müelliflerinin açıkça dile getirdikleri üzere mevcut imparator VII. Michael Dukas (1071-1078)'a karşı ayaklanan Nikiforos Botaneiates (1078-1081), o sırada bölgede askerî açıdan güçlü olan Kutalmış oğullarından

değerlendirme A. Sevim, Ankara 2014, s. 156; Yinanç, a.g.e., s. 89; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 49; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 24.

¹³ Dönemi Bizans müellifleri tarafından bu idealleri açıkça dile getirilir. Zonaras, a.g.e., s. 150; Attaleiates, a.g.e., s. 262-263. Ayrıca bkz. Gordlevskiy, a.g.e., s. 27.

¹⁴ Yinanç, a.g.e., s. 89; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 53-54; a.mlf., "Süleyman-şah I", s. 202, 205-206.

¹⁵ Bu tespiti, 16. yüzyıl Osmanlı yazarlarından olan Cenabî Mustafa Efendi'nin eserinde yer alan *Porsuk, Emir Mansur'u öldürdüğü zaman kardeşi Süleyman küçük idi* şeklindeki ifadesinden yola çıkarak yapıyoruz. (Cenabî, *el-Aylamü'z-Zahir*, s. 470a; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 58.) Ancak burada müellifin ima ettiği şekilde çok fazla bir yaş farkının olmadığı kanaatini taşıyoruz. Çünkü Bizans müellifleri Mansur'un hayatta olduğu dönemde Süleyman'a oldukça aktif bir rol biçmektedirler. Krş. Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 147-148; Attaleiates, a.g.e., s. 263, 273; Zonaras, a.g.e., s. 148-151.

yardım talep etmiştir.¹⁶ Hatta tarihçi Attaleiates, Melik-şah'a rakip bir Selçuklu devleti tesis etmek amacıyla Anadolu'da bulunan Mansur ve Süleyman kardeşlerin Botaneiates ile İznik şehrinde bir görüşme yaptıklarını belirtmektedir. Bu görüşme, Kutalmış oğulları kadar Bizans imparatoru için de hayati bir değer arz etmekteydi. Çünkü Botaneiates, Kutalmış oğullarının yardım ve desteğiyle önce İznik'e, sonra İstanbul'a sorunsuzca girecekti. Bununla birlikte yeni imparator için sorunlar henüz tam anlamıyla bitmiş değildi. Çünkü bu sırada Rumeli tarafında bulunan bir diğer imparator adayı Bryennios, kendisine karşı harekete geçmişti ve ona karşı koyacak yeterli güce sahip değildi. Botaneiates, rakibinin 1077 yılında imparatorluğu ele geçirmek için Edirne'den İstanbul'a doğru geldiğini öğrenince adeta bir joker gibi gördüğü Mansur ve Süleyman'dan sağladığı 2000 kadar Türkmen askerle ona karşı koydu ve bu sayede Bryennios'u da bertaraf etmeyi başardı. O sırada Kütahya civarı ve Porsuk Çayı etrafında karargâh kurmuş olan kardeşler, yardım için İstanbul'a kadar geldiklerinde geride bıraktıkları tüm Anadolu topraklarına kendi ülkeleri gibi bakmaya başladılar.¹⁷ Bizans müellifi Attaleiaes, Kutalmış oğullarının imparatora yaptıkları bu hizmetlerin karşılıksız kalmadığını, Botaneiates'in onlara bolca ihsanda bulunduğunu yazmaktadır.¹⁸ Böylece Bizans İmparatorluğu nezdinde söz sahibi olan kardeşler, bir yandan Melik-şah'ın kendilerine karşı izlediği sıkı takibat politikasına karşı gerektiğinde güvenli bir sığınma noktası elde ederken, diğer yandan kısa süre içerisinde Konya'dan İznik'e uzanan geniş bir sahaya egemen olmayı başarmışlardı.¹⁹ Kısa bir süre sonra Bizans tahtında gözü olan General Nikephoros Melissenos isyanında da Kutalmış oğullarının taraf oldukları anlaşılmaktadır. Onlar için açıkça şu veya bu tarafı desteklemenin bir önemi yoktu, çünkü her taraftan sağladıkları menfaat aynı idi.²⁰

¹⁶ Bkz. Attalieates, a.g.e., s. 262-265; Bryennios, a.g.e., s. 147-148; Zonaras, a.g.e., s.148. S. Runciman, Süleyman-şah'ın Bizans'a yardım etmeden önce Melik-şah'tan izin aldığını yazar. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının Kuruluşu)*, I, çev. F. Işıltan, Ankara 1998, s. 52.

¹⁷ Yinanç, a.g.e., s. 104-105; Cahen, *Anadolu'ya İlk Giriş*, s. 37; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 81-82. Ayrıca Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 106.

¹⁸ Attaleiates, a.g.e., s. 262-263, 273; Bryennios, a.g.e., s. 147-148; Zonaras, a.g.e., s. 150-153; Anna Kommena, *Alexiad, (Malazgirt Sonrası)*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 23-24. Ayrıca bkz. Yinanç, a.g.e., s. 104-105; Turan, "Süleyman-şah I", s. 206; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara 2011, s. 322-323; Gordlevskiy, a.g.e., s. 27; Vryonis, s. 105; Leiser, "Sulayman b. Kutulmish", s. 825.

¹⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 47; Gordlevskiy, a.g.e., s. 27; Alptekin, "Türkiye Selçukluları", VIII, s. 212-213; Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt (Zafere Giden Yol)*, İstanbul 2014, s. 146-149.

²⁰ Cahen, *Anadolu'ya İlk Giriş*, s. 37; Kesik, *1071 Malazgirt*, s. 155-156.

c. Mansur'un Süleyman-şah ile İlişkileri: İttifak mı, Rekabet mi?

Mansur ve Süleyman, Anadolu'daki varlık mücadeleleri sırasında amcazadeleri Tuğrul ve Çağrı Beyler örneğinde olduğu gibi bir dayanışma ruhuyla mı hareket etmişlerdi, yoksa Türk devletlerinde devletin başına geçme ile ilgili baskın teamüller çerçevesinde Batı Anadolu'da değişen siyasi şartlar sebebiyle çetin birer rakip olarak karşı karşıya mı gelmişlerdi? Kaynakların verdiği karmaşık ve sınırlı bilgiler bu soruya tahminden öte cevaplar vermemize imkân vermiyor. Gerçekten bu sırada Büyük Selçuklu sultanlarından Alp Arslan ve Melik-şah'a odaklanmış İslam tarihçilerinin çoğu, bu konuda suskun kalırken, sınırlı bilgi verenlerin kayıtlarındaki bariz tenakuzlar meseleyi daha karmaşık bir hale getirmektedir. Kardeşler arası ilişkinin bir rekabet mi yoksa bir ittifak mı olduğu konusu çağdaş Selçuklu tarihçilerini de ikiye bölmüş görünmektedir. Mesela M. Halil Yinanç, İbrahim Kafesoğlu, Ali Sevim ve Erdoğan Merçil gibi yazarlar iki kardeşin başlangıçta Büyük Selçuklu takibatına karşı ortak hareket etmiş olsalar bile bilahare birbirlerini rakip olarak gördüklerini ve bu sebeple Süleyman'ın, sultan Melik-şah tarafından görevlendirilen Porsuk Bey ile ittifak ederek Mansur'u ortadan kaldırdığını dile getirmektedir. Buna göre, kardeşiyle arası açılan Süleyman, Melik-şah'a haber göndererek onun isyan halinde olduğunu rapor etmiş, Melik-şah da bu haberi aldıktan sonra o sırada İstanbul'da misafir olan Mansur'u öldürmesi için imparatora bir elçilik heyeti göndermiştir.²¹

Bu iddiayı *muahhar kaynakların yakıştırmaları* olarak değerlendiren Osman Turan'a göre ise Kutalmış oğullarının Anadolu'ya gelişi ancak Alp Arslan'ın ölümü (1072) sonrasındaki kargaşa döneminde gerçekleşebilmiştir. Kutalmış oğullarının özellikle Melik-şah'ın kendilerine karşı takip ettiği politika sebebiyle Anadolu'da çok sıkıntılı günler geçirdiklerini vurgulayan yazar, Süleyman ve Mansur'un bu sebeple Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden batıya, Bizans sınırına yönelmek zorunda kaldıklarını söyler²² ve iki kardeşin ittifakla tüm enerjilerini Anadolu'da bir Selçuklu şubesi kurmak yönünde harcadıklarını dile getirir. Turan'a göre Süleyman ve Mansur, bu amaçla bir yandan Bizans sınırında toprak

²¹ Yinanç, a.g.e., s. 105; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 1997, s. 370; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'e göre devlete tek başına egemen olmak isteyen Mansur'un bu amaçla Bizans imparatoru Nikephoros Botaniates'le ittifak kurması üzerine Süleyman da Melik-şah'tan yardım talep etmiştir. Krş. Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 29; a.mlf., *Anadolu'nun Fethi*, s. 84. Sevim-Merçil, a.g.e., s. 424.

²² O. Turan bu çerçevede bazı kaynaklarda geçen Süleyman ve kardeşlerinin bizzat Alp Arslan eliyle Anadolu'yu feth için görevlendirildiği iddiasına karşı çıkar ve bunun Arslan ve Mikail oğulları arasında var olan ve Selçuklu tarihi boyunca süren rekabet sebebiyle mümkün olamayacağını dile getirir. Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 46-47.

kazanma uğraşında iken öte yandan da Melik-şah'ın kendilerini gözetim altında tutmak için Anadolu'ya gönderdiği Tutak, Çubuk, Porsuk ve Bozan gibi Selçuklu komutanlarına karşı varlık mücadelesi vermek zorunda kalmışlar, hatta zaman zaman bu sebeple Bizans'tan yardım almışlardır.²³

İslam kaynaklarının Mansur ve Süleyman'ın Batı Anadolu'daki faaliyetleri konusunda suskunluğuna mukabil, daha ziyade Bizans sınırında faaliyetlerde buldukları, hatta bu devletin içişlerine müdahil oldukları için onlar hakkında Bizans kaynaklarında daha vazih bilgiler elde edilmesi doğaldır. Bununla birlikte Bizans kaynaklarında Mansur'un adı sadece Bryennios'ta Masour [μασουρ]²⁴ şeklinde bir kez telaffuz edilmiş, diğerleri (Zonaras, Attalates) daha ziyade Süleyman'ın adını zikrederek "Süleyman ve kardeşi" veya "Kutalmış'ın oğulları" şeklinde kayıt tutmuşlardır.²⁵ Bu kayıtlarda yer alan ifadelerden kardeşlerin ilk dönemlerde (1074-1078 yılları arası) Melik-şah'ın kendilerine karşı yürüttüğü politikaya karşı Batı Anadolu'da güç birliği yaptıkları netleşmektedir. Bizans ile yaptıkları görüşmenin sorunsuz geçmesi, imparator adayı Botaneiates'e vaad edilen yardımın kusursuz gerçekleşmesi ve başa geçtikten sonra onları ihsana boğduğuna yönelik ortak ifadeler, kardeşler arasında en azından bu süreçte bir hizipleşmenin olmadığını göstermektedir. Böylece, onların Anadolu topraklarındaki temel politikası, kriz durumunda olan Bizans'a yardım etmek karşılığında hem Batı Anadolu'da bir yurt edinmek, hem de Melik-şah'ın acımasız komutanlarına karşı gerektiğinde bir sığınma imkânı elde etmek üzerine bina edilmişti. Nitekim 13. yüzyıl Süryani müellifi Abu'l Farac'ın kayıtlarına göre Mansur, 1078 yılında Melik-şah'ın talimatıyla kendisini yakalamak üzere Anadolu'ya gelen Emir Porsuk'tan korunmak için İstanbul imparatoruna sığınmıştı.²⁶ Bu politika Mansur'un ölümünden sonra da sürdürülmüş, Süleyman-şah Bizans yönetimine sağladığı askeri destek sayesinde Bizans içişlerine müdahale imkânı elde etmiştir.²⁷

Mansur'un ölümünün Süleyman'ın dahli ve tertibiyle mi yoksa bizzat Porsuk Bey eliyle mi gerçekleştirildiği sorusu da müphem ve çözülmesi gereken bir diğer

²³ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 58-59; a.mlf., "Süleyman-şah I", s. 208.

²⁴ Bryennios, a.g.e., s. 147-148.

²⁵ Krş. Attalates, a.g.e., s. 263, 273; Bryennios, a.g.e., s. 147-148. Hatta Zonaras, sadece Kutalmış [Koutloumous] şeklinde kaydetmiştir ki bu isimle hem Mansur hem de Süleyman'ı kastetmiş olabileceği aşikârdır. Zonaras, a.g.e., s. 150.

²⁶ Ebu'l Farac, a.g.e., I, s. 328. Müellif, doğrudan Mansur'un ismini zikretmeyip Kutalmış diye kaydediyor. Ancak Porsuk ile savaşıp hayatını kaybeden kişinin Mansur olduğunu bildiğimize göre burada anlatılan ondan başkası olamaz. Ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 58.

²⁷ Anna Kommena, a.g.e., s. 132-133, 142-143, 163.

mesele olarak öne çıkmaktadır. Kardeşler arasında rekabet ve düşmanlık iddiasını savunan bazı çağdaş kaynaklara göre Süleyman, kardeşi Mansur'un bertaraf edilmesi için hazırlanan tertibin içinde yer almıştır.²⁸ Kuşkusuz Mansur da kardeşi Süleyman gibi Anadolu'da kendi önderliğinde bir devlet tesis etmeyi ve Büyük Selçuklulara isyan ederek Anadolu'ya göçen Yabguluların başına geçmeyi planlıyordu. Nitekim Bizans kaynaklarında²⁹ Mansur'un Porsuk tarafından öldürülünceye kadar Süleyman ile birlikte anılması, kurulması düşünülen Anadolu Selçuklu sultanlığı için onun da en az Süleyman kadar baskın bir namzet olduğuna işaret etmektedir. Mansur'un Anadolu'daki faaliyetleriyle ilgili olarak 16. yüzyıla tarihlenen Cenabî'nin *el-Aylamü'z-Zahir* adlı eserinde geçen *Kutalmış ölünce oğlu Mansur Rum'a yöneldi ve çok yerler fethetti* şeklindeki ifade açıkça onun Anadolu'daki faaliyette aktif bir pozisyonda olduğuna işaret etmektedir.³⁰ Üstelik Mansur, yaşça Süleyman'dan büyük olduğu için saltanat konusunda daha şanslı bir adaydı ve muhtemelen bu yüzden Melik-şah'ın bertaraf edilmesini daha fazla önemsendiği bir isimdi. Süleyman'ın, Porsuk'a karşı verilen mücadelede adının hiç geçmemesi ve bazı İslam kaynaklarında onun Anadolu'daki fetihlerini doğrudan Melik-şah adına yaptığının belirtilmesi³¹ gibi detaylar Süleyman-şah'ın Mansur'a karşı Porsuk ile bir ittifak içinde olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Fakat kaynaklardaki bilgiler bir araya getirildiğinde mevcut siyasi şartlar içerisinde kardeşlerin birbirlerini rakip olarak görmelerinin çok mümkün görünmediği anlaşılmaktadır. Şöyle ki;

I. Dedeleri Arslan Yabgu'nun esaretinden sonra babaları Kutalmış'ın öldürülmesiyle katlanarak artan mağduriyetleri, onları özellikle merkezi yönetime karşı sürekli ittifak halinde ve eşgüdümlü hareket etmeye zorlamış olmalıdır. Kuzey Suriye'de meskûn oldukları dönemde bir kuşatma sırasında kardeşlerinden birinin Suriye meliki Atsız'ın eline düşmesi üzerine Süleyman-şah'ın Atsız'dan

²⁸ Mesela bkz. Yinanç, a.g.e., s. 105; Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 370; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 29; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 424.

²⁹ Yukarıda bahsedildiği üzere Mansur adı sadece bir kez (Bryennios, a.g.e., s. 147-148) telaffuz edilir. Ancak diğerleri "Kutalmış'ın iki oğlu" veya Süleyman ve kardeşi" gibi ifadelerle ikisini birlikte anarlar.

³⁰ [و توجه ولده الامير منصور الى بلاد الروم و فتح بلادهم] Cenabî, *el-Aylamü'z-Zahir*, s. 470a; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 58; a.mlf., "Süleyman-şah I", s. 207.

³¹ Mesela İbnu'l Esir, 1085 yılında Antakya'nın ele geçirilmesi bahsinde aynen şu ifadeleri kullanır: "Süleyman şah Antakya'yı fethedince Sultan Melik-şah'a haber gönderip müjdeledi ve bu fethin onun adına yapıldığını bildirdi; çünkü kendisi ona bağlıydı ve ona itaat arz etmekteydi. Sultan Melik-şah da Antakya'nın fethiyle ilgili müjdeyi ilân etti ve halk kendisini tebrik etti" İbnu'l Esir, a.g.e., X, s. 128-129. Ayrıca bkz. Sevim-Merçil, a.g.e., s. 423.

kardeşinin iadesini istemesi bu kenetlenme duygusunun bir tezahürü olarak yorumlanabilir.³²

II. Kardeşlerin hayata geçirmeyi düşündükleri ortak bir ülkü, onların birbirlerini rakip olarak görmelerini engelliyor olmalıydı. Gerçekten onlar, çok açık bir şekilde Selçuklu saltanat hakkının babaları Kutalmış'ın elinden gasp edildiği iddiasını taşıyorlardı. Babaları Kutalmış'ın Alp Arslan'a karşı gerçekleştirdiği mücadelede onun yanında yer almışlar, mağlup olunca da öldürülmeyip Anadolu'ya sürülmüşler veya firar etmişlerdi. Bu dönemde Mansur ve Süleyman-şah ile sıkı bir temas içinde olan Bizans müellifleri, onların Mikail oğulları ile arasındaki ailevi rekabeti net cümlelerle teyit ederken aynı zamanda bu ortak ülküye vurgu yapmaktadır. Bu çerçevede mesela Zonaras'ın, Süleyman-şah'tan bahsettiği bir yerde, *Bu kişi [Süleyman-şah], sultanın [Melik-şah] akrabası olduğu halde ondan erki [saltanatı] kendi hakkı olduğu iddiasıyla istemekteydi ve her ikisi şimdiden savaş için hazırlanmaktaydı* şeklindeki sözleri dikkat çekicidir.³³ Bir diğer tarihçi Attaleiates'in de bununla oldukça benzeşen kayıtları mevcuttur: *[...] Babalarının adı Kutlounous [Kutalmış] olan ve Hunların [Büyük Selçuklu] önderi [Melik-şah] ile çatışmada bulunan ve sultanlık makamını elde etmek isteyen iki erkek kardeş [Mansur ve Süleyman] Rumların ülkesine geldiler ve sultanınine [Melik-şah] karşıt yeni bir düzen yaratmak isteyerek Botaneiates ile İznik'te buluştular.*³⁴ Bu net ifadeler, dönemin bazı İslam kaynaklarında geçen "Süleyman'ın Anadolu'da doğrudan Melik-şah adına hareket ettiği" yönündeki bilgilere mesafeli yaklaşılması gerektiğini gösterir.

III. Hadiseye coğrafi olarak yakın olmalarına ve Kutalmış oğulları ile Mikail oğulları arasında yukarıda bahsedilen ailevi rekabetin bilincinde olmalarına rağmen, Mansur'un öldürülmesi vakasında anlaşılmasız bir şekilde suskun kalan Bizans müellifleri, ne Süleyman'ın Mansur'a karşı Melik-şah ile ittifak yaptığı, ne de Melik-şah'ın bu tarihten itibaren Anadolu sultanlığını Süleyman'a verdiğine dair hiçbir kayıt düşmemektedir.

³² Sibt İbnü'l Cevzî, a.g.e., s. 202; Yinanç, a.g.e., s. 88; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 80; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 422; Alptekin, "Türkiye Selçukluları", VIII, s. 212.

³³ Zonaras, a.g.e., s. 150. Bu çerçevede çağdaş bazı yazarlarca (Runciman, a.g.e., I, s. 50) ifade edilen Melik-şah'ın Kutalmış oğullarını Anadolu'yu fetih için görevlendirdiği görüşü de çok muhtemel görünmemektedir. Nitekim bununla ilgili net bir delil yoktur. Bkz. Leiser, "Sulayman b. Kutulmish", s. 826.

³⁴ Attaleiates, a.g.e., s. 262-263. Aynı şekilde Anna Kommena, Süleyman'ın Tutuş ile savaşı ölümü bahsinde (1086 yılı) bu rekabeti ima eden cümleler sarf etmektedir. Anna Kommena, a.g.e., s. 194-195.

IV. Mansur'un Porsuk tarafından öldürülmesinden sonra bazı kaynaklarda açıkça belirtildiği üzere³⁵ ona bağlı çok sayıda asker ve Türkmen kitlelerin tamamının hiç tereddüt etmeksizin Süleyman'a iltihak etmesi kardeşler arasında bir düşmanlığın değil, bir dayanışmanın olduğuna işaret etmektedir. Eğer Süleyman-şah, iddia edildiği şekilde Mansur'un ölümüne sebep olan bir komplonun içinde yer almış olsaydı, Mansur'a bağlı askerlerin bu duruma hiç tepki vermeksizin Süleyman'ın safına geçmesi herhalde bu kadar hızlı ve sorunsuz gerçekleşmeyecekti.

V. Son olarak Süleyman, Mansur'a karşı Porsuk ile bir ittifak içinde değildiye neden Porsuk'a karşı mücadelesinde kardeşinin yanında değildi sorusu kalıyor. Bu soruyu cevaplarken de dönemin siyasi şartları içerisinde düşünmek gerekir. Mansur ve Süleyman, bu kritik dönemde bir saltanat mücadelesinden önce, merkezi yönetime (yani Büyük Selçuklular) karşı bir varlık mücadelesi vermekteydi. Bu sebeple Melik-şah'ın kendileri üzerindeki sıkı takibatına hedef olmamak için aynı anda bir arada bulunmamaya özen göstermiş olabilirler. Nitekim Tuğrul ve Çağrı Beylerin de Karahanlı ve Gazneli takibatına karşı bir tedbir olarak aynı anda bir yerde bulunmamaya dikkat ettiklerini biliyoruz.³⁶ Bu basit tedbir, özetle biri bertaraf olursa diğerinin başa geçip yarıda kalan işleri yürütmesi esasına dayanıyordu.³⁷ Dolayısıyla Süleyman'ın, Porsuk'a karşı mücadele verilirken Mansur'un yanında olmaması, onun Porsuk Bey ile ittifak halinde olduğu ihtimali kadar bunun bir güvenlik tedbiri olabileceği olasılığını da akıllara getirmelidir.

Tüm bu olasılıklar, Porsuk'un Anadolu'ya hem Mansur'u hem Süleyman'ı bertaraf etmek için geldiği düşüncesini güçlendirmektedir. Büyük Selçuklu sultanı Melik-şah'ın asi durumda bulunan amcazadelerinin yeni güç kazanmalarından

³⁵ Ebu'l Farac, a.g.e., I, s. 329; Cenabî, *el-Aylamü'z-Zahir*, s. 470a; Yinanç, a.g.e., s. 105; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 58; Cahen, *Anadolu'ya İlk Giriş*, s. 38.

³⁶ Ravzatu's Safa'ya göre, Büyük Selçuklu Devleti henüz tam anlamıyla kurulmadan önce bölgede Gazneli ve Karahanlılara karşı varlık mücadelesi veren Tuğrul ve Çağrı kardeşler o sırada Karahanlı Buğra Han'ın kendilerini sarayına davet etmesi üzerine durumu şöyle müzakere etmişlerdir. "[...] Çağrı Bey Buğra Han nezdine toplu bir şekilde gitmelerini doğru bulmadı. Bunun üzerine Tuğrul Bey kardeşine "O halde ikimizden birinin haftada üç gün Han'ın otağına gidip onun hizmet kemerini beline bağlaması doğru olur. Böylece onun aklından bir hainlik geçerse uygulamaya imkân bulamaz. Eğer- Allah korusun- ikimizden birini yakalayacak olursa, diğerimiz bu olayın telafisine bakabilir" dedi. [...] Kararlaştırmış oldukları esasa göre her hafta bir kardeş Buğra Han'ın hizmetine gidiyor, diğeri ise yurtta kalarak aldıkları isabetli sakinme ve tedbir kararına riayet ediyorlardı." Mirhand, a.g.e., s. 22-23.

³⁷ Nitekim Mansur'un ölümünden sonra Süleyman-şah'ın faaliyetleri düşünüldüğünde bunun ne kadar yerinde bir tedbir olduğu anlaşılmaktadır.

hiçbir menfaati yoktu, aksine onun Bizans imparatoruna haber gönderip bu iki tehlikeli rakibinin kendisine gönderilmesini istediği söylenir.³⁸ Çünkü onlar, coğrafi olarak genişlemeye daha müsait kontrolden uzak bir bölgede, üstelik Bizans ile iş birliği içerisinde hatta imparatorun kim olacağını tayin edecek kadar güçlü bir pozisyon kazanmışlardı ve bu durum, Melik-şah'ın merkeziyetçi politikası açısından açık bir tehdit unsuru idi.

d. Mansur'un Son Savaşı ve Ölümü (1078)

Mansur hakkında kaynaklarda verilen sınırlı bilgiden net olarak elde edilebilecek tek sonuç onun, Melik-şah'ın emriyle Anadolu'ya gönderilen Selçuklu komutanı Porsuk eliyle öldürülmüş olduğudur. Bizans kaynaklarında tuhaf bir şekilde onun ölümüne dair hiçbir kayıt düşülmez. İslam kaynaklarında da konuya dair bir kayıt mevcut değildir. Yalnız Osmanlı dönemi tarihçisi Cenabî, Mansur'un Melik-şah'ın komutanı Porsuk eliyle öldürüldüğünü söyler, fakat detaylara değinmez.³⁹ Bu sebeple Mansur'un Porsuk ile olan mücadelesi ve ölümüne dair detaylar hakkında Süryanî müellif Abu'l Farac'ın kayıtları hayati önem arz etmektedir. Bu müellife göre, 1078 yılında Melik-şah'ın talimatıyla Anadolu'ya gelen Porsuk, Bizans imparatorundan o sırada İstanbul'a sığınmış olan Mansur'u kendisine teslim etmesini istedi, fakat imparator Botaneiates buna yanaşmadı. İmparator, çok kısa bir süre önce kendisini önemli bir rakipten [Bryennios] kurtarıp tahtı ele geçirmesine yardım eden bir müttefikini kolayca harcamak istemiyordu. Ayrıca onun hayatta kalması, gerektiğinde Büyük Selçuklulara karşı koz olarak kullanılması noktasında daha avantajlı görünüyor olmalıydı. Abu'l Farac'ın kayıtlarında bu durum açıkça dile getirilmektedir. Botaneiates, Mansur'un teslimini talep eden Porsuk'a: *Bize iltica eden bir adamı, topumuzun ölümüne sebep olsa da teslim etmek dinimizce caiz değildir. Fakat Kutalmış [Mansur] buradadır, onu alabilirseniz, alınız.*⁴⁰

Bu red cevabı, Melik-şah'ın kat'i emriyle Anadolu'ya gelen Porsuk'un planlarını bozmuştu, ancak vazgeçmeye niyetli görünmüyordu. Süryani müellifin belirttiğine göre bir süre sonra Mansur ve Porsuk savaş için karşı karşıya geldiler ve iki taraftan çok sayıda asker telef oldu. Porsuk, Kutalmış'a [Mansur] haber gönderip şöyle dedi: *Seninle benim yüzümden Türkler niçin helak olsunlar? İkimiz karşılaşalım. Hangimiz galip gelirse iki tarafında hâkimi o olsun.* Bu teke tek dövüş teklifinin bir hile olabileceğini düşünemeyen Mansur, teklifi hemen kabul etti.

³⁸ Bkz. Cahen, *Anadolu'ya İlk Giriş*, s. 38.

³⁹ [ولما ملك السلطان ملكشاه و وصل اليها بالعساكر فقتل منصور بن امير قتلتمش و استولي على الروم] Cenabî, *el-Aylamü'z-Zahir*, s. 470a.

⁴⁰ Ebu'l Farac, a.g.e., I, s. 328-329.

Belki de Porsuk'u alt edip onun askerlerine sahip olmayı ve bu şekilde Melik-şah'a etkili bir mesaj göndermeyi aklından geçirmektedir. Ancak Abu'l Farac'ın yazdıkları doğruysa Porsuk, hiç öngöremeyeceği bir hile onun karşısına çıkmıştı. Bir kölesine kendi zırhlarını giydirerek onu Mansur'un karşısına çıkarmış, kendisi de 20 seçkin askeriyile birlikte seyirciler arasında gizlenmişti. Mansur, Porsuk ile düello yaptığını sanarak bu köle ile karşı karşıya geldi ve hiç zorlanmadan bir darbeyle onu atından yere yuvarladı. Onun kafasını gövdesinden ayırmak için atından indiği sırada Porsuk ve adamları Mansur'un üzerine atılıp onu infaz ettiler. Böylece ancak bir hile ile Mansur'u saf dışı bırakmayı başaran Porsuk aceleyle Melik-şah'a haber gönderip keyfiyeti bildirmiştir.⁴¹ Yukarıda belirtildiği gibi, Mansur'un öldürülmesinden sonra onun emrindeki Türkmenler doğrudan Süleyman'ın saflarına geçmiştir ki Abu'l Farac bunların kalabalık bir kitle olduklarını yazmaktadır.⁴²

SONUÇ

Kaynaklarda verilen sınırlı ve çoğu zaman çelişkili bilgiler, Kutalmış'ın büyük oğlu Mansur'un hayatı ve faaliyetleri ile ilgili net bir çerçeve çizmemizi zorlaştırmaktadır. Bu durum onun, kardeşi Süleyman ile ilişkisinin bir rekabet mi yoksa bir ittifak mı olduğu ve daha da önemlisi Anadolu'da Selçuklu şubesinin kurulması noktasındaki katkısını tam olarak anlamamızı güçleştirmektedir. Bununla birlikte, verilen sathi bilgiler ışığında ve dönemin politik şartları içerisinde düşünüldüğünde Kutalmışoğlu Mansur'un, Anadolu'da tesis edilecek bir Selçuklu şubesi için en az kardeşi Süleyman kadar güçlü bir namzet olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Bizans kaynaklarındaki kayıtlardan yola çıkarak onun Bizans imparatorları ile giriştiği politik ilişki ağının bu nihai hedefi gerçekleştirmeye yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Mansur'un hayatı ve mücadelesi çerçevesinde kaynaklara yansıyanlar, Büyük Selçuklu sultanı Melik-şah'ın da Kutalmış oğullarının Anadolu'daki varlıklarından nasıl rahatsız olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Neticede Mansur'un Bizans sınırında verdiği dört yıllık zorlu mücadele sonrasında Porsuk tarafından öldürülmesi -ister kardeşi Süleyman'ın tertibi isterse de Porsuk Bey'in hüneriyle gerçekleşmiş olsun- onun Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucu sultanı olmasını engellemiş ve tek güçlü aday olarak Süleyman'ın ön plana çıkmasını sağlamıştır.

⁴¹ Ebu'l Farac, a.g.e., I, s. 329. Ayrıca bkz. Yinanç, a.g.e., s. 105-106; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 58; Kafesoğlu, "Melikşah", s. 668; Cahen, *Anadolu'ya İlk Giriş*, s. 38; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 29; a.mlf., *Anadolu'nun Fethi*, s. 84; Leiser, "Sulayman b. Kutulmish", s. 825; Alptekin, "Türkiye Selçukluları", VIII, s. 213; Muharrem Kesik, *At Üstünde Selçuklular (Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş)*, İstanbul 2011, s. 132-133.

⁴² Ebu'l Farac, a.g.e., I, s. 329; Cenabî, *el-Aylamü'z-Zahir*, s. 470a.

KAYNAKÇA

- AHMED B. MAHMUD, *Selçuk-name*, haz. Erdoğan Merçil, II, İstanbul 1977.
- AKSARAYÎ, KERİMÜDDİN MAHMUD, *Musameratü'l Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* içinde, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 213-382.
- ANNA KOMMENA, *Alexiad*, (*Malazgirt Sonrası*), çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.
- ANONİM, *Selçukname*, (*Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*), neşr. ve trc. F. Nafiz Uzluk, Örnek Matbaası, Ankara 1952.
- ATEŞ, Ahmed, "Yabgulular Meselesi", *Bellekten*, XXIX/115, 1965, s. 517-525.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarıcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- , *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılım İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediylıdız, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- CENABÎ MUSTAFA EFENDİ, *el-Aylamü'z-Zahir*, [Ayasofya Ktp. no 3033].
- CÜZCANÎ, *Tabakat-Nasiri (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlar)*, trc.ve not. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- EL-AZİMÎ, *Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- EL-HÜSEYNÎ, *Ahbarü'd Deoleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- GORDLEVSKİY, Vladimir Aleksandroviç, *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- GREGORY ABU'L FARAC (BARHABREUS), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, I, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- İBNU'L ADİM, *Zübdetü' l-Haleb Min Tarihi Haleb' de Selçuklular*, seçme, tercüme ve değerlendirme Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- İBNU'L ESİR, *İslam Tarihi, el-Kâmil fi't Tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, IX, X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İBNÜ'L-EZRAK *Tarih-i Meyyafarikin, (Mervani Kürtleri Tarihi)*, I, çev. M. Emin Bozarlan, Koral Yayınları, İstanbul 1990.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, 1981, s. 1-28.
- , "Melikşah", *İslam Ansiklopedisi*, VII, 1997, s. 665-673.
- , "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, X, 1997, s. 353-416.
- KESİK, Muharrem, *At Üstünde Selçuklular (Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- , *1071 Malazgirt (Zafere Giden Yol)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- LEISER, G., "Sulayman b. Kutulmiş", *Encyclopedia of Islam*, (Second Edition), IX, 1997, s. 825-826.
- MIKHAEL ATTALEIATES, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

- MİRHAND, *Ravzatu's Safa fi Sireti'l Enbiya ve'l Mülik ve'l Hulefa, (Tabakat-ı Selçukkiye)*, trc. ve not. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED, *Camii'd-Düvel (Selçuklular Tarihi)*, I, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.
- MÜVERRİH VARDAN, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, trc. H. D. Andreasyan, Post Yayınları, İstanbul 2017.
- NIKEPHOROS BRYENNİOS, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Deoleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- PEACOCK, A. C. S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, (Yeni Bir Yorum)*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- RAVENDÎ, *Rahatus' Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, çev. Ahmet Ateş, I, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmiüt Tevârih, (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi, (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının Kuruluşu)*, I, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- SEVİM, Ali, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- , *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçta 1086'ya Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- SİBT İBNU'L CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan (Selçuklular Kısmı)*, seçme, tercüme ve değerlendirme Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- SÜRYANİ MİHAİL, *Vekayinâme*, çev. H. D. Andreasyan, [Basılmamış TTK Nüshası] 1944.
- TURAN, Osman, "Süleyman-şah I", *İslam Ansiklopedisi*, XI, 1997, s. 201-219.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- VRYONIS, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, California Universty Press, London 1971.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri (Anadolu'nun Fethi)*, I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.
- ZONARAS *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

YAKOVALI HASAN PAŞA VE PEÇUY'DAKİ KÜLLİYESİ

YAKOVALI HASAN PASHA AND ISLAMIC COMPLEX IN PECS

Nazan ŞAHİN*

Öz

Peçuy, Macaristan'ın tarihî geçmişi olan önemli şehirlerinden biridir. Şehir zaman içinde değişik isimler almış, Osmanlı dönemindeki adı ise Peçuy'dur. 1543'den 1686'ya kadar Osmanlı idaresinde kalan Peçuy, ekonomi ve kültür şehri olmuştur. Zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahiptir. Osmanlı kültürünün, gelenek ve göreneklerinin yaşandığı şehirde inşa edilen yapılar, Osmanlı tarihi açısından da önemlidir. Bu yapılardan biri de; Yakovalı Hasan Paşa tarafından şehrin Seged kapısı dışında yaptırılan külliye'dir. Külliye câmi, medrese ve melevîhânededen oluşmaktadır. 16. yüzyıl ortalarında inşa edilen, Yakovalı Hasan Paşa Câmîinin minaresi günümüze kadar gelmiştir. 1665'de câmîinin yanında inşa edilen Melevîhâne çeşitli sebeplerden dolayı yıkılmıştır. Memi Paşa Seged kapısının iç tarafında bir külliye yaptırmış, Hasan Paşa da Seged kapısının dışında bir külliye inşa ettirmiştir. Yakovalı Hasan Paşa hakkında çok az bilgi mevcuttur. Bu çalışmada Yakovalı Hasan Paşa hakkında bilgi verilerek, Yakovalı Hasan Paşa Câmîi ve Peçuy Melevîhânesi incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Peçuy, Yakovalı Hasan Paşa, Yakovalı Hasan Paşa Câmîi, Peçuy Melevîhânesi.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Konya/Türkiye, naazansahin@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9118-2345>.

•
Abstract

Pecs is one of the important cities of Hungary with its historical background. The city has taken different names in time, its name in the Ottoman period was Peçuy. From 1543 to 1686, Pecs remained under Ottoman rule and became a city of economy and culture. It has rich underground and surface resources. The structures built in the city where the traditions and customs of the Ottoman culture took place are also important in terms of Ottoman history. One of these structures is the Islamic social complex built by the Yakovalı Hasan Pasha outside the Seged gate of the city. The complex consists of a mosque, a madrasah and a mevlevi lodge. The minaret of the Yakovalı Hasan Pasha Mosque, which was built in the middle of the 16th century, has survived until today. The Mevlevî lodge, which was built next to the mosque in 1665, was destroyed for various reasons. Memi Pasha had a complex built inside the Seged gate. Hasan Pasha also built a complex outside the Seged gate. There is little information about Yakovalı Hasan Pasha. In this study, information is given about Yakovalı Hasan Pasha and Yakovalı Hasan Pasha Mosque and Pecs Mevlevî lodge will be studied.

•
Keywords

Pecs, Yakovalı Hasan Pasha, Yakovalı Hassan pasha Mosque, Pecs Mevlevi lodge.

GİRİŞ

Peçuy, Macaristan'da Tuna nehrinin ötesinde kalan büyük bir şehirdir. Güneyde zengin kaynakları ve sahip olduğu geniş kültür potansiyeli ile önemli bir merkezdir. Meçek (Mecsek) dağlarının güneye bakan eteğinde, doğu-batı yönünde kurulmuştur. Şehir yüzyıllar boyunca gelişme göstermiş, sadece zanaatkarların yer aldığı ve tüccarların uğradığı bir kent değildir. Yine ilk üniversitelerin bulunduğu bir eğitim şehridir.¹ Macaristan'ın bilinen ilk üniversitesi 1367 yılında Peçuy'da kurulmuştur. O dönemde Avrupa'da açılan beşinci üniversitedir.² Peçuy Macaristan sınırlarını aşarak bilim ve kültür merkezi olmuştur.³

Şehir zaman içinde farklı isimler almıştır. Bunlardan bazıları, *Sopianae*, *Fünfkirchen*, *Quinque-Basilicae*, *Quinque-Ecclesiae*, *Fünf-Kirchen*, *Peuce* ve Macarcası Pécs'dir (Uzunçarşılı 1983: 494). *Fünfkirchen*, Aziz István'dan önce Almanların koyduğu isimdir, daha sonra Latince *Quinque-Ecclesiae*'ye çevrilmiştir. *Quinque-Ecclesiae* adı beş kiliseden gelmektedir. *Quinque-Ecclesiae* ismi 896 tarihinden önceki zamana rastlar. Şehrin Slavca adı Pét crkva, Pet'i kostole'dir. Slavca kaynaklı bu sözcükler Almanca ve Latince kelimelere dönüşmüştür. Slav dilinde kilise kelimesini ifade eden crkva, kostole sözcüklerinin terk edilmesiyle pêt ve öt' sayı sıfatı olan bu kelimelerin Pécs kelimesini oluşturduğu ifade edilir. Pécs adının kaynağının sadece Slavcadan gelmediği, İllirlerden ve Yunanlılardan geldiğini ileri sürenler de vardır.⁴ Aziz László'ya ait 17 Nisan 1093 tarihli bir belgede ve III. Béla zamanında 1190 tarihli yine bir belgede Peuche adı görülmüştür. Eskiden Peuche olan şehrin adı sonradan Pécs olmuştur. Osmanlı dönemindeki adı ise Peçuy'dur.⁵

Peçuy, İsa'nın doğumunun 882. senesinde Büyük Sandor'un ölümünden önce inşâ edilmiştir. Macaristan Kralı Lajos'un mülkü olsa da, Mohaç muharebesinden sonra şehir Kral Ferdinand'ın eline geçmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman İstolni Belgrad'a (Székesfehérvár/Belgrad-ı Üngürüs) gider. Oradan yönünü Valpó

¹ Andras Kovacs, *A Pécsi Szölmüvesség Történeti Néprajza*, József Attila Tudományi Kar Néprajzi Intézet Doktori Disszertáció, Pécs 1964-65, s. 20.

² Papp Sandor, "Peçuy", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 34, İstanbul 2007, s. 215.

³ Hinnerk Dreppenstedt, *Donaukreuzfahrt Von Passau bis zum Scworzen Meer*, Trescher Verlag, Berlin 2011, s. 241.

⁴ Antal Klemm, *Pécs És A Mecsek Neve*, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könykiadó, Pécs 1935, s. 2-11.

⁵ Klemm, a.g.e., s. 12-16; János Scitovszky, *Baranya*, Nyomatott a' Lyceum' kövnyomó Intezetében, Pécs 1845, s. 231.

kalesine çevirir, kuşatmanın 18. günü kale alınır. Ardından Şikloş (Siklos) ve Peçuy kaleleri iç çatışmalar neticesinde güçsüz düşer ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın saldırılarına karşı direnemez. 20 Haziran 1543'de şehir, Türk birlikleri tarafından fethedilir.⁶

Şehir 17. yüzyıla gelindiğinde âdetâ bir doğu kasabasına benzemektedir. İnce taş işçiliği olan ve antik döneme uygun olarak inşâ edilen evler çeşitli yüksekliktedir. Evlerin büyük çoğunda hiçbir şehirde görülmemiş pembe renkli çiniler kullanılmıştır. Çevrelerinde bağlar, bahçeler, fiskiyeler ve havuzlar yer alır. Şehrin tüm sokaklarından bir ucundan diğer ucu görülebilmektedir. Geniş yaya yolları cadde ve sokaklar son derece temizdir. Ana cadde üzerinde şehrin soylularına ait 40 civarında saray yer almaktadır.⁷

Resim 1. 1686' da Peçuy (Fehér, 1959).

17. yüzyılda Peçuy'da "17 namazgâh (câmi ve mescit), 5 medrese, 11 mektep, 6 tekke, 3 hamam, 47 çeşme, 3 han, 400 kişi'nin ticaret yaptığı çarşı ve pazar, 2 mezar anıtı ve sayısı bir hayli fazla eğlence yeri" bulunmaktadır.⁸ Evliyâ Çelebi ise 17 câmi olduğundan bahsederken Esterhâzy Pâl'e göre; şehirde çoğunun kubbesi bakır, bazıları kurşun kaplı 16 câmi vardır. Diğer bir kaynakta ise, 1664 yılında 9 câminin

⁶Evlia Cselebi, *Evlia Cselebi Török Világutazó Magyarországi Utazásai*, çev. Imre Karácson, Gondolat, Budapest 1985, s. 226-227; Győző Gerő, *Pécs Török Műemlékei*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1960, s. 44.

⁷Andras Gyula, *A Thousand Year of Travel in Old Hungary*, Panorama, Budapest 1975, s. 141-142.

⁸Zolt Páva, *Az Oszmán Kori Pécs*, Szülöföld Könyvkiadó, Pécs 2014, s. 28.

olduğu belirtilir.⁹ 1543'den 1686 yılına kadar Osmanlı hakîmiyetinde kalan Peçuy, birçok bakımdan Türk dönemi için önemli bir geçmişe sahiptir.¹⁰

Biz bu çalışmada daha ziyade macarca kaynaklar ışığında Peçuy şehrinde Yakovalı Hasan Paşa'nın inşâ ettirdiği câmi, medrese ve mevlevîhâne (külliye) üzerinde durmaya çalışacağız.

Yakovalı Hasan Paşa

Hacı ve Gâzî lakablarıyla anılan Yakovalı Hasan Paşa, Yakova doğumlu olduğundan buraya içten bağlıdır. Hasan Paşa, Tunanın ötesinde bulunan Baranya bölgesindedir. Yakova adıyla iki şehir bulunmaktadır. Birinci şehir Kosova'nın batı sınırında bulunan Djakovica'dır. Diğeri Drava'nın ötesindeki Baranyadır. Macarca Diakovár olan şehrin bugünkü adı Djakovo'dur.¹¹

Hasan Paşa'nın büyükbabası ve babaannesi olan Sokulluların Peçuy ile bağlantıları vardır. Hasan Paşa güçlü bağlarla Peçuy'a bağlıydı. Kendini Peçuy'a âid görüyordu. Gâzî sıfatı ise Yakovalı Hasan Paşa'nın sınır boyunda görev yaptığına işaret etmektedir. Yakovalı Hasan Paşa'nın babası İbrahim Paşa'dır (Sarhoş).¹² Sarhoş İbrahim Paşa'nın annesi *Lala Mehmed Paşa'nın kızkardeşidir*. İbrahim Paşa *Kanije, Silistre* ve *Bosna* valiliği yapmıştır. 1633/34'de ikinci kez *Bosna Beylerbeyliği* görevine getirilmiş, 1635/36'da azledilmiş, kısa bir süre sonra ise vefat etmiştir.¹³

Aile mektuplarında da Yakovalı Hacı Hasan'ın babası İbrahim Paşa olarak geçmektedir. Sarhoş İbrahim Paşa olarak adlandırılan şahısla aynı kişi olabilir. Bu bilgi 1661 tarihli Padişah fermanında da vurgulanır. Bu ferman Sarhoş oğlu Hasan Paşa'ya hitâben yazılmıştır, yani Hasan Paşa muhatap alınır. Macarca mektuplar, İbrahim ve Hasan'ın Sokullu ailesinin bir ferdi olduğunu gösterir. Hacı Hasan'ın babası 1632'de Sokullu (Szokolovit) İbrahim adıyla Kassa Emniyet Amirine mektup yazmıştır. 1634'de Hasan Paşa, valiye yazdığı mektupta Sokullu (Szokolovit) adını kullanır.¹⁴ Hasan Paşa, *Miklós Esterházy*'ye yazdığı bir mektupta şöyle demektedir. "*Mi Nagysâgos Szokolovit Haszán Pasa*" (*Biz Sokullu Hasan Paşa Hazretleri*). Hasan Paşa'nın Sokullu sülalesinden geldiği aşikârdır. *Balázs Sudár*,

⁹ Balázs Kósa, Hajnalka Juhász, Lilla Gyüre, Olivér Schmidt, Renáta Németh-Szigeti, Kinga Éva Paczolai, Attila Béla Széll, "Az Utcáinkban Megbúvó Török", *Műszaki Tudományok Közlemények*, S. 9, 2018, s. 9.

¹⁰ József Molnár, *A Jakovali Hasszan dzsami*, Varos Idegenforgalmi Hivatala, Pécs 1968, s. 3.

¹¹ Erika Hancz, Szabolcs Varga, *Pécs Mindennapjai A Török Félhold Alatt*, Pannon Kültúra Alapítvány-Janus Pannonius Múzeums, Pécs 2013, s. 43-45.

¹² Balázs Sudár, "Ki volt Jakovali Hasszan pasa?", *Pécsi Szemle*, S. 9, 2006, s. 28-31.

¹³ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yay, C. 3, İstanbul 1996, s. 785.

¹⁴ Balázs Sudár, "Tko Je Bio Hasan-Paša Jakovali?", *Scrinia Slavonica*, S. 9, 2009, s. 400-401.

*Pécs'de Yakovalı Hasan Paşa Câmî*¹⁵ adlı eserinde; *Memibeyoğullarıyla* kan bağı olan ve câmiyi yaptıran kişinin Hasan Paşa olduğunu yazmaktadır.¹⁶

Câminin yapılış tarihi ve kurucusuyla ilgili iki kaynaktan bilgi bulabiliyoruz. Bu kaynakların ilki 1663'de Peçuy'u ziyaret eden Evliyâ Çelebi'nin *Seyahât-nâmesi*¹⁷, ikincisi 1680 tarihli bir padişah fermanıdır. Fermanla dervişlerden alınan tekkenin tekrar geri verilmesi emri yazmaktadır.¹⁸ *Seyahât-nâme* ve fermandaki bilgiye göre külliye 1663'de Hasan Paşa tarafından kurulmuştur. Evliyâ Çelebi'ye göre; Hasan Paşa'nın lakabı Yakova'dan geldiği için Yakovalı'dır. Külliye'yi (câmi, medrese ve Mevlevî tekkesi) Seget kapısının dışında inşâ ettirmiştir. Ferman ise, 1680'de Yakovalı Hasan Paşa'nın oğlu Hacı Memi'ye yazılmış ve tekkeye dair düzenlemelerden bahsetmektedir.¹⁹

Hasan Paşa hakkında ilk bilgi İtalyanca yazılmış bir mektupta yer almaktadır. 11 Aralık 1623 tarihli bir rapora göre, Yakovalı Hasan'ı Eğri Paşası olarak görevlendirirler. Fakat bu bilgi başka kaynaklarda geçmemektedir. Kesin olan ise, 1626'da babası Sarhoş İbrahim'in yazdığı bir mektupta, Hasan'ın Kaniye Paşası olarak atandığı bilgisidir. Erdel Prensi Gábor Bethlen de bunu doğrular.²⁰ Yakovalı Hasan'ın, Kaniye Paşası Sokullu Hasan Paşayla aynı kişi olduğu düşünülebilir. Hasan Paşa 29 Temmuz 1633'te de Kaniye Paşası olarak görevlidir.²¹ Géza Dávid "*Macaristan'da Yönetici Osmanlı Aileleri*" adlı makalesinde kaynak²² göstererek Hasan Paşa'nın "*1630'lu yıllarda Kaniye (Kanizsa) paşası olan İbrahimpaşazâde Hacı Hasan Paşa*" olduğu bilgisini verir.²³

Yakovalı Hasan Paşanın, 1631'den kalan aile mektuplarından anlaşıldığına göre; Hasan Paşa kutsal topraklara (Mekke-Medine) giderek hac farızasını yerine getirmiştir. Dolayısıyla Hacı sıfatını kullanır. Hacı Hasan Paşa, 1632 yazında Mekke'den İstanbul'a geri dönerek, İstanbul'da kendi pozisyonuna uygun bir görev için bekler.²⁴ Yakovalı Hasan Paşa, İstanbul'da kardeşine, sancakbeyliği

¹⁵ Balázs Sudár, *A Pécsi Jakováli Haszan pasa-dzsámi*, Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, Budapest 2010.

¹⁶ Geza Dávid, "*Macaristan'da Yönetici Osmanlı Aileleri*", *OTAM*, S. 38, 2015, s. 24.

¹⁷ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, 6. Kitap, C. 1, İstanbul 2010, s. 246-257; Evlia Cselebi, a.g.e., s. 228-232.

¹⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1953, s. 336.

¹⁹ Balázs Sudár, "*Tko Je Bio Hasan-Paša Jakovalı?*", s. 396.

²⁰ Balázs Sudár, "*Ki volt Jakovalı Hasszan pasa?*", s. 27.

²¹ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 45.

²² *BOA*, *Kepeci* 266, y. 15.

²³ Dávid, a.g.e., s. 23.

²⁴ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 43-44.

verilmesini de sağlar. Babası İbrahim Paşa'nın kardeşleri önemli mevki sahibidirler. Babası ve ailenin diğer fertleri lobi faaliyetiyle uğraşmışlardır.²⁵

Hasan Paşa 1649 yılında Bosna'ya atanır. 1661 yılında gönderilen padişah fermanında Hacı Hasan'dan bahsedilir ve şu ifadeye yer verilir. "Kanije sınır boyundaki ilişkilerinin bilgesi". Hasan'a Zrínyiujevár'ın (Zrínyi-Yeni Kale) yapım vazifesi verilirken, Kanije'nin muhafazasında da görevlendirilmiştir.²⁶

Hacı Hasan Paşayı, 1664'de padişah sınır sorunlarını çözmesi için Erdel'e gönderir. "Vasvar anlaşması ve Székelyhíd²⁷'in yıkılmasından dolayı ortaya çıkan sorunların çözümü için, 1664'ün sonunda Sultan, Erdel'e gönderdi." O dönemde Hasan Paşa Bosna Paşasıydı. Bosna Paşası rütbesini 1665'de Segesvár'da kullanmıştır. 13 Ağustos 1665'de Yakovalı Hasan Paşa yazdığı mektuba Sokullu (Szokolovit) Hasan olarak imza atmıştır. Erdel kaynaklarında Hacı Hasanla ilgili bilgilere sıkça rastlanmaktadır. Hacı Hasan Erdel Prensiyle görüşmüştür.²⁸

Hasan Paşa çoğunlukla şehirde ikâmet etmekteydi. Memi Paşa Peçuy'da Seged kapısının iç tarafında külliye kurduğundan ve aile vakıflarının tümünü bir çatı altında toplamak istediğinden Hasan Paşa da Seged kapısının dışında câmi, medrese ve mevlevihaneden oluşan külliye kurmuştur.²⁹

Yakovalı Hasan Paşa Câmi

Günümüze kadar gelen Peçuy'da Osmanlıların inşâ ettiği câmi, Macaristan'da tamamı sağlam kalmış tek yapıdır. Yakovalı Hasan Paşa câmiînin inşâ tarihi kesin bilinmemekle birlikte, 16. yüzyılın ikinci yarısında inşâ edildiği tahmin edilmektedir.³⁰ 1641'de yazılan macarca bir mektupta³¹, Yakovalı Hasan Paşa'nın Seget kapısı önünde bir külliye kurduğu yazılıdır. Külliye; câmi, medrese ve Mevlevî tekkesinden oluşur. 1663'de külliye'nin inşâsı tamamlanmış ve hizmete açılmıştır. Hasan Paşa, aile vakfının bir bütün olmasını istediğinden külliyeyi Seget kapısının dışına inşâ ettirmiştir. Câmi şehir surlarının dışında, şehir surlarına 30 metre uzaklıkta yer almaktadır.³²

Molnar'a göre; Evliyâ Çelebiden 180 yıl sonra Macar dil bilimci Mihály Haasz, Yakovalı Hasan Paşa Câmiî hakkında şu betimlemeyi yapmaktadır. "Sivül hastanenin yanındaki ibadet yeri de aslında câmiîdi. Kubbesinin içi 9 kulaç

²⁵ Dávid, a.g.m., s. 24.

²⁶ Sudár, "Ki volt Jakovalı Hasszan pasa?", s. 30.

²⁷ Székely köprüsü.

²⁸ Sudár, "Tko Je Bio Hasan-Paşa Jakovalı?", s. 395.

²⁹ Sudár, a.g.m., s. 405-406.

³⁰ Gerö, a.g.e., s. 22-24.

³¹ 1641 tarihli Sokullu Hasanın mektubu. *Bécs Turcica*, 115. Karton, Konv. 1641. Fol 64-5.

³² Hancz ve Varga, a.g.e., s. 43-46.

uzunluğundadır. Minaresi tamamen yontulmuş taştan yapılmış ve minarenin şerefesinin etrafı demir ızgaralarla çevrilmiştir. İmam buradan nida ederek insanları namaza çağırıyor” demektedir.³³ Seged kapısı yakınında olduğunu Evliyâ Çelebi de belirtmektedir. Askeri mühendis Joseph Haüy, (nedeni belli olmayan) şehir surlarının iç tarafında çok sayıda yapıya planında yer verirken Hasan Paşa Câmîi ve ona bağlı olan Mevlevîhâne’ye yer vermemiştir. Câmî kare şeklinde ve ebatı küçüktür. Minâresi 12 köşeli ve 20 metre uzunluğundadır.³⁴

Cami, Peçuy’da Müslümanlara ait 17 dini yapıdan birisidir. Hastane avlusunda bulunur. Câmîinin minare merdivenleri orijinal ve spiraldir. Bu merdivenler müezzinin ezanı okuyacağı yüksek balkona yani şerefeye çıkmaya yarar, minare tek şerefelidir.³⁵ Minâre güneybatı yönünde sağ köşededir. Taştan yapılmış minareye 87 basamakla çıkılır. Minarenin orijinal şerife taşları süslüdür. Günümüze kadar minare yıkılmadan gelmiştir.³⁶ (Bk. Resim 2).

Resim 2. Câmîinin Kubbe ve Minaresi (Şahin, 2013).

Câmîinin kibleşi 44 derece olması gerekirken 21 derecelik bir farkla 23 derecedir. Kible Gâzi Kasım Paşa câmîinde doğruyken Yakovalı’da 21 derecelik eğiktir. Bu durum Hasan Paşa câmîinin daha önce yapıldığını akla getirmektedir³⁷ Câmîi yanına inşâ edilen hastaneden dolayı, binalar arasında sıkışık kalmıştır. “Hastanenin kilisesi” olarak kutsal kabul edilmiş, 20. yüzyıla

³³ Molnár, a.g.e., s. 10.

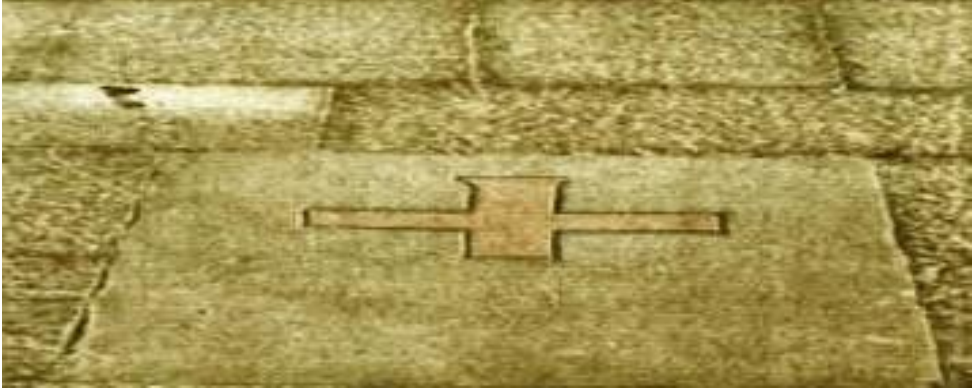
³⁴ Molnar, a.g.e., s.11-12.

³⁵ Andras Gyula, *A Thousand Year of Travel in Old Hungary*, Panorama, Budapest 1975, s. 143.

³⁶ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 46.

³⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri (Romanya Macaristan)*, C. 1, İstanbul 1977, s. 197-218.

kadar Katolik kilisesi olarak kullanılmıştır.³⁸ Kilise olduğu dönemde câminin tabanına bir haç kazınmıştır. Bu durum zeminde kullanılan materyallerin değiştirildiğini, taş yapıldığını gösterir.³⁹ (Bk. Resim 3).

Resim 3. Câminin Zeminine Kazınan İstavroz (Ayverdi, 1977).

Câmi ilk inşâ edildiğinde, kuzeybatı yönünde bir giriş kısmı bulunmaktadır. Bu giriş Evliyâ Çelebi'ye göre, medrese olarak kullanılan bölümdür. Mihrâb duvarında Hasan Paşa'nın kitabesini günümüzde görmek mümkündür.⁴⁰ Câmi mavimsi kurşun bir kubbeye kaplanmıştır. Medrese öğrencileri için küçük odalar bulunur.⁴¹ Gösterişli zengin bir giriş kapısına sahiptir. Bu kapının çevresini oyma taşlar, damlataşı şeklinde yapılmış süsler çevrelemiştir.⁴²

Osmanlının Macaristan'dan çekilmesiyle câmi talan edilmiştir. Ama halen duvarlarda zengin Türk mimârîsinin süsleme örneklerinden kesitler görmek mümkündür.⁴³ Evliyâ Çelebi'de Yakovalı Hasan Paşa Câmiî hakkında şu ifadeler geçer: "Bu geniş eski bir camidir. Bu da mavi has kurşun ile örtülü ibadethanedir. Minaresi başka tarz düzgün ve hoş minaredir. Avlusu gayet geniştir ki çevresi öğrenci odalarıdır".⁴⁴

1686'da Peçuy, Kapoşvar, Şikloş, Segedin'in elden çıkmasından sonra⁴⁵ câminin ve birçok Türk anıtının resimleri yapılmıştır. Sonrasında câmiyi hristiyan kilisesi

³⁸ Molnar, a.g.e., s. 11.

³⁹ Ayverdi, a.g.e., s. 217.

⁴⁰ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 46.

⁴¹ Gyula, a.g.e., s. 144; Cselebi, a.g.e., s. 229.

⁴² Hancz ve Varga, a.g.e., s. 46.

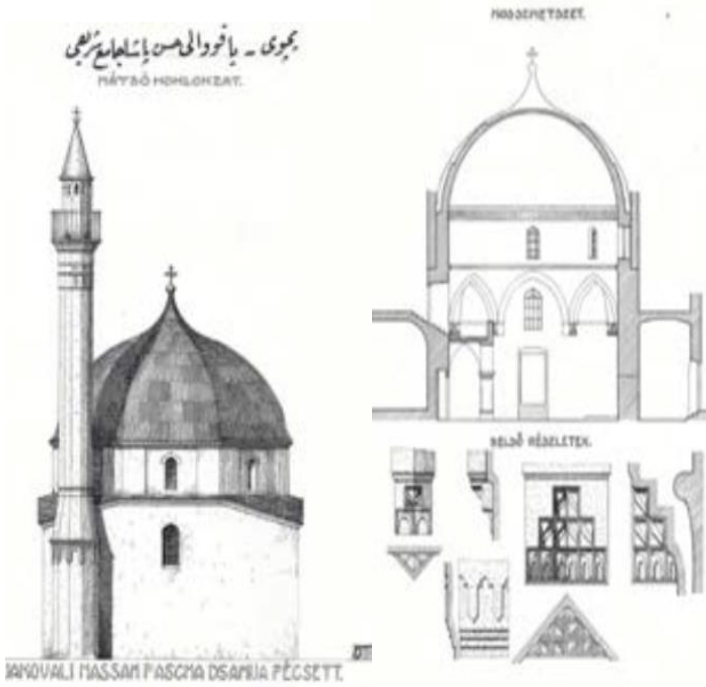
⁴³ Molnar, a.g.e., s. 12.

⁴⁴ Çelebi, a.g.e., s. 249; Cselebi, a.g.e., s. 229; Gerö, a.g.e., s. 22.

⁴⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, Ankara 1983, s. 471-494.

olarak tadil etmişlerdir. Câmideki İslamî unsurların üzerini kapatarak görülmesini engellediler. 1703-1732 yılları arasında Peçuy piskoposu Nesselrode büyük kapsamlı değişiklik yaptı. O dönemde câminin güneydoğu cephesine bugünkü hastanenin giriş kısmını kurdu.⁴⁶ Câminin 16. yüzyıldaki haline, giriş kısmı hariç, 1975’de yapılan restorasyonla dönülmüştür.⁴⁷

Hasan Paşa Medresesi, Peçuyda kurulmuş olan dördüncü medresedir. Bu medrese, İslami yüksek okul vazifesi görmüş, uzak yerlerden gelen öğrenciler burada eğitim almıştır. Osmanlı’nın Anadolu topraklarında verdiği eğitimin bire bir aynısı Peçuy’da görevli hocalar yardımıyla verilmiş, İslami eğitim düzenli olarak gerçekleştirilmiştir.⁴⁸ Yakovalı Hasan Paşa Medresesi, câminin haremindedir bulunuyordu, burayı çok kişi ziyaret ederdi. Bunların haricinde sayısı 11 olan ilkokul çocuklarının eğitim gördüğü sıbyan mektepleri, cami vakıflarının hayratıdır.⁴⁹

Resim 4. 1917’de Foerk Ernő’nün çizimiyle câmi (Kosa vd., 2018).

⁴⁶ Gerö, a.g.e., s. 24.

⁴⁷ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 46.

⁴⁸ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 56.

⁴⁹ Cselebi, a.g.e., s. 232.

Peçuy Mevlevîhânesi

Süfîler, Allah'a kendilerini adanmış kişiler olup, ruhlarını O'na çevirmişlerdir. İhtiyacı olanlara yemek verir. Hastalara bakar, eğitim faaliyetinde bulunurlar. Dervişlerin bir kısmı tekkelerde kalır, diğerleri zikir zamanı gelirdi. Süfîlerin bazıları, Mevlevî dervişleri olup Mevlevî dergâhlarını oluşturmuştur.⁵⁰ Mevlevî Dervişleri çok iyi yetişmiş vasıflı kişiler olan en ünlü dervişlerdendir. Osmanlı dervişlere çok büyük saygı ve imtiyaz göstermiştir. Macaristan'ı ziyaret eden Avrupalı gezginler semâ yapan dervişlerden bahsetmiş, müzik eşliğinde yapılan törenleri görmüşlerdir. Dervişler kendi çevresinde dönerek sağ ayaklarını öne doğru hareket ettirirlerdi. Mevlevî törenleri ilahi ve semâ eşliğinde son bulurdu.⁵¹

16. ve 17. yüzyıllarda Mevlevîler devlet temsilcileri ile iyi ilişkiler içinde, üst düzey kesimlere hitap etmekteydiler. Peçuy Mevlevîhânesi tek değildi. Faâliyetle olan diğer şehirlerde Mevlevîhâneler vardı. Mevlevî dervişleri 1591 yılında Budin'de câmi önünde yuvarlak halka şekli alarak Allah'ın Esmâ-ül Hüsnâsını zikir ederek Mevlevî töreni (semâ) yapmaktaydılar.⁵² Mevlevîlik, Osmanlı'da önde gelen bir cemâattir. Osmanlı topraklarında 100 civarında mevlvihâne vardı. Mevlevîhânelerin devlet tarafından desteklendiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Nitekim fetihlerle uğraşan devlet Mevlevîhâne'nin ihtiyaçlarını düşüncecek durumda değildi.⁵³

Mevlevîhânenin Özelliği

Peçuy Mevlevîhânesi Yakovalı Hasan Paşanın hayratıdır ve Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesinde bu mevlvihâneye geniş yer vermiştir.⁵⁴ Mevlevîhâneyi Yakovalı Hasan Paşa yaptırmıştır.⁵⁵ Mevlevî Tekkesi İrem bahçesine benzetilirken buranın şenlendirilmiş, imâr edilmiş, bağlı bahçeli mamûr bir yer olduğundan bahsedilir. Evliyâ Çelebi'nin anlatılarına göre, o dönemde Mevlevîhâne faâliyettedir. Mevlevîler, Macaristan'da Peçuy şehrini merkez olarak kullanmışlardır.⁵⁶ Evliyâ Çelebi'ye göre; binanın kubbesi kurşun örtülü, güçlü ve

⁵⁰ Páva, a.g.e., s. 76.

⁵¹ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 50.

⁵² Gabor Ágoston, "Macaristan'da Mevlevilik Ve İslam Kültürü", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 1994, s. 5-6.

⁵³ Sudár, "Ki volt Jakovalı Hasszan pasa?", s. 37.

⁵⁴ Süheyl Ünver, *Osmanlı İmparatorluğu Mevlvihâneleri ve Son Şeyhleri*, Mevlana Güldestesi, Konya 1964, s. 8.

⁵⁵ Mehmet Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, İstanbul 1913, s. 150.

⁵⁶ Ágoston, a.g.m., s. 6.

büyük taş yapıdır. Bu tekke Hasan Paşa Camisiyle bağlantılıdır. Tekkenin 20 bin kuruşa sahip olan vakfı vardır. Bu nedenle sürekli olarak sabah ve akşam gelip-gidenlere lezzetli yiyecekler dağıtırdı. Çok fazla fakir vardı. Açıkçası, Rum, Acem ve Arap ülkelerinde böyle muhteşem tekke görülmemiştir.⁵⁷

Peçuy Mevlevihanesi geniş kapsamlı ve hacimlidir. Mevlevîhâne'yi kültürlü ve eğitilmiş insanlar yönetmişlerdir. Balkan topraklarında az sayıda bulunan Mevlevî tekkeleri bir zamanlar önemli ve ehemmiyetli kurumlar olarak varlıklarını sürdürmüştür.⁵⁸ Evliyâ Çelebi'ye göre; *“Bir İrem bağı içinde bir Celâleddin Rumî tekkesidir ki çevresinde olan gül ü gülistan, nahlistan ve erguvanistan içinde bülbüller ney ve kudüm seslerini işittiklerinde onlar da bülbül nağmelerine başlarlar ki bütün çemenistan bülbüllerinin yanık sesleri insana taze can başışlar”*.⁵⁹

Nâdir olarak birçok yerde tekke açan Mevlevîler için Peçuy Mevlevîhânesinin önemi büyüktür. Mevlevîler kültür seviyesi, eğitim durumları yüksek, saygı bakımından en üst düzeyde idiler. Yakovalı Hasan Paşa vakfına âid olan bu tekkenin misafiri eksik olmazdı.⁶⁰ Tekke'de Mevlevîler kalıyordu. Öğrenciler öğrenim için gelirken, hacılarda ziyarete gelip geri dönmekteydiler. Tekke'de ve medrese'de İslâmi ilimlerde engin bilgisi ve kültürel geçmişi olan öğretmenler hocalık yapmaktadır. Burada ilâhiyâtla ilgili çalışmalar yapılmıştır. İstanbul'daki kütüphanelerden uzak olmasına rağmen Fars dilini çok iyi bilen yaşlılar ve gençler önemli edebi çalışmalar meydana getirmişlerdir. Geniş bir bakış açısıyla edebiyatla, sanatla ve bilimim farklı dallarıyla uğraşmışlardır.⁶¹

Tekkenin dış özellikleri ise şöyledir. Harem bölümünde öğrenciler için yapılan sayıları 70-80 adet hücre (odacık) bulunurdu. Külliye'nin mutfağında fakirler ve düşkünlere her gün yemek pişerdi. Külliye'nin aşevinde günde iki sefer yemek verilirdi. Zaten hayır maksadıyla yapılan yerdir. Binanın diğer bölümleri görülmeye değer güzelliktedir.⁶² Evliya Çelebi tekkenin dış özelliklerini şöyle anlatmaktadır. *“Dış avlusu yetmiş seksen kadar odalar ile döşenmiş, mutfak, kiler ve Rıdvan cenneti gibi cennet bağıyla süslenmiş, bakımlı ve şenlikli olup bezenmiş Hazret-i Mevlana tekkesidir, sırrı aziz olsun”*.⁶³ Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre; câminin müzesinde bulunan bir plânda hücre sayısı 27 adettir.⁶⁴ (Bk. Resim 6).

⁵⁷ Geró, a.g.e., s. 23; Cselebi, a.g.e., s. 232-233.

⁵⁸ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 51.

⁵⁹ Çelebi, a.g.e., s. 253.

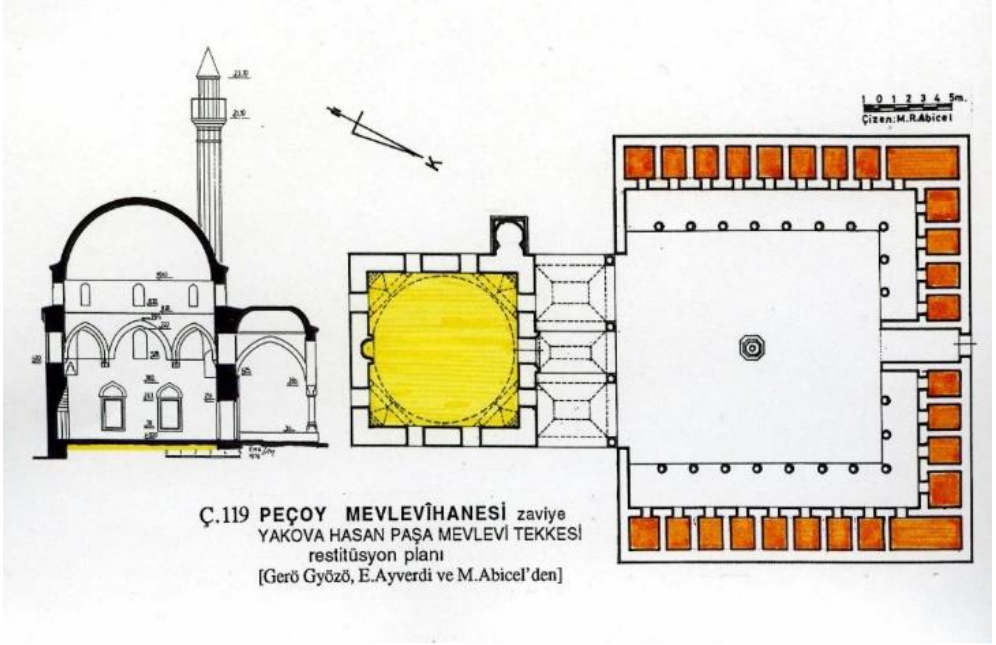
⁶⁰ Páva, a.g.e., s. 76.

⁶¹ Geró, a.g.e., s. 23-24.

⁶² Cselebi, a.g.e., s. 232; Páva, a.g.e., s. 76.

⁶³ Çelebi, a.g.e., 253-254.

⁶⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 210.

Resim 5. Peçuy Mevlevihanesi (Tanrıkorur, 2000).

Evliyâ Çelebi mevlevîhânenin bahçesi hakkında şu bilgiyi verir: “Haftada iki kere bu muhabbet meydanında semâ ve safâ olunca İrem bağında yetişen çeşit çeşit gül, sümbül, reyhan, zambak, menekşe ve erguvanlar deste deste testiler içinde semahane çevresine koyup Allah bilir ki bu çiçeklerin güzel kokularından tüm âşıkların, sadık dostların ve ahbapların dimağları kokulanıp bütün dervişler sema ve safalar edip çark-ı felek gibi dönerler”.⁶⁵ Mevlevîhâne’de semâ edilen müziklerin çalındığı semâhâne, Mesnevî okuyanların yeri, kürsüsü ve mihrâb vardır. Haftada iki sefer dervişler daire şeklini alarak dönerler. Semâ törenlerinde tef ve ney eşliğinde dönen dervişlere, macarca “kerengö dervis” denilirdi. Kendi etrafında dönen dervişlere verilen isimdir. Üzerlerinde uzun, beyaz renkli kaftan vardır. Başlarına Kumanların külahlarına benzeyen başlık takarlardı.⁶⁶ Peçuy Mevlevîhânesinin, yani tekkenin semâhâne kısmı kubbeli kare şeklinde yapılmıştır. Semâhâne,

⁶⁵ Çelebi, a.g.e., s. 253.

⁶⁶ Gerö, a.g.e., s. 23-24.

Mevlevîlikte semâ mukabelesinin yapıldığı yere verilen addır. Mevlevî semâhâneleri, semâ ayininin dâire şekline yapılmasından dolayı kare plânlıdır.⁶⁷

Peçuy'da farklı tarikatlar olsa da Mevlevîlik 17. yüzyılda en faâl dönemini yaşamıştır. Değerli Mevlevî dedeleri yetişmiştir. En önemli isimlerden biri Peçevî Ârifî Ahmed Dede, Konya'da Mevlevî dervişleri arasında öğrenim görmüştür.⁶⁸ (Peçevîzâde olarak bilinen Ârifî Ahmed Dede Peçuy'da doğmuş ve yaşamıştır.⁶⁹ Halvetî-Uşşâkî şeyhlerinden Peçuy'lu Mustafa Efendi'nin oğludur. Babası Peçuy'da yaşamıştır. İlmî eğitimini çocukluğunda Peçuy'da bulunan mevlevîhânededen alır. Hocası Musullu hafız Mehmed Dede'dir.⁷⁰ Peçuy Mevlevîhânesine, 1663-1664'de Çelebi Pir Hüseyin Efendi tarafından Musullu Hâfız Mehmed Dede şeyh olarak görevlendirilir. Peçevî Ârifî, Hâfız Mehmed Dedenin müridi olarak Peçuy Mevlevîhânesinde tarikat usûl ve erkânını öğrenir. Hâfız Mehmed Dede 1669'da Peçuy'dan ayrılarak Konya'ya dönmüş ve hayatının sonuna kadar Mevlânâ Türbesi ve Konya Mevlevîhânesinde hizmette bulunmuştur. Yerine Arap Halil Dede gelir, kısa süre görev yapar. Şeyhlik görevine İbrahim Dede getirilir.⁷¹ 1714'de Peçevî Ârifî Ahmed Dede Yenikapı Mevlevihanesinin şeyhi olur. 1724 ya da 1725'de vefat etmiştir.⁷² Evliyâ Çelebi'nin seyâhati sonrası, Halil adında bir kişi tekkeyi 1668 tarihinde alır. Fakat Hasan Paşa'nın oğlu Hacı Memi, tekkeyi dervişlerin kullanmaları için geri verir ve 1680'de Mahmut Dede şeyh olarak atanır.⁷³

Mevlevîhâne'nin Yanarak Yok Oluşu

Mevlevîhâne şehirde çıkan çok büyük yangında yok olmuştur. Yazılı kaynaklar da yandığından mevlevîhânenin tam tarihi bilinmemektedir. Miklós Zrinyi'nin kış seferi sırasında, Peçuy'a hücum edilmiş, 1664'de soygunlar gerçekleştirilmiş ve şehir ateşe verilmiştir. Zrinyi'nin emriyle, şehrin içinde ve dışında binden fazla yer ateşe verilir. Şehirde her yer yanar.⁷⁴ Peçuy Mevlevîhânesi de günümüze kadar gelememiştir. Câmi ise, bugün sanat târîhi

⁶⁷ Ş. Barihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 2000, s. 28-33.

⁶⁸ Papp, a.g.m., s. 216.

⁶⁹ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 51.

⁷⁰ Ziya, a.g.e., s. 149-150.

⁷¹ Ziya, a.g.e., s. 150; Bayram Ali Kaya, *Tekke Kapısı, Yenikapı Mevlevihanesinin İnsanları*, İstanbul 2012, s. 83.

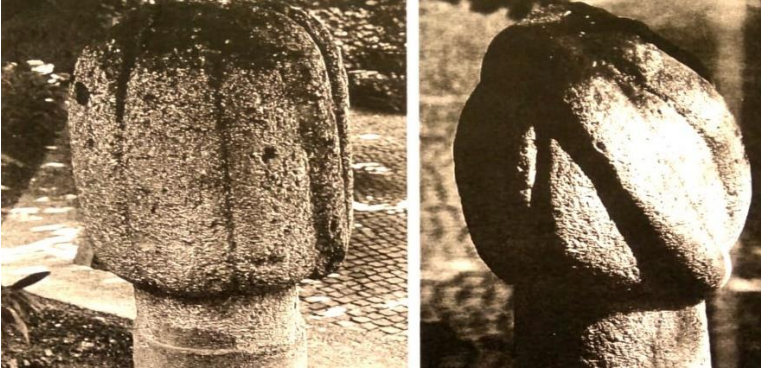
⁷² Süreyya, a.g.e., s. 321.

⁷³ Hancz ve Varga, a.g.e., s. 51.

⁷⁴ Molnár, a.g.e., s. 5.

müzesi olarak kullanılmaktadır.⁷⁵ Asırlar içinde meydana gelen olaylar tekkeyi iz bırakmadan yok etmiş fakat câmi sapaşğlam ayakta kalabilmiştir.⁷⁶

Yakovalı Hasan Paşa câmîinin arka bahçesinde Mevlevî tekkesine ait küçük bir mezarlık vardır. Dört adet kavuklu mezar taşı hâlen câmi bahçesindedir.⁷⁷ (Bk. Resim 6). Câmi ve tekkenin çevresi mezarlıktır. Türk dönemine ait mezarlar tamamen yok edilmiş, kavuklu mezar taşlarının büyük kısmını Fransisken rahipler inşaat sırasında duvar taşı olarak kullanmışlardır. Bir kaç Türk mezarı Janus Pannonius müzesi yeniçağ bölümünde muhafaza edilmektedir.⁷⁸

Resim 5. Câmînin arkasındaki mezarlıkta kavuklu mezar taşları (Páva, 2014).

SONUÇ

Bu çalışmada; Yakovalı Hasan Paşa hakkında bilgi verilmiş, Peçuydaki külliyesi incelenmeye çalışılmıştır. Hasan Paşa, câmî ve mevlevîhânesi hakkında kesin bilgi veren iki kaynak vardır. Biz bu kaynaklardan Hasan Paşa'nın lakabının Yakovalı olduğunu, külliyenin 1663 yılında ve Hasan Paşa tarafından kurulduğunu, İbrahimpaşa'nın oğlu Hasan Paşa'nın Kanije ve Bosna Paşası olduğunu görmekteyiz. Gâzi ve Hacı lakapları da Hasan Paşa'ya aittir.

Yakovalı Hasan Paşa Câmîi ise, tek şerefeli ve renkli taşlarla süslü minaresi yıkılmadan günümüze kadar gelmiş Osmanlı dönemi yapısıdır. Seget kapısı dışındadır. Câmî kiliseye dönüştürüldüğü dönemde zeminine bir haç kazınmıştır. Günümüzde müze olarak kullanılmaktadır. Peçuy Mevlevîhânesi Yakovalı Hasan Paşa'nın hayratıdır. O dönemde Mevlevîler Peçuy'u merkez olarak kullanmışlardır. Mevlevîhâne'nin 20 bin kuruşa sahip vakfı vardır. Fakir

⁷⁵ Papp, a.g.e., s. 216.

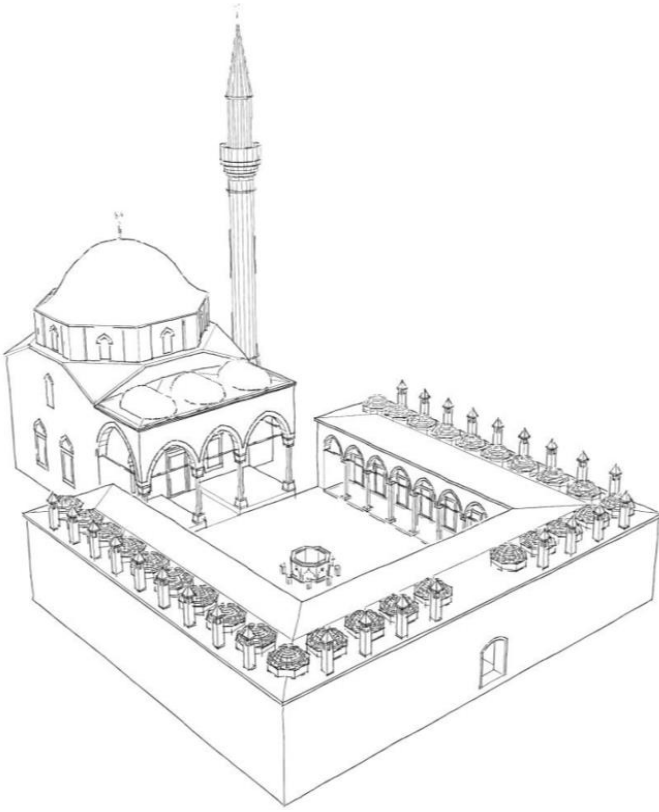
⁷⁶ Geró, a.g.e., s. 24.

⁷⁷ Páva, a.g.e., s. 93; Hancz ve Varga, a.g.e., s. 51.

⁷⁸ Geró, a.g.e., s. 24.

ve yoksullara her gün iki kez yemek verilen mevlevîhâne İrem behçesine benzemektedir. Mevlevîhâne'nin en önemli şeyhlerinden birisi Peçevî Ârifî Ahmed Dede'dir. Peçuy'da doğmuş büyümüştür. Peçuy Mevlevîhânesinde ilmî eğitimini almıştır. Yenikapı Mevlevîhânesi'nin şeyhi olmuştur. Camînin arkasındaki mezarlıkta kavuklu mezar taşları bulunmaktadır.

Ek 1: Resim 7. Peçuy mevlevîhânesinin restitüsyonu (M. E. Yılmaz, 2015).

KAYNAKÇA

- Ágoston, Gabor, "Macaristan'da Mevlevilik Ve İslam Kültürü", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 1994, s. 1-9.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, (Romanya Macaristan), C. 1, İstanbul 1977, s. 197-218.
- Cselebi, Evlia, *Evliya Cselebi Török Világutazó Magyarországi Utazásai*, çev. Imre Karácson, Budapest 1985.
- Çelebi, Evliyâ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, 6. Kitap, C. 1, İstanbul 2010.
- Çelebi, Evliyâ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, 6. Kitap, C. 2, İstanbul 2010.
- Dávid, Géza, "Macaristan'da Yönetici Osmanlı Aileleri", *OTAM*, S. 38, 2015, s. 13-30.
- Dreppenstedt, Hinnerk, *Donaukreuzfahrt Von Passau bis zum Scworzen Meer*, Berlin 2011.
- Fehér, Géza, *A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Hódoltságkori Török Emlékei*, Pécs 1959.
- Gerő, Győző, *Pécs Török Múemlékei*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1960.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlânâdan Sonra Mevlevilik*, İnkılap Kitapevi Yayınları, İstanbul 1953.
- Gyula, András, *A Thousand Year of Travel in Old Hungary*, Panorama, Budapest 1975.
- Hancz, Erika ve Varga, Sabolcs, *Pécs Mindennapjai A Török Félhold Alatt*, Pannon Kultúra Alapítvány-Janus Pannonius Múzeums, Pécs 2013.
- Kaya, Bayram Ali, *Tekke Kapısı, Yenikapı Mevlevihanesinin İnsanları*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Klemm, Antal, *Pécs És A Mecsek Neve*, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs 1935.
- Kovács, Andras, *A Pécsi Szölmüvesség Történeti Néprajza*, József Attila Tudományi Kar Néprajzi Intézet Doktori Disszertáció, Pécs 1964-65.
- Kósa Balázs, Hajnalka Juhász, Lilla Gyüre, Olivér Schmidt, Renáta Németh-Szigeti, Kinga Éva Paczolai, Attila Béla Széll, "Az Utcáinkban Megbúvó Török", *Műszaki Tudományos Közlemények*, S. 9, 2018, s. 131-134.
- Molnar, Janos, *A Jakovalı Hasszan dzsami*, Pécs Varos Idegenforgalmi Hivatala, Pécs 1968.
- Páva, Zolt, *Az Oszmán Kori Pécs*, Szülöföld Könyvkiadó, Pécs 2014.
- Papp, Sandor, "Peçuy", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 214-216.
- Scitovszky, János, *Baranya*, Nyomatott a' Lyceum' kövnyomó İntezetében, Pécs 1845.
- Sudár, Balasz, "Ki volt Jakovalı Hasszan pasa?", *Pécsi Szemle*, S. 9, 2006, s. 27-34.
- Sudár, Balasz, *A Pécsi Jakovalı Haszan pasa-dzsámi*, Múemlékek Nemzeti Gondnoksága, Budapest 2010.
- Sudár, Balasz, "Tko Je Bio Hasan-Paša Jakovalı?", *Scrinia Slavonica*, S. 9, 2009, s. 398-406.
- Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmanî*, C. 1, İstanbul 1996.
- Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmanî*, C. 3, İstanbul 1996.
- Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmanî*, C. 6, İstanbul 1996.
- Szakály, Ferenc, *Pécs A Törökkorban*, Pécs Története Alapítvány, Pécs 1999.
- Tanrıkorur, Şermin Barihüdâ, *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 2000.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1998, s. 494-495.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1983, s. 471-494.
- Ünver, Ahmet Süheyl, *Osmanlı İmparatorluğu Mevlevihâneleri ve Son Şeyhleri*, Mevlana Güldestesi, Konya 1964.
- Yılmaz, Mehmet Emin, "Peçuy Tekkeleri", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 2015, s. 165-180.
- Ziya, Mehmet, *Yenikapı Mevlevihanesi*, Tercüman yay., İstanbul 1913.

BÜVEYHOĞULLARININ SARAYINDA GÖREVLİ OLAN SÂBÎ TARİHÇİLER

SABIAN HISTORIAN COMMISSIONED IN THE PALACE OF BUYIDS

Houlih Mehdi ZAİN ALABDEN*

Öz

“Sâbiî” kelimesi hem bir topluluğa işaret ettiği gibi hem de İbrahîmî dinlerin dışında farklı bir inanca mensup olanları göstermektedir. Bu sebeple etnik veya dinî bir ifade mi olduğu konusu açıklığa kavuşmuş değildir. Bu makalede Harran dolaylarında yaşayan, bu sebeple “Harranlı Sâbiîler” olarak da adlandırılan, felsefe, tıp, tarih, edebiyat gibi pek çok alanda yaptıkları çalışmalarla ön plana çıkan ve Harran’ın bir kültür merkezi haline gelmesine katkı sağlayan Sâbiî adı verilen zümre kastedilmiştir.

Bilindiği üzere Abbâsîler döneminde kültürel çalışmalara oldukça önem verilmiş, ilim adamları devlet kademelerinde çeşitli görevlere getirilmiştir. Bu durum Abbâsîlerin zayıflaması ve halifelik makamının kontrolünün yavaş yavaş Büveyhîlere geçmesi, Büveyhîlerin de daha güçlenmesiyle devam etmiştir. Büveyhîler saraylarını ilim adamlarına açmışlardır. Bunlardan özellikle o dönemdeki tarihî gelişmelerin günümüze kadar ulaşmasında büyük katkısı olan Sâbiî tarihçiler dikkat çekmektedir. Bu maksatla öncelikle kısaca Büveyhoğullarından ve Sâbiîlikten bahsedilerek ardından Sâbiî tarihçilerle ilgili malumat verilecektir.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya/Türkiye. papatyagulu28@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0620-5755>.

•

Anahtar Kelimeler

Büveyhîler, Sâbüler, Harranlı Sâbüler, Sabî Tarihçiler.

•

Abstract

The word "Sabî" (Sabian) both refers to a community as well as to those having a different belief outside of the Abrahamic religions. Therefore, it is not clarified whether it is an ethnic or religious expression. However in the study performed, they are a community lived around Harran, and for this reason, they are called as the Sabians of Harran, they became prominent due to their studies conducted in many fields such as philosophy, medicine, history and literature and contributed to make Harran a cultural center.

As is known, cultural studies were attached great importance and scientists were assigned various duties at some levels of state during the Abbasid period. This continued with the weakening of the Abbasids, the gradual transition of the control of the caliphate to the Buyids and the gradual strengthening of the Buyids. Buyids opened their palaces to scientists. Among them, the Sabian historians, who had great contributions to the coming of the historical developments of that period until today, attract attention. Therefore, the purpose of this study is to investigate the historical contribution of Sabian historians commissioned in the palace of Buyids and to reveal their historical contribution to the present through their studies. For this purpose, firstly, Buyids and Sabians will be mentioned and then information shall be provided about Sabian historians

•

Keywords

Buyids, Sabians, the Sabians of Harran, Sabian Historians.

GİRİŞ

Büveyhoğulları, Fars kökenli olup, bu devlette Şîî mezhebi hâkimdi.¹ Büveyhî hanedanını kuran Büveyh'in lakabı Ebu Şuca'dır. Muharip bir güruhun reisi olan Ebu Şuca'nın oğulları Ali, Hasan ve Ahmet Merdeviç'e hizmet ederlerdi. Zamanla valilikler elde etmiş ve kısa bir sürede kuvvetlenmiş olan bu kimseler, Merdeviç'in ölümüyle önce İsfahan, sonra Şiraz'ı 323 / 934'te işgal ederek güney bölgelere uzanmışlardır. Ardından Şiraz'ı başkent yapmışlar ve Kirman'ı da aldıktan sonra Bağdat üzerine yürümüşlerdir.²

Ebu Şuca'nın oğullarından Ahmet 945 yılında Bağdat'a girince Türklerin buradaki nüfuzu sona ermiştir. Halifeler gittikçe Şîî İranlıların kontrolüne girmeye başlamış, bundan sonra da hilafet makamının kaderi Büveyhîler tarafından tayin edilmiştir. Nitekim Büveyhî hükümdarı Muizüddeve'nin Cuma hutbesinde halifenin ismiyle birlikte kendi adının da okunması emrini vermesi ve paraların üstünde kendi ismini de yazdırması bu durumun açık bir göstergesidir.³

Hilafet makamının ağırlığını ve otoritesini etkileyen, ehemmiyetini zedeleyen ve benzeri hareketler devam ettiği gibi şiddeti de giderek artmıştır. İlerleyen dönemde Halife el-Müstekfî-Billâh kör edilerek yerine el-Mutî'-Lillâh halife tayin edilmiştir.⁴ Böylece halifeler Şîî başkomutanların ve sultanların elinde kukla haline gelmiştir. Bağdat, İslâm dünyasının merkezi olmaktan çıkmış, Büveyhîler Irak'ı, başkentleri Şiraz'dan idare etmeye başlamışlardır. Böylece kendi idarelerindeki şehirler, Bağdat'ın sahip olduğu yüksek itibar ve önemi paylaşır hale gelmiştir. Abbâsî halifesi, bir iki tımarın geliriyle geçinmeye mecbur bırakılmıştır.⁵

Büveyhoğullarının kuvvetli oldukları dönem 949 ile 983 yılları arası olup en görkemli dönemlerini Adudüddeve zamanında yaşamışlardır. Adudüddeve zamanında Irak ve İran'daki küçük devletler hâkimiyet altına alınarak sınırlar genişlemiş, ayrıca kendisi halifenin kızıyla evlenerek hâkimiyetini garanti altına almıştır.⁶ Samsamud-Devle'den sonra ise devlet zayıflama sürecine girmiştir. Bu

¹ Hasan İbrahim Hasan, *Târihü'l-İslami's-Siyasi ve'd-Dinî ve's-Sakkâfi ve'l-İctimâî*, C. 3, Kahire 1964, s. 389-431.

² Mahmut Polat, *Ebu İshak İbrahim b. Hilal es-Sabiî'nin Hayatı ve Şiirleri*, (Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 1999, s. 3.

³ İbnü'l-Esir Ebu'l Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem eş-Şeybani, *el-Kâmilü fit-Tarih*, C. 8, Beyrut 1971, s. 197.

⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 337.

⁵ Polat, *Ebu İshak*, s. 4.

⁶ Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 6, Beyrut, t.s., s. 266.

devletin hâkimiyetine, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesiyle son verilmiştir.⁷

Büveyhoğulları, fetih hareketleri ve hilafet makamından yararlanmanın yanı sıra ilmî faaliyetlere de önem vermişlerdir. Abbâsîler döneminde ilim ve kültürel faaliyetlere verilen önem Büveyhoğulları zamanında da sürdürülmüştür. Tarihin bu kesitinde özellikle Büveyhiler döneminde önemli ilim adamlarının çeşitli görevlere getirilmiş olması, hatta içlerinde vezirlik bile teklif edilen kimselerin bulunması bu durumu destekler niteliktedir. Bilhassa Sâbiî ilim adamlarının Büveyhîlerin hizmetinde çalışmalarını sürdürdükleri görülmektedir.

Tarihin belli bir döneminde Sâbiîler, ilme hizmet etmiş ve büyük âlimler yetiştirmişlerdir. Bunların arasında tıp, matematik, astronomi, tarih ve edebiyat gibi ilimlerde yetişmiş pek çok bilgin ve edip vardır. Aynı zamanda her biri kendi dalında eşsiz eserler bırakmışlardır. Sâbiîlerin ilmi ehliyetleri, yüksek seciye ve ahlâkları, onları halifelerin, sultanların ve vezirlerin hizmetinde görevlendirilmek için aranan kimseler arasında kılmıştır.⁸

Sâbiî, Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli yerde geçmekle birlikte; bir topluluğa mı yoksa semavî dinler dışında farklı bir inanca mı işaret ettiği tartışmalıdır. Arapça'da bu kelimenin kökü "sâbee" olup, mensup olunan dinden çıkılarak başka bir dine girme ya da haktan batıla yönelme anlamlarına gelmektedir. Mesela İslâmiyet'in Hz. Peygamber tarafından yeni tebliğ edilmeye başlandığı yıllarda Kureyşliler eski atalarının inançlarından çıkarak İslâmiyet'i tercih edenlere "Sâbiî" demişlerdir. Ayrıca Benû Cezîme kabilesi de İslâmiyet'e girdiklerinde, "sâba'nâ, saba'nâ" diye nida atarak Müslüman olduklarını anlatmaya çalışmışlardır. O dönemde Müslüman olanlara da "kad sabe" denmiştir. Nitekim Ebû Zer el-Gifârî İslâmiyet'e girdiğinde de aynı ifadenin kullanıldığı belirtilmektedir⁹. Görüleceği üzere buradaki kullanım şekli daha çok bir sıfat şeklindedir.

Diğer taraftan Sâbiî denildiğinde Hârrânîler ile Mendailer akla gelmektedir. Fakat Sâbiîlik daha çok Hârrânîlerle özdeşleşmiştir.¹⁰ Bilim tarihine önemli katkıları olan isimler de Hârrânlı Sâbiîler olarak bilinmektedir. Sâbiî isminin Hârrânîlere ne zaman ve ne sebeple verildiği hakkında kesin bir malumat yoktur. Hz. İdris'i peygamberleri olarak kabul ettiklerini belirten görüşler olduğu gibi,

⁷ Polat, *Ebu İshak*, s. 5.

⁸ Polat, *Ebu İshak*, s. 95.

⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, C. 4, Mısır, t.s., s. 221-222.

¹⁰ Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, C. 2, Beyrut 1948, s. 247.

H. İbrahim zamanında hanîfliği reddeden Sâbi b. Mari sebebiyle onları İbrahimî dinlerin karşıtı olarak değerlendirenler de mevcuttur.¹¹

Müslümanlığı seçenlere karşı Kureyşli müşrikler bir sıfat olarak "Sâbiî" kelimesini kullansalar da Müslümanlar bu adlandırmayı kabul etmemişler ve benimsememişlerdir. Çünkü Kureyşliler Sâbiî kelimesini Müslümanlarla alay etme maksatlı kullanmışlardır. Cemil b. Ma'mer el-Cumahi, Hz. Ömer (ö. H. 23/M. 644)'in Müslüman oluşunu, Kureyş'e "Ey Kureyş bakınız, Ömer İbnü'l-Hattab Sâbiî olmuş" diye bildirince, Hz. Ömer, "yalan söylüyorsun ben Müslüman oldum" demiş ve bunu reddetmiştir. Benu Hanife reisi, Surname b. Asal Müslüman olunca, ona Sâbiî mi oldun diye sorulmuş, o da cevaben "hayır, fakat Müslüman oldum" demiştir. Yukarıda zikredilen Benu Cezîme kabilesinin, hangi hâl ve şartlar altında, İslâm olduk manasına "saba'na saba'na" dedikleri bilinmemekle birlikte, onların "saba'na" demeleri, herhalde eski dinimizden yeni dine meylettik manasında olsa gerektir.¹²

Kur'ân-ı Kerîm'in ifadesinden anlaşıldığına göre, Sâbiîler hususî dinleri olan bir cemaattir. Zira onlar, orada müstakil din sahipleri arasında zikredilmişlerdir. eş-Şehristani Sâbiîleri, İbrahim peygambere tabi olan hunefânın mukabili olduğunu söylemektedir. İbn Hazm (H. 383-456/ M. 993-1064) da, onlar, Hz.İbrahim'in peygamberliğini kabul etmezler demektedir¹³. Ancak Mes'ûdî ise Sâbiîlerin, Hz. Âdem, Nuh, İdris, Şit, Yahya gibi zevatı peygamber addettikleri zikretmektedir.¹⁴

Sâbiîlerin yoğun yerleşim yeri olarak kabul gören Harrân, İslâm döneminde Yunan kültürünün merkezi haline gelmiş, başta felsefe, astronomi, tıp, matematik olmak üzere pek çok alanda ilim tahsil etmek isteyen kimseler bu bölgeye gelmişlerdir. Harrâniler olarak da adlandırılan bu yöre halkına "Sâbiî" denilmesinin ise halife Me'mûn döneminde olduğu iddia edilmektedir.¹⁵

Harrân Sâbiîleri ile ilgili İbnü'n-Nedim (ö. M. 995) şu bilgileri aktarmaktadır: "Halife Me'mun Bizanslarla harp etmek için Mudar (Diyarbakır civarı) dolaylarından geçerken 'Harrânî' ya da 'Harrânî' denen bir zümreye tesadüf eder. Bu topluluğun saçlarının uzun olması ve giyimlerindeki farklılık dikkat çeker. Halife Me'mun onlara 'ehli zimmet misiniz?' sualini sorar. Karşılığında 'Harrânîyiz' cevabını alır. Bu cevap üzerinde

¹¹ Mahmut Polat, "Harranlı Sabiî Ediplerden Hilâl b. El-Muhassin ve Gasünnime", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6/VI, Şanlıurfa 2001, s. 96.

¹² İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Sabiîler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, Ankara 1962, s. 104; Bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zehab*, C. 3, Beyrut 1997, s. 112.

¹³ İbn Hazm, *el-Faşi*, C. 1, s. 35; Cerrahoğlu, a.g.m., s. 104.

¹⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zehab*, C. 2, s. 102; Cerrahoğlu, a.g.m., s. 104-105.

¹⁵ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, Mısır 1955, s. 129.

Me'mun Yahudi mi, Mecusi mi, Nasranî mi olduklarını sorar. Karşısındakiler 'Hayır' diye yanıtlayınca, bu sefer, kitaplarının, nebilerinin ne olduğunu sorar. Bu sorusuna da açık bir cevap alamayınca Me'mun, onların putları ilah edinen zındıklardan olduklarını ve onları öldürmesinin helal olduğunu söyler. Fakat cizye verdiklerini belirtirler. Me'mun ise cizyenin Kur'an'da geçen ehli kitaptan alınabileceğini, ya ehli kitaptan birini seçmelerini ya da sefer dönüşü hepsini öldüreceğini söyler. Me'mun'un bu tehdidine karşılık Harrânilerden bir kısmı Müslüman, bir kısmı Hristiyan olurken bir kısmı da mevcut inanç ve geleneklerini muhafaza etmeye çalışmıştır. Başka bir rivayet göre de Halife Me'mun'un sualine 'biz Sâbiîyiz, bu bir dini inançtır ve Kur'an'da da geçmektedir' demişlerdir. Me'mun'un ölümünden sonra ise Sâbiîlerin pek çoğu yeniden saçlarını uzatarak, eski inançlarını sürdürmüşlerdir. O vakitten beri de bu gruba Sâbiî dendiği belirtilmektedir.

Büveyhoğulları, asırlarca hüküm sürmüş bir devlettir. Ancak ilim adamlarını desteklemişler, çeşitli devlet kademelerinde görev vererek onların bilgilerinden istifade etmişlerdir. Bunlar içinde aralarında akrabalık bağı olan Harrânlı Sâbiîler dikkat çekmektedir. Büveyhoğulları sarayında çeşitli görevlere getirilmiş olan Sâbiîli ilim adamları bıraktıkları eserlerle günümüze ışık tutmuşlardır. Konumuz itibarıyla aşağıda Büveyhî sarayında çeşitli kademelere gelmiş olan Sâbiî tarihçilerden ve bıraktıkları eserlerden bahsedilmiştir.

1.Sâbit b. Sinân

Tam adı, Ebü'l-Hasan Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbi' el- Harrânî'dir. Kurre ailesi Harrânlı olmakla birlikte Bağdat'ta süreç içerisinde kuşaktan kuşağa bilim mirasını aktaran, yüksek devlet kademelerinde yer almış önemli bir ailedir. Sâbit b. Sinân ünlü filozof, mütercim Sâbit b. Kurre'nin soyundan gelmiş başta tarih olmak üzere tıp ve çeşitli alanlarda kendini yetiştirmiş bir âlimdir.¹⁶ Bağdat'ta, Abbâsîler döneminde ilme yaptığı katkıları ve tıp alanındaki hizmetleriyle tanınan Harrânlı İbn Kurre ailesinin bir ferdi olarak dünyaya geldi; babası Sinân b. Sâbit, dedesi Sâbit b. Kurre'dir. Aklî ilimleri ve tıbbî babasından tahsil ederek Bağdat'ın önde gelen hekimleri arasında yer aldı ve Büveyhî Emiri Muizzüddevl'e Hipokrat ve Calinus'un (Galen) eserlerini okuttu. Babasıyla birlikte halife Râzî-Billâh'ın sarayında bulundu, daha sonra Müttaki-Lillâh, Müstekfî-Billâh ve Mutî-Lillâh'ın özel hekimliğini yaptı.¹⁷ Bu son halife döneminde Bağdat'ın Büveyhîler tarafından işgal edilmesi ve Büveyhî emîri Muizzüddevl'e Ebü'l-Hasan Ahmed b. Büveyh ed-Deylemî'nin emîru'l-ümerâ

¹⁶ Ali Bakkal, *Harran Okulu*, Şanlıurfa 2006, s. 159.

¹⁷ Mahmut Kaya, "Sâbit b. Sinan", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 356; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Târih*, C. 10, Beyrut 1971, s. 244-248.

olarak hilâfet merkezini ele geçirmesi üzerine bütün bürokrat ve görevliler arasında ister istemez Sâbit b. Sinân da vardı. Bu dönem içinde inşâ kâtibi olduğu gibi aynı zamanda kendi mesleği olan tabiplik gereği olarak Bağdat'taki hastanelerin yönetimi ve baştabipliği de ona verilmişti. Ayrıca Sâbit, İbnü'l-Furât'ın el-Mufaddal'da yaptırmış olduğu hastanede vezir el-Hâkânî tarafından görevlendirilmişti.¹⁸

Sâbit b. Sinân'ı 925 senesinde dönemin veziri Muhammed b. Ubeydullah el-Hakanî Bağdat'ta bulunan Derbü'l-mufazzal isimli hastahaneye başhekim olarak görevlendirmiştir. Diğer taraftan yolsuzluk iddiasıyla Hakanî hapse atılmış, halife Râzî-Billâh tarafından önce eli, ardından dili kesilmiştir. Tüm bu olaylara şahit olan Sâbit b. Sinân, Hakanî'nin yaşadığı acıyı ve onu nasıl tedavi ettiğini ayrıntılı olarak yazmıştır.¹⁹ Kaynaklarda Sâbit b. Sinân'ın 974 senesinde vefat ettiği yazmakla birlikte, dönemin önemli tarihçilerden olan yeğeni Hilal b. Muhassin ise 975 yılında öldüğünü belirtmiştir.²⁰ Kaynaklarda Sâbit b. Sinân'ın daha çok tarihçiliği üzerinde durulmakta, tıp ve riyazî ilimler alanında herhangi bir eserinden söz edilmemektedir. Fakat dönemin ileri gelen devlet adamlarının özel hekimliğini yapabilecek kapasitede olması, onun tarih ilmî dışında tıp ilmine de vakıf olduğunu kanıtlamaktadır. Ne yazık ki bu değerli ilim adamından yalnızca günümüze *Kitabü't-Tarih* isimli eseri ulaşmıştır. Sâbit b. Sinân bu eserini büyük bir özen ve özveri ile kaleme almış olup döneminin en önemli eserlerinden birisi olmuştur. O, bu eserinde 908 ile 976 yılları arasında cereyan eden gelişmeleri anlatmıştır. Taberî tarihini tamamlayıcı bir niteliktedir. Yeğeni Hilal b. Muhassin de dayısının eserinin devamı niteliğinde bir eser kaleme alarak, 1055 yılına kadar yaşanan gelişmeleri aktarmıştır.²¹ Sâbit b. Sinân'ın bizzat kendisinin yaşamış olduğu dönemle ilgili olarak yazmış olduğu bu kitap, Büveyhî işgali ile Abbâsî tarihi açısından büyük önem arzeden farklı olayları ihtiva etmektedir. Bu eserde Abbâsî devletinin birçok özel sırrı mevcuttur. Sâbit b. Sinân, Abbâsî devletinde uzun yıllar ve birkaç kez vezirlik yapan vezir ve hattât Ali b. Mukle'yi hapiste olduğu günlerde tedavi etmiş ve ondan dinlediği çok önemli olayları kitabında anlatmıştır. Sâbit'in *Târih*'i için Kıftî, "üstüne daha iyi bir kitap yazılmamıştır" demektedir.²² İbn Miskeveyh, Hemedânî, İbnü'l-Esir, Zehebî ve başkalarının geniş ölçüde ictibasta bulunduğu eserin Karmatîler hakkında en orijinal kaynak

¹⁸ Bakkal, *a.g.e.*, s.159.

¹⁹ İbn Ebu Usaybia, *Uyünü'l-enba'*, *fi tabakâti'l-etibbâ*, el-Mektebetü-Şâmile, ts, s. 305-306.

²⁰ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hukemâ' (Târihü'l-hukemâ')*, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire 1908, s. 77-78.

²¹ Kaya, "Sâbit b. Sinan", s. 356.

²² Bakkal, *a.g.e.*, s. 160.

niteliğindeki bölümü günümüze ulaştırmış ve Süheyl Zekkar tarafından *Tarihu ahbâri'l-Karamita* içinde yayımlanmıştır.²³

Kız kardeşinin oğlu Hilâl de bu *Târih*'e zeyl yazmıştır. Sâbit'in ve yeğeni Hilâl'in *Târih*'leri olmasa 907-1055 yılları arasındaki olayların çoğu bilinmezdi. Bu iki *Târih*, Abbâsî Devleti'nin teşkilatı ve kültür hayatı hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Devrin en büyük tarihçilerinden olan Miskeveyh, H. 295-340 yıllarındaki olayların tarihini yazarken, Taberî'nin yanı sıra Sabit'in *Târih*'inden de yararlanmıştı. İbnü'l-Adim *Buğyetü't-Taleb* isimli Halep tarihinin birçok yerinde bundan nakiller yapmıştır. İbnü'l-Cevzî de *el-Muntazam* isimli umumî tarihinde Sâbit'in *Târih*'inden beş parça (metin) iktibas etmiştir. Bunların bir kısmı havadis ve bir kısmı da vefeyât'a dairedir.²⁴

Sâbit b. Sinân'ın ayrıca *Müfred fi ahbâri's-Şam ve Mısır* isimli kitabı olduğu bilinmekte olup, Mısır ve Suriye tarihinin anlatıldığı eser günümüze kadar ulaşamamıştır. Ayrıca *Vefeyâtü men tüvüffiyê fi külli sene min sene selase mi'e ile's-seneti'lleti tüvüffiyê fiha* adlı bir eseri daha bulunduğu söylenmektedir.²⁵

2. Ebû İshâk İbrâhîm

Tam adı, Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn b. Hayyun es-Sabî el-Harrânî'dir. İzzüddeve Bahtiyar'ın divan kâtibi olarak bilinir.²⁶ Ebû İshâk'ın iki künyesi vardır. Güvenilir kaynakların tümünde Ebû İshâk'tır.²⁷ Bununla beraber "Ebû İshâk" yerine, sadece iki eserde "Ebu'l-Hasan" olarak geçtiği de görülmektedir. Ebu İshak'ın "Sâbiî" ve "Harrânî" olmak üzere iki nisbesi vardır. Sâbiî dinine bağlılığıyla "es-Sâbiî", ailesinin Harrân kökenli oluşu nedeniyle ve inanç olarak Harrânî mezhebine mensup olduğundan da "el-Harrânî" nisbesini almıştır. Meşhur nisbesi "es-Sâbiî'dir. Harrânîlik, Sâbiîliğin bir kolu sayıldığından ya da es-Sabî sözünden el-Harrânî kastedildiği için kullanılmış olabilir Çünkü "es-Sâbiî" denilince Sâbiîliğin bir kolu olan "el-Mendai" değil "es-Sâbiî" anlaşılmaktadır.²⁸

Ebû İshâk'ın doğum tarihi hakkında çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Onun hayatı ve yaşı hakkında geniş bilgi veren es-Sâlibî, Ebû İshâk'ın ne zaman doğduğunu zikretmemiştir.²⁹ Ancak Ebû İshâk'ın torunu, Ebu'l-Hüseyn Hilal b. İbrahim, dedesinin 25 Kasım 925 tarihinde doğduğunu söyler. Bununla beraber

²³ Kaya, "Sâbit b. Sinan", s. 356.

²⁴ Bakka, *a.g.e.*, s. 160.

²⁵ Kaya, "Sâbit b. Sinan", s. 356.

²⁶ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Niihaye*, C. 11, Mektebetü'l-Ma'rif, Beyrut 1977, s. 313.

²⁷ Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 134.

²⁸ Polat, *Ebu İshak*, s. 10.

²⁹ Ebu Mansur Sâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, C. 2, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1956, s. 241.

bu tarihten daha geç olduğu muhakkak olan 932 yılını gösterenler de olmuştur. Fakat Ebû İshâk'ın 925 tarihinde doğduğu görüşü ağır basmaktadır.³⁰

Ebû İshâk'ın, doğduğu yeri Harrân olarak gösterenler olduğu gibi Bağdat'ta doğduğunu söyleyenler de vardır. Büyük ihtimalle Ebû İshâk Harrân'da doğmuş ve sonradan ailesiyle beraber Bağdat'a intikal etmiştir. Ebû İshâk'ın ilk eğitimi hakkında kendi nakillerinin dışında herhangi kapsamlı bir bilgi elimizde mevcut değildir. Onun hayatını yazan ve Bağdat'ta doğup büyüdüğünü zikreden kaynaklar, çocukluğu hakkında bize çok az bilgi vermektedir. Hayatının önemli bir bölümünü teşkil eden çocukluk dönemi bizim için kapalı ve meçhuldür. Ancak onun iyi bir eğitimden geçtiği belirtilmektedir. Çünkü küçük yaştan itibaren edebiyat, tıp, matematik, geometri ve tarih ilimlerini okuduğunu, Sabîlik ve İslamî ilimlerle de meşgul olduğunu kendisi de ifade etmiştir.³¹

Diğer taraftan Ebû İshâk'ın babası Ebu'l-Hasan (935) Bağdat'ın önemli tabiplerinden birisi olup, devletin üst kademesindeki insanlarla münasebeti bulunan bir kimsedir. Bir ekonomik gücü ve ilmi seviyesi olan böyle bir babanın, küçük yaştan itibaren kendi oğlunun terbiyesi ve eğitimiyle ilgilenmemesi mümkün değildir. Bunu Sâbiîlerin kendi çocuklarını, en güzel şekilde eğitme ve yetiştirme adetlerinin bilinmesi teyit etmektedir. Çünkü Sbiî ailesi kendi çocuklarına ilmi, kültürü ve ahlâkı vermeye özen gösterirdi. Sâbiî ailelerde ilim, verasetle birbirlerine intikal ederdi. Bu nedenle Sâbiîlerin hayatlarını yazanlar, onların bu yöndeki faziletlerine değinmişlerdir. Bu sebeple Ebû İshâk'ın ilk tahsili, ailevî bir meslek haline gelen doktorluk yani tıp branşı üzerinde olmuştur. Ancak onun meylî ve arzusu sürekli olarak, edebiyatla meşgul olmak.³²

es-Sabî'nin Ebu'l-Hasan babası çocukluk ve gençlik yıllarında kendisine sürekli olarak ona tıp kitaplarını okutup, tabip olmasını istemiştir. Bu nedenle başka şeylerle meşgul olmaması için daima uyarmıştır. Bunun sonucunda Ebû İshâk tıp dalında tamamıyla mahir olmuş ve hastanede resmî görevle her ay 20 dinara çalışmıştır. Hatta zaman zaman babasının yerine devlet büyüklerinin tedavisine gittiği de olmuştur. Ancak o, fırsat buldukça edebiyat kitaplarını okumaktan geri kalmamıştır. Babası bunu hissettiğinde ona "*Yaorum seleflerinin sanatından yüz çevirme*" dediği nakledilir.³³

Ebû İshâk, edebiyatla uğraşma iznini babasına Horasan vezirlerinden gelen ve pek çok tıbbî ve gayrî tıbbî meseleyi ihtiva eden mektuba hazırladığı cevapla

³⁰ İbnü'l-Kıftî, *Târîhü'l-hukemâ'*, s. 75-76.

³¹ Polat, *Ebu İshak*, s. 11.

³² İbnü'l-Kıftî, *Târîhü'l-hukemâ'*, s. 350-351.

³³ Yâkut, *Mu'cem*, C. 2, s. 52.

koparabilmiştir. Büyük bir itina ile hazırlanan cevabın Ebû İshâk tarafından yazıldığını öğrenen babası buna çok sevinmiş ve ona “Şimdi sana edebiyatla uğraşmaya izin veriyorum. Haydi git katip ol” dediğini bizzat Ebû İshâk’ın kendisi nakletmiştir. Bu olay bize onun güzel bir terbiye ve eğitimden geçtiğini göstermektedir.³⁴

Ebû İshâk’ın babası, oğlunun atalarının izinden giderek onların aldığı eğitimleri alarak kendilerine nesilden nesile intikal eden ilimlere yönelmesini arzuluyordu. Ebû İshâk’ın tabip olarak yetişmesiyle bu arzusu gerçekleşmiştir. Ancak o tabip ve edip olmakla yetinmemiş, geometri ve matematik ilminde kendini yetiştirmiş ve astronomi ilminde de usturlap yapacak seviyeye yükselmiştir.³⁵

Ebû İshâk’ın edebiyat dışındaki ilimlerdeki başarısına rağmen, bu ilimleri hiç sevmemiştir. Nitekim bu ilimler onun kendi iradesiyle değil ailesinin baskısıyla tahsil etmiş olduğu ilimlerdir. Kendisinin arzu ettiği alan olan edebiyatta başarılı olmuştur.³⁶ Gençlik döneminde farklı ve çok sayıda kitap okuduğundan dolayı dili oldukça etkili kullanabiliyordu. Bu özelliği ile saray çevrelerinin de dikkatini çekmeyi başaran Ebû İshâk, Muizzüddeve zamanında vezirlik yapan Mühellebî tarafından önce divan kâtibi olarak vazifelendirilmiştir. Daha sonra ise başkâtip yapılmıştır.

Muizzüddeve’den sonra Büveyhîlerin başına geçen İzzüddeve Bahtiyar zamanında da aynı görevde bulunmayı sürdürmüştür. Fakat İzzüddeve Bahtiyar ile Adudüddeve arasında çıkan taht kavgasında başkâtip olması sebebiyle yazdığı yazışmalar, Adudüddeve tarafından olumsuz karşılanmıştır. Çünkü Adudüddeve bu yazışmalarda Ebû İshâk’ı, Bahtiyar’ı övmekle kendisini ise yermekle itham etmiş, bu düşüncesinden dolayı da ona karşı kin beslemeye başlamıştır. Bu sebeple Adudüddeve’nin 978 yılında Bahtiyar ile giriştiği taht mücadelesini kazanması Ebû İshâk’ın aleyhine gelişen bir sürecin de başlamasına yol açmıştır. Tahta geçer geçmez ilk işi Ebû İshâk’ı hapsedmek ve onun fillerin ayakları altında ezilmesi emrini vermek olmuştur. Fakat araya Adudüddeve’ye nazı geçen kişilerin girmesi üzerine onu bağışlamış ve ona Büveyhîlerin tarihini anlatan bir eser kaleme alması emrini vermiştir. Ebû İshâk, Adudüddeve’nin “*tacü’l-mille*” lakabından yola çıkarak eserine *Kitabü’l-t-Taci* adını vermiştir. Kitabın yazım aşamasında ise eserin biten kısımları öncelikle Adudüddeve’nin kontrolünden geçmekte ve onun direktifleri doğrultusunda eserin yazımına

³⁴ Yâkut, *Mu’cem*, C. 2, s. 55-56.

³⁵ İbnü’l-Kıftî, *Târîhü’l-hukemâ*, s. 350.

³⁶ Yâkut, *Mu’cem*, C. 2, s. 58-59.

devam edilmekteydi. Hoşnut olmadığı kısımlar ise emri doğrultusunda değiştiriliyordu. Ebû İshâk İbrâhîm'in 994 tarihinde Bağdat'ta vefat ettiği belirtilmektedir³⁷. İbnü'n-Nedim ise 990 yılından önce öldüğünü aktarmaktadır.³⁸

Ebû İshâk'ın aldığı ilimlerden biri de İslâmî ilimlerdir. Her ne kadar, Müslüman olmamışsa da, mektuplarında ve şiirlerinde açıkça görülen İslâmî ilimlere vukufuyeti onun böyle bir eğitimden geçtiğini gösterir. Ebû İshâk'tan bahsedenler, Kur'ân-ı Kerîm'i tamamıyla ezbere bildiğini ve İslâmî ilimlere muttali olduğunu naklederler. Gerçekten de mektup ve şiirlerinde istişhad için, Kur'ân-ı Kerîm'den iktibas ettiği ayetler ve kullandığı hadisler bu iddiayı doğrulamaktadır.³⁹

İslâmî ilimlerdeki bu derinliğine karşılık atalarının inancına oldukça bağlıydı. Büveyhî sarayında görev yaptığı müddette önemli devlet adamlarından İslâm dinine geçmesi karşılığında ciddi teklifler almışsa da, atalarının inancından dönmemiştir. Hatta İzzüddeve Bahtiyar tarafından İslâm dinini kabul etmesi karşılığında vezirlik makamının teklif edildiği iddia edilmektedir. Adudüddeve'nin 975 yılında Bağdat'a düzenlediği geziye davet edildiğinde ise aile efradı İslâm dinine geçeceğinden endişelenmiş ve bu davete icabet edememiştir⁴⁰. Ölümünden sonra ise Şerîf er-Radî onun için bir mersiye kaleme almıştır. Radî bu sebeple oldukça eleştirilmiş ve bu mersiyeden hareketle Radî'nin saltanatta gözü olduğunu, Adudüddeve ile arası açık olan Ebû İshâk'ın da onun desteklediğine dair bu mersiyeyi kanıt olarak göstermişlerdir. Buna karşılık Radî, mersiyesini Ebû İshâk'ın ilmî kişiliğine hürmeten yazdığını söylemiştir⁴¹. Ebû İshâk'ın o dönemin önemli edipleri ve şairlerinden olan Radî ile Büveyhoğullarının önemli vezirlerinden Sahib b. Abbad ile yakın ahbap oldukları bilinmektedir. Öyle ki Abbad ölümünden önce maddî sıkıntılar içinde yaşayan Ebû İshâk'a destek olmuştur.⁴²

Vezir Abbad, Ebû İshâk'ın Arap edebiyatının en önemli risale yazarı olduğunu savunmuştur. Nitekim Ebû İshâk'ın kaleme aldığı risaleler hem edebî hem de tarihî yönden oldukça ehemmiyet taşımaktadır. Yaşadığı dönemde Büveyhî sultanlarına ve vezirlerine yazdığı şiirler ve methiyelerle de bu konudaki yeteneği ve bilgisiyyle göz doldurmuştur. Adudüddeve'nin hükümdarlığı döneminde hapse atılması onun merhamet temalı şiirler de yazmasına yol

³⁷ İbn Tagrıberdi, *Nücümü Zahire fi muluki Mısır ve Kahire*, C. 4, Kahire 1929, s. 167.

³⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 193-194.

³⁹ Polat, *Ebu İshak*, s. 13.

⁴⁰ Yakût, *Mu'cem*, C. 2, s. 51.

⁴¹ Yakût, *Mu'cem*, C. 2, s. 26.

⁴² Rahmi Er, "Sâbî, Ebu İshak", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 339.

açmıştır.⁴³ Ebû İshâk'ın gazel türünde de başarılı çalışmalar ortaya koyduğu belirtilmektedir.⁴⁴

Ebû İshâk'ın bilinen en önemli eseri, *Kitâbü Devleti Beni Büveyh ve ahbâri'd-Deylem ve'btida'i emrihim* olup *Kitabü't-Tâci* olarak bilinen eserin yalnızca 22 varaktan oluşan kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Bu eser, Muhammed Hüseyin ez-Zübeydî tarafından *el-Münteza'min Kitabî't-Tacili-Ebi İshak es-Sabi* ismiyle yayımlanmıştır. Muhammed Sabir Han ise bu eseri Mütevekkiliyye Kütüphanesi'nde kayıtlı nüshaya dayanarak *el-Münteza' mine'l cüz'i'l-evvel min Kitabî't-Taci* adıyla neşretmiştir. Neşredilen eserde kitapla ilgili inceleme ve değerlendirme yazılarına da yer verilmiştir.⁴⁵

Onun bir diğer önemli eseri *Resâ'ilü's-Sabi'*dir. Bu eser yaklaşık bin varaklık kapsamlı bir risale koleksiyonu olup, konularına göre çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Eserdeki bazı nüshalar ise kütüphanelerde *el-Muhtar at min Resâ'ili's-Sabi* ismiyle kayıtlıdır. Risalelerin bir bölümü Emir Şekib Arslan tarafından *el-Muhtar min Resâ'ili's-Sabi* ismiyle yayımlanırken, bir kısmı da Muhammed Yunus Abdülâl tarafından Kahire Üniveritesi'nde doktora tezi için neşredilmiştir. Emir Şekip'in neşrettiği kısımlarda Büveyhî hükümdarlarıyla ilgili resmî yazışmalar yer almaktadır.

Ebû İshâk İbrâhîm'in *Kitâbü Mürâseleti's-Şerif er-Radî*⁴⁶ isimli bir eseri daha bulunmaktadır. Muhammed Yusuf Necm tarafından *Resâ'ilüs-Sabi' ve's-Şerif er-Radî* adıyla yayımlanmıştır. Onun yukarıda zikredilenler dışında başka bir eseri de *Münşe'âtü's-Sâbi* olup, Darü'l-kütübü'l-Mısriyye'de 454 sayfa tutarında bir nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir. Sâbî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Divanü's-Sâbi'*, *Kitâbü Ahbâri ehlihî ve veledi ibnihî (ebihî)*, *Kitâbü İhtiyâri şî'ri'l-Mühellebî*⁴⁷. Ancak 994/384 de vefat etmiştir.

3.Hilâl b. Muhassin

Ebü'l-Hasen Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm es-Sâbî edip, kâtip ve bir tarihçi olup 359/970 yılında Bağdat'ta doğmuştur.⁴⁸ Çocukluğu hakkında fazla bilgi yoksa da Sâbîlerin bilinen terbiye ve eğitimiyle yetiştiği muhakkaktır. Hilâl, asrının ileri gelen âlimlerinden Ali b. İshâ er-Rummânî (H. 377/ M. 987), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Harrâz gibi âlimlerden

⁴³ Sâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 242-312.

⁴⁴ Er, "Sâbî, Ebu İshak", s. 339-340.

⁴⁵ Er, aynı yer.

⁴⁶ Fuat Sezgin, *Tarihu t-Türasi'l-Arabi*, Arapçaya trc. Mahmud Fehmi Hicazi, C. 4, Riyad 1982, s. 182.

⁴⁷ Er, "Sâbî, Ebu İshak", s. 340.

⁴⁸ Hatib el-Bağdadi, *Tarihu'l Bağdad*, C. 14, Beyrut t.s., s. 14-76.

ders almıştır⁴⁹. Ancak onun en büyük hocası ve hayatını yönlendiren kişi, dedesi Ebû İshâk es-Sâbi'dir. Dedesinin arzusu, onu kendi yerine Divanü'l-İnşa riyasetine getirtmekti. Bu nedenle kültürlü ve bilgili yetişmesine özen göstermiştir. Ona dili ve edebiyatı sevdirek belağat ve fesahatını iyi bir noktaya getirtmiştir. Hilâl'e gösterilen bu ilgi onda erken yaşta zekâsının gelişmesine ve olgunlaşmasına yardımcı olmuştur.⁵⁰

Hilâl b. Muhassin Divan'dan bahsederken, "Kendimi bildim bileli, Samsamüddeve döneminde İnşa Divanı'nda dedem Ebu İshak'ın yerine kadılara gönderilen mektupları kendim yazar ve imzalıdım" demektedir.

Hilâl'in yükselişi devam etmiş ve sonunda Fahrü'l-Mülk tarafından İnşa Divanı'nın başına getirilmiştir. Fahrü'l-Mülk, Sultanüddeve tarafından öldürülünceye kadar, onun himayesinde gayet müreffeh bir hayat geçirdi. Hilâl'e otuz bin dinarlık büyük bir servet bırakarak, ölümünden sonra bile onun rahat bir hayat yaşamasına vesile oldu.⁵¹

Hilâl'in Müslüman oluşu hayatının en büyük olayıdır. O, İmadüddeve'nin veziri Ebu Mansur İbrahim b. Mafene (366-433) gibi devlet adamlarından etkilenmekle beraber, daha sonra 309 / 921 yılında rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve Müslümanlığa yönelmiştir.⁵² Hilâl, Müslümanlığını 403 / 1012 yılında Hz. Peygamber'i üçüncü kez rüyasında görünceye kadar gizlemiştir. Müslüman olur olmaz da hemen Musa el-Kazım Mescidi'ne giderek orada Müslümanlarla beraber namaz kılmıştır. Hilâl'in hidayetini duyan Fahrü'l-Mülk ona hilatlarla beraber yüz dinar gönderdiyse de o bunların tümünü reddederek sırf Allah rızası için Müslüman olduğunu söylemiştir. Müslüman bir kadınla evlenen Hilâl'in bu kadından birkaç çocuğu olmuş; içlerinden Muhammed Garsünnime adındaki oğlu üne kavuşmuştur.⁵³

Gayet müreffeh bir yaşamı olan Hilâl kesinlikle siyasi olaylara karışmamıştır. Onun bu tarafsızlığı, 448/1056⁵⁴ yılında vefatına kadar yazma ve telif etme imkânını vermiştir. Bununla birlikte Hilâl Abbâsîlerin siyasi iktisarsızlığından dolayı her an tedirginlik içerisindeydi. Dünün en sevilen veziri, bugün fillerin ayağı altına atılarak katledilebiliyordu. Dostlar birbirini öldürtebiliyordu. Hilâl'in ruhunu etkileyen işte bu olaylardı. Bu gaddarlıktan *Gurerü'l-Belağa* adlı eserinde

⁴⁹ Yakut, *Mu'cem*, C. 1, s. 294.

⁵⁰ Polat, "Harranlı Sabî...", s. 98-99.

⁵¹ İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzi, *el-Müntazam fi Tarihi'l-Ümem ve 'l-Müluk*, C. 8, nşr. Muhammed Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1992, s. 101-102.

⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 502.

⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 8, s. 178-179.

⁵⁴ Zehebi, *Sıyyeru a'lami'n-Nübelâ*, C. 3, nşr. Şuayb el-Arnaut, Beyrut 1985, s. 25.

bahsetmiştir. Hilâl, gayet vakur ve kültürlü bir insandı. Konuşurken ve yazarken daima tevazu gösterir; başkalarını incitmeye çalışırdı. Sadakat ve güven sahibi bir âlimdi.⁵⁵

Hilâl'in tarihçiliği gelenek olarak aileden gelmekteydi. Dayısı Sâbit b. Sinân (H. 365/M. 975) asrının en büyük tarihçisiydi⁵⁶. Dedesi Ebû İshâk da tarihçiydi. Bu sebeple onun tarihle ilgilenmesi gayet tabiiydi. Vefat ederken bile oğlu Garsünnime'ye *Kitabü't-Taci fi Ahbari'd-Devleti'd-Deylemiyye* adlı eserini tamamlamasını vasiyet etmiştir. Bu büyük eser, dedesiyle beraber İnşa Divanı'nda bulunmaları kendi döneminde vuku bulan devlet sırlarına vakıf olmaları ve olayları ilk elden yazmaları açısından önemlidir. Bir edebiyatçı olarak Hilâl edebiyat ve şiir sevgisini de dedesi Ebû İshâk'tan almıştır. Ona edebiyatı sevdiren dedesidir. Bize ona ait pek çok nesir örnekleri ulaşmış; dedesinin aksine onun günümüze ulaşan şiiri sadece eş-Şerifü'l Murtaza'ya gönderdiği şiirdir.⁵⁷

Hilâl'in hayatından ve bıraktığı eserlerden onun bir şair olmaktan çok bir nesir yazarı olduğu anlaşılmaktadır. Onun nesirciliği, dedesi Ebû İshâk'ın gayret ve çabasıyla olmuştur. Onu edebiyat ve dil sevgisiyle yetiştirerek ona en yüksek nesir üsluplarını öğretti. Bu nedenle Hilâl belîğ bir edip, usta bir mektupçu olarak yetişti. Eğer üslubunun güzelliğindeki beyan ve fesahat olmasaydı kesinlikle İnşa Divanı'na getirilmezdi. Onun edebiyattaki yerini tespit bakımından sadece yazmış olduğu *Gurerü'l-Belağa* adlı eserine bakmak yeterlidir.⁵⁸

Hatib el-Bağdadî, Hilâl b. Muhassin'in kendisinden hadis yazdığını ve ravîlik konusunda oldukça önemli bir isim olduğunu belirtmiştir. Hilâl, Şerif el-Murtaza isimli Şîî âlimle dostluğunu geliştirmiş ve onun adına ölümünden sonra bir mersiye kaleme almıştır. İbn Butan ile de yakın ahbap oldukları, Bağdat-Kahire arası gerçekleştirdiği seyahatine dair izlenimlerini onun isteği üzerine yazmasından hareketle anlaşılmaktadır.⁵⁹

Hilâl b. Muhassin'in önemli eserlerinin başında *Kitâbü'l-Vüzerâ*, (*Ahbârü'l-vüzerâ*, *Tuhfetü'l-ümera' fi tarihi'l-vüzerâ*) gelmektedir. Hilâl b. Muhassin bu eserinde Büveyhoğullarının önemli vezirlerinden ve devlet adamlarından bahsetmektedir. Eserin tamamı günümüze kadar ulaşmasa da, bir bölümü *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-ümera fi tarihi'l-vüzerâ* ismiyle yayımlanmıştır. Mihail Avvad

⁵⁵ Polat, "Harranlı Sabî...", s. 99.

⁵⁶ İbnü'l-Kiftî, *Târîhü'l-hukemâ*, s. 110.

⁵⁷ Polat, "Harranlı Sabî...", s. 99.

⁵⁸ Polat, aynı yer.

⁵⁹ Casim Avcı, "Sâbî, Hilal b. Muhassin", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 340.

ise kaynaklarda onun bu eserinden yapılan alıntıları derleyerek *Aksam da'i'a min Kitabi'l-Vüzera* ismiyle neşretmiştir.⁶⁰

Hilâl b. Muhassin'in başka bir eseri de *Rüsümü Dâri'l-Hilâfe*'dir. Bu eser, Büveyhî sarayındaki resmî yazışmaları, çeşitli protokol kurallarını içermesi ve o dönemdeki idarî sistemle ilgili bilgiler vermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca o döneme ait önemli belgelere de eserde yer verilmesi, Hilâl'in kendi gözlemlerini de bu eserde aktarması eserin ehemmiyetini daha da artırmaktadır. Bu eser Mihail Avvad tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve çeşitli notlar eklenmiştir.⁶¹

Hilâl'in bilinen bir eseri de *Kitabü't-Tarih*'tir. Yukarıda da bahsedildiği üzere bu eser dayısı Sâbit b. Sinân'ın eserinin devamı niteliinde olup 1055 yılına kadar cereyan eden tarihî olayları kapsamaktadır. Kırk ciltlik bir eser olduğu iddia edilen bu kapsamlı çalışmadan günümüze çok az bir bölümü gelebilmiştir. Günümüze ulaşan kısım, 999 ile 1003 yılları arası Büveyhî hükümdarı Bahâüddeve'nin dönemini anlatmaktadır. H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth tarafından İbn Miskeveyh'in *Tecaribü'l-ümem'i* ile birlikte neşredilmiş, daha sonra İngilizce tercümesiyle beraber tekrar yayımlanmıştır.

Hilâl'in önemli eserlerinden birisi de *Gurerü'l-Belâga*'dır. Bu eser Hilâl'in edebî bilgisi ve dili kullanmadaki ustalığını kanıtlaması bakımından oldukça önemli olup, 21 konu kısa cümlelerle edebi bir sanat ve ince bir üslupla kaleme alınmıştır. Diğer taraftan eserde resmî ve özel yazışmalara çeşitli anekdot ve şiirler eklenmiştir. Vezir Ahmed el-Fesevî'ye ithafen yazılan bu eserde fetihler, devlet yönetimi, antlaşmalar, hediyeleşme, tebrikleşme, dostluk gibi konular da işlenmiştir. Eser beş yazma nüshası esas alınarak Muhammed ed-Dibacî tarafından neşredilmiştir.

Hilâl b. Muhassin'in çeşitli kaynaklarda ismi geçen fakat günümüze ulaşamayan eserleri de vardır. Bunlar; *Kitâbü Ahbâri Bağdad, el-Emâsil ve'l-a'yan ve münteda'l'avâtif ve'l-ihsan, Kitâbü Me'asiri ehlih, Kitâbü'r-Resa'il, Kitâbü's-Siyâse, Kitâbü'l-Küttâb*'tır.⁶²

SONUÇ

Büveyhoğulları Devleti 932 yılında kurulmuş olup, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat üzerine düzenlediği sefere kadar varlığını sürdürmüştür. Bir devlet ömrü için kısa sayılabilecek bu süreçte Büveyhîler, ilim

⁶⁰ Avcı, "Sâbî, Hilal b. Muhassin", s. 340-341.

⁶¹ Avcı, "Sâbî, Hilal b. Muhassin", s. 341.

⁶² Avcı, aynı yer.

erbabına özellikle de Sâbiîlere sarayda çeşitli görevler vererek, onların ilimlerinden ve bilgisinden istifade etmişlerdir.

O dönemde Sâbiîler, Harranîler olarak da bilinmekte olup Yunan kültürel mirasının bir nevi taşıyıcısı olmuşlardır. Harran'da başta felsefe, astronomi, tıp, matematik gibi alanlarda önemli ilim adamları yetişmiş, pek çok kişi de ilim öğrenmek adına Harran'a gitmiştir. Büveyhîler de saraylarını açtıkları Sabîî ilim adamları sayesinde pek çok bilginin günümüze kadar gelmesine öncelik etmiştir. Özellikle Sabîî tarihçiler, Büveyhîlerin sarayında ve çeşitli devlet kademelerinde bizzat aktif görev alarak, o dönem tarihini gözlemleyerek kaleme almışlar, günümüze de bu bilgilerin ulaşmasına katkı sağlamışlardır.

Kısa ömürlü Büveyhî Devleti'nde, o dönemde görev verilen Sabîî tarihçiler çok fazla olmasa da, bunlar arasında Sâbit bin Sinân, Ebû İshâk İbrâhîm ve Hilal bin Muhassin gibi ilim adamlarının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu âlimler tarih dışında, tıp, edebiyat gibi alanlarda da kendilerini geliştirmişlerdir. Çünkü Sâbiîlerde bilgiye, öğrenmeye, okumaya o dönemde son derece önem verilmekteydi. İsmi geçen bu ilim adamları özellikle kaleme aldıkları tarihî eserleri ile X. ve XI. yüzyıllardaki tarihi olaylar hakkında tafsilatlı bilgiler edinmemizi sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, Mısır 1955.
- Avcı, Casim, "Sâbiî, Hilal b. Muhassin", *DİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 340-341.
- Bakkal, Ali, *Harran Okulu*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2006.
- Buhâri, *el-Câmiu's-Sahih*, C. 4, Mısır t.s.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, Ankara 1962, s. 103-116.
- Er, Rahmi, "Sâbiî, Ebu İshak", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 339-340.
- Hatib el-Bağdadi, *Tarihu'l-Bağdad*, C. 14, Beyrut t.s.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 11, Mektebetü'l-Ma'rif, Beyrut 1977.
- İbn Ebu Usaybia, *Uyünü'l-enba'*, *fi tabakâti'l-etıbbâ*, el-Mektebetüş-Şâmile, t.s.
- İbn Tagriberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire fi mülûki'l-Mısır ve'l-Kahire*, C. 4, Kahire 1930-1956.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem eş-Şeybani, C. 8-9-10, *el-Kâmilu fit-tarih*, Beyrut 1971.
- İbnü'l-Kıfti, *İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hukemâ' (Târihu'l-hukemâ')*, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire 1908.
- İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist fi Ahbâri'l Ulemâi'l-Musannifin mine'l-kudemâi ve'l-Muhdesin ve Esmâ'il-Kütübihim*, Beyrut 1978.
- İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzi, *el-Müntazam fi Tarihi'l-Ümem ve 'l-Müluk*, nşr. Muhammed Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1992.
- Kaya, Mahmut, "Sâbit b. Sinan", *DİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 356.
- Mes'ûdî, *Mürucu'z-Zeheb*, C. 2, Mısır 1948.
- Polat, Mahmut, *Ebu İshak İbrahim b. Hilal es-Sabiî'nin Hayatı ve Şiirleri*, Yayınlanmamış Doktora, Tezi Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999.
- _____, "Harranlı Sâbiî Edeplerden Hilâl b. El-Muhassin ve Garsünnime (Hayatları ve Esreleri)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 6, Şanlıurfa 2001, s. 95-109.
- Sezgin, Fuat, *Tarihu t-Türasi'l-Arabi*, Arapçaya çev. Mahmud Fehmi Hicazi, C. 4, Riyad 1982.
- Sâbiî, *el-Muhtâr min Resa ili'ş-Şabi'*, nşr. Şekib Arslan, Dârü'n-nehdati'l-hadise, Beyrut t.s.
- Sâlibî, Ebu Mansur, *Yetîmetü'd-dehr*, C. 2, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1956.
- Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, C. 2, Beyrut t.s.
- Zehebi, *Siyyeru a'lami'n-Nübelâ*, C. 3, nşr. Şuayb el-Arnaut, Beyrut 1985.

USAD, Güz 2019; (11): 299-304
E-ISSN: 2548-0154

PROF. DR. MUSTAFA KÖKSAL KAFALI
(20.01.1934 – 28.08.2019)

*Bayram ÜREKLİ**

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye burekli@selcuk.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-8985-9190>.

Gönderim Tarihi: 06.11.2019

Kabul Tarihi: 04.12.2019

Türk ilim ve fikir hayatının en önde gelen isimlerinden ve Türk Tarihi, Türk kültürü ve Türk Coğrafyası alanında ülkemizin en yetkin hocalarından olan Mustafa Kafalı hocamızı 28 Ağustos 2019'da kaybettik. Türk tarihi alanında yaptığı çalışmalarının yanında çok sayıda Türk tarihi uzmanı yetiştirmiş bir ilim adamıdır.

Mustafa Kafalı'nın ailesi ananeye göre Karaman Türkmenlerine mensup olup, Cumhuriyetin kuruluş yıllarına kadar Kafalızâde adıyla bilinen bir ailedir. Aile önceleri Karaman ve Ermenek yöresinde yerleşmiş, daha sonra Konya'ya gelerek Konya'nın köklü ailelerinden biri olmuştur. Mustafa Kafalı'nın büyük dedesi Kafalızâde Hacı Hasan Efendi Şerefeddin Cami-i Şerifi imam ve hatibi, bilahere Kafalı (Saidiye) Medresesi'ne müderris olmuştur. Dedesi Hacı Mustafa Şükrü Efendi de (öl.1917) Şerefeddin Cami-i Şerifi'nde kırküç yıl imam ve hatiplik yapmış, aynı zamanda medresede müderrislik görevini de ifa etmiştir.

Mustafa Kafalı 1934 yılında Konya'da doğdu. Babası Mehmet Sait Efendi (1884-1963), annesi Feride Hanım'dır. Mehmet Sait Efendi 1910 yılında Müdde-i Umum olarak Van'da göreve başlamış. Cumhuriyetin ilanından sonra Hakimliğe geçerek 1949 yılında emekliliğine kadar ülkenin değişik yerlerinde hakim olarak çalışmıştır.

Mustafa Kafalı, ilkokulu Konya'da Ahmet Paşa, İsmet Paşa ve Taş Mektep adıyla da bilinen Akif Paşa Mektebi'nde okudu. Ardından dönemin Anadolu'daki en iyi liselerinden olan Konya Lisesi'ni bitirerek 1953 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne girdi. Bu fakültenin Tarih Kürsüsü'nden 1959 yılında mezun oldu. 1960 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü'nde Prof. Dr. Zeki Velîdi Togan'ın asistanı oldu. Zeki Velîdi Togan'ın danışmanlığında doktora çalışmasına başladı. "*Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ullusu'nun Tarihi*" adlı tezi ile 1965 yılında doktora payesini aldı. Zeki Velîdi Togan'ın ilk ve tek doktora yaptırdığı öğrencisidir.

Doktora sonrası Afyonkarahisar'da yedek subay olarak vatani görevini tamamlayıp, 1968'de üniversiteye tekrar döndü. 1962 yılında tarihçi Sevgi Hanım'la evlendi.

İlmî çalışmalar yapmak üzere 1971-1972 yılında Londra'ya gitti. Dönüşünde "*Altın-Orda Hanlığı'nda Sayın Han Sülalesi Devri (1227-1360)*" adlı tezi ile doçent oldu. 1975 yılında Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin daveti üzerine iki yıl süre ile misafir öğretim üyesi olarak Bağdat'ta bulundu. Bağdat Üniversitesi'nde Türk tarihi, Türk kültürü üzerine ders ve seminerler verdi. Yurda döndükten sonra, 1979 yılında, "*Çağatay Hanlığı (1227-1345)*" adlı profesörlük takdim tezini hazırlayıp, profesörlük payesini aldı. Fakat profesörlük kadrosu kendisine 24

Mayıs 1982 yılında üniversite senatosunun kararı ile verildi. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi Rektörlüğü'nün daveti ile öğretim üyesi olarak Konya'ya gitti. Konya'da Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü görevlerini yürüttü. Aynı zamanda Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığını da üstlenen Kafalı, 12 Eylül Askerî Darbesi'nin devam eden etkisi nedeniyle zorunlu olarak Ankara'ya tayin edildi.

Ocak 1984 tarihinde daha önce lisans eğitimini tamamladığı Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü öğretim üyeliğine tayin oldu. Bir yıl sonra Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğüne getirildi. Enstitünün faaliyeti doğrultusunda yüksek lisans ve doktora programından bir hayli öğrenci mezun etti.

Mustafa Kafalı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda lisans, yüksek lisans ve doktora dersleri vererek tez danışmanlığı görevlerini yürüttü. Yirmi yüksek lisans, yirmi bir doktora tezi yönetti. Yetiştirdiği Genel Türk Tarihi öğrencileri arasında Üçler Bulduk, Sadettin Gömeç, Muzaffer Ürekli, Akif Erdoğan, Abdullah Gündoğdu, Salim Koca, Mustafa Oflaz, A. Nezih Turan, Selahattin Özçelik, Ayhan Öztürk, Hasan Moğol gibi bir hayli akademisyeni saymak mümkündür. Prof. Dr. Mustafa Kafalı, 1 Ağustos 2001 tarihinde kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Emeklilik sonrası çeşitli panel ve konferanslara katılmış ve başta TRT olmak üzere televizyonlarda tarih konuşmaları yapmıştır. Mustafa Kafalı, öğrencilerini evladı gibi gören, fikrine, kimliğine bakmaksızın öğrencilerinin her türlü meselesi ile ilgilenen, derviş ruhlı, temiz kalpli, insanlar hakkında hiç kötülük düşünmeyen, kendisine kötülük edenlere bile iyilik temennilerinde bulunan, fakat haksızlık karşısında susmayan, hitabeti, ikna kabiliyeti ve hafızası güçlü, vakur, cömert ve sağlam bir kişiliğe sahiptir.

Mustafa Kafalı'nın ilmî çalışmalarını üç grupta toplamak mümkündür. Birincisi; ihtisas alanı ile ilgili çalışmaları ki, Altın-Orda, Çağatay Hanlıkları ve Timurlular dönemidir. İkincisi; Türk yurdu ve coğrafyası ile ilgili olanlar, üçüncü grup da Türk kültürüne dair çalışmalarıdır. Bu çerçevede neşrettiği çalışmaları beş kitap, otuz beş makale ve tebliğ, yirmi civarında ansiklopedi maddesi ile çok sayıda aylık ve haftalık dergilerde köşe yazısından oluşmaktadır.

Kitapları: Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi (İstanbul 1965; Doktora Tezi, Basım T.K.A.E., Ankara 2018), *Altın-Orda Hanlığında Sayın Han Sülalesi* (İstanbul 1972; Doçentlik Tezi.), *Altın-Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* (İstanbul 1976), *Çağatay Hanlığı* (1227-1345), (İstanbul 1980; Profesörlük Takdim Tezi), *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi* (Ankara 1997; 3. baskı) Mustafa Kafalı'nın yayımlanan kitaplarıdır.

Makale ve Tebliğlerinden Bazıları:

- 1- "Altın-Orda Tarihi Hakkında Bibliyografya Tenkidi", Türk Kültürü, sayı 11, Ankara 1962.
- 2- "Cuci Sülalesi ve Şubeleri", Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 1, İstanbul 1970, s. 103-120.
- 3- "Cuci Ulusu, Ak-Orda ve Gök-Orda", Tarih Dergisi, sayı 24, İstanbul 1970, s. 59-68.
- 4- "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", Tarih Dergisi, sayı 25, İstanbul 1971, s. 179-188.
- 5- "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 2, İstanbul 1971, s. 99-110.
- 6- "Şıban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", Atsız Armağanı, İstanbul 1976.
- 7- "Ak-Orda ve Gök-Orda Tabirleri Üzerine", II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, Ekim 1972.
- 8- "Altın-Orda Hanlığı" Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu, Ankara 20-25 Mayıs 1985, C. 2, Ankara 1987, s. 569-571.
- 9- "Altın-Orda Tarihi Üzerine Notlar", II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 5 Ekim 1976.

Mustafa Kafalı Hoca adına şu hatıra kitaplar da yayınlanmıştır:

- 1- Kafalı Armağanı (Editör: Saadettin Gömeç) Akçağ Yayınları, Ankara 2002, 517 sayfa.
- 2- İnsan Ona Derler ki Yaşar Hatıralarla, Prof. Dr. Mustafa Kafalı'ya Vefa (Editör: Harun Maral) Buğra Kitapevi, Konya 2016, 272 sayfa.
- 3- Türk Tarihçiliğine Katkılar-Mustafa Kafalı Armağanı (Editörler: Üçler Bulduk-Abdullah Üstün) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2018, 288 sayfa.

Mustafa Kafalı Türk Tarih Kurumu ve Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Kurulu üyeliğinde bulunmuştur. İngilizce ve Rusça bilmekte idi. Anadolu'nun birçok şehrinde ilmi kongrelere katılmış ve paneller yönetmiştir.

Bir süredir tedavi gören Mustafa Kafalı hocamız, 28 Ağustos 2019 Çarşamba günü saat 19.30'da 85 yaşında vefat etti. 30 Ağustos 2019 Cuma günü Ankara Kocatepe Camii'nde Cuma namazını müteakip kılınan cenaze namazından sonra Ankara Gölbaşı Mezarlığı'nda toprağa verildi. Allah gani gani rahmet eylesin.

KAYNAKÇA

- Bulduk, Üçler, "Prof. Dr. Mustafa Kafalı: Ailesi Hayatı ve Eserler", *Kafalı Armağanı*, Ankara 2002, s. 3-19.
- Gömeç, Saadettin, "Hocamız Prof. Dr. Mustafa Kafalı" *Kafalı Armağanı*, Ankara, 2002, s. 20-21.
- Özçelik Selahattin, "Dedelerin Torunlarıyla İftihar Ettiği Bir Neslin Hocası, Prof. Dr. Mustafa Kafalı", *Kafalı Armağanı*, Ankara 2002, s. 22-25.
- Kafalı Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara 1997.
- Ürekli, Bayram, "Kafalı Mustafa Köksal", *Konya Ansiklopedisi*, Konya, 2013, C. 5, s. 35-36.

Rahmetli İbrahim Kafesoğlu Hocanın emeklilik töreninden (1982)